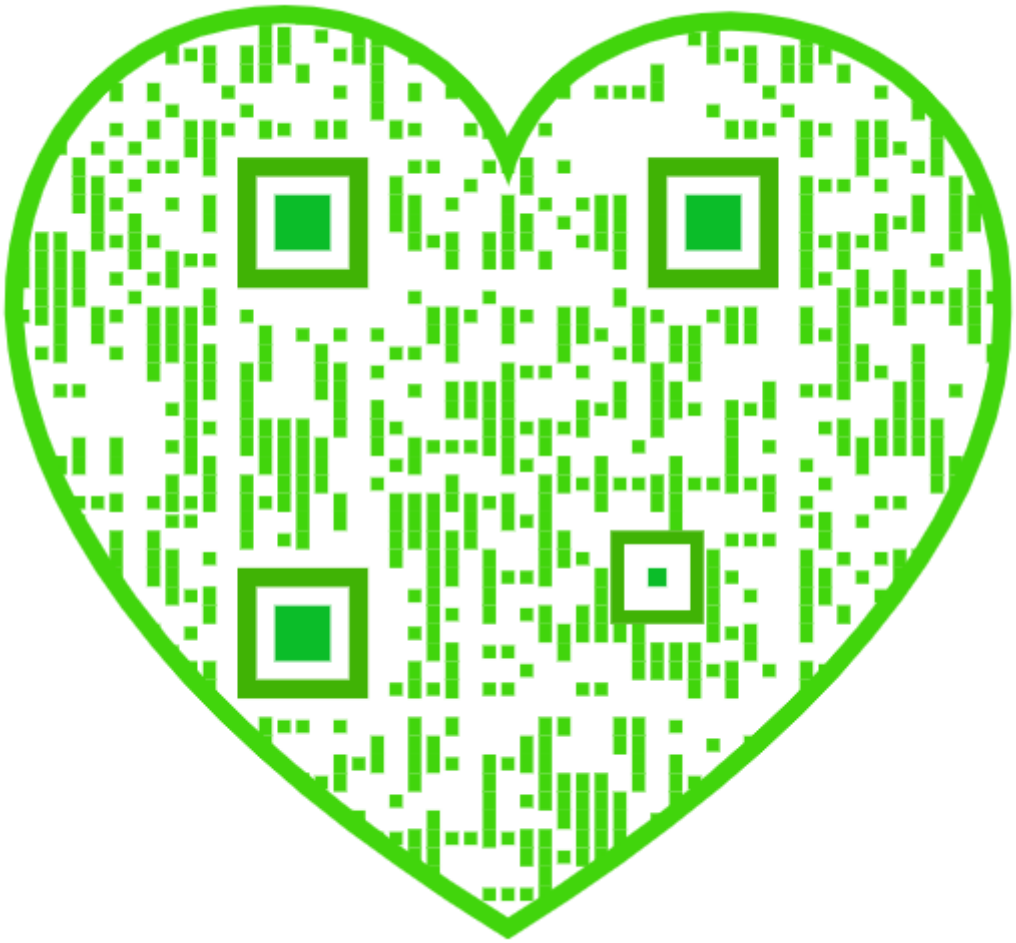

DE KATHOLIEK.

GODSDIENSTIG, GESCHIED- EN LETTERKUNDIG
MAANDSCHRIFT.

DE KATHOLIEK.

GODSDIENSTIG, GESCHIED- EN LETTERKUNDIG MAANDSCHRIFT.

HONDERD-VIJF-EN-TWINTIGSTE DEEL.

1904.

Multum facit qui rem bene facit. Bene façit qui communitati magis quam suae voluntati servit. *De imit. Chri.* L. I, C. XV, 25. *(Onze Wachter.)*

Vindicamus hereditatem patrum nostrorum. I Mach. XV, 34.

(De Katholiek.)

Wanten te Romen in de poert
Sergius die Pauwes benediede
En hine Aertsche Biscop wiede.

MELIS STOKE.

J. W. VAN LEEUWEN
LEIDEN (Hoogewoerd 89) * CIↃDCDIV * WED. J. R. VAN ROSSUM
UTRECHT

INHOUD VAN HET HONDERD VIJF-EN-TWINTIGSTE DEEL.

(NB. In deze inhoudsopgave zijn de dichtstukken met een * gemerkt).

Bladz.

Het wezen des Christendoms.

I 1
II 204
III 315
p. B. D. VAN BREDA, O. P.

Nederlandsche ingenieurs gedurende de zeventiende eeuw in Italië werkzaam 20
Dr. A. H. L. HENSEN.

Over Guido Gezelle 37
A. M. C. VAN COOTH.

'Abrahams overwinning en de ontdekkingen en opgravingen tot het einde der laatste eeuw (Vervolg en slot van Dl. CXXIV, blz. 335 vv.) 54
E. J. P. G. VAN ETTEN, O. E. S. A.

Prijsvraag van „Het Nuyensfonds" 76
***Kerstmis** 80
HERMAN SMITS AZN.

Uit de hoogte 105
Het raadsel des levens.
I 115
II 397
J. M. L. KEULLER.

Bladz.

Patriarchaat of Matriarchaat? 135
Dr. Jos. Schrijnen.

Het koppelteeken der modernen 159
H. Linnebank, O. S. Cr.

***'s Konings naam.** 166
Ch. Lohmeijer.

***De Godslamp** 168
P. F. M. Vreeswijk, O. F. M.

Over de Kunstschool van Beuron. (Vervolg van Dl. CXXIV, blz. 415 vv.) 185
Jos. van Veen, Pr.

Een Standaardwerk. I. Deuteronomium. 217
J. van den Dries.

Een pleidooi voor de vrije liefde 240
Th. Bensdorp, C. SS. R.

***Golgotha. — Lijdensroos** 256
S. L. Braun, O. P.

***Dank voor uw kruisjes** 258
J. J.

Indrukken I. 273
Simon Boers.

De muurschilderingen van Rome's katakomben.
I. De vroegere kopiïsten 279
II. Het nieuwste kunstwerk 420
Dr. H. van Aarsen.

De spellingkwestie 300
L. P. Middendorp.

Zingend ten dood. 310
M. S.

***Sacramentsgedicht** 337
A. Huijbers.

Bladz.

Reorganisatie der kapitalistische maatschappij 361
J. D. J. AENGENENT.

Wilhelmus Damasz. Lindanus en diens polemiek in de tweede helft der XVIe eeuw. 435
J. H A. THUS.

Gevallen grootheid 453
LOUIS B. M. LAMMERS.

***Uit de Grieksche Klassieken. (Aan Rome. Heldendood.)** 467
Dr. H. N. VELDHUIS.

***Een zielesmart** 470
S. L. BRAUN, O. P.

***Dichteravondgang** 471
F. R.

***Biarritz (Mariabeeld op een rots aan zee)**. 472
F. R.

***Proeven van Kerklied (Hortus conclusus)**. 473
A. HUIJBERS.

***Madonna met Kind** 474
J. J.

***Lelie des velds** 475
J. J.

NIEUWE UITGAVEN:

Bladz.

M. HETZENAUER, *Epitome exegeticae biblicae*. 83
Fr. R. PEETERS, O. F. M.

S. ALPHONSI *opera dogmatica in latinum transtulit* A. WALTER. . 84
J. L. JANSEN, Cgr. SS. Red.

A. LÉPICIER, *Les Indulgences* 86
J. H. A. THUS.

Verzen van P. ZWART. 95
CH. LOHMEIJER.

Dr. FÄH, *Geschichte der Bildenden Kunste*. — G. WARNECKE, *Hauptwerke der bildenden Kunst*. 98
M. C. NIEUWBARN, O. P.

Voor de lagere school: JULIEN MELON, *Cours de langue française;* R. KOS, *Eerste Aardrijkskundig teekenboek;* BOS en STEENBECK, *Teekenoefeningen voor de lagere school;* F. DEELSTRA, *Teekenschool voor verstgevorderden* 102
E. H. RIJKENBERG.

Biblische Studiën: Dr. KOHLHOFER, *Die Einheit der Apocalypse;* Dr. BLUDAU, *Die beiden ersten Erasmus-Ausgaben des Neuen Testaments;* Dr. WURM, *Die Irrlehrer im ersten Johannesbrief*. 170
fr. R. PEETERS, O. F. M.

J. TH. BEIJSENS, *Ontologie*. 176
J. L. JANSEN, Cgr. SS. R.

Mr. P. J. M. AALBERSE, *Het Katholiek Sociaal Weekblad* 179
A. M. C. VAN COOTH.

Tweede Jaarverslag van den Katholieken Kunstkring: De Violier 183
C.

P. H. HERMANS, *De Rozenkrans, geïllustreerd maandschrift voor Mariavereering* 184
C.

Bladz.

Annuarium der R. K. Studenten in Nederland. Anno MCMIII . 259
J. M. L. KEULLER.

Een boek van heiligen en hun dieren 266
M. S.

R. NEEFJES, *De triumf van den Heiligen Naam Jesus* 269
J. D. J. AENGENENT.

W. JASPER, *Latijnsche spraakkunst. — Beknopte Latijnsche spraakkunst*. 271
Dr. L. J. SICKING.

M. DE WULF, *Introduction à la philosophie néo-scolastique* 338
Dr. J. V. DE GROOT, O. P.

K. A. KNELLER. *Das Christentum und die Vertreter der neueren Naturwissenschaft*. 346
J. M. L. KEULLER.

Dr. C. WILDE, *Leerboek der Algemeene Geschiedenis*. 350
J. H. A. THUS.

A. M. LÉPICIER, *Tractatus de Sanctissima Trinitate* 355
v. N.

FELIX DRIESSEN, *Theorie en praktijk*. 356
J. D. J. AENGENENT.

W. VAN NIEUWENHOFF, *Luis Coloma's Novellen*. 358
M. S.

J. C. v. D. LOOS, *Geen dwepen of drijven*. 359
J. RUIJTER.

FR. J. LOTTINI, *Introductio ad sacram Theologiam. — Institutiones theologiae dogmaticae specialis* 476
G. v. NOORT.

N. VAN HASSEL, *Grondwaarheden des Geloofs*. 478
G. v NOORT.

Bladz.

FR. TER HAAR, *Das Decret des Papstes Innocenz' XI über der Probabilismus* 481
J. L. JANSEN, Congr. SS. Red.

Het jaarboekje van Alberdingk Thijm 484
Dr. G. BROM

Dr. A. TROELSTRA, *Stof en methode der catechese in Nederland vóór de Reformatie* 491
J. RUIJTER.

J. L. JANSEN, *Der heilige Alfons von Liguori gegen Hoensbroech verteitigt* 508
H. W. J. HOOSEMANS.

L. OLLÉ-LAPRUNE, *De waarde des levens* 510
J. R.

„HET WEZEN DES CHRISTENDOMS."

In de laatste vier jaren is er over het christendom waarschijnlijk geen boek geschreven, dat zooveel pennen in beweging heeft gebracht, als de zestien lezingen, welke Adolf Harnack in het wintersemester 1899—1900 aan studenten van alle faculteiten der berlijnsche hoogeschool voordroeg en later onder den titel: *Das Wesen des Christentums* in het licht gaf. Er was nauwelijks een jaar verstreken, toen de vijfde uitgave verscheen. Het boek werd achtereenvolgens overgebracht in het deensch, het zweedsch, het engelsch, het fransch, het italiaansch, het russisch, het japansch en eenige maanden geleden werd ook eene hollandsche vertaling bezorgd door C. S. M. Kuenen [1]). In een haast ongeloofelijk getal brochuren, tijdschriften en dagbladen werden de lezingen van Harnack besproken. Het geheele protestantsche Duitschland was in beweging gekomen. De liberale theologen konden geen woorden vinden om den berlijnschen hoogleeraar naar hartelust te prijzen, terwijl de naam van Harnack bij de evangelischen het parool werd tot alle ketterijen.

Harnacks geestverwanten werden bij het jubelen hunner dithyramben niet alle door éénzelfde motief bezield. Delbrück ziet in Harnack's boek »het hoogste resultaat der wetenschap

---

[1]) *Het wezen des Christendoms*... door Adolf Harnack, vertaald door C. S. M. Kuenen, Leiden, Kapteyn, 1903. De hollandsche vertaling wijkt herhaaldelijk van den oorspronkelijken tekst af. Somwijlen zelfs is de zin aanmerkelijk veranderd. Vgl. b. v. den duitschen tekst blz. 34 met de hollandsche vertaling blz. 40; 39 = 46; 41 = 48; 43 = 51; 53 = 64; 61 = 74; 65 = 78: 89 = 108; 116 = 141; 120 = 147; 122 = 149. Wellicht had de vertaalster een andere editie vóór zich dan wij. In de volgende bladzijden wordt steeds de vijfde uitgave (1901) geciteerd.

in de negentiende eeuw", voor Drews is het »van het eerste woord tot het laatste een machtige apologie des christendoms" [1]), voor Bousset »een samenvatting der geheele moderne theologie" en een standaardwerk, dat zelfs Wellhausen's *Israelitische und jüdische Geschichte* overtreft. In de taal der aanbidding drukt Rolffs zich uit. Deze gaf een overzicht van al hetgeen tot 1902 over *Das Wesen des Christentums* verschenen was [2]), blijkbaar met het doel om niet alleen alle besprekingen binnen den omvang eener brochure te vereenigen, maar ook om bestrijders van naam als Mehring, Albrecht, Walther en Hartmann in hoofdzaak te weerleggen en enkele orthodoxe theologen, die het gewaagd hadden zich in het twistgeschrijf te mengen, belachelijk te maken. Rolffs staat in bewondering voor »den zedelijken ernst en de godsdienstige innigheid, de kalmte, de omzichtigheid en de wegsleepende kracht van Harnack's lezingen" [3]). Hij is overtuigd, dat »hoe verder wij in tijd van haar zullen afstaan, ons oordeel des te rechtvaardiger zal zijn. Wanneer dit boek, dat nu nog beschouwd wordt als een gebeurtenis van den dag, zal geworden zijn een monument in de literatuur, dan zullen velen van hen, die thans nog geërgerd zijn, zich in stilte verblijden over de volheid zijner gedachten en de muziek zijner taal, over zijn zedelijken ernst en zonnig optimisme en er dankbaar een warm getuigenis in vinden voor hun eigen geloof" [4]). Er is meer. Bij het lezen van Harnack's geschrift heeft Rolffs »den trek naar Christus" weder »in volle kracht gevoeld"; hem is Harnack geworden een middelaar, »ein Führer zu Christus" [5]).

Anders was de indruk, welken de lezingen op de orthodoxen maakten. Sommige hunner als Rahlenbeck, Wöhrmann, Nathusius, die aan christendom een vrij onchristelijke beteekenis schijnen te hechten, verschillen wel is waar in beginsel van Harnack, maar konden zich met den nieuwen godsdienst toch

---

[1]) Zoo ook Morgan in de *Expository Times*, Oct. 1900.
[2]) Ernst Rolffs, *Harnack's Wesen des Christentums*, 1902.
[3]) Rolffs, t. a. p. blz. 26.
[4]) Rolffs, » » » blz. 58.
[5]) Rolffs, » » » blz. 46.

nog vereenigen. »Als Christus slechts verkondigd wordt, — zeggen zij Paulus op hun wijs na — dan verblijd ik mij" [1]).

Verontwaardiging spreekt er uit de geschriften van Walther, Rupprecht en Schick. Harnack's boek is voor hen »een aanval op het christendom". Wat Harnack leert is »een christendom, waaraan alles ontbreekt wat ons geloof Stern und Kern, Wurzel und Krone is, een christendom, dat niet is gebouwd op historische feiten, maar op menschelijke gedachten en op menschelijk gevoel" [2]).

De »Pastoralconferenz" der evangelischen, den 8en Juni 1901 te Berlijn gehouden, waardeert in Harnack het streven, onzen ontkerstenden tijd weder deelachtig te maken aan de zegeningen des christendoms, maar »spreekt als haar overtuiging uit, dat de inhoud der lezingen... met de geschiedenis noch met het ware evangelie in overeenstemming is,

---

1) Bij Rolffs, t. a. p. blz. 27.

2) Bij Rolffs, » » » blz. 27. Wanneer men de geschriften dezer orthodoxen leest, zal men zich niet verwonderen, dat de liberalen zoo dikwijls met hen den spot drijven. In zijn boek *Das Christentum von D. Ad. Harnack.... Eine Untersuchung und ein Erfahrungszeugnis an die Kirche der Gegenwart aller Konfessionen*, 1901, bewijst Rupprecht dat men alléén dan in Gods liefde kan gelooven, wanneer men de godheid van Christus aanneemt, op de volgende wijs (de spatieering is als in het oorspronkelijke): »Er [Christus] ist auferstanden, sitzt zur Rechten Gottes, hält sein Wort: »Ich bin bei euch alle Tage bis an der Welt Ende", und wenn man dies Wort als täglich sich erfüllend durch den Lebensverkehr mit dem lebendig gegenwärtigen Heiland in den tieffsten Leibes- und Seelennöten immer neu erfährt, wie Tausende zu allen Zeiten es erfahren haben, wie ich, ich Eduard Rupprecht es reichlich erfahren habe und noch erfahre (vgl. nur etliche Mitteilungen aus meinem Leben in »Licht und Dunkel" von Ed. Timotheus, Kottbus, Gotthold. Verlag. 1897. Geb. 1.50 Mk.), dann, ja dann kann man diese Vaterliebe glauben und in den qualvolsten Martern, wie ich sie sieben Jahre lang täglich »als zertretener Wurm im Staub", in Hiobsqualen Tag und Nacht tragen musste, hin und wieder auch anbetend sie sogar preisen, weil man erkannte: Die »Liebe" muss mich so furchtbar züchtigen, um mich ewig retten zu können, Ja, dann, Herr Professor, oder auch nur dann. Von unserem Christus aus. Ihnen fehlt das Beste, die Erfahrung eines zerschmetternden Leidens von sieben Jahren oder auch von vierzehn. Dann würden Sie entweder sich das Leben nach einem Jahr nehmen, aber Ihren Christus in die »Locher der Maulwürfe schleudern" (Jesaia) und den wirklich geschichtlichen Christus anbeten." blz. 180.

en ook aan de menschelijke behoefte niet voldoet. Zij verklaart met de hervormers en geloovigen van alle tijden, die door de kracht van den Heiligen Geest gesproken hebben, dat Christus, de Zoon Gods, in onverbreekbare verbinding met het evangelie, dat in het woord Gods vervat is, het middelpunt des christendoms moet blijven, en belijdt: Ik geloof aan Jezus Christus, Gods eengeboren Zoon, onzen Heer" [1]).

Ook ten onzent werd Harnack herdacht. Dr. van Manen, naar wiens oordeel Harnack »te veel rechts" staat en nog »te ouderwetsch" is, wijdde in het *Theologisch Tijdschrift* [2]) een bespreking aan *Das Wesen des Christentums,* een onderwerp, zooals hij zich met de hem eigenaardige zeggingswijs uitdrukt, »een onderwerp, waarin allen zonder onderscheid belangstellen of in hun eigen belang en dat van anderen behooren belang te stellen". Ofschoon hij Harnack's werk in hoofdzaak prijst, meent hij het in den berlijnschen hoogleeraar toch te moeten laken, dat deze op het gevoelen van anderen zoo weinig acht slaat. »Hoe onoordeelkundig — roept hij uit — hoe bekrompen, hoe éénzijdig, hoe onjuist, hoe in merg en been Duitsch, met volkomen veronachtzaming van wat elders is geschied of nog dagelijks pleegt voor te komen, . . . hoe kinderachtig voornaam, zelfs geen oogenblik in het voorbijgaan rekening te willen houden met een afwijkende, doch na aan de eigen verwante richting!"

* * *

In zijne studie *Adolf Harnack und das Messiasidee* stelt Braig de vraag: »Waarom heeft het woord van den eersten onder de protestantsche geschiedvorschers het geheele pro-

---

[1]) Zie de *Germania* 1901, 9 Juni. Perles, *Was lehrt uns Harnack?* 1902 schrijft over dit protest: »Diese engherzige Erklärung von seiten der berufenen Vertreter einer Religion, die im Gegensatz zum Katholizismus die Freiheit der Forschung auf ihre Fahne geschrieben hat, erscheint uns zwar ganz unverständlich, aber sie lehrte uns gleichzeitig auch, dass in den Kreisen der evangelischen Geistlichkeit unter Christentum etwas ganz anderes verstanden wird, als Harnack will." blz. 10.

[2]) *Theologisch tijdschrift,* 1901, blz. 160—167.

testantisme tot in zijn diepste diepte beroerd, de wateren van het katholicisme daarentegen . . . slechts aan hun oppervlakte doen rimpelen?" [1]) Het is inderdaad opmerkelijk, hoe weinig er van katholieke zijde over Harnack's lezingen geschreven is. Wanneer men de protestantsche literatuur over *Das Wesen des Christentums* met de katholieke vergelijkt, moet men erkennen, dat de laatste, numeriek genomen, door de eerste verre overtroffen wordt.

Onder de katholieke werken heeft wel het meest de aandacht getrokken het boek, dat Alfred Loisy uitgaf onder den titel *l'Évangile et l'Église*, niet om Harnack's geschrift te weerleggen, maar, zooals hij schrijft, »pour déterminer sa véritable situation à l'égard de l'histoire" [2]). De geschiedenis van dit boek is bekend. Het werd den 17^en^ Januari 1903 getroffen door de veroordeeling van den kardinaal van Parijs, Mgr. Richard, bij welke veroordeeling kardinaal Perraud en de bisschoppen van Cambrai, Perpignan, Angers en Nancy zich aansloten [3]). Loisy onderwierp zich aan deze uitspraak [4]) en weerhield de tweede editie van zijn werk, die op het punt stond van te verschijnen. Ofschoon hij Harnack niet rechtstreeks aanvalt, lag het zonder twijfel in zijn bedoeling hem zijdelings te weerleggen. Evenals Harnack het wezen des christendoms stelt in een enkel beginsel en naar dit beginsel de geheele ontwikkeling des christendoms beoordeelt, zoo ziet ook Loisy in Jezus' prediking van het Rijk Gods de essentie van den door Christus gestichten godsdienst [5]) en

---

[1]) Braig, *Das Wesen des Christentums an einem Beispiel erläutert oder Adolf Harnack und das Messiasidee*, 1903, blz. 1.

[2]) Loisy, *L'Évangile et l'Église*, 1902, Introd. VII.

[3]) Vgl. Le Camus, *Vraie et fausse exegèse*, 1903, blz. 4.

[4]) In het officieele gedeelte van *La Semaine religieuse* van Parijs, 7 Febr. 1903, werd bekend gemaakt: »A la suite de l'ordonnance du cardinal-archevêque de Paris, défendant aux fidèles et au clergé du diocèse la lecture du livre de M. l'abbé Loisy, intitulé *l'Évangile et l'Église*, l'auteur a écrit à Son Eminence une lettre dans laquelle il déclare avoir arrêté la deuxième édition de cet ouvrage qui était sur le point de paraître, s'inclinant devant le jugement rendu et réprouvant toutes les erreurs qu'on a pu déduire de son livre".

[5]) Loisy, t. a. p. blz. 7 vv.

meent hij naar de beteekenis dezer woorden het Evangelie en de geheele samenstelling der Kerk te moeten verklaren. De uitdrukking »rijk Gods", »rijk der hemelen" zou echter in Jezus' mond niet een tweevoudigen zin hebben gehad, niet twee tijdperken van Gods heerschappij aanduiden, waarvan het eene bij Jezus' prediking reeds begonnen was, het andere met het einde der wereld een aanvang zal nemen, maar uitsluitend op de toekomst slaan en alléén in eschatologischen zin moeten verstaan worden [1]). Deze opvatting is de grondslag van Loisy's beschouwingen over den Zoon Gods, de Kerk, het dogma en den cultus. Loisy verklaart, evenals Harnack, dat hij het christendom enkel van historisch standpunt heeft willen overzien [2]). Doch de lichtvaardigheid, waarmede hij sommige historische gegevens, die zijn meening weerspreken, ter zijde stelt [3]), doet ons met reden twijfelen aan de objectiviteit zijner onderzoekingen. Uitersten zijn altijd gevaarlijk. Wie als beginsel aanneemt, dat de geïnspireerde schrijvers tot zelfs bij het vermelden der kleinste bijzonderheden de hoogste objectieve nauwkeurigheid hebben bereikt, moet tot verklaringen komen, die de schriftuur belachelijk maken en derhalve in de schriftuur zelve geen grond vinden. Met dit beginsel te laten varen houdt men dus niet op katholiek te zijn. Maar de gemakkelijkheid, waarmede Loisy zich afmaakt van teksten, die met zijn theorie onvereenigbaar blijken, is een uiterste, dat even verderfelijk is. Mgr. Le Camus noemde deze methode van schriftbehandeling »gevaarlijk en onaannemelijk zoowel in de exegese als in de theologie" [4]). Kan men op deze wijs een subjectivist als Harnack weerleggen? [5]).

* * *

1) Loisy, t. a. p. blz. 3—22.

2) Loisy, » » » Introd. VII.

3) Zie b.v. de verklaring van Luc. XVII, 20, 21, blz. 19—21; van Matth. XI, 25—30 (Luc. X, 21—24) blz. 45 vv.; de beteekenis van Christus' verrijzenis en dood, blz. 69, 73, 136 enz. enz.

4) Le Camus, t. a. p. blz. 14.

5) Zie over Loisy, *l'Évangile et l'Église:* Le Camus, t. a. p.; Bouvier, *L'Exégèse de M. Loisy*, 1903. De auteur van deze met veel religieuse verontwaardiging

Men heeft de berlijnsche lezingen terecht eene samenvatting genoemd van de moderne theorieën over de godsdienstgeschiedenis. In minder dan twee honderd bladzijden vindt men er in behandeld: de echtheid en den inhoud der evangeliën; het wonder; de beteekenis der woorden »rijk Gods", »Zoon Gods", »Messias"; de betrekking van het Evangelie tot de ascese; het maatschappelijk vraagstuk; de aardsche machten; de beschaving; de christologie en de belijdenis; vervolgens de geschiedenis van het evangelie in het aposto-

---

geschreven brochure zou, naar onze meening, een goed werk hebben gedaan, zoo hij, blz. 9 vv., de beteekenis van »Zoon Gods" niet enkel door het Joannesevangelie had toegelicht, maar ook de synoptikers eens nauwkeurig had geraadpleegd; de Grandmaison, *l'Évangile et l'Église*, in de *Études*... des pères de la Compagnie de Jésus, 1903, blz. 145; Brucker, *La Condamnation du livre de M. Loisy »L'Évangile et l'Église"* in de *Études*, 1303, blz. 495; Pègues, *Le livre de M. l'abbé Loisy* in de *Revue thomiste*, 1903, blz. 70; Lagrange, *L'Évangile et l'Église*, in de *Revue biblique*, 1903, blz. 292. — Vgl. *L'Évangile et l'Église* met A. Sabatier, *Esquisse d'une philosophie de la religion d'après la psychologie et l'histoire*, 1903, blz. 230. Zoo wij ons niet vergissen berust Loisy's geheele theorie op deze bladzijde van het werk van den parijschen hoogleeraar. — Het maakt een pijnlijken indruk, dat Loisy, na verklaard te hebben zich voor de kerkelijke uitspraak te buigen, de theorieën, welke hij in *L'Évangile et l'Église* verkondigde, weder verdedigt in de *Revue d'histoire et de littérature religieuses*. De verklaring zijner onderwerping werd bekend gemaakt in *La Semaine religieuse* van 7 Febr. 1903; in de *Revue d'histoire*, Mai-Juin 1903, schrijft hij in een recensie op Wrede, *Das Messias-geheimnis in den Evangelien*, 1901: »En ce qui regarde la réserve de Jésus touchant sa qualité de Messie il y a simplement à tenir compte de ce que l'idée de Messie, comme celle du royaume des cieux, a un caractère eschatologique.... Tant que le royaume n'était pas arrivé, Jésus pouvait en préparer l'avènement, mais il ne pouvait pas être le Messie, et il est aisé de comprendre qu'il ne se soit pas donné pour tel, puisqu'il était seulement destiné à l'être." blz. 296. In een recensie op Schmiedel, *Die Hauptprobleme der Leben Jesu Forschung*, 1902: »Pourquoi le développement de la conscience messianique ne se placerait-il pas avant le baptême? La réserve de Jésus s'explique aisément par le fait, que le vrai messie était le Messie glorieux." blz. 301. In een recensie op J. Weiss, *Die Predigt Jesu vom Reiche Gottes*, 1900: »M. Weiss défend la thèse... l'élément eschatologique et messianique [van het »rijk Gods"] est le centre de l'Évangile.... Rien de plus facile à constater quand on aborde les textes sans opinion préconçne." blz. 302. Over den tekst van Lucas XVII, 21: »Het rijk Gods is in u": »Ajoutons que cette déclaration appartient en propre à Luc et fait partie du préambule que l'Évangéliste a rédigé pour un discours eschatologique dont la substance a été reproduite ailleurs par Matthieu." blz. 303; bijna letterlijk hetzelfde leest men in

lisch tijdvak, waarbij de theologie van den H. Paulus; de »ontwikkeling" van het evangelie tot katholicisme; het evangelie in het grieksch- en in het roomsch-katholicisme; ten slotte het evangelie in het protestantisme.

Een werk nu, waarin al deze groote vraagstukken beslist worden door een geleerde als Harnack, wiens naam tot buiten de grenzen van Europa vermaard is, kan men zijn aanzien niet ontnemen door er eenige geestigheden van te zeggen of te wijzen op de voorbeelden van tegenspraak,

---

l'Évangile et l'Église: »Cette déclaration ne se lit que dans Luc et fait partie d'un préambule que l'auteur a rédigé pour un discours eschatologique (Luc XVII, 22—37) dont la substance a été retenue par Matthieu (XXIV, 23, 26—27, 37—39, 17—18, 40—41, 28)." blz. 20. »On peut contester à l'auteur [Weiss] que Matth. XI, 27 [»Niemand kent den Zoon dan de Vader, noch iemand kent den Vader dan de Zoon"] soit l'expression historique de la conscience de Jésus; car l'ensemble de la prière semble imitée de l'Ecclésiastique (LI) et sa forme rhytmique n'est pas un argument pour mais contre son authenticité rigoureuse." blz. 303; vgl. hiermede *L'Évangile et l'Église*, blz. 45, 46. In de *Revue d'histoire*, Juillet-Août, bespreekt Loisy Wendt, *Die Lehre Jesu* en zegt: »Le chapître sur le règne de Dieu présente la confusion qui se produit inévitablement lorsqu'on veut trouver dans l'Évangile l'idée du royaume déjà présent, indépendamment de celle du royaume à venir... la notion de filiation divine, en tant qu'elle concerne le Messie, est eschatologique comme la notion du royaume." blz. 406. In een recensie op Feine, *Jesus Christus und Paulus:* »Le Christianisme est né du travail intense qui s'est accompli durant les quelques semaines au bout desquelles on retrouve les apôtres convaincus de la résurrection de leur Maître et pratiquant avec leurs adeptes le rite de la fraction du pain." blz. 409. Aangaande de teksten, die over de Eucharistie handelen, vernemen wij: dat, ofschoon »le point de départ et les éléments essentiels de la croyance [in de Eucharistie] doivent remonter à la circonstance indiquée par les récits traditionnels, il ne paraît pas moins incontestable que la rite ecclésiastique a influencé les récits." blz. 409. »Le Sauveur avait formé les apôtres pour travailler avec lui; il ne leur donna pas de programme à suivre quand il les aurait quittés; l'idée de l'Église, en tant qu'institution destinée a remplir le temps compris entre le ministère de Jésus et le grand avènement, n'appartient pas à l'enseignement personnel du Sauveur; dans la réalité, l'Église continue par rapport au royaume la mission historique de Jésus et des apôtres, et elle s'est substituée en quelque façon au royaume lui-même, qui devait s'établir sur la terre en forme de société juste et bienheureuse." blz. 410. Moet men een list zien in de zoo voorzichtig gestelde formule, waarbij Loisy verklaart zich aan de veroordeeling te onderwerpen »réprouvant toutes les erreurs *qu'on a pu déduire de son livre*"?

waarin de schrijver meermalen vervalt. Deze opmerking van Ehrhard is verre van ongegrond [1]). Doch wie *Das Wesen des Christentums* in bijzonderheden wil bestrijden, moet zich voorstellen een werk te schrijven, dat ettelijke deelen zal omvatten. Want is Harnack's boek eene samenvatting van vele moderne theorieën, het is evenzeer eene samenvatting van vele moderne, of beter, van vele oude dwalingen. Van verschillende zijden heeft men reeds doen opmerken, dat er in Harnack's lezingen, weinig nieuws verkondigd wordt [2]). Het teekenend woord van den geleerden bisschop van Rottenburg, Dr. Paul von Keppler: »senil zu sein und jugendlich zu tun ist speziell modern" [3]), zien wij bij Harnack ten volle bewaarheid. Het ligt dan ook buiten onze bedoeling de stelsels, welke zijn boek behelst, in het bijzonder te weerleggen. Waar wij de aandacht op willen vestigen, dat zijn de algemeene beginselen, die Harnack bij zijn studie over het wezen des christendoms hebben geleid. Hij wil zijn boek beschouwd hebben als een werk van historischen aard. Dit geeft ons recht te vragen: was zijn wijze van onderzoek die van een onbevooroordeeld geschiedvorscher? Is de bepaling, die hij van het wezen des christendoms geeft, in overeenstemming met de werkelijkheid? Heeft hij recht deze bepaling als criterium te stellen, waaraan de ontwikkeling van het evangelie gedurende twintig eeuwen moet getoetst worden? Van het antwoord op deze vragen hangt het oordeel over Harnack's werk, als historische studie, af.

Hij brengt den godsdienst terug tot een enkel beginsel, dat hij zegt uit het evangelie af te leiden. Dit beginsel is

---

1) Ehrhard, *Der Katholizismus und das zwanzigste Jahrhundert im Lichte der kirchlichen Entwicklung der Neuzeit*, 1902, blz. 127.

2) Rolffs schrijft t. a. p. blz. 15, over Mehring, die in *Die Neue Zeit*, 1901, n. 29, 30, Harnack aanviel: »Er vermag selbst in Harnack's *Chronologie der altchristlichen Litteratur*, die er durchgearbeitet hat, um zu sehen, wodurch Harnack die Evangelienkritik überwunden haben soll, nichts zu finden als altbekannte theologische Fechterkunststücke und Epigonenhaftigkeit". Zie ook *De Tijd*, 1903, 17 April.

3) v. Keppler, *Wahre und falsche Reform*, 1903, blz. 9.

hem de norm, waaraan het christendom der geschiedenis moet beproefd worden. Het christendom heeft, naar zijn oordeel, slechts in zooverre recht van bestaan als het dit beginsel, deze essentie, ongeschonden, in haar oorspronkelijken eenvoud, zonder vermenging met andere elementen heeft weten te bewaren. Het wezen van het evangelie zou besloten liggen in het geloof aan God als Vader, dien Jezus gepredikt heeft. En wanneer men de godsdiensten met elkander vergelijkt, zou men tot de overtuiging komen, dat deze essentie in haar eerste smetteloosheid alleen bestaat in het protestantisme.

Dit is in hoofdzaak de inhoud der lezingen.

Tot dezelfde conclusiën kwam A. Sabatier in zijn boek *Esquisse d'une philosophie de la religion* [1]). Dit werk is geheel in denzelfden geest geschreven als *Das Wesen des Christentums*. Sabatier verschilt alléén hierin van Harnack, dat hij behalve de geschiedenis ook de psychologie als bron gebruikt heeft om het wezen des christendoms op te sporen. De werken dezer theologen vertoonen zooveel trekken van overeenkomst, dat men meermalen gelegenheid heeft zich te verbazen over het wondere spel van het toeval, dat deze twee geleerden zoo dikwijls deed samentreffen. Het protestantisme, waarin zij de kern van den christelijken godsdienst bewaard zien, verstaan zij evenwel niet in denzelfden zin als de vader der hervorming. Zij geven er een beteekenis aan, die Luther er nooit aan gehecht heeft en die hij nooit zou aanvaard hebben. Toch deden zij niet anders dan Luthers beginselen doorvoeren tot het uiterste. »Luther — aldus Harnack — heeft geprotesteerd tegen het gezag van de letter der H. Schrift, maar.... dit is een dier punten, waarvan hij en de overige hervormers geen klaar denkbeeld hebben gehad en waaruit zij niet alle consequenties hebben getrokken, die hun beginselen inhielden" [2]). De school van

---

[1]) A. Sabatier, *Esquisse d'une philosophie de la religion d'après la psychologie et l'histoire*, 1903. Vgl. ook Gardner, *A historical view of the New Testament*, 1901.

[2]) Harnack, *Das Wesen des Christentums*, blz. 175.

Ritschl-Harnack acht zich geroepen door de studie van het nieuwe testament en der geschiedenis van het »eerste" christendom het werk te voltooien, dat Luther begon maar niet heeft kunnen voleindigen. Luther heeft reeds veel gedaan. »Hij heeft verzet aangeteekend [tegen de Katholieke Kerk], daar hij den christelijken godsdienst wilde terugbrengen tot zijn oorspronkelijke zuiverheid, zonder priester en offer, zonder uiterlijk gezag en wetten, zonder heilige ceremoniën, in één woord, zonder al de banden, waarmede het hemelsche aan het aardsche was vastgeklonken. Bij deze revisie is de hervorming teruggegaan, niet slechts tot vóór de elfde, niet tot vóór de vierde of de tweede eeuw, maar zelfs tot aan den aanvang van den godsdienst. Ja, zonder het te vermoeden, heeft zij vormen gewijzigd en afgeschaft, die reeds in het apostolisch tijdvak bestonden" [1]). Maar Luther kon niet alles. Want dit »genie" met een »geloofskracht als Paulus" [2]), »deze man, die ... niets van de wereld verlangde en in wiens ziel slechts de gedachte levendig was aan de eeuwigheid" [3]), had niet die hoogte van kennis bereikt, welke daartoe gevorderd wordt. »Hij nam toch niet alleen de oude dogma's van de drieëénheid en der twee naturen in het evangelie op — hij was ook niet in staat deze aan de geschiedenis te toetsen — hij maakte niet alleen nieuwe, maar bovendien hij wist ook niet te onderscheiden tusschen »leer" en »evangelie" [4]). Dientengevolge bleef in zijn stelsel de godheid van Christus middelpunt van het evangelie en het wezen van den godsdienst nog met tal van dwalingen vermengd. Maar Harnack is door zijn geschiedkundige studiën tot de overtuiging gekomen, dat er »in het evangelie, dat Jezus gepredikt heeft, geen plaats is voor den Zoon, doch

---

1) Harnack, *Das Wesen des Christentums*, blz. 178.

2) Harnack, t. a. p. blz. 182.

3) Harnack, » » » blz. 175. Wie den berlijnschen hoogleeraar als luidruchtig lofredenaar van Luther eens ter dege afgestraft wil zien, leze het pas verschenen werk van P. Heinrich Denifle, O. P. *Luther und Lutherthum in der ersten Entwickelung quellenmässig dargestellt*, I, 1904, bijzonder blz. 188—218.

4) Harnack, t. a. p. blz. 183.

alleen voor den Vader" [1]), en dat de geheele door Christus gestichte godsdienst moet worden teruggebracht tot een transcendentale betrekking tusschen »God en de ziel, de ziel en God" [2]), waarbij alles, wat Luther nog had overgelaten, van zelf vervalt. En dit minimum van godsdienst zou het eigenlijke, oorspronkelijke, onverbasterde christendom zijn! Verkondigde Feuerbach niet een groote waarheid, toen hij schreef, dat men het protestantisme »het hart uit het lichaam kan rijten en toch een goed christen blijven"? [3])

* * *

In de eerste der zestien lezingen wordt door Harnack uitvoerig het standpunt omschreven, waarop hij zich bij zijn onderzoek naar het wezen des christendoms geplaatst heeft. Met nadruk wordt ons verzekerd, dat alle apologetische en wijsgeerige beschouwingen zijn buitengesloten. Ook de psychologie zal niet worden geraadpleegd [4]). Zoo wordt zelfs de schijn van subjectivisme, waarvan men Sabatier allicht zou kunnen verdenken, opzettelijk vermeden. »Wat is christendom? Deze vraag — zegt Harnack — zullen wij uitsluitend in historischen zin trachten te beantwoorden, d. w. z. met die middelen, welke de wetenschap der geschiedenis en de levenservaring, die wij uit de geschiedenis geput hebben, ons aan de hand doen" [5]). Alles in deze eerste lezing geeft den indruk, dat men een geschiedvorscher aan den arbeid zal zien, die zonder te streven de eene of andere richting te dienen, zonder vooroordeel, zonder bijbedoelingen de waarde en den inhoud der historische bescheiden zal onderzoeken, die door een uitgebreide en nauwgezette bronnenstudie trachten zal zich van het verleden een beeld te vormen, dat de werkelijkheid zoo dicht mogelijk nabij komt. Heeft

---

1) Harnack, t. a. p. blz. 91.
2) Harnack, » » » blz. 41; 90.
3) Zie Müller, *Der Reformkatholizismus*, 1899, blz. 31.
4) Harnack, t. a. p. blz. 4—7.
5) Harnack, » » » blz. 4.

men de eerste lezing ten einde, dan zou men vermoeden het ideaal van een geschiedschrijver, zooals Fruin het teekende [1]), in Harnack's persoon te mogen begroeten.

Geven de vijftien volgende lezingen wat de eerste beloofde? Men zal zich hierover het best een oordeel kunnen vormen, zoo men de methode van onderzoek door Harnack gevolgd iets meer van nabij beschouwt.

Harnack begint met het schiften der bronnen. Afgezien van enkele belangrijke berichten bij den apostel Paulus, zegt hij, kunnen alleen de drie eerste evangeliën bij het onderzoek in aanmerking komen. »Het vierde evangelie, dat niet van den apostel Joannes afkomstig is en zich ook niet als zoodanig voordoet, kan als historische bron in den gewonen zin van het woord niet worden gebruikt. De schrijver is met souvereine vrijheid te werk gegaan, heeft gebeurtenissen verdraaid en in een verkeerd licht geplaatst, zelf redevoeringen ingelascht en toestanden verdicht om er verheven gedachten een plaats in te kunnen geven" [2]). De drie synoptische evangeliën kwamen Harnack geloofwaardig voor [3]). Doch daar het hem te doen was, niet om de evangeliën der evangelisten, maar om het onvervalschte evangelie van Jezus zelven, werden de synoptikers eerst gezuiverd van de mythische elementen, die sporadisch voorkomen in de geschiedenis van Jezus' kindsheid [4]), van de »onverstandige dingen", die zij verhalen over bezetenheid [5]), en van de wonderen. Want het samenstel der natuurwetten is onverbreekbaar en in dezen zin is elk wonder onmogelijk [6]). Vervolgens werd een en ander, wat bij het onderzoek duister bleef, »rustig ter zijde gelegd" [7]). Zoo hield de geschiedvorscher ten slotte niets anders over dan het evangelie der evangeliën, Jezus'

---

1) Fruin, *De onpartijdigheid van den geschiedschrijver*, 1860, blz. 19 vv.
2) Harnack, t. a. p. blz. 13.
3) Harnack, » » » blz. 13.
4) Harnack, » » » blz. 16.
5) Harnack, » » » blz. 37.
6) Harnack, » » » blz. 16—20.
7) Harnack, » » » blz. 19.

eigen prediking, maar nog niet het allerzuiverste, nog niet het wezen. Toen is hij doorgedrongen tot in de ziel des Heeren; daar heeft hij de oogenblikken nagespeurd, die Jezus doorleefd heeft »in onzekerheid" [1]), »in twijfel" [2]), »in verzoeking" [3]), »in worsteling" [4]), en na veel zoeken en veel afzonderen vond hij eindelijk »l'âme authentique du Christ" [5]), vond hij de zuivere, onbesmette essentie des christendoms.

Deze wijs van geschiedvorsching, dezelfde die Harnack bij zijn *Dogmengeschichte* toepaste, schijnt ons het tegendeel te zijn van een onpartijdig, objectief historisch onderzoek.

Reeds het afzonderen van het vierde evangelie uit de rij der gezaghebbende historische bronnen is een beschikking door geen enkel geschiedkundig bewijs gewettigd en bovendien uiterst gevaarlijk voor de juistheid van Harnack's verdere nasporingen van het wezen des christendoms. De echtheid der synoptische evangeliën neemt hij aan om de uitdrukkelijke getuigenissen der christelijke oudheid. Deze echter kennen het vierde evangelie eenparig aan den apostel Joannes toe. Irenaeus, Hippolytus, het fragment van Muratori, Clemens van Alexandrië, Origenes, Tertulliaan, Tatiaan, de oudste vertalingen, pleiten voor de echtheid van het vierde evangelie evenzeer als voor de echtheid der drie eerste. Men staat hier dus voor de keus alles of niets aan te nemen.

Harnack heeft in zijn *Chronologie* wel al het materiaal, dat in de oudheid te vinden was, saâmgebracht om zijn standpunt tegenover het vierde evangelie te verdedigen, maar met hoeveel behendigheid hij daar sommige historische beschei-

---

[1]) Harnack, t. a p. blz. 66, 87, 88.

[2]) Harnack, » » » blz. 22.

[3]) Harnack, » » » blz. 22, 88.

[4]) Harnack, » » » blz. 80. Niet ten onrechte schrijft Huppert over Harnack: »Mit merkwürdiger Beobachtungsgabe versteht er nicht nur alle vergangenen Epochen zu zeichnen, es bemühen sich sogar alle Geister vergeblich, vor ihm zu verbergen, was im tiefsten Schrein ihres Busens vor sich ging. Er hat eben »das Auge, das entsiegelte der hellgeborenen heiteren Joviskinder." " *Der deutsche Protestantismus zu Beginn des zwanzigsten Jahrhunderts,* 1902, blz. 9.

[5]) A. Sabatier, t. a. p. blz. 206.

den ook heeft gegroepeerd, andere in het duister gelaten om den apostel Joannes in den onvindbaren »presbyter" Joannes te veranderen [1]), de grootste protestantsche geleerden van onzen tijd zijn door Harnack's bewijzen nog niet overtuigd geworden en aan den apostolischen oorsprong van het vierde evangelie onbezweken blijven vasthouden [2]). Harnack schijnt echter van de nederlaag zijner tegenstanders zoo volkomen zeker, dat hij het overbodig vond in zijn *Wesen des Christentums* de wapens nog eens op te nemen. Daar toch wordt de onechtheid van het vierde evangelie eenvoudig als een besliste zaak voorgesteld. Of zou Harnack bedoeld hebben een nieuw bewijs te leveren, toen hij schreef: de drie eerste evangeliën plaatsen Jezus' openbare werkzaamheid bijna uitsluitend in Galilea. Dit pleit voor hun betrouwbaarheid, »want een gestileerd verhaal zou hem [Jezus] hoofdzakelijk in Jeruzalem doen optreden. Dit doet dan ook het vierde evangelie" [3])? Een gestileerde biographie, zou men zeggen, schijnt in de schatting van Harnack voor het minst op een zeer gespannen voet met de waarheid te staan. Wat zou Macaulay wel van een dergelijke verdachtmaking gezegd hebben?

Door het verwerpen van het vierde evangelie stelt Harnack zich ook bloot aan het gevaar de volledigheid van zijn onder-

---

1) Harnack, *Die Chronologie der altchristlichen Litteratur bis Eusebius I*, 1897, blz. 320 vv.; blz. 651—701.

2) Zie Sanday, *An Examination of Harnack's »What is Christianity?"*, 1901, blz. 7 vv.

3) Harnack, *Das Wesen des Christentums*, blz. 15. De redenen, waarom de synoptische evangeliën Jezus' werkzaamheid vooral in Galilea plaatsen, terwijl Joannes zijn optreden te Jeruzalem beschrijft, vindt men in alle kommentaren uiteengezet. Het vierde evangelie komt hierdoor echter met de overige niet in tegenspraak, want de evangelisten hadden niet de bedoeling een leven van Jezus te schrijven (vgl. ook Harnack, *Wesen*, blz. 14 vv.); ieder teekende op hetgeen hij, met het oog op de lezers, voor wie hij zijn geschrift bestemde, van het meeste belang beschouwde. Het verschil der »Sermones Domini" bij Joannes en de andere evangelisten kan o. a. verklaard worden uit het verschil van hoorders tot wie Jezus sprak. Het heeft niets vreemds, dat Jezus anders spreekt tot de geleerden onder de Joden, anders tot het gewone volk.

zoek te schaden en een bepaling van het wezen des christendoms te geven, die aan de werkelijkheid niet beantwoordt. Want het lijdt geen twijfel, dat zijn lezingen, als historisch werk, alle waarde missen, zoo het blijken mocht, dat het vierde evangelie van apostolischen oorsprong is. Is dit evangelie echt, dan is Harnack's theorie valsch. Dit wordt door Rolffs zelven erkend: »Het spreekt van zelf — zegt hij — dat Harnack's bewering, dat er voor den Zoon geen plaats is in het evangelie, onhoudbaar wordt, wanneer Jezus van zich zelven werkelijk zoo zou gesproken hebben, als hem het Joannesevangelie van zich laat getuigen" [1]). Het kan Harnack niet onbekend zijn, welk een groot getal geleerden van zijn meening over het Joannesevangelie afwijken. Bevoegdheid om in deze zaak mede te spreken, kan hij den meesten hunner niet ontzeggen. Van Theod. Zahn, zijn meest geduchten tegenstander, heeft hij zelf gezegd, dat deze »het geleerdste werk geschreven heeft, dat in de negentiende eeuw over de oud-christelijke letterkunde het licht heeft gezien" [2]). Met deze bekentenis vóór zich zou men allicht denken, dat Harnack bij zijn historische nasporingen met het gevoelen dezer geleerden rekening zou gehouden hebben. Doch dit is het geval niet. Voor den berlijnschen hoogleeraar is de ervarenheid zijner tegenstanders in de literatuur der oudheid volstrekt geen beletsel de onechtheid van het vierde evangelie voor een uitgemaakte zaak te houden en te verkondigen dat *zijn* wezen des christendoms ontwijfelbaar zeker het eenige is, dat met de geschiedenis overeenstemt. Dit vasthouden aan eigen inzicht, met veronachtzaming van alle gegronde bezwaren door geschiedkundigen van beteekenis daartegen ingebracht, is een onvoorzichtigheid, die zoowel de objectiviteit zijner onderzoekingen als de deugdelijkheid zijner theorie sterk in verdenking brengt.

* * *

---

1) Rolffs, t. a. p. blz. 12.

2) Harnack, *Die Chronologie*, Vorrede, VII.

Zoo men Harnack's lezingen openslaat, zal men met bevreemding opmerken, dat de hoogleeraar het vierde evangelie meermalen aanhaalt, om er zijn stelsel uit te bewijzen. Hoe dit te vereenigen met de beslissing, dat dit evangelie niet gebruikt kan worden? Harnack antwoordt hierop: ofschoon het als historische bron niet in aanmerking kan komen, toch »is het een bron van den eersten rang voor de beantwoording der vraag, welke levendige indrukken Jezus' persoonlijkheid gemaakt, hoeveel licht en warmte het evangelie verspreid heeft" [1]). Het is waardeloos bij het onderzoek naar Jezus' eigen opvattingen; het kan ons alleen zeggen, wat anderen over hem hebben gedacht. Doch wie wanen mocht, dat Harnack zich zelven door deze beslissing gebonden acht, vergist zich. Herhaaldelijk toch beroept hij zich op het Joannesevangelie om te bewijzen, welke opvattingen Jezus had over feiten, die van fondamenteele beteekenis zijn voor de beoordeeling van het wezen des christendoms.

Een enkel voorbeeld. Harnack beweert, dat er in het evangelie, zooals Jezus het verkondigd heeft, geen plaats is voor den Zoon [2]). Daar Christus, volgens zijn meening, geen God is, zou hij zich zelven nimmer op den voorgrond hebben geplaatst. »Hij wilde — zegt Harnack — voor zijn eigen persoon geen ander geloof en geen andere genegenheid, dan die, welke besloten liggen in het onderhouden zijner geboden" [3]). Het gaat hier, zooals blijkt, over Jezus' eigen meening. Toch beroept Harnack zich niet op de synoptikers, maar op den tekst uit het vierde evangelie, waar Jezus zegt: »Indien gij mij liefhebt, zoo bewaart mijne geboden" [4]). Dit is een inconsequentie, welke òf onbekendheid met den geheelen inhoud van het Joannesevangelie òf partijdigheid en willekeur bij het onderzoek verraadt. Want zoo Harnack, om aan te toonen welke opvattingen Jezus had over zijn

---

1) Harnack, t. a. p. blz. 13.
2) Harnack, » » » blz. 91.
3) Harnack, » » » blz. 80.
4) Joan. XIV, 15.

persoon, zich beroept op dezen tekst, met welk recht verzwijgt hij dan die talrijke andere plaatsen uit het vierde evangelie, waar Jezus over zijn persoon uitdrukkelijk een leer geeft en waar hij voor zijn persoon hetzelfde geloof vordert, als voor den Vader? »Ik en de Vader zijn één" [1]); »wie mij ziet, ziet ook den Vader" [2]); »mijn Vader werkt en ik werk" [3]); »ik ben het licht der wereld" [4]); »ik ben de weg, de waarheid en het leven" [5]); »ik ben de opstanding en het leven" [6]); »gelijk de Vader dooden opwekt en levend maakt, zoo maakt ook de Zoon levend, wie hij wil — en de Vader oordeelt niemand, maar heeft het gansche oordeel aan den Zoon overgegeven" [7]); »gij gelooft in God, gelooft ook in mij" [8]). Uit deze woorden blijkt, dat in het evangelie, zooals Jezus het verkondigd heeft, de Zoon aan zich zelven dezelfde plaats toekent als aan den Vader [9]). Hij schrijft zich zelven dezelfde werkingen, dezelfde levendmakende kracht, dezelfde rechtsmacht toe, die de Vader bezit. Hij verklaart uitdrukkelijk met den Vader volkomen één te zijn in wezen. Men zou het geheele vierde evangelie moeten verwringen om uit den door Harnack aangehaalden tekst het tegendeel te bewijzen.

Ook bij de synoptikers had hij tal van plaatsen kunnen vinden, waar Jezus over zijn persoon en zijn waardigheid een leer verkondigt. Dit echter kunnen wij voor het oogenblik laten rusten. Hier zij alleen met nadruk gewezen op de onhistorische wijs, waarmede Harnack in de geschiedenis naar het wezen des christendoms vorscht. Rolffs tracht niettemin deze methode te verdedigen. »Wie Harnack's critiek begrijpt — zoo schrijft hij — voor hem ligt er geen

---

1) Joan. X, 30.
2) Joan. XIV, 9.
3) Joan. V, 17.
4) Joan. VII, 12; IX, 5.
5) Joan. XIV, 6.
6) Joan. XI, 25.
7) Joan. V, 22.
8) Joan. XIV, 1.
9) Vgl. Reinhold, *Das Wesen des Christentums*, 1901, blz. 9.

tegenspraak in, dat hij het [vierde evangelie] als historische bron verwerpt en het toch tegelijkertijd waardeert als *die vollkommenste Interpretation dessen, was er selbst an Christus gefunden hat*" [1]). Deze woorden bedoelen een verdediging te zijn, maar feitelijk zijn zij een veroordeeling. Volgens deze voorstelling toch zou de waarachtigheid van het vierde evangelie afgemeten moeten worden naar de denkbeelden, die Harnack zich buiten dit en, zooals later blijken zal, ook buiten de andere evangeliën om, over Christus gevormd heeft. Hiermede vervalt van zelf alle objectiviteit. Harnack's boek geeft dus niet een stuk geschiedenis maar een stuk godsdienstig gemoedsleven van den auteur. Deze religieuse psychologie is echter niet anders dan het zuiverste subjectivisme.

(Wordt vervolgd.) p. B. D. VAN BREDA, O. Pr.

NASCHRIFT. De voorgaande bladzijden waren reeds aan de redachtie van *De Katholiek* opgezonden, toen het laatste werk van Loisy *Autour d'un petit livre* verscheen. In hetgeen de auteur over het vroeger door hem beweerde in het midden brengt vind ik geen reden hoegenaamd om iets terug te nemen van hetgeen ik op blz. 5 vv. nederschreef.

V. B.

---

[1]) Rolffs, t. a. p. blz. 35.

NEDERLANDSCHE INGENIEURS GEDURENDE DE ZEVENTIENDE EEUW IN ITALIË WERKZAAM.

In 1891 verscheen te Parijs een boek dat tot titel droeg: *Histoire du dechèssement des lacs et marais en France par M. le Comte de Dienne.* Eertijds heeft Dr. Du Rieu in de *Nederlandsche Spectator* een verslag gegeven van dit bekroonde werk, en de aandacht erop gevestigd welk een groot aandeel Hollanders hebben gehad in de daar beschreven droogmakerijen van meeren en moerassen. Het verschijnsel is niet vreemd, wanneer wij ons herinneren dat de roem der Nederlandsche ingenieurs gedurende het gouden tijdvak van onze geschiedenis over gansch Europa was verbreid. Hunne werkzaamheid heeft zich dan ook niet tot Frankrijk beperkt; gedurende het gansche verloop der zeventiende eeuw zien wij ook in Italië Nederlanders met waterbouwkundige werken belast, hetzij dat zij zich vrijwillig aanmeldden, hetzij dat zij uit hun vaderland daartoe waren ontboden. Van deze bijzonderheden kreeg ik eerst kennis gedurende mijn verblijf te Rome in de laatste maanden van het vorige jaar, en wijl dit onderwerp — voor zooverre mij bekend is — nog niet werd behandeld, waag ik het hier erover te spreken.

Laat mij beginnen met mede te deelen wat Bertolotti in de archieven van Rome heeft gevonden over Hollanders en Vlamingen, die als ingenieurs in den Kerkelijken Staat zijn opgetreden. Hij heeft zijne bevindingen neergelegd in een boekje [1]), dat hoofdzakelijk over kunstenaars handelt, doch de

1) A. Bertolotti, *Artisti Belgi ed Olandesi a Roma nei secoli* XVI e XVII. Firenze 1880, pag. 20 vv.

roem welke de Nederlanders zich op het gebied van waterbouw hebben verworven is zoo groot, dat hij ook onze ingeneurs onder de »artisti" meende te moeten opnemen. Naar tijdsorde is de eerste waterbouwkundige in de zeventiende eeuw, van wien zijne bronnen melding maken, een zekere Gillis van de Hout. Naam en voornaam wijzen naar de Nederlanden, en de 500 dukaten, welke bij een wisselbrief van 8 April 1601 werden overgemaakt, moesten hem te Antwerpen worden uitbetaald. Het bedrag van dezen wissel, welke vijftien dagen later nog door een tweeden werd gevolgd, diende om reiskosten en andere uitgaven te bestrijden. Uit de aanteekeningen blijkt verder, dat Van de Hout naar Italië werd ontboden om het stroomgebied van wateren in de nabuurschap van Bologna en Ferrara te verbeteren. Dat de keuze van den H. Stoel op een Nederlandschen ingenieur viel, is niet verwonderlijk, wanneer wij in aanmerking nemen dat de streek, waarin Ferrara is gelegen, veel overeenkomst heeft met onze lage landen. Ook daar, zoo verre het oog slechts reiken kan, een vlak land, dat door tal van kanalen is doorsneden, en in de nabijheid de Po, welke een meter hooger ligt dan Ferrara zelve en met zijn kronkelend stroomgebied gevaar oplevert hetzij voor opstopping en overstrooming, hetzij voor verzanden. Om dit te voorkomen werd in 1601 Van de Hout gelast een nieuw kanaal te graven.

Een zestal jaren later is eene andere Nederlandsche ingenieur in dezelfde streek werkzaam geweest. Bertolotti noemt hem Everardo de Courceine. Een Nederlander moet hij zeker zijn geweest, want de bronnen noemen hem een »Fiamingo", een Vlaming. Mogelijk is het echter dat Bertolotti zijn naam heeft verminkt, en in plaats van Courceine moet gelezen worden: Courcelles, een plaatsje tot het Henegouwsche behoorende. Everard had in opdracht moerassen droog te maken, welke in den omtrek van Bologna, Ferrara en Ravenna waren gelegen, en op den 11 November 1607 werden hem daarvoor 500 dukaten uitbetaald.

Wij komen thans aan de pogingen, welke in de zeventiende eeuw zijn aangewend om de Pontijnsche moerassen droog te

leggen. Gelijk bekend is, behoorde dit gedeelte van de Romeinsche campagna, zoolang de Republiek heeft bestaan, tot de meest vruchtbare streken van Italië; waar zich thans eene onafzienbare wildernis uitstrekt, telde men weleer niet minder dan 24 welvarende dorpen. Oorzaak van dezen treurigen ommekeer was hoofdzakelijk het verval van den stand der landbouwers bij het einde der Romeinsche republiek. Nu de noodige voorzorgen werden verwaarloosd, konden de beken en kanalen het water, dat gedurende 't regengetij van de naburige bergen stroomde, niet snel genoeg opnemen en afvoeren. Bovendien belette de weelderige plantengroei, welke niet meer uit de bedding werd verwijderd, het tijdig doorstroomen van het water. De gevolgen waren: overstroomingen, het ontstaan van poelen en moerassen, giftige uitwasemingen en moeras-koortsen, waardoor dit lage land allengs niet meer was te bewonen.

Herhaaldelijk zijn in vroegeren en lateren tijd pogingen aangewend om verbetering aan te brengen. Ik zal over deze plannen slechts in zooverre spreken als Nederlanders van de zeventiende eeuw daarbij betrokken waren. Reeds in 1637 moet volgens Bertolotti eene maatschappij, uit Hollanders bestaande, Urbanus VIII hebben aangeboden de Pontijnsche moerassen droog te leggen; de paus gunde het werk aan onzen landgenoot Nicolaas Cornelis Witt; doch tot eene uitvoering is het niet gekomen, want deze stierf spoedig daarna. Meer bijzonderheden zijn in het boekje van Bertolotti te vinden omtrent een tweede aanbod in dezelfde zeventiende eeuw. Ditmaal ging het voorstel uit van Nicolaas van der Pellens, een Hollander van afkomst, die, vreemd genoeg, in de stukken zich tevens onder den titel van »kolonel" komt aanmelden. Het schijnt wel dat de toenmalige paus, Alexander VII, de onderneming bijzonder genegen was, want wij vinden thans melding gemaakt van eene afzonderlijke commissie, de »Congregazione sopra le Palude Pontini", waarin zijn neef, kardinaal Chigi, het voorzitterschap bekleedde. Reeds vijf maanden nadat Alexander VII den pauselijken stoel had beklommen, den 6 Aug. 1655, richtte Van der Pellens zijn

eerste verzoekschrift aan deze Congregatie in zake van het droogmaken der beruchte moerassen. Onze landgenoot bood aan dit werk in twee jaren tot stand te brengen, en verzocht tevens gedurende dien zelfden tijd het vischwater te mogen pachten van de Pontijnsche moerassen. Beide zaken zijn hem toegestaan, gelijk blijkt uit een tweede verzoekschrift, door hem in 1658 aangeboden. De belofte om in twee jaren de moerassige landstreek droog te maken was echter niet vervuld, gelijk trouwens wel begrijpelijk is, den omvang van het werk in aanmerking genomen. Ik vermoed, dat hij wat erg vrijgevig met zijne toezegging zal geweest zijn om aldus het werk maar te krijgen, want toen er later een nieuw contract tusschen hem en de Congregatie werd gesloten, zijn er veel ruimere tijdsbepalingen gesteld. Het verzoekschrift van 1658 liep over het borgstellen voor de jaarlijksche pachtsom van het vischwater. Van der Pellens was verplicht geworden deze borgstelling in 1658 te hernieuwen voor het gemeentebestuur van Sezze, een plaatsje aan den zoom van de Pontijnsche moerassen gelegen. De drie borgen, geen Hollanders maar bewoners van Monte Fortino, hadden aanvankelijk zich hiertegen verzet, en zoo was de uiterste termijn voor het borgstellen, den 24 Augustus, verstreken. Steller verzocht derhalve dat de Congregatie dien termijn met 20 dagen zou willen verlengen, want vóór dien tijd een reis te maken van Rome naar Sezze, ging met levensgevaar gepaard. Zoodra de hitte voorbij was, aldus beloofde Van der Pellens, zou hij naar Sezze vertrekken, en aanstonds met het droogmaken dier moerassen beginnen. Aan zijne belofte om de gevorderde waarborgen te geven schijnt hij te hebben voldaan, want op den 5 Februari 1659 vaardigde Alexander VII een »motu proprio" uit, waarbij een beter omschreven overeenkomst betreffende de onderneming werd vastgesteld. Uit het pauselijk stuk blijkt dat drie gemeenten, welke aan de Pontijnsche moerassen grensden en immer meer schade ondervonden van deze gevaarlijke nabuurschap, den H. Stoel hadden voorgeslagen Van der Pellens met het droogmaken dier moerassen te belasten. Na beide partijen gehoord te hebben, oordeelde

de Congregatie dat het werk onder bepaalde voorwaarden aan den Hollandschen ingenieur kon gegund worden, welk oordeel door Alexander VII werd bekrachtigd. Jammer genoeg heeft Bertolotti, die het motu proprio overigens woordelijk mededeelt, om wille der beknoptheid den tekst dier voorwaarden merkelijk ingekort. Uit zijne mededeelingen kan niettemin worden opgemaakt, dat er een kapitaal was bijeengebracht, waaruit de onderneming moest bekostigd worden. Van der Pellens verplichtte zich om al het land, dat sinds vijf jaren braak had gelegen, bebouwbaar te maken; een vierde daarvan moest in twee jaren zijn drooggemaakt, een ander vierde in de daaropvolgende jaren; voor het droog leggen van de andere helft van het verdronken land werden hem niet minder dan elf jaren ingeruimd. Toen de ondernemende man zijn taak wilde beginnen, ondervond hij allerlei last en tegenwerking van de naburige gemeenten en eigenaars; reeds in 1660, vóór er nog iets was tot stand gebracht, viel Van der Pellens als slachtoffer van de uitwasemingen der Pontijnsche moerassen.

In het verloop van de zeventiende eeuw heeft nog één Hollander pogingen aangewend om den Sisyphus-arbeid tot een goed einde te brengen. Deze merkwaardige man, over wien ik zoo aanstonds uitvoerig zal te spreken hebben, was Cornelis Meyer. Tusschen de jaren 1675—1685 bood ook hij aan de Pontijnsche moerassen droog te maken, doch de voorwaarden, welke de H. Stoel stelde, kwamen hem zóó bezwaarlijk voor, dat hij het werk niet durfde aanvaarden. Meyer heeft echter zijne plannen medegedeeld in een boek over waterbouwkunde, dat eveneens nog ter sprake zal komen. Later schijnt hij gunstiger voorwaarden te hebben kunnen bedingen; een lid van de familie Odescalchi schoot het geld voor, en Meyer kreeg verlof zijn plannen ten uitvoer te brengen [1]). Hij stierf echter reeds spoedig daarna in het

[1]) Hierop slaat het bericht dat de *Haegsche Mercurius* onder datum van 3 September 1698 mededeelt: »De Apostolische kamer te Rome is met een »Hollander, die Kornelis heet en de dijkagien verstaat, geconvenieert over het »droogmaken van eenige moerassen".

jaar 1702, en zijn zoon Otto, die door Clemens XI met de voortzetting van het werk belast, ondervond, volgens Bertolotti, nog veel meer verdriet dan de vader.

Omtrent den persoon en de werkzaamheden van dezen Cornelis Meyer valt heel wat meer te berichten dan over zijne tot nogtoe besproken voorgangers. Daarvoor staan ons behalve uittreksels van verzoekschriften, welke Bertolotti heeft opgenomen, 's mans eigen werken ten dienste, twee folianten in 1685 en 1696 verschenen, alsook een uitvoerig Memoriale dat te gelijk met het eerste van die folianten is gedrukt en daarbij ingebonden. Van zijne verzoekschriften zal ik mij het eerst bedienen, omdat daar allerlei bijzonderheden over zijn leven worden medegedeeld. Eén voorbehoud moet ik echter maken: het betreft de betrouwbaarheid dezer berichten. Reeds de wetenschap, dat ze in een verzoekschrift voorkomen, moet ons omzichtig maken. Daarbij komt, dat de onjuistheid van enkele dier berichten ons Hollanders aanstonds in het oog springt. De noodzakelijkheid om deze gegevens zoo mogelijk met andere te controleeren is derhalve wel door mij gevoeld. Ik richtte mij het eerst tot den archivaris van Amsterdam, want daar is Meyer volgens zijn eigen mededeeling geboren en heeft hij tot zijn vijf-en-dertigste jaar gewoond. De heer Veder liet mij echter weten, dat er van dezen Cornelis Meyer geen spoor in de archieven van Amsterdam is te vinden. Ook Dr. Schmidlin, die eene bijzondere studie heeft gemaakt van de archieven, welke in de Anima berusten, kon geen licht over onzen ingenieur ontsteken; wel verwonderlijk wanneer men in aanmerking neemt, dat Meyer katholiek was, meer dan 25 jaren in den Kerkelijken Staat heeft gearbeid, en de betrekkingen tusschen Hollanders en het collegium Teutonicum toen nog zeer innig waren. Wij zien ons derhalve, voor zooverre het zijn afkomst en familie-omstandigheden betreft, naar eene troebele bron verwezen, en de middelen ontbreken om hierbij verdichtsel en waarheid genoegzaam te onderscheiden. Gelijk meermalen door hem betuigd wordt, was hij te Amsterdam uit een adellijk geslacht gesproten. Ik waag de veronderstelling

dat hij tegenover de talrijke »conte"s en »duca"s zich zelf een adelbrief zal uitgereikt hebben, want van een adellijk geslacht Meyer in de 17de eeuw is, voor zooverre ik weet, niets bekend. Hetzelfde geldt voor eene andere bewering van hem: dat zijn broeder gouverneur in de Oost-Indiën zal geweest zijn; de namen dier bewindvoeders in de 17de eeuw zijn bekend, maar een Meyer komt onder hen niet voor. Dan spreekt hij ook met veel ophef van een museum in zijne aanzienlijke woning te Amsterdam. Dat de familie naar de gewoonte dier dagen in het bezit is geweest van een kabinet van rariteiten, willen wij gaarne op zijn woord aannemen, doch wanneer er dan in éénen adem op volgt: dat koning Karel en Jacobus van Engeland, de koning van Denemarken en de aartshertog van Toscane dit beroemde museum hebben bezocht, worden wij ongeloovig; het herinnert te veel aan de kermistent.

Gelukkig staan ons meer vertrouwbare berichten ten dienste sinds Cornelis Meyer Amsterdam verliet om in Italië als ingenieur en schrijver van hydrotechnische werken op te treden. Dit geschiedde in het jaar 1675, toen hij vergezeld van twee zonen naar Rome trok om aldaar den jubiléaflaat te gaan verdienen. Uit het onderschrift van zijn portret valt op te maken dat hij in 1640 werd geboren, dus 35 jaar oud was, toen hij naar de Eeuwige Stad kwam. Hier won hij spoedig het vertrouwen van den toenmaals regeerenden Clemens X. Wat door hem ter verklaring hiervan wordt aangevoerd, zijne faam van ingenieur over een groot deel van Europa verspreid, laat ik als vermoedelijke grootspraak wederom rusten; dat vertrouwen is genoegzaam te verklaren, uit den roem, welke zijn vaderland op het gebied van waterbouw ook in Italie genoot, en vervolgens uit de vindingrijkheid en overige talenten, welke deze Hollandsche ingenieur toonde te bezitten. Nog in het jaar van zijne aankomst werd hem uitzicht gegeven op een zeer belangrijk werk. Wanneer wij den loop van den Tiber volgen, zien wij dat die rivier in tal van bochten en kronkelingen zich voortslingert van Perugia naar Rome.

Het gevolg is geweest dat misschien geen stad aan zoo vele overstroomingen heeft bloot gestaan als zij; nog heden kan men op kerkmuren aldaar vinden aangegeven, hoe ontzettend hoog het water bij sommige overstroomingen is gestegen. Na 1870 trachtte men dat euvel te bestrijden door den Tiber binnen Rome met hooge kaden te omwallen, de zoogenaamde »Sistemazione del Tevere", een maatregel misschien noodzakelijk, maar waarbij de stad jammerlijk veel van haar eigenaardig schoon heeft ingeboet. Juist toen Meyer als pelgrim in Rome verscheen, zon men op nieuwe middelen om de overstroomingen te keeren. Reeds door den voorganger van Clemens X was eene afzonderlijke commissie voor dat doel ingesteld, de »Congregazione delle ripe", en een aantal Italiaansche architecten en ingenieurs — beide vakken waren toenmaals minder scherp gescheiden — maakten deel ervan uit. Eenige leden van deze commissie vroegen den Hollandschen collega om zijne inzichten mede te deelen. Het bleek dat hij het kwaad in zijn wortel wilde aantasten; eerst wanneer men het gansche stroomgebied van den Tiber, te beginnen bij Perugia, had verbeterd, zoo meende hij, zou Rome voor verderen watersnood gevrijwaard zijn. Een geheel ander plan alzoo dan ten slotte in onze dagen is ten uitvoer gebracht, en misschien ook doeltreffender, want men zal zich herinneren, dat niettegenstaande de kostbare kaaiwerken nog in December 1900 een groot deel der straten en pleinen van Rome blank heeft gestaan. Aan Meyer werd nu door den paus opgedragen zijne plannen uit te werken; hij reisde derhalve naar Perugia, onderzocht al die plekken in de rivier, waar de bedding te ondiep of te nauw was geworden, en bracht zijne voorstellen tot verbetering in kaart. Tot nadeel van deze plannen stierf Clemens X spoedig daarop; grootendeels zijn ze onuitgevoerd gebleven, maar niet weinig daarvan heeft Meyer later in zijne werken gepubliceerd.

Wij gaan thans spreken over een onderdeel, dat hij toch werkelijk heeft mogen ten uitvoer brengen, al ging het met veel tegenkanting en verdriet gepaard. De Via Flaminia was, zoolang er geen spoorweg bestond, de heerbaan voor

alle reizigers die uit het Noorden naar Rome kwamen. Op eenigen afstand van dezen weg stroomt de Tiber met een grooten bocht naar de Ponte Molle. Reeds meerdere jaren, voordat Meyer naar Rome kwam, klaagden de eigenaars van wijngaarden, welke tusschen de Via Flaminia en den Tiber waren gelegen, dat de rivier voortdurend stukken van hunne bezitting wegnam. Vooral ééne plek, ongeveer tien minuten buiten de stad en tegenover de »Villa di Papa Giulio" gelegen, had vreeselijk onder het geweld van het water geleden; de stroom had hier een groot stuk van den oever uitgeschuurd, en bedreigde zelfs de Via Flaminia. Nadat Italiaansche ingenieurs hunne plannen ter verbetering bij de »Congregazione delle ripe" hadden ingediend, bood ook Meyer de zijne aan, en deze mochten den voorkeur verwerven. Zijn voorstel luidde aldus: hij zou een recht paalwerk aanbrengen vóór den weggeslagen oever, de ruimte daar tusschen met puin en zand aanvullen, en om eene herhaling van het ongeval te voorkomen het stroombed van den Tiber op die plek verbeteren. Terwijl de Italiaansche ingenieurs het uitvoeren hunner plannen op 60,000 en zelfs op 80,000 dukaten hadden geraamd, geloofde Meyer te kunnen verzekeren dat zijn plan niet meer dan 8000 dukaten zou kosten. Het werk werd hem dan gegund; de »Camera Apostolica", het college, dat de geldmiddelen van den H. Stoel beheert, verklaarde zich bereid de onkosten te betalen, en bovendien werd den ingenieur eene groote belooning in het vooruitzicht gesteld, wanneer de »passonata", het paalwerk, aan de eischen zou voldoen en de kosten niet te hoog liepen. Op den 12^{en} Maart 1676 ging Meyer met zijn beide zonen aan den arbeid. In zijn verzoekschrift spreekt hij uitvoerig over de bezwaren aan deze taak verbonden: bij nacht en ontijden had hij met zijne zonen over het werk moeten waken, ofwel hij was gedwongen geweest om gedurende het gevaarlijke jaargetijde de Campagna in te gaan voor het aanschaffen van takkenbossen, planken en steenen. Aan het herstel van den oever was bovendien een ander moeilijk werk voorafgegaan. Op de plaats van het onheil lag juist midden in de rivier een groot

brok muur, waarschijnlijk nog van het oude Rome afkomstig. Met verloop van tijd had de slibbe van den Tiber zich daarom vastgezet; het brokstuk stak hoog boven den waterspiegel uit, en zelfs boomen waren erop gegroeid. Dit gevaarte was één van de oorzaken, waardoor de rivier ten koste van den naburigen oever hare bedding had verlegd, en moest dus voor alles worden opgeruimd. Eene kisting werd om het hinderlijk brok steen aangebracht, en door middel van werktuigen, welke Meyer in zijne boeken uitvoerig heeft beschreven, wist hij het uit de rivier te verwijderen. Vier malen echter, zoo lezen wij in zijn verzoekschrift, is hij bij dit werk te water geraakt; eenmaal verloor hij daarbij een diamant van 300 dukaten waarde, een andere maal zijn kostbaar horloge.

Al deze bezwaren waren echter gering vergeleken bij de moeielijkheden van geldelijken aard, welke Meyer om dit paalwerk heeft te doorworstelen gehad; ze duurden nog lang voort, nadat hij de »passonata" had opgeleverd, en eerst op het eind van zijn leven is hem de noodige voldoening geschonken. Er werd beweerd, dat de kosten niet aan het geleverde beantwoordden, en ook dat het paalwerk eerlang zou bezwijken. Herhaalde malen werden door de Camera Apostolica deskundigen afgevaardigd om na te gaan, of deze klachten al dan niet gegrond waren. Hunne rapporten klonken over het algemeen niet gunstig, doch ik vrees dat vijandschap jegens den vreemdeling en afgunst daarbij in het spel zullen geweest zijn. Immers tot deze afgevaardigden behoorde ook Carlo Fontana, wiens plannen hadden moeten wijken voor de aanbiedingen van Meyer, en die nog in 1696 een hartstochtelijk vlugschrift uitgaf tegen zijn mededinger gericht [1]). Twee jaren later verscheen het antwoord op dezen aanval [2]); wij zien daaruit, dat twee richtingen van waterbouwkunde in botsing waren gekomen. De Italianen wilden hunne tot nog toe gevolgde wijze van arbeiden handhaven; onze Hollandsche ingenieur kwam met

---

[1]) *Discorso sulla insussistente passonata.*

[2]) *Francesco Maria Onorato: Apologia della passonata*, 1698.

kracht op voor de manier, waarop in zijn vaderland zulke paalwerken werden aangelegd, en welke hij ook bij zijne »passonata" had toegepast. Het is natuurlijk voor een leek zeer bezwaarlijk om in dezen strijd tusschen ingenieurs te beslissen. Wel geloof ik, dat ook de zaak van Meyer hare zwakke zijde had. De onkosten, welke hij aanvankelijk op 8000 dukaten had geschat, bedroegen ten slotte volgens zijne berekening ongeveer 12000 dukaten. En het paalwerk, dat hij binnen drie jaren had opgeleverd, moest, gelijk hij zelf erkent, daarna meermalen versterkt worden, en vorderde nog twaalf jaren toezicht. Daartegenover staat dat ten spijt van zijne bedillers het werk duurzaam bleek; met fierheid noodigt hij de lezers uit eens buiten de »Porta del Popolo" te komen en naar den eertijds beschadigden oever te wandelen; zij zullen daar een schaduwrijk plekje vinden onder de wilgen, welke hij ter versterking van den oever heeft geplant, en het uitzicht genieten op den Tiber, welke nu wederom in hare aloude bedding voorbij stroomt. Ook pleit het voor Meyer, dat ten slotte aan zijn eisch om eene afzonderlijke belooning is voldaan.

Uitvoerige memorialen heeft hij bij de »Congregazione delle ripe" ingediend om deze vorderingen klem bij te zetten; het verzoekschrift, dat ik bij één van zijne werken vond ingebonden, beslaat niet minder dan 15 bladzijden folio. Meyer beklaagt zich hierin bitter, dat hem zelfs niet de onkosten waren vergoed van een werk, dat voor het zesde deel van de begrootings-som zijner Italiaansche mededingers was tot stand gekomen En onderwijl had hij, om in het onderhoud van zich zelf en zijne twee zonen te voorzien, aanzienlijke sommen uit Amsterdam moeten opvorderen, en in zijn geldnood edelgesteenten, paarlen en andere kostbaarheden verkocht. Opdat de Congregatie hiervan zou overtuigd worden, deelde Meyer een aantal gedetailleerde posten mede. Volgens deze opgaven ontving hij o. a. geld van een Ferdinand Voet en een kredietbrief van Johannes Druyvestyn te Amsterdam; een gouden horloge werd voor 50 dukaten verkocht aan den kanunnik Jansens, en vier stukken éénhoorn, welke 170 dukaten opbrachten, aan kardinaal Ghigi. Uit een verzoekschrift van

1696 blijkt dat hij op die manier reeds 16,000 dukaten had moeten opnemen. Het voornaamste gedeelte van zijn memorialen is echter gewijd aan het betoog dat hij recht had op de groote belooning, welke de Congregatie hem eertijds had toegezegd, wanneer het paalwerk zou slagen en niet die groote sommen verslinden, welke tot nog toe voor dergelijken arbeid moesten worden uitgelegd. En al heeft het Meyer jaren lang strijd gekost, die belooning is hem toch ten laatste geworden. Nadat hij verscheidene aanbiedingen had afgeslagen als: het ingenieursschap over de waterwerken van Rome en voor zijn zoon Otto den post van page en stoeldrager bij het pauselijk hof; het toezicht op de »Acqua Felice", verbonden met den rang van kapitein over de Ripetta; een gift op eenmaal van 3000 dukaten — gelastte Innocentius XII op den 7 Maart 1699 dat de »Camera Apostolica" hem maandelijks levenslang een som van 30 dukaten zou uitbetalen.

Behalve het door ons besproken paalwerk heeft Cornelis Meyer nog vele andere opdrachten gekregen; ik zal ze hier met een enkel woord vermelden Natuurlijk had hij het meeste te arbeiden in verschillende streken van den Kerkelijken Staat. Wanneer te Civitavecchia eene Fransche galei is gezonken, wordt Meyer ontboden, en hij weet met weinig kosten die galei te lichten. Hetzelfde verricht hij met een ander schip, dat in de haven van Fiumicino was verongelukt. Wanneer bij de ponte Felice, een brug welke Sixtus V in de nabuurschap van Orte had laten bouwen, de Tiber zijne bedding heeft veranderd en de gemeenschap tusschen de beide oevers in gevaar komt, wordt de Hollandsche ingenieur er bij geroepen en brengt op dezelfde gelukkige wijze als te Rome zijne verbetering aan. Te Pesaro, tusschen Rimini en Ancona, slaat eene overstrooming den havendam weg; Meyer herstelt hem binnen het half jaar voor een som van 2300 dukaten; het contract met den gemeenteraad van Pesaro gesloten heeft hij later in één zijner werken laten afdrukken. Over het droogmaken van de Pontijnsche moerassen, welke opdracht hem in de laatste jaren van zijn leven werd gedaan, is reeds vroeger gesproken. Zijne hulp is echter ook ingeroepen buiten de

grenzen van den Kerkelijken Staat. Reeds vóór hij naar Rome kwam, had de republiek Venetië hem om advies gevraagd voor werken, welke zij liet uitvoeren in de Lagune, die wonderlijke moerasstreek tusschen Venetië en de Adriatische zee. En nadat Meyer eenmaal te Rome was gevestigd, heeft hij ook de havenwerken van Pisa en Livorno verbeterd. Eén zijner boeken werd daarom opgedragen aan den groot-hertog van Toscane, Cosimo III.

Laten wij thans nog het een en ander mededeelen over de geschriften van Cornelis Meyer, want ook deze zijn in vergetelheid geraakt; op geen onzer bibliotheken mocht ik een exemplaar ervan aantreffen. Het eerste en voornaamste boek dat hij heeft geschreven behandelt een vraagstuk dat nog telkens in Italië opduikt: de manier om Rome wederom in het bezit te stellen van haar verwaarloosde scheepvaart [1]). De oorsprong van dit werk lag in de opdracht, welke de schrijver nog in de dagen van paus Clemens X had ontvangen, om de onveilige plaatsen in het vaarwater van den Tiber, tusschen Perugia en Rome, te gaan opnemen. Zooals uit de voorrede blijkt, begon Meyer zijn werk samen te stellen in 1678, toen de vooruitzichten, dat hij het grootsche plan zou kunnen volvoeren reeds geheel waren verdwenen. Vijftig kaarten en een aantal teekeningen van werktuigen en machinerieën, welke in Italië nog onbekend waren, had hij voor dit plan vervaardigd. Om nu te verhinderen, dat zijn arbeid, waarvan het meeste onuitgevoerd was gebleven, in vergetelheid zou geraken, begon hij dit werk te schrijven. Daarmede geloofde Meyer tevens het algemeen belang te dienen, en hij wees daarom de kardinalen Azzolini en Colonna, leden der Commissie voor het bevaar-

---

1) *L'arte di restituire a Roma la traslaciata navigatione del suo Tevere, divisa in tre parti: 1. Gl'impedimenti che sono nell'alveo del Tevere da Roma a Perugia e suoi remedii. 2. Le difficolta che sono nella navigatione del Tevere da Roma fino al mare e suoi remedii. 3. Nella quale si discorre perche Roma e stata fabricata e mantenuta su le sponde del Tevere, e si tratta d'alcun altre propositioni proficue per lo Stato Ecclesiastico.* Dell'ingegnero Cornelio Meyer Olandese, dell'Accademia Fisico-matematica Romana. In Roma, nella stamperia del Lazzari Varese MDCLXXXV.

baar maken van den Tiber, op het voorbeeld van Frankrijk en Holland, welke door hunne zorg voor de waterwegen zoo rijk en zoo welvarend waren geworden. Het werk verscheen eerst in 1685 te Rome, maar onderwijl waren de plannen van den schrijver merkelijk uitgebreid; in het tweede gedeelte van zijne verhandeling geeft hij ook de middelen aan de hand: hoe het stroomgebied van den Tiber tusschen Rome en de zee moest verbeterd worden, en bovendien werden er een aantal voorstellen in het boek opgenomen, welke met het regulariseeren van den Tiber niets hebben uit te staan. Juist die verscheidenheid geeft mij moed om nog het een en ander over den inhoud mede te deelen, want voor zoo verre het den eigenlijken waterbouw betreft, dien ik het oordeel aan meer bevoegden overlaten. Het boek van Meyer is echter ook belangrijk voor lezers, die buiten het ingenieurs-vak staan. Vooreerst om zijne schoone kopergravures; ongeveer een tachtigtal platen versieren den foliant, welke aan Innocentius XI werd opgedragen door Cornelis Meyer »Olandese" en lid van de »Accademia Fisico-matematica Romana". De meeste platen zijn door Meyer zelf geteekend, maar in het koper gebracht door verschillende kunstenaars. Ook twee Nederlandsche schilders en graveurs van de Romeinsche kolonie hebben eraan medegewerkt: Gomer Wouters, alias Cavaliere, uit Antwerpen geboortig, en de Utrechtenaar Gasper van Wittel, in Italië, waar zijne landschappen nog gewaardeerd worden, Vanvitelli of ook wel Occhiale geheeten [1]). De gravures geven niet alleen eene menigte toestellen te zien, welke bij waterbouw te pas komen en ons Hollanders genoegzaam bekend zijn, maar ook tal van stadsgezichten en landschappen. Het doel was om aldus de plannen, welke Meyer tot nut of verfraaiing van Rome voorsloeg, eerder ingang te doen vinden. Zoo wilde hij fonteinen aanbrengen, obelisken opgraven, deze als zonnewijzers gebruiken, op het plaveisel aard- en sterrenhalf-

[1]) Hij stierf 13 September 1736, oud 83 jaren, en werd bijgezet te Rome in Santa Maria in Vallicella, waar zijne beide zoons hem een gedenkteeken hebben gesticht. Victor Gaillard (*Épitaphes des Néerlandais enterrés à Rome*, p. 172) noemt verkeerdelijk onzen Utrechtschen schilder: Gaspard van Vitelle.

ronden laten afbeelden, en terwijl deze plannen ons tamelijk koel laten, soms zelfs grillig voorkomen, zijn wij den schrijver en zijne graveurs toch dankbaar voor de aardige kijkjes welke zij ons geven op de pleinen van Rome in de zeventiende eeuw. Natuurlijk zijn de werken, welke hij reeds had uitgevoerd, niet vergeten. De schrijver vergenoegt zich dan echter niet met technische afbeeldingen te leveren: hoe bijvoorbeeld het paalwerk buiten de Porta del Popolo door hem was saamgesteld; maar hij legt ons tevens eene fraaie prent van van den Tiberoever even buiten genoemde poort voor. Daaraan dankt zijn werk menig aanlokkelijk tafreeltje uit het landschap van Italië.

Ook de tekst heeft voor ons, al zijn wij geen ingenieurs of bouwkundigen, nog wel waarde. Het zij mij geoorloofd dit met een paar voorbeelden toe te lichten. Ik kies bij voorkeur zulke, waarbij de herinneringen aan Holland Meyer voor den geest stonden. Eén van zijne plannen was om de zuil van Trajanus, welke nog heden in een onooglijken kuil staat, omhoog te heffen en op het peil der naburige gebouwen te brengen. Opdat zijn voorstel ingang zou vinden herdenkt hij het bedrijf van den bouwmeester Jeremias Persoons, »die voor »40 jaren den sint Laurens-toren te Rotterdam eenige palmen »heeft laten rijzen, om aldus verbetering in de grondvesten »aan te brengen". Het derde hoofdstuk van het derde deel heeft tot opschrift: »Betoog dat het water de dienaar kan zijn van de Hemelsche Gerechtigheid". Men zal zich herinneren dat Meyer het aantal fonteinen te Rome wilde vermeerderen; ze ontbraken natuurlijk het meest in de hoog gelegen wijken der stad. Naar zijn betoog nu moesten gevangenen het benoodigde water oppompen, en hij had de machine zóó ingericht, dat de gevangenen des noods gedwongen konden worden voort te werken. Ook daarbij wederom eene vingerwijzing naar zijn vaderland, en wel naar het rasphuis van zijne geboortestad. »Hetzelfde — zoo zegt hij — wordt thans nog »in vele plaatsen van Holland toegepast, bijzonderlijk in »Amsterdam. waar zwervers en boosdoeners in afzonderlijke »gebouwen worden opgeslóten en een rad moeten draaien.

»Aan dit rad zijn eenige vijlen verbonden, welke het Braziliaansche »verfhout raspen. Wordt er te langzaam gedraaid, dan kan »men water in de hokken laten stroomen en zóó de arbeiders »noodzaken hunne taak naar behooren te vervullen". Ook Wagenaar maakt melding van dit barbaarsche dwangmiddel, maar noemt het een gerucht, dat geen geloof verdient. Hier blijkt dus opnieuw, dat de berichten van Meyer met behoedzaamheid moeten aanvaard worden. Toch blijft het aardig een Italiaansch boek uit de zeventiende eeuw te doorbladeren, dat op zoo menige bladzijde den Hollandschen auteur verraadt.

Het nu vergeten boek van Meyer moet eertijds toch wel de aandacht hebben getrokken. Ik leid dit af uith et feit, dat zijn werk ook eene Fransche editie heeft beleefd. Deze verscheen in 1693 te Parijs bij den boekhandelaar Estienne Michallet onder den titel van: *Traité der moyens de rendre les rivières navigables*. En eenige jaren later, in 1696, werd deze Fransche vertaling onveranderd afgedrukt te Amsterdam door Pierre Mortier op den Vijgendam. Beide uitgaven waren echter eene onbeschaamde letterdieverij. Met geen enkel woord werd van den Hollandschen auteur gerept. Meyer beklaagt zich bovendien dat de onbekende vertaler het derde en, naar zijne meening, het meest belangrijke gedeelte van zijn werk had achterwege gelaten. Deze aanslag op zijne rechten bracht hem er toe in 1696 een nieuw werk uit te geven, waaraan hij den titel gaf van: *Nieuwe ontdekkingen* [1]). De uitvindingen, welke Meyer reeds eertijds had bekend gemaakt, maar door den Franschen anonymus waren versmaad, vinden natuurlijk in dezen bundel allereerst hare plaats, maar worden met een aantal nieuwe vermeerderd. Aan verscheidenheid ontbreekt het daarbij niet; afgebeeld en beschreven worden: de doorbraak van zeedijken in Holland en de manier om dit onheil te herstellen;

---

1) *Nuovi ritrovamenti, divisi in due parti con tre tavole in lingua Latina, Francese et Olandese.* Roma, nella stamperia di Giovanni Komarek, Boëmo, alla Fontana di Trevi, MDCLXXXXVI. Op het titelblad is een ontzaglijke draak afgebeeld, en daaronder leest men de verzekering, dat de auteur zelf dit gedrocht levend op 1 December 1691 in de Pontijnsche moerassen had aangetroffen.

het graven bij den aanleg van bolwerken; tachtig gemakken in één studievertrek saamgebracht; de benoodigheden eener zijdespinnerij, welke industrie hij voor Rome wenschte te zien ingevoerd. Elders zijn het: karren, kalessen en sleden, zooals in Holland werden gebruikt, maar voor Italië gewijzigd. Dan wederom: zeilsteenen, brillen en kometen. Zóó zou nog lang kunnen voortgegaan worden, maar het aangevoerde getuigt, dunkt mij, voldoende voor 's mans vindingrijkheid en onvermoeide werkkracht. Overigens moet hier hetzelfde voorbehoud gemaakt worden als bij het eerst besproken werk; over de waarde, welke deze uitvindingen in de zeventiende eeuw hadden, kan slechts een deskundige oordeelen.

Zooveel hoop ik echter te hebben aangetoond, dat Neerland's roem op het gebied van waterbouwkunde in de zeventiende eeuw ook tot Italië was doorgedrongen, en dat de vele stamgenooten, die aldaar met gewichtige opdrachten werden belast, het hunne hebben gedaan om dien roem hoog te houden, al was meestal ongeluk en miskenning hun deel. Evenmin als Leeghwater toonden zij vrees voor den »wreeden waterwolf" te bezitten, en gelijk deze greep Cornelis Meyer naar de pen om de plannen, welke hij wegens onverstand of kleinzieligheid van den tijdgenoot niet kon ten uitvoer brengen, aan het nageslacht over te leveren.

Dr. A. H. L. HENSEN.

OVER GUIDO GEZELLE.

Guido Gezelle's Dichtwerken. Amsterdam, L. J. Veen. Prijs: 10 dl. ingen. *f* 10; 8 dl. geb. *f* 14.

Een niet te berekenen schat voor onze vaderlandsche letteren, inzonderheid de katholieke, wordt ons aangeboden in Guido Gezelle's verzamelde dichtwerken.

De artikelen van de heeren Binnewiertz en Linnebank in dit maandschrift hebben onze lezers reeds voldoende op de hoogte gebracht van 's meesters kunst. Eerstgenoemde heeft de poëzie van Gezelle, boven de beduimelende lofspraken van sommige modernen uit, in haar wezenlijk karakter gehandhaafd en in haar eigenaardige schoonheid ontvouwd. Zijne studie is, dunkt mij, een toonbeeld van hetgeen litteraire kunstbeschouwing in onzen tijd wezen en worden moet [1]). De andere, H. Linnebank, heeft de eerste spade gezet ter ontginning van de schatten, die in Guido's taal verscholen liggen, wat uiteraard een niet zoo onderhoudend werk is als kunstbeschouwing, maar daarom niet minder verdienstelijk, vooral wanneer het, zooals hier, met een toets van fijne geestigheid geschiedt. Beiden samen hebben ons duidelijk gemaakt, welk een frissche bron van levensproeiende poëzie, en wat rijkgeaderde goudmijn voor vaderlandsche taalvorming in woord en klank en beeld, bij Guido Gezelle voor ons openstaat.

Inderdaad sedert Vondel hebben wij geen katholiek dichter gehad, bij wien echte, natuurtrouwe poëzie met zulk een verrassend meesterschap over de taal in rhythmisch bevleugeld geluid van woorden staat uitgezegd en uitgebeeld. Daar is

[1]) Zie *De Kath.* van Juni 1902 tot Jan. 1903: I—XIII.

in Gezelle's woordkunst een zeldzame vereeniging van zuiver getroffen schoonheid en van geniaal oorspronkelijke taalboetseering, die over alles en allen zegeviert, omdat de schoonheidsontroering altoos zoo volmaakt oprecht is, bij het kinderlijk naïeve af, en omdat de eigen taalkneding nooit ontaardt in moderne kunstenmakerij. Die wederzijdsche doordringing van klare *natuur* en voltooide *kunst* is een eigenaardig merk bij dezen meester, een merk van zeer hooge keur.

Neem zijn *Rijmsnoer* ter hand, waar ge wilt; de greep kan de eene maal gelukkiger zijn dan de andere; maar blijf wat bladeren, en ontwijfelbaar zeker zal de poëzie, die in iedere menscheziel sluimert, in u wakker worden, soms ineens en met zoo groote en blijde ontroering, dat iemand onwillekeurig het witte papier betast, hoe een zoo luttel blaadje, met wat zwarte krabbels bedrukt, zoo machtig de ziel kan bewegen. En daardoor staat zijne poëzie mijlen ver boven die versleten rijmelarij, wier gelijkmatig voortdreunende cadans in stereotype beelden eene opwinding vertolkt, die aan geijkte onderwerpen en gelegenheden vastgebonden schijnt. Even vast als b. v. in het groote uurwerk van Straatsburg iedere uurslag zijn stoetje heeft, dat telkens weer te voorschijn komt: 't mist nooit; altoos onberispelijk correct in denzelfden pas; alleen maar, dat de figuurtjes opgewonden moeten worden en dat er geen eigen leven, laat staan poëzie, in ademt.

Daarbij is Guido Gezelle in hooge mate oorspronkelijk, steeds volkomen zich-zelf, althans in zijn rijpe gedichten. Hij loopt niemand na; alwat conventioneel is heeft hij in doodelijke verfoeiing; niets is met geheel zijne persoonlijkheid in onverzoenlijker strijd dan aanstellerij onder welken vorm ook. En dit zondert hem ten eenemale af van alle bentgenooten, die afgekeken bokkesprongen, nageschreven modewoorden en zegswijzen, onmogelijk dooreengehaspelde zinswendingen, kortom een complex van ijdeltuitige vreemddoenerij voor het keurmerk van echt-moderne poëzie houden.

Daarom kan Gezelle ook niet ingedeeld worden in strikten zin. Dichter bij Gods genâ, behoort hij aan allen. Eene poging tot nabootsing zou stellig deerlijk mislukken; maar allen

kunnen van hem leeren. Leeren vooral, wat bij alle verskunst het wezenlijk éénig noodige is, namelijk: echte poëzie; en niet minder, wat haar het zekerste merk van ontaarding inprent, te weten: modezieke aanstellerij.

En dan de heerlijkheden van Gezelle's taal! Westvlaming is hij in hart en nieren; daar gaat niets af. Juist daarom werd hij lang als *particularist* achteraf geschoven; een welmeenende gaf indertijd zelfs den raad eenige zijner »lieve stukjes" in het Nederlandsch te vertalen [1]). De meester liet 't betijen; hij kon en hij wilde niet anders dichten dan hij was; en zijne taal was hij zelf [2]). Nu is het voor een klein volk als het onze zeker niet wenschelijk het toch reeds beperkte taalgebied nog eens in gewesten te gaan verbrokkelen. Maar wie dat bezwaar tegen Gezelle aanvoert en zijn dichttaal niet veel hooger stelt dan louter gewest- of streek-taal, bewijst daarmee alleen, dunkt me, dat hij zelf geen voldoend besef en gevoel van zijn Nederlandsche taal heeft [3]). Wij uit 't Noorden moeten ons in Gezelle's spreektrant eerst wat inwerken, dat is waar; doch de moeite wordt meer dan beloond. Want het is kerngezond en levensfrisch en klankvol Nederlandsch! Frank en fier waait de leuze »van vreemde smetten vrij" er boven uit. En ziet eens, hoe lenig en smijdig die taal de spelende rhythmen des meesters volgt, om letterlijk alles uit te drukken, wat hij maar wil. Wat verrassende, alles aandurvende uitbeelding in die zelfgevonden schakeeringen van toonval en geluid! Waarlijk, dat is weer tooveren met de taal naar Vondel's trant. Bij verloop van tijd zal dit, meen ik, steeds dankbaarder erkend worden, en ik acht het geen gewaagde voorspelling, dat Gezelle eenmaal een eereplaats

---

1) Dit feit is geboekstaafd in *Dietsche Warande en Belfort* 1902, Sept. bl. 314.

2) Hugo Verriest in het Gezelle-nummer van *Dietsche W. en Belf.* bl. 87.

3) Dr. G. Verriest haalt in *Dietsche W. en Belf.* (1902, Sept. bl. 315) een woord van Kloos aan: »Gezelle schrijft zuiver hollandsch". Daar de aanhaling zonder verwijzing geschiedt, moet ik haar op goed geloof aannemen. In plaats echter van *zuiver hollandsch* zou ik liever lezen: *meesterlijk hollandsch met westvlaamsche eigenaardigheden.* Vgl. 's meesters eigen *Verantwoordinge* in de juist verschenen *Dichtoefeningen.*

zal krijgen naast Vondel als grootmeester van de taal onzer Nederlandsche gouwen.

Die taalplastiek is zeker voor een goed deel aangeboren gave maar voor een haast niet minder gedeelte vrucht van onverdroten inspanning en noesten arbeid. Gezelle heeft de levende spreektaal beluisterd met de meest liefdevolle zorg, opgevangen, waar hij maar kon, uit ieders mond. Hij heeft »gezinderd", verwerkt, geworsteld! Eerst in zijn tweeden tijd, na het dertigjarig zwijgen, is hij ten volle meester. Niet dat ik alles uit dien tweeden tijd onvoorwaardelijk zou willen aanbevelen ter navolging; ook toen is hij niet altoos overwinnaar gebleven in de worsteling; zelf getuigt hij, dat menig rijm niet tot »volle uitspreekbaarheid" is gekomen [1]); een enkele maal zelfs schijnt de greep minder gelukkig. Maar over 't algemeen is het een worsteling als van Jacob met den Engel: geweldig en langdurig, maar zegenrijk in 't eind.

Een belangwekkend staaltje daarvan vind ik bij Dr. G. Verriest in zijn opstel: *Beeld, woord en dicht, bij G. Gezelle* [2]). 't Zij vergund er even de aandacht voor te vragen. Wij brengen daarmee om zoo te zeggen een bezoek in de werkplaats des meesters, en daar valt altoos iets te leeren, niet enkel omtrent de eigenaardige manier van werken, maar ook over woordkunst in 't algemeen.

Eerst een kleine inleiding van mij, en dan iets beters van Dr. G. Verriest.

Ziehier een onderwerp, dichterlijk als ge wilt, maar zeker niet nieuw: *De Nachtegaal.* Wie onzer — als hij ten minste

---

[1]) *Rijmsnoer* II, 127: *Slapende botten.* — Zie ook het geestige *Eheu fugaces:*

»Ik bender zoo dikwijls na bij,
ja, de boorden
genakende, nipte genoeg,
van het beeld,
dat, seffens ontvlogen,
een poetse mij speelt! —
Men doet ook niet al dat men wilt
met de woorden." (*Rijmsnoer* II, 131).

Vgl. mede hierover in het Gezelle-nummer van *Dietsche W. en Belf.* Dr. G. Verriest, bl. 141.

[2]) Gezelle-nummer, t. a. p. bl. 116 vv.

geen vastgeroest Amsterdammer is, waar één nachtegaal in het Vondelpark een evenement is, dat in de laatste jaren niet meer voorkwam — maar anders, wie onzer heeft niet menigmaal met ingehouden adem geluisterd naar den kleinen zanger, als hij een blijden Meimorgen of aandonkerenden lentenacht vol maakt van zijn »gewieckt geluyd", dat in onze menscheziel een zoo eigenaardige ontroering wekt: het ick-en-weet-niet-wat, dat blij maakt en droef tegelijkertijd?

Daar hebben we den algemeen menschelijken indruk, wel te weten niet in het oor alleen, maar door middel van het gehoor in de ziel. Doch let nu op het verschil van uitwerking, al is de indruk gelijksoortig.

Zie b. v. een levenslustig opgeschoten knaap. Hij luistert een poos, niet al te lang, met gespannen aandacht, fluit een paar tonen, jodelt een maat of twee, en geeft het in wanhoop op: onnavolgbaar, niets voor mij.

Ziehier een ander: een eerzaam burgerman van middelbaren leeftijd, die een luchtje schept. Hij luistert ook, lang misschien, en *zijne* begeerte is: het diertje op te vangen, in een mooi kooitje op zijn duffe binnenplaats of aan zijn venster te hangen, en zóó te laten zingen voor hem 't huis — oef!!

Nog een ander: een, »wien de Godheid velerlei zangen in 't gemoed heeft gestort". Hij luistert en luistert en drinkt in met gretige ooren, en bij hem slaat het in. Daar wordt scheppingsdrang gewekt, niet om het vogeltje na te fluiten, maar om eigen diepe zielsontroering, aan die tonen gebonden en toch heel iets anders, in eigen menschentaal uit te drukken, in woord en klank van poëzie. En daar begint meteen de worsteling om de »volle uitspreekbaarheid" te vinden.

Zóó een was Guido Gezelle. In 1874 schrijft hij aan zijn vriend Dr. G. Verriest:

. . . . . .

»Daar zweeft mij een gedicht in den geest, dat zou beginnen:

»Ik hoore peerlen op een elpen tafel tinkelen
Ik hoore op zilverdraad met rassen vingertik,
. . . . 20—30 verzen . . . .
Ik hoore uw (nacht)musijk, o roode nachtegaal!"

Maar 'k en heb nooit noch tijd noch stilzittens genoeg".

Dat was 4 Mei 1874. En hoort nu wat Dr. Verriest verder meêdeelt:

»Het wonderbare beeld van den slaanden nachtegaal bleef jaren en jaren rusten, en eerst rond 1892 [dat is achttien jaar later] kwam het gedicht tot stand en werd 1893 in *Tijdkrans* gedrukt.

Horkt!

»Geteld, nu tokt zijn taalgetik,
als ware 't op een marbelstik,
dat perelkransen,
van 't snoer gevallen, dansen."

De klinkende perels, met nabootsenden tongenstoot, zijn daar, maar de *vingertik* van 't piano- of harpenspel is vervangen door het *taalgetik*. De onware zilverdraad is ook weg, en de perels, in stêe van op een al te zeldene elpentafel te tinkelen, dansen op een marbelstik.

't Is hetzelve beeld, 't zijn dezelve klanken, maar de al te romantische on- of halfware woorden en beelden zijn verbannen. De snede van den versbouw is ook verreweg kunstvoller.

Daarenboven heeft de dichter nu geheel het lied van den nachtegaal afgeluisterd:

»Waar zit die heldere zanger, dien
ik hooren kan en zelden zien,
in 't loof geborgen,
dees blijden Meidagmorgen?

Hij klinkt alom de vogels dood
bij zijnder kelen wondergroot'
en felle slagen,
in bosschen en in hagen.

Waar zit hij? Neen, 'k en vind hem niet,
maar 'k hoore, 'k hoore, 'k hoore een lied
hem lustig weven:
het kettert in de dreven.

. . . . . .

Wat is hij? 't Is een wekkerspel,
vol tanden fijn, vol snaren fel,
vol wakkere monden,
van sprekend goud, gebonden.

Horkt! Langzaam, luide en liefgetaald,
hoe diep' hij lust en leven haalt,
als uit de gronden
van duizend orgelmonden!

Nu piept hij fijn, nu roept hij luid';
en 't zijpzapt hem ter kelen uit,
lijk waterbellen,
die van de daken rellen.

Geteld! Nu tokt zijn taalgetik,
als ware 't op een marbelstik,
dat perelkransen,
van 't snoer gevallen, dansen."

. . . . . .

Ziedaar nu! Lees dit aan het gaaiken van den nachtegaal voor, en 't diertje zal geen pluim verroeren; 't laat haar volmaakt onverschillig; 't is geen geluid meer, dat zij verstaat. Maar lees het een mensch voor, en lente-ontroering maakt zich meester van zijn gemoed. Daar rijst uit het duister zijner onbewustheid eensklaps heel de Mei, te avond of morgen, weer levend voor zijne verbeelding op; dat doet 'm het geluid, dat daar, in menschelijke woorden vertaald, aanheft »langzaam, luide en liefgetaald" . . . uit diepe gronden »lust en leven haalt", en iemand een poos den Mei-jubel in de ziel stort midden tusschen den mist van een druipenden herfstdag.

Zóó is nachtegalezang poëzie geworden. En meteen hebben wij een kijk gehad in de werkplaats van den meester.

Wat daar te leeren viel? Allereerst dit: hoe innig poëzie uiteraard is gebonden aan rhythme en klank, maar dan bezield door een menschelijke ziel, door de schoonheidsontroering van een geboren dichter [1]). En oók, dat de geboortegave der poëzie haar »volle uitspreekbaarheid" eerst krijgt door langen, harden arbeid. Daar is jarenlang geworsteld; daar

---

[1]) Merken we intusschen wel op, dat Gezelle zich geheel vrijhoudt van die geknutselde klanknabootsing, die niets dan klank is. Ziehier een voorbeeld, al meer aangehaald, uit Du Bartas:

»La gentille alouette avec son tirelire
Tire l'ire aux fâcheux et d'un tir tire
Vers le pôle brillant".

Vergelijk nu eens daarmede Gezelle's nachtegaalslag, en het onderscheid is tastbaar tusschen woordgeknutsel en poëzie.

werd geproefd, gekeurd, verworpen; het rechte is niet in eens getroffen. Zeker: *Poeta nascitur*: wie de geboortegave niet heeft wordt geen dichter door inspanning, al rijmt hij zich dood. Maar onder de kinderen der menschen wordt niemand volwassen geboren, en de dichter is daarop geen uitzondering.

Ziedaar dan twee kapitale redenen, waarom wij *Guido Gezelle's Dichtwerken* zoo gaarne in veler hand willen zien. Zij wekken een zeer levendig besef van echte, ongekunstelde, natuurgetrouwe poëzie. En zij leeren tevens wat »meesterschap over de taal" zeggen wil en hoe het verkregen wordt. Geen wonder, dat we het in onzen haastigen tijd zoo gemakkelijk vervangen zien door geflodder en kunstenmakerij met woorden.

Daarbij en daarbovenuit komt voor ons, katholieken, nog de innige geestverwantschap van het katholieke zieleleven. Dat missen we bij de hoofdmannen onzer modernen sedert '80 en wij gevoelen dat gemis zeer levendig. Zoodra zij maar even boven algemeen menschelijk impressionisme uitgaan, is er tusschen ons geen gelijkheid van beweging meer en gaat het ons overdwars: onze ziel is anders georiënteerd. Maar Gezelle — 't werd onzen lezers reeds in een vorige studie overduidelijk gemaakt — is katholiek in merg en been. Wel terecht staat op den *Voorhang* van zijn *Rijmsnoer* het pittige versje gegrift:

»'t Eerste dat mij moeder vragen
leerde, in lang verleden dagen,
als ik hakkelde, ongeriefd
nog van woorden, 't was, te gader
bei' mijn handtjes doende: »Vader,
geeft me 'en kruisken, als 't u belieft!"

. . . . . .

Maar, dat kruiske, 't is geschreven
diep mij in den kop gebleven,
teeken van mijn erfgebied:
die den schedel mij aan scherven
sloege, en hiete 't kruisken derven,
nog en hadd' hij 't kruisken niet" [1]).

[1]) *Rijmsnoer*, I, 3.

Hoe door en door echt-gemeend dat is, kan iemand uit de woorden met handen tasten. En wij zeggen het den dichter des te liever na, omdat op onzen eigen voorvaderlijken grond dat »teeken van ons erfgebied" zoolang in versmading en deerlijke verdrukking is geweest; alleen door een dergelijke gezindheid onzer eigen vaderen is »'t kruisken" hier in 't Noorden behouden gebleven voor ons.

Maar nu ruimer opvatting de landskinderen nader tot elkander bracht, zijn wij ook verplicht op ieder gebied, bepaaldelijk en vooral in onze letteren, kleur te bekennen en gelijke rechten op te eischen en te handhaven. Want de zoo lang ingewortelde souvereiniteitswaan is nog altoos geneigd over ons en het onze, buiten ons om, te decreteeren zonder de moeite van een behoorlijk onderzoek noodig te achten.

Bij de beoordeeling van Guido Gezelle is dat weer teekenend voor den dag gekomen. Reeds werd met een enkel maar afdoend woord verzet daartegen aangeteekend door kapelaan Binnewiertz [1]). Maar sedert heeft de heer Willem Kloos nog eens goedgevonden, onze heele katholieke literatuur met een van die vonnissen uit de hoogte te begenadigen, die wij ons tegenwoordig niet meer op den mouw laten spelden. En aangezien juist Guido Gezelle daarbij betrokken werd, is het geen afdwaling van ons onderwerp, als ik deze gelegenheid waarneem bij zijne uitspraak een paar kantteekeningen te voegen, die ter zake dienende zijn, naar ik meen.

De laatste Juli-aflev. van *De Nieuwe Gids* bracht ons dan — in de *Literaire Kroniek* door Willem Kloos, bl. 686 vv. — het volgende edict [2]):

»... Het waarachtig-katholieke innerlijk gevoelsleven wordt hier, door de schuld van een deel der Roomsche woordvoerders zelven, veel te eenzijdig, neen, onjuist, gekend.

Wij Hollanders, zijn, in geäardheid, een Protestantsch volk, en de

---

[1]) *De Katholiek*, 1902, Dl. CXX, bl. 454.

[2]) Aanleiding daartoe gaf de bespreking van M. I. Brusse's *Boefje*. Daar echter Brusse niet katholiek is en 't ons alleen te doen is om het algemeene oordeel over onze katholieke letteren, laten wij die bespreking daar.

katholieke, de kleinere, helft onzer landgenooten bleef, in geestelijk opzicht, steeds een beetje op den achtergrond.

Onze artiesten zijn bijna allen, in oorspróng, Protestant. En aan den geestelijken opbloei, die in '80 zich inzette, namen de Katholieken, als Katholieken, eigenlijk geen deel. Zij bleven den ouden, geëffenden weg gaan, indien zij gingen, — het genie van Deyssel valt, zooals van zelf spreekt, buiten deze algemeene lijn van beweging, — en liepen zich dus dood, zooals alles wat niet meêwou, tegen den door hen zelf opgetrokken, blinden muur.

Want of men in zwaar-dreunigen, rhetorischen vers-zwaai »Katholieke" onderwerpen valsch-romantisch aanstreek, en ze dan uitstalde als bont-banale prullen in een goedkoope winkelkast — daar vond noch de Hollandsche verskunst noch het ware Katholicisme bij baat.

De oppervlakkige, luide rethorica b. v. van nu wijlen den braven Dr. Schaepman vloekt buldrend aan tegen het diepste wezen, de eigenlijke essentie, van het zoet-gevoelige, subtiel-abstracte, geestelijk-voorname en schoon-harmonische Katholieke geloof en de Christelijke kunst.

Vergelijk met diens goeden dokter's vaag gedecadeer op de opgewonden-nuchtre redeneerings-kunst, van nu honderd jaar geleden, Bilderdijk's degelijk, sterk-gewild, ouderwetsch-methodisch rijmproza zelf, en gij zult moeten erkennen, dat deze geoefende verzengieter, vergeleken bij zijn wel wat leêgen, geestelijken naneef, een flinke rhetorische reus is geweest!

Ja, ik heb mij dikwijls afgevraagd, als ik die sterk-aangeblazene drukte-makerijen, waar alleen maar wat koude opwinding, maar geen greintje fijn gevoel achter school, en die evenmin iets hadden te maken met de kunst, als de door ieder wel eens geziene, fabriekmatige bidprentjes dat doen, of dan de innerlijke wezenlijkheid, de waarachtige zinsdiepte en gevoelshoogte van het Katholicisme, waar, in vroeger eeuwen zulke magnifieke kunst uit geboren mocht worden, geheel en al de wereld uit zou zijn.

Totdat ik ze plotseling, tot mijn vreugde, mocht terugvinden bij Guido Gezelle, die het naïef-gevoelige, klaar-kleurige, lief-levendige, zoowel als het zichzelf overgevende, aanvleiende, het innig-toestrevende, waar het individu op den achtergrond blijft, in één woord, den menschelijk-mooien, natuurlijken kant van het Katholicisme, waardoor het op kinderlijke menschen en volkren zoo'n suggestie oefent, heeft weten uit te zingen en te beelden in zijn zoo vaak, als oude kerkliederen, eenvoudig-gevoelde, hoog-schoone kunst".

Daarmeê mag nu onze katholieke literatuur heengaan als met een hooge pluim op hare muts. *Pas si bête.*

De heer Willem Kloos is een te begaafd kunstrechter om

niet eenige rake dingen te zeggen bij zulk een algemeene *Abfertigung*. Zoo ook hier; met het een en ander, wat in bovenstaande regels gezegd wordt, kunnen wij inderdaad ons voordeel doen. Onvoorwaardelijk b.v. onderschrijf ik het vonnis van verwerping over »fabriekmatige bidprentjes", zoowel in den letterlijken zin van onzinnig-vrome afbeeldingen als in den figuurlijken van stereotiep-stichtelijke poëzie. Ook is bij Kloos de geestige vorm altoos het lezen waard. Dit zij allereerst zonder eenige beknibbeling erkend. Maar in zijne algemeenheid genomen, en als de toets erop gezet wordt, lijkt dit letterkundig oordeel toch eigenlijk naar niets.

Vooreerst zou ik den heer Willem Kloos wenschen te beduiden, dat zijne bevoegdheid om over »de innerlijke wezenlijkheid, de waarachtige zinsdiepte en gevoelshoogte van het Katholicisme" te oordeelen aan zeer rechtmatigen twijfel onderhevig is. Zou de schrijver zelf daar geenerlei vermoeden van hebben? Niet inzien, dat het aan eenige hilariteit blootstaat, als hij, die zijne meening over het Christendom aan de groote klok van twee openbare uitgaven heeft gehangen, bij ons komt kerkvaderen over het eigenlijke van ons katholiek zieleleven? Of rekent hij, heelemaal buiten ons om, op bewonderaars en epigonen, die blind genoeg zijn om hem ook daaromtrent als deskundige te aanvaarden?

En dan het zuiver letterkundig gehalte? Dat er onder ons, katholieken, over de beweging, die in '80 zich inzette, groot krakeel is geweest tusschen jongeren en ouderen; dat ten jare 1900 een nieuw katholiek tijdschrift *Van onzen tijd* is verschenen met bedoelingen, die in den titel zelf zijn aangewezen; dat aanvankelijk genoemd tijdschrift, met felle, soms met dorpere wapens bestreden is; dat hier in onze eigen maandelijksche afleveringen, wier katholicisme toch openlijk genoeg voor den dag komt, over en weer geschreven en nog eens geschreven is omtrent deze kwestie, hoffelijk zeker, maar toch op het randje af van elkander den bons te geven; dat het geschil zich rondom eenige bij ons algemeen bekende namen heeft samengetrokken — ziet van dit alles, dat is van ons eigenlijk katholiek literair leven, weet de heer

Willem Kloos hoegenaamd niets of ignoreert het in hooge voornaamheid.

Alleen wordt ons met transcendentale gerustheid, die zelfs geen twijfel laat opkomen, beteekend, dat wij ons doodgeloopen hebben tegen een eigenhandig opgetrokken blinden muur. — Wel bedankt voor de waarschuwing! Maar voor doodgeloopen menschen gevoelen wij ons bizonder welvarend.

Wie echter met de schrijfwijze van den heer W. Kloos genoegzaam bekend is, heeft al gemerkt, dat met dit algemeentje een aanloop wordt genomen. En weldra komt dan ook de man, om wien het eigenlijk te doen is, voor den dag in »nu wijlen den braven Dr. Schaepman". Deze heeft het nog altoos verbruid, en thans zal Guido Gezelle tegen hem uitgespeeld worden.

Was dit nu een zuiver letterkundige antithese, dan liet ik het gelden. Want inderdaad er is tegenstelling tusschen de twee. Wat bij Dr. Schaepman volkrachtig, soms werkelijk te luidruchtig, en meestal in volle wapenrusting te voorschijn komt, dat vinden we bij Gezelle inniger doorvoeld, zonder rumoer van strijd of verweer, enkel in heel rustige klaarheid uitgezegd. Schaepman was allereerst man van de daad [1]). Hij gebruikte het woord voornamelijk als middel; het moest, ook in zijne schoonheid, dienst doen, en hij joeg het soms overmatig en buiten adem. Woordkunst als zoodanig, om wille der schoonheid zelve, met de toewijding en de gevoelige boetseertoets van Gezelle, heeft hij weinig — voor zijn roem als dichter te weinig — beoefend.

---

[1]) Belangwekkend is daaromtrent de mededeeling in de *Dichterstimmen der Gegenwart* (October 1903) van Leo van Heemstede (Tepe), die uit een brief van den Doctor zelf (gedateerd 18 April 1881) het volgende aanhaalt (S. 8): »Ik kan niet meer enkel aan literatuur doen; zelfs geloof ik, dat ik het nooit gedaan heb. De daad heeft mij altijd meer aangetrokken; het leven en de levensstrijd zijn voor mij het hoogste. Ik dank God, dat hij mij zingende vogels in de ziel heeft meêgegeven. Maar hoe mooi ze ook zingen en hoe gaarne ik ze ook hoor, de lust naar strijd en naar daden blijft toch het hoogste. De Politica is mijn Beatrice. Zij is voor mij de liefde, waarvan Dante zegt: »Ecce aliquis fortior te, qui dominabitur tibi: ziedaar een sterkere dan gij, die over u heerschen zal".

Willem Kloos legt alzoo wel den vinger juist op de schaduw, op het minderwaardige, maar hij doet het zóó, dat tevens de zwakke zijde van zijn eigen letterkundige beoordeeling als slagschaduw voor u neerslaat. Want als deze criticus, om welke reden dan ook, een hekel aan iemand heeft, dan is zijn anders zoo helder letterkundig oordeel niet meer te vertrouwen. In zulke omstandigheden maakt hij zelfs geen bezwaar bij denzelfden persoon in zwarte donkerheid te zetten wat vroeger heette te stralen van licht [1]). Zóó kunnen we verklaren, dat hij nu ook in Dr. Schaepman's machtige kunst niets anders meer ziet dan het minderwaardige, waar hij de hand op heeft gelegd: voor hem gaat de geheele persoonlijkheid daarin op. En zoo geschiedt het, dat in plaats van den daadkrachtigen Doctor, dien we allen gekend en bemind hebben, en wiens *griffe de lion* in ieder geval nog duidelijk in onzen tijd staat, hier niets anders voor den dag komt dan iemand met »vaag gedecadeer" (nota bene: de stevige Doctor vaag!) en »oppervlakkig gebulder". Zulk een letterkundig oordeel vonnist zichzelf. Wij hebben er niets bij te voegen.

Maar de tegenstelling reikt verder dan Dr. Schaepman en de letterkunde; zij treft het wezenlijke van ons katholiek zieleleven. Een Katholicisme, zooals dat van den Doctor, met Twentsche knuisten aan het lijf, vast genoeg van greep om iemand op zijn nummer te zetten en erop te houden, altoos slagvaardig met ieder wapentuig des woords, is gansch en al niet naar modernen smaak. En daartegenover moet nu Guido Gezelle de folie van een Katholicisme leveren, dat heel »lief-naïef-gevoelig" zichzelf »overgeeft" en »aanvleit", waarschijnlijk het aaien van iedereen voor lief neemt, en kopjes geeft voor de zoete woordjes, waarmee het uit het gezelschap der volwassenen van onzen tijd wordt uitgeleid naar het mooie verleden der nog »kinderlijke menschen en volkeren". Wél zeker! Guido zelf had 't moeten hooren, hij, met zijn harden Vlaamschen kruis-kop!

---

1) Vergelijk daarover de *Studiën en critieken* van W. G. van Nouhuys, bl. 59 vv.

Neen: van deze allernieuwste, uitgezocht-fijne *fondants* van Katholicisme zijn wij, katholieken, niet gediend; wij laten ze voor de liefhebbers en zeggen met Vader Vondel:

»Want wy dees leckernyen
u geensins en benyen" (III, 209).

De zaak is voor ons deze. Gezelle de schouwer en Schaepman de heervoerder zijn twee geheel verschillend aangelegde naturen. Maar beiden zijn — ten spijt van wie er geen genoegen mee nemen! — dichters bij Gods genâ en niet bij gunst van menschen. In *ons* Katholicisme is ruimte genoeg, en te over, voor beiden. In de verzen van Gezelle, met hun klaar en blij uitgejubelde schoonheid èn toch zoo diepen ondertoon van weemoed en zielsverlangen, gevoelen wij den echten harteklop van ons eigen katholiek zieleleven en vinden wij het rechte woord voor hetgeen daar zonder »volle uitspreekbaarheid" op den bodem ligt. Maar niet minder gewillig geven wij ons over aan de machtige deining van Schaepman's geestdrift en verontwaardiging, als hij zich verheft in zijn kracht en bij wijlen gaat »slingervuisten", zooals de woudreuzen doen bij Gezelle in den loeienden winterstorm. Zeg nu, dat daarbij meer leven wordt gemaakt dan strikt noodig was. Goed, toegegeven, maar pak aan vast!... »Inde irae".

Wij laten ons derhalve het goeddunken van den heer Willem Kloos over onze katholieke letteren niet aanleunen. Alles samengenomen, zou dat oordeel ongeveer onder drie hoofden samen te vatten zijn. Ziedaar: Guido Gezelle een »zuiverzielige en klaarstemmige zanger" — en dat is nu weer in twee woorden voortreffelijk geteekend, waarvoor ik gaarne mijne hulde bied — maar Guido Gezelle in 't eind toch eigenlijk een beminnelijk anachronisme; Schaepman een oppervlakkig bulderaar; en van Deyssel een genie.

Jawel, adres aan de stukjes, die van Deyssel tegenwoordig in *De XXe eeuw* begaat over zeker aankomend jongmensch, dat genoemd is Adriaan; een genie dan toch in het kneuterige. En dan te denken, dat Potgieter reeds ten jare 1837 *De letterkundige bentgenooten te Parijs* schreef. Die brave Mr.

de Montlucar, met zijn weidschen vriendenkring van genieën, was toch geestig genoeg door Scribe uitgemonsterd, om voorloopig althans als vogelverschrikker te dienen op dit gebied. Maar al zijn we nog zoo modern geworden sedert '80: »Soo de ouden songen, soo pypen de jonghen", soms althans, willen of niet willen.

Intusschen is 't geenszins mijne bedoeling onaangenaamheden te gaan zeggen aan den heer Willem Kloos. Daarvoor stel ik hem — ondanks alle principieel verschil — èn als dichter èn als kunstrechter te hoog. Herhaaldelijk ook is in dit tijdschrift met onpartijdige waardeering gesproken over zijne kunst en kunstbeschouwing [1]). Maar wanneer hij over onze eigen katholieke aangelegenheden wil komen decreteeren, dient hij zich eerst wat beter op de hoogte te stellen. Juist daarom heb ik zijn oordeel aangehaald en wat uitgerafeld, om door dit voorbeeld, dat niet van den eerste den beste is, duidelijk te maken, hoe noodig het is, dat wij onze katholieke belangen zelf ter hand nemen.

Daarom is 't verblijdend, dat Guido Gezelle, na lange verwaarloozing van onzen kant, in den laatsten tijd herhaaldelijk en van verschillende zijden door katholieken is besproken en gewaardeerd. Blijft nog over zijne poëzie onder de onzen te verspreiden en wat meer populair te maken ondanks zijne Westvlaamsche eigenaardigheden, die aanvankelijk velen afstooten.

Deze volledige uitgave, waarvan thans *Rijmsnoer* in twee samengebonden deelen — voorzien van een onontbeerlijken *Uitleg van woorden namen en zaken* (bl. 130—173) — is verschenen [2]), kan een geschikt middel daartoe worden. Wie

---

1) Het eerst door M. A. P. C. Poelhekke in 1896, Dl. CIX, bl. 236—261: *De dichter Willem Kloos.*

2) Deze twee deelen vormen Dl. VII en VIII van de volledige uitgave. De uitgever heeft terecht, met verbreking der tijdsorde, dezen bundel het eerst in 't licht gezonden. Want in dit *Rijmsnoer*, dat Gezelle met de maanden om en om het jaar gewonden heeft, vinden wij hem in zijn volle ontwikkeling: geheel zich-zelf geworden; de vroegste gedichten staan min of meer nog onder den invloed van andere personen of van zich aanbiedende gelegenheden; hier klinkt de volle toon zijner poëzie vrij en uit eigen beweging. — Nadat dit artikel geschreven en gezet was, is thans ook Dl. I verschenen: *Dichtoefeningen.*

aan onze ontwikkelde jongelui van beiderlei geslacht een geschenk voor het leven wenscht te geven, kan uit boeken geen beter keus doen dan deze *Dichtwerken*. Onvoorwaardelijk durf ik ze daarvoor aan te bevelen.

Onze jongeren kunnen gemakkelijk voor deze poëzie gewonnen worden, wanneer zij haar eenmaal in handen hebben. Niet alsof zij erop vallen zullen met dezelfde graagte, waarmee een romantisch verhaal of een fraai plaatwerk wordt opgeslagen, maar zij zullen er nooit in bladeren zonder iets te gevoelen van den »joy for ever", waardoor onze ziel uit zooveel dingen des levens, die neerdrukken, wordt opgebeurd en weder gestemd op de maat van haar eigen snaren.

Ook de wijze van uitgave is daartoe geschikt. 't Is mij onbegrijpelijk, hoe iemand over zich verkrijgen kan poëzie in zoo onsmakelijken vorm uit te geven als ten onzent somwijlen geschiedt: òf op een koopje, met kleine, wegkrielende letters, zonder behoorlijke ruimte tusschen de kriebelregels, niet opgebeurd door eenige blankheid van rand; òf met vreemdsoortige aanstellerij van dwaas in het oog springende letters en van omlijstingen, die schreeuwen als krantenjongens. Dat bederft vooruit iemands heele genot: »wanluidende muziek" en »ransig geurwerk" bij 't festijn![1]) Maar in deze uitgave is het rechte getroffen: duidelijke letters, die zich niet opdringen en niet wegschuilen, maar eenvoudig en kloek weg, met goede tusschenruimte, op blank vierkant papier zijn gezet. Zóó hoort het.

Van Alfr. van Neste's teekening op den omslag en op den linnen band zal ik geen kwaad spreken, maar ik kan ook niet zeggen, dat zij erg in mijn smaak valt. Natuurlijk is dit geen verwijt aan den teekenaar. Maar ik houd niet van menschengestalten met zulke groote, breede vleugels, waarvan niemand weet, hoe ze vastzitten, en als zij vastzitten, hoe ze bij mogelijkheid te gebruiken zijn. Het symbool, ik weet

---

1) »Ut gratas inter mensas symphonia discors
Et crassum unguentum et Sardo cum melle papaver
Offendunt, poterat duci quia coena sine istis" (*Ep. ad Pis.* 374—76).

het, is overgebruikelijk en dus ten volle verantwoord; maar, 't heeft geen vat op mij, misschien juist daarom. De lelies daarnaast zijn meer naar de levende natuur; maar toch ook wat opdringerig symbolisch: één afzonderlijk aan weerskanten, recht op en neer, in een krul. Hoofdmoment echter van de teekening zijn met recht de orgelpijpen, die onder den vingerdruk spreken: geen lange, zware 16-voeters met grof dreunend gedaver, maar kleine metalen, met helder en klaar uittrillende welluidendheid. Wie het boek maar even wil opslaan zal de juistheid van deze belofte op den omslag erkennen. Moge onze bespreking en aanbeveling velen daartoe overhalen. Zij zullen zich niet beklagen [1]).

A. M. C. VAN COOTH.

---

[1]) Aan hen, voor wie de *Dichtwerken* te hoog van prijs zijn, biedt dezelfde uitgever, L. J. Veen te Amsterdam, ter kennismaking twee kleinere uitgaven: een *Guido Gezelle's motto-album*, dat voor iederen dag des jaars een kernspreuk in dicht of ondicht uit Gezelle's werken geeft met een open ruimte daartegenover; en een *Guido Gezelle's duik-almanak*, die door den meester zelf is samengesteld voor 't jaar 1888 en thans pasklaar is gemaakt voor 't jaar 1904 door Caesar Gezelle. Het eerste vooral kunnen we ter kennismaking — al is 't uiteraard een gebrekkige — aanbevelen: 't kost *f* 1.50. De duik- of pluk-almanak — een heel wat aardiger woord dan scheurkalender! — heeft uiterlijk te weinig aantrekkelijks, geloof ik, om hier in den smaak te vallen: 't schild is te dof ééntonig voor wandversiering.

ABRAHAMS OVERWINNING EN DE ONTDEKKINGEN EN OPGRAVINGEN TOT HET EINDE DER LAATSTE EEUW.

(Vervolg en slot van Dl. CXXIV, blz. 335 vv.)

II.

Chaldea, of in het spijkerschrift Kaldu, is het land, dat in Mesopotamië of de streek tusschen de twee stroomen, den Tigris en den Euphraat, zich uitstrekte van Babylonië in het noorden tot de Perzische golf in het zuiden. Daar ontdekte in het jaar 1849 Sir Henri Rawlinson de overoude stad Ur. De baksteenen dezer bouwvallen dragen namelijk meestal een stempelafdruk, die onder anderen den naam der stad aangeeft, waar deze steenen gebruikt werden. Hij bespeurde op die wijze, dat de baksteenen, die hij te El Muquajjar of Mugheir aantrof, den naam droegen van *Hur*, dat hetzelfde is als het *Ur* der vulgaat, gelijk thans algemeen wordt aangenomen. *Ur* moet dus niet verward worden met *Huruk*, waardoor men *Erech* of *Arach* vindt aangewezen [1]).

Ur of de stad van Chaldea bevond zich dus, gelijk zijne bouwvallen nog aanwijzen, nagenoeg halverwege tusschen Babylon en de Perzische golf, ongeveer 125 mijlen van deze laatste verwijderd. Het lag op den afstand van zes mijlen ongeveer aan de rechter- of westzijde van den Euphraat, iets noordelijker dan diens aansluiting bij het kanaal Shat-el-Hai. Zijne puinhoopen beslaan een ovale plek, die 1000 Engelsche ellen lang en 800 breed is. Zij liggen op eene hoogte en worden aan alle zijden door een ononderbroken wal ingesloten.

---

[1]) Gen. X : 10.

Ur van de Chaldeeuwen is eene van de oudste steden. Gelijk uit de opdelvingen, die hier gedaan zijn, blijkt, bezat het een tempel, toegewijd aan de maan. Het werd reeds lang vóór Abraham bestuurd door een koning Urbagas, wiens zoon blijkens de gevondene opschriften ook het beheer had over Sumir en Akkad, en verschillende tempels stichtte [1]).

Te Ur woonde Thare, een afstammeling van Sem, met zijne drie zonen Aran, Nachor en Abram. Gelijk alles schijnt aan te duiden, bekleedde deze familie hier eene voorname plaats en was zij rijk vooral aan vee.

Naar het schijnt, was de vereering van den éénen God onder lichamelijken vorm en volgens zeer velen ook de veelgoderij in Thare's familie doorgedrongen [2]). Dat al de leden der familie afgodendienaars waren, wordt niet gezegd. In tegendeel lezen wij, dat Abram, Nachor en later Bathuël den éénen waren God aanbaden [3]). God wilde niet, dat zij door de afgoderij zouden medegesleept worden, en Hij riep Abram op in Ur, om zijn land te verlaten en zich te begeven naar het land, dat Hij hem toonen zou [4]). Deze roeping was aanleiding, dat Thare met Abram, diens echtgenoote Sara en Lot Ur verliet en zich op weg begaf naar Kanaan. Nachor bleef voorloopig nog achter in de stad zijner geboorte. Aran wordt niet meer genoemd.

De weg naar Kanaan liep natuurlijker wijze langs het hooge noorden van Palestina, niet verre van Aleppo. Het was niet doenlijk de groote woestijn, die Ur van Kanaan scheidde, door te trekken in rechte lijn. Er was daar geen gebaande weg; alles was daar dor en waterloos; kudden en vee zouden er bij gebrek aan water omgekomen zijn. Zij staken derhalve den Euphraat over en volgden nu de druk bezochte baan, die het handelsverkeer onderhield tusschen de Middellandsche Zee en de Perzische golf. Hier vonden zij weiden en lafenis voor hun vee en hadden zij de roof-

---

1) Zie G. Smith, *Assyrian discoveries*.
2) Jos. XXIV : 2. Vgl. Judith V : 6. Zie Hummelauer t. d. pl.
3) Gen. XXIV : 48—50.
4) Act. VII : 2; Gen. XI : 31.

zieke horden der woestijn niet te duchten. Zoo kwam de familie met hare talrijke kudden en vee bij kleine dagreizen aan den Belilk of den ouden Bilichus, een kleinen zijtak van den Euphraat. De voortreffelijke weidegronden, die zij langs zijne oevers vonden, voerden hen weldra tot Haran. Hier sloegen zij hunne tenten neder en kozen zij voorloopig hun verblijf.

Haran is het latere Carrha, dat in den oorlog tegen de Parthen aan Crassus zulke gewichtige diensten bewees en waar deze werd verslagen. Het is thans een klein vlek met meerdere samenhangende puinhoopen, die, zegt Sachau in zijne reisbeschrijving, omvangrijke bouwwerken schijnen aan wijzen. Men vindt er een uitgestrekt vierkant, dat met een muur omgeven is en een prachtig gebouw moet zijn geweest. Opdelvingen en onderzoekingen hebben hier nog niet plaats gehad. Zooveel echter blijkt uit de opschriften, te Ninive gevonden, dat Assurnasirpal, Salmanasar, Assurbanipal en Nabunid te Haran aan den tempel van Sin of de Maan gebouwd hebben. Sennacherib gaat er trotsch op, dat hij de goden van Haran overwonnen heeft. Door dit alles wordt bevestigd, dat deze stad opklimt tot eene zeer hooge oudheid en in zoo verre is het bericht der H. Schriftuur met het getuigenis der ongewijde geschiedenis in overeenstemming.

Het heeft al den schijn, dat Thare in de schoone streek tusschen den Euphraat en den Kaboer aan den voet van den berg Masius zijn vast verblijf heeft verkozen. Er wordt gezegd, dat Thare en de zijnen te Haran gekomen daar woonden [1]). Thare stierf te Haran. Nachor, die te Ur achtergebleven was, schijnt nog voor den dood van Thare naar Haran gekomen en aldaar in de bezittingen van zijn vader getreden te zijn. Althans wordt Haran later Nachors stad genoemd [2]).

Toen Thare gestorven was, sprak God te Haran andermaal tot Abram: »Verlaat uw land, uwe verwantschap, en uws vaders huis, en kom in het land, dat Ik u toonen zal.

---

1) Gen. XI : 34.
2) Gen. XXIV : 10.

En Ik zal u maken tot een groot volk. Ik zal u zegenen en uwen naam groot maken en gij zult gezegend zijn. Ik zal zegenen, die u zegenen, en vloeken, die u vloeken. En in u zullen gezegend worden alle geslachten der aarde" [1]).

Met Abram af te zonderen van de volkeren, die zich overgaven aan de afgoderij, bereidde God zich een volk, dat immer den éénen waren God zou aanbidden. Buitendien zou Abraham zegevieren over zijne vijanden en zijn naam zou groot zijn. Hij zou de stamvader worden van vele volkeren. Eindelijk wordt de groote zegen, beloofd in het paradijs aan Adam en Eva, en nader toegezegd na den zondvloed aan het nageslacht van Sem, nu ten derden male nader bepaald tot het nageslacht van Abram. Uit hem zal de Verlosser voortspruiten, die den vloek in het paradijs over het menschdom gebracht zal wegnemen en in wien alle volkeren der aarde zullen gezegend worden.

Abraham gehoorzaamde aan Gods bevel en sloeg met Sara, met Lot en al zijne bezittingen den weg in naar Kanaan. Hij stak den Euphraat over en, om tot ons onderwerp te komen, vestigde zich na verschillende tochten te Hebron. Hij had aan Lot, daar hunne kudden te talrijk werden en hunne herders begonnen te twisten over de weidegronden, voorgesteld ieder zijns weegs te gaan en daarbij aan Lot de keuze gelaten, waar hij zich wilde vestigen. Lot had daarop de schoone vallei van Siddim, die toen nog door den Jordaan besproeid werd, tot zijn aandeel gekozen en was met al zijne bezittingen heengetrokken naar Sodoma.

Het rotsdal, waarin Hebron is gelegen, breidt zich ten westen weldra uit tot de vallei van Mambre. Hier bij het eikenbosch, dat daar nog heden in herinnering wordt gehouden door een prachtigen eik met eene kroon van 93 voeten diameter, had de aartsvader zijne tenten opgeslagen. Hier had hij reeds eenigen tijd vertoefd, toen de krijgstocht plaats greep, die ons thans gaat bezig houden.

Veertien jaren geleden had Elams machtige vorst de vol-

---

[1]) Gen. XII : 1—3.

keren van Palestina in de Siddim-vallei schatplichtig gemaakt. Maar in het dertiende jaar hadden zij het vreemde juk afgeworpen en geweigerd nog langer de opgelegde schatting te betalen. Hierop rukten Amraphel, de koning van Sennaar, Arioch, de koning van Ellasar [1]), Chodor-Lahomor, de koning van Elam, en Thadal, de koning der Goim uit, om de wederspannigen te tuchtigen. De ontdekkingen der laatste jaren hebben ons deze koningen nader leeren kennen.

De voornaamste is *Chodor-Lahomor*, koning van Elam, die gelijk Moses te kennen geeft [2]) de aanvoerder was der drie overige koningen, zijne bondgenooten. Reeds zijn naam verdient de aandacht. Het is duidelijk een Elamitische naam, want zijne twee bestanddeelen behooren tot deze taal. *Kudur* is een Elamitisch woord, dat *dienaar* beteekent [3]). Het komt voor in den naam van meer Elamitische vorsten als daar zijn; *Kudur-nankundi* en *Kudur-mabuk;* zoodat M. Oppert de vorsten dezer dynastie Kuduriden noemde. *Lagamar* is eene Elamitische godheid, die in de Babylonische godenlijsten voorkomt [4]). Lagamar behoorde tot de godheden, die Assurbanipal uit Susa, de hoofdstad van Elam met zich voerde [5]). De koning Kudur-Lagamar wordt vermeld in het heldendicht van Hammurabi, dat voor een groot gedeelte teruggevonden is [6]).

---

1) *De koning van Pontus* is de lezing der vulgaat. Men volgt algemeen de Hebreeuwsche lezing *Ellasar.*

2) Gen. XIV : 5.

3) D. G. Hogarth, *Authority and Archeology* p. 41. Muss Arnolt, *Assyr-Engl. Deutsch Wörterbuch* § 374.

4) Rawlinson, *Cuneiform inscriptions of Western Asia* (London II, 60).

5) Hetzelfde werk V, 6, 33.

6) E. Schrader, *Ueber einen Altoriental. Herschernamen*, S. 961 vv.; Th. Pinche's VI, 1897, 29, 56; F. Hommel, *Alt Israël, Uberlieferung* S. 180. Ook wordt door Aemilian Schoepfer, *Gesch. des alt Test.* S. 112, een brief geciteerd, waarin Kudur-Lagamar zou voorkomen. Doch het is aangetoond, dat de gevolgde lezing niet juist is. P. Scheil erkent, dat men moet lezen: *Inuch-Samar*, gelijk W. King uit een later ontdekt opschrift heeft aangetoond. In het eerste opschrift had men de beschadigde letters, die met het voorgaande woord verbonden waren, verkeerd gelezen: zie *Revue biblique* 1900, p. 128. De teksten over Chodor-Lahomor, Arioch en Thadal vindt men: L. W. King, *The letters and inscriptions of Hammurabi*, LIII : 1, p. 51.

Het rijk van Elam, waarover Kudur-Lagamar heerschte, was een uitgestrekt en machtig rijk. Het had blijkens de opschriften het oppergebied over Ur en tot over het land *Martu*, waardoor wij de streken langs de Middellandsche Zee, Syrië en Kanaan hebben te verstaan. Ook de gedenkteekenen van Egypte schijnen dit te bevestigen [1]). Uit een opschrift blijkt, dat Kudurmabuk het land *Martu* had onderworpen, en uit het vroeger aangevoerde opschrift van Assurbanipal, ziet men dat Kudurnankundi Sumir en Akkad bemeesterd en Babylon geplunderd heeft. Thotmes was de eerste Pharao, die een inval deed in Mesopotamië, voorzoover wij weten.

Met den koning van Elam verschijnen als bondgenooten of als vasallen, drie andere koningen, die door hem worden aangevoerd. De eerste is Arioch, koning van Ellasar [2]). Te Kouyundjik is een opschrift gevonden, dat hoogst waarschijnlijk op dezen Arioch terugziet [3]). G. Smith geeft het aldus weêr:

1. Rim-agu of Riagu.
2. De machtige held.
3. De bestuurder van Ur.
4. Koning van *Larsa*.
5. Koning van Sumir en Akkad.

Arioch of *Iriaku* is volgens de opschriften de zoon van *Kudurmabuk*, de kleinzoon van *Simtis-hillak* [4]), en was, — terwijl *Kudur-Lagamar* (misschien zijn broeder) over Elam te Susa

---

1) Brugsch, *Geschichte Ägyptens unter den Pharaonen* 1877 en Chabas, *Voyage d'un Egyptien* § 318—322 meenden, dat de Rutennu volken waren, die Mesopotamië en Assyrië bewoonden en heerschten ook in Palestina. G. Rawlinson, *History of Ancient Egypt* (II, p. 212, aanteekening) meent echter, dat de Rutennu woonden tusschen Egypte en de bergen Taurus en Amanus. Hij erkent intusschen, dat Kudur-mabuk meester is geworden van Syrië en Palestina. Hiermede strijd een opschrift van Tutmosis III in den grooten tempel van Karnak, dat 119 (118) plaatsnamen van Palestina behelst. Het begint met deze woorden: »Deze is de opgave der bewoners van *Boven-Rutenu*, welke zijne majesteit gevangen heeft genomen in de vijandelijke stad *Megiddo*". Zie *Biblische Studiën*, 8 Band, 2 Heft 1903, blz. 57, waar Brugsch, *Geschichte Ägyptens* § 331 wordt aangehaald

2) Volgens den Hebreeuwschen tekst.

3) G. Smith, *Assyrian discoveries*, p. 235.

4) *Keil-inschriftliche Bibliotheek* van Berlijn III, 1, 93. *Cuneiform inscriptions of Western Asia* (Rawlinson, London I, 1, 5).

regeerde — koning over Larsa, Ur, Sumir en Akkad. Zijn naam wordt ideographisch geschreven *Nit-inzu*. De Assyrische syllabairen verklaren het ideogram *Nit* eenzelvig met het Assyrische *Ardu* en met het Sumerische *Uru*, *Iri*, *Irim* (*Rim*) en geven het de beteekenis van *dienaar* of *knecht*. *Inzu* is volgens den vond van Tell Sifr hetzelfde als *Agu* of de volle maan [1]). Elders wordt *Arioch* of *Iriagu* ook ideographisch *Rimsin* of *Rim inzu* geschreven, wat weder *dienaar der maan* is. Derhalve hebben wij Kudur-Lagamar, den koning van Elam, en Arioch den koning van Larsa te verstaan, wanneer wij lezen: »In de maand Shebat, den 23sten dag in het jaar, toen koning Hammurabi door de macht van Anu en van Bel zijn bezitrecht bewees, en toen zijne hand den (Ad)da van Jamutbal en den koning *Rim sîn* ter neder wierp" [2]).

Nitinzu, Riaku, Eriaku en Rimsin beteekenen dus het zelfde: *dienaar van den maangod*. En de opschriften, waarin deze naam op verschillende wijze geschreven voorkomt, terwijl de persoon, die hem draagt, koning van Larsa, koning van Sumir en Akkad genoemd wordt, wijzen niemand anders aan dan hem, dien het boek der Schepping in het Hebreeuwsch Arioch noemt. Hij was koning van Larsa, daar gelegen, waar heden Senkereh ligt [3]). Men heeft er opschriften gevonden, waarop spraak is van *Arioch, den koning van Larsa*. Larsa zou volgens Hummelauer eenzelvig zijn met Laranchis en Babylon met Pantibiblos, twee steden, die volgens Berosus voor den zondvloed bestaan hebben. Hij meent, dat Laranchis niet verschilt van de stad Henoch, waarvan spraak is. Gen. IV : 17, en dat volgens de overleveringen der Babyloniërs, Babel de stad der afstammelingen van Seth, Larsa de stad van Cains afstammelingen zou zijn geweest [4]).

Thans komen wij tot Thadal, den koning der volken.

---

1) *Sin* en *Inzu* beteekenen de maan of den maangod; hetzelfde beteekent *Agu*, ofschoon dit meer de *volle* de *ronde maan* schijnt aan te duiden.

2) M. Uberreiter, *Der alt Babylonische Koningsname* NITIN (EN) ZU S. 89, volgens een opschrift door Lenormant uitgegeven.

3) W. K. Loftus, *Travels and researches in Chaldea and Susiana*, p. 240.

4) Hummelauer: Gen. IV : 17 et Gen. XIV : 1, p. 373.

Tadhal, zooals wij in het Hebreeuwsch lezen, is volgens Schrader de zelfde naam als *Tuud-hu-la*. De overeenstemming is werkelijk opvallend en heeft algemeen bijval gevonden. *Tuud-hu-la* komt benevens *Kudur-Lagamar* en *Eriaku* voor in de fragmenten van Spartoli's heldendicht over Hammurabi. Wel is waar komt daar *Tuud-hu-la* of *Taḍhal* niet vóór met den titel van koning. Doch daar staat tegenover, dat wij Spartoli's epos, waar Tadhal genoemd wordt, slechts gedeeltelijk bezitten. Buitendien wordt hij in dit epos voorgesteld als een machtig persoon en op eene lijn geplaatst met Kudur-Lagamar en Eriaku. De vier koningen in het boek der Schepping kunnen wij dus met allen grond beschouwen als dezelfde vier personen, die in hetzelfde heldendicht worden saamgevoegd.

Thadal wordt in het Hebreeuwsch koning der Goim genoemd. Daar Goim heidenvolkeren beteekent, verstaan eenigen hierdoor de heidensche nomaden-stammen. Volgens anderen wordt hierdoor *Guti* aangeduid, een land, hetwelk later meermalen in de opschriften voorkomt. Assyriologen van naam plaatsen *Guti* ten noorden van Babylon. Het strekt zich uit van het Medische grensgebergte tot aan den lageren Zab en omvatte het oostelijke deel van Kurdistan [1]). Sommige koningen van Assyrië worden ook koning van Guti genoemd.

De vierde der koningen, die den veldtocht medemaakte, is Amraphel, koning van Sennaar. Amraphel, gelijk door E. Schrader is aangetoond, is dezelfde naam als Hammurabi [2]).

Hammu beteekent *familie*. *Rabi* en ook *Rapaltu* hebben beiden de beteekenis *wijd uitgebreid*. Hammurabi is dus dezelfde naam als Hammurapaltu, gelijk dezelfde koning ook wordt genoemd. Uit dezen vorm Hammurapal(tu) is het Hebreewsche Amraphel ontstaan.

Volgens andere Assyriologen [3]) werd Hammurabi ook *Ham-*

---

1) E. Schrader, *Die Keilinschriften des alten Testaments*, S. 137.

2) E. Schrader, *Die keilinschriftliche Koningsliste*, S. 614. C. F. Lehman, *Zwei Hauptprobleme*, S. 84.

3) Aldus Th. Nicol, G. Hoberg, J. Krall. Ook Hommel acht dit eenigzins waarschijnlijk.

murabe geschreven. *Be* is eene ongewone schrijfwijze voor *bi* en had in het oud Babylonisch de geluidswaarde van *pil*. Zoo zou uit *Hammarapil* de naam *Amraphel* zijn ontstaan.

Nog een derde afleiding wordt voorgeslagen. Aan Hammurabi zou door de Babyloniërs goddelijke eer bewezen zijn, en daarom aan zijn naam het aanhangsel *Ilu* of God zijn toegevoegd. Uit *Hammurabi-ilu* (*Hammurabi is God*) zou door verandering der *b* in *p*, die veelvuldig plaats heeft, Amraphel in het Hebreeuwsch zijn ontstaan.

De eerste afleiding is vooral aannemelijk, wijl de naam *Hammu-rapaltu* voor denzelfden persoon werkelijk in de opschriften gebruikt wordt naast dien van *Hammurabi*.

Amraphel wordt door Moses *koning van Sennaar* genoemd. Dit is ook het geval met Hammurabi in de opschriften, daar hij optreedt als koning van Babel, zooals in het heldendicht, waarin hij Kudur-Lagamar en Eriaku, den koning van Larsa, Sumir en Akkad overwint. Hij was aanvankelijk onderworpen aan den koning van Elam, wiens gebied zich uitstrekte over geheel Mesopotamië en het land *Martu* of Syrië en Palestina.

De krijgstocht moet plaats hebben gehad omstreeks vijf jaren, nadat Abram op vijf en zeventig jarigen leeftijd naar Kanaan gekomen was. Volgens de opgaven der H. Schriftuur kunnen wij daaruit berekenen, in welk jaar voor Christus of daaromtrent deze gebeurtenis is geschied. Abram was tachtig jaren oud; dus hebben wij:

20 jaren nog vóór Isaaks geboorte, Genes. XII : 4; XXI : 5.
60 » van Isaaks geboorte tot die van Jakob, Genes. XXV : 6.
130 » van Jakobs geboorte tot diens komst in Egypte, Genes. XLVII : 9.
430 » voor Israëls verblijf in Egypte, Exod. XII : 40.
480 » van Israëls uittocht tot Salomons tempelbouw, III Kon. VI : 1.
36 » van den tempelbouw tot de scheuring des rijks, III Kon. XI : 42.

934 jaren van de scheuring des rijks tot Christus komst, volgens de boeken der koningen en de Assyriologie; 930 jaren volgens de *Civiltà cattolica*.

Alles samen: 2090 of 2086 jaren van den gezegden krijgstocht tot aan Christus.

Aan den anderen kant getuigt Assurbanipal in een opschrift, dat Kudur-nakkundi, de Elamiet, zich meester had gemaakt van het afgodsbeeld van Nanna en dat hij dit beeld uit Susa heeft teruggevoerd na *1635 jaren*[1]). In een ander opschrift zegt hij: »Kudurnakkundi, de Elamiet, die in 't geheel geen eerbied had voor de groote goden, die vertrouwde op zijn eigene kracht, had de handen gelegd op de tempels van het land Akkad, had de inwoners van Akkad verdrukt, had het beeld van Nanna weggevoerd. De groote goden wisten deze dingen. Gedurende een tijd van 2 *Neri*, 7 *Sossi* en 15 jaren bleef het in de macht der Elamieten. Daarom heb heb ik Assurbanipal, vorst, die aan de groote goden gehoorzaam, Elam aangerand"[2]).

De 8ste krijgstocht van Assurbanipal, waarbij hij Susa innam, wordt door Lenormant in 660, door Menant in 689, door Bosanquet in 652 en door G. Smith in 645 v. Ch. gesteld. Dus had de bemeestering van Chaldea door Kudurnakkundi volgens den eerste in 2295, volgens den laatste in 2280.

Vigouroux zegt dat de Elamietische heerschappij over Babylon ruim 200 jaren duurde, hetgeen ons vrij wel terug voert tot 2090 v. Ch. of de opgave der H. Schrift hierboven aangegeven voor den krijgstocht van Kudur-Lagomar, toen Hammurabi nog onder hem stond.

Opmerkelijk is een opschrift van Nabunid, dat luidt als

---

1) *Cuneiform inscriptions of Western Asia* (Rawlinson, London III, 388, 12—18).

2) G. Smith, *History of Assurbanipal*, p. 249—250; Menant, *Babylone et la Chaldée*, p. 56. De Nerus staat gelijk met 600 en de Sossus met 60 jaren. Men heeft dus hier 1200 + 420 + 15 jaren = 1635 jaren. Hieruit blijkt dus, dat de overige opschriften, die 1635 aangeven, juist zijn en dat, hetwelk 1535 aangeeft, foutief is.

volgt: »Het naamcijfer van Hammurabi, een ouden koning, die 700 jaren voor Barnaburiasch Ebarra in den terrassentoren op den ouden grondsteen van Schamasch gebouwd heeft" [1]). Barnaburiasch II heerschte omstreeks 1383 [2]). Dit voert ons tot 2083, terwijl Hammurabi het juk van Elam reeds had afgeworpen.

Volgens Hommel [3]) begon de Babylonische dynastie, wier zesde koning Hammurabi was, in 2232 v. Chr. Volgens twee gevondene koningslijsten [4]) heerschten de vijf eerste koningen 112 jaren [5]). Hammurabi, de zesde dier koningen, kwam dus in 2120 v. Chr. aan de regeering. Hij heerschte 55 jaren en stierf derhalve in 2065 v. Chr.

Wij hebben dus hier een vrij duidelijk synchronisme tusschen de chronologie van de H. Schrift, waar zij ons den krijgstocht van Chodor-Lahomor en Amraphel bericht en de chronologie van Babels en Elams koningen.

Gaan wij thans verder.

De vier genoemde vorsten rukten gezamenlijk onder aanvoering van Elams Koning Chodor-Lahomor uit Mesopotanië op, staken den Euphraat over en vielen langs Damaskus in het land aan de overzijde van den Jordaan. Hier stieten zij het eerst bij Astaroth-Karnaim op de Rephaieten, een reuzenvolk, dat naar zijn stamvader Raphas aldus werd genoemd. Og, koning van Basan, was een afstammeling van deze reuzen.

Astharoth, genaamd naar de godin *Isthar*, die *twee hoornen* droeg, zooals het dualis *Karnaim* te kennen geeft, moet onderscheiden worden van *Astharoth*, dat ook den naam

---

1) *Britt. Museum* 85, 4—30. 2 Col. II, 20—26; Bezold, *Proceedings of the Society of Biblical Archeology* 1889, Januar.

2) Burnaburiasch I heerschte omstreeks 1450. Rekent men van dezen, dan komt men tot 2150. Daar 700 jaren een rond getal is, is deze berekening niet geheel zeker. Men wijkt, indien men Burnaburiasch I neemt, zestig jaren ongeveer af van de chronologie der schriftuur.

3) *Das ware Datum Abrahams und Moses (Neue Kirchl. Zeitschr.* IX, 908).

4) Openbaar gemaakt door Th. Pinches: *Proceedings of the Society of Biblical Archeol.* 1884, Mai, p. 193.

5) 1e Sumnabi, 15 jaar; 2e Sumulailu, 35 jaar; 3e Zabu, 15 jaar; 4e Apil-Sin, 18 jaar; 5e Sinmuballit, 30 jaar = 112 jaar.

droeg van *Be-asthra* of *Bostra*. Ook Eusebius en Hiëronymus beschouwen beide plaatsen als verschillend. *Astaroth Karnaim* is volgens Ritter eenzelvig met Tell Asthere, een grooten heuvel, 100 voeten hoog. Aan den voet van dien heuvel ziet men nog heden grondmuren van massieve gehouwen en ongehouwen steenen en ontspringen schoone en immer vloeiende bronnen. De heuvel is omgeven door een uitgestrekte vlakte, en bevindt zich in zuidelijk Gaulan, schier twee uren ten westen van *Edrei*.

Hier, waarschijnlijk in de vlakte, werd een veldslag geleverd. De Rephaieten werden verslagen en hunne stad genomen. Hierna rukte Chodor-Lahomor met de zijnen op tegen een tweeden reuzenstam, de *Zusim by Ham*. Volgens sommigen zouden zij dezelfden zijn als de Zomzommin, die volgens Moses [1]) in Ammon woonden en het reuzenvolk der Enakieten verdreven hadden. Ham zou dus hetzelfde zijn als Ammon, en de zegepraal zou dus bevochten zijn bij Rabbath Ammon of het tegenwoordige *Amman*, dat ten tijde van Christus Philadelphia was, een fraaie stad der Dekapolis [2]).

Vervolgens trokken de verbondene koningen verder zuidwaarts en vielen nu de *Emim* aan bij *Kariathaim* ten westen der doode zee. Het lag daar, waar het tegenwoordige vlek *Kureyath* aan den voet van den berg Attarus wordt aangetroffen. Ook dat reuzenvolk, dat aan de Rephaieten verwant was, leed de nederlaag.

Immer zuidwaarts ging de marsch van de vorsten, en zij trokken langs het zuiden der doode zee om naar het *land der Horieten* of *grotbewoners* bij het gebergte *Seïr*.

Nog ziet men in dat gebergte eene menigte bewoonbare holen. Ook hier waren Elam en zijne bondgenooten overwinnaars. Zij drongen zelfs door tot bij Kades in de woestijn Pharan, verpletterden de Amalekieten en keerden zich hierna tegen de Amorrhieten bij *Hazazon Thamar* of het latere

---

[1]) Zie Deuter. II : 9—11. Num. XII : 37. Jos. XIII : 19 en vergelijk *Palestina* I, bl. 261.

[2]) Zie *Palestina* I, 231—232.

Engaddi aan de doode zee. Er zijn er [1]), die vermoeden, dat het den gebieder van Elam te doen was, om meester te worden van den grooten handelsweg van de boorden van den Euphraat naar den golf van Akaba.

Nu kwam de beurt aan de vallei van Siddim, die zich aan het juk en de schatheffing van Elam had onttrokken. Zij werd beheerscht door vijf koningen. Het eerst en als de voornaamste wordt genoemd Bara, de koning van *Sodoma*. Sodoma lag waarschijnlijk aan het westelijk uiteinde der tegenwoordige doode zee. Hier vinden wij een cyklopischen muur behoorende aan eene stad, die men *Chörbet Sedum* of *Usdum* noemt. Wegens den naam, den aard der bouwoverblijfselen en wegens de ligging heeft de Saulcy [2]) alle waarschijnlijkheid voor zich, als hij hier de sporen van Sodoma aanwijst. Daarneven verheft zich een berg, dien de Bedouinen nog immer *Dschebel Sdum* (*berg van Sodom*), *Dschebel el milh* (*berg van zout*), *Khasm Sdum* (*geraamte van Sodom*) en *Hadschar Sdum* (*steen van Sodom*) noemen. Het is een berg, die drie uren lang, een uur breed en 4 tot 600 voeten hoog is. Massa's van gekristalliseerd zout, veertig tot vijftig voeten hoog en aan de basis meer dan 100 voeten breed, zijn als het ware afgescheiden van het overige van den berg. In eene scheur van dezen berg, vindt men eene zoutzuil bij de zee ter hoogte van 60 voeten. Het kan beschouwd worden als het gedenkteeken eener ziel, die weigerde haar verstand te onderwerpen [3]). Toen Bara op dit tijdstip hier heerschte, was het een schoon en vruchtbaar land, als het ware een lusthof.

De tweede was Bersa, de koning van Gomorrha. De ligging dezer stad is moeilijk te bepalen. De Saulcy meent ze teruggevonden te hebben in de bouwvallen van *Gumran* aan het noordwestelijk uiteinde van het meer [4]). De onderzoekers

---

1) Tuch, *Bemerkungen zu Genes. XIV.* Vigouroux, *La bible et les découvertes* I, 429.
2) M. de Saulcy, *Voyage autour de la mert morte*, Paris 1853.
3) Sap. X : 617.
4) Zie Vigourous, *Dictionnaire de la bible.*

van de Engelsche expeditie sluiten zich aan bij zijne hypothese en versterken ze door de aanwijzing, dat de wadi *Amr*, in de nabijheid gelegen, den naam Gomorrha voor den geest roept. Clermont Ganneau echter wil Gomorrha terugvinden in *Ain Gamr* aan het hoofd van den *wadi Ghamr* in de Arabah. Doch deze plaats ligt twintig mijlen van het zuiden der doode zee, en met reden, naar mijn oordeel, maakt Vigouroux [1]) moeilijkheid om zich daarmede te vereenigen.

De derde was Sennaab, de koning van *Adama*. De plaats is niet aan te wijzen met eenige waarschijnlijkheid. Mogelijk lag het aan de noordelijke zijde van de zoutzee.

De vierde was *Semeber*, de koning van *Seboim*. De Saulcy met wien Sepp zich vereenigt [2]), meent het te kunnen aanwijzen in *Talaa* (tell of heuvel) *Sebaan* naar de zijde van Kerak, aan den zuidoostelijken kant der doode zee.

Eindelijk de laatste is de koning van *Bala* of Segor. Dit is volgens de Saulcy hetzelfde als *Zoeira* bij den *wadi en Nejd*. De naam wijst niet onduidelijk op *Zoar* of Segor. Robinson wil *Zoar* zoeken aan den wadi *Kerak*. Doch dit strijdt met hetgeen wij lezen in het boek Deuteronomium [3]) waar Segor aan de westzijde van de doode zee voorkomt. Josuë noemt Segor onder de steden, die zich bevonden op de grenzen van Juda en Edom [4]). Josephus zegt, dat Segor of Zoar bij Sodoma lag, en de Thalmud geeft den afstand tusschen Sodoma op als zijnde vier mijlen. Hoe kan dit alles verwezenlijkt worden in een Zoar of Segor bij den wadi Kerak, die zeven of acht uren van Sodoma verwijderd was? Hoe kon Loth, die bij de eerste morgenschemering Sodoma verliet, bij het aanbreken van den dag deze stad op zulk een afstand bereiken? Van *Es Zoeira*, dat slechts 2 uren verwijderd is, laat zich dit zeer goed verstaan.

Deze vijf koningen vereenigden dus hunne troepen in de vallei Siddim of het boschrijke dal (vallis sylvestris) en

---

1) T. a. p. art. GOMORRA.
2) Sepp, *Pilgerb.* I, S. 678.
3) Deuter. XXXIV : 3.
4) Jos. XV : 20.

wachten hier den vijand af. Er werd slag geleverd; doch de verwijfde mannen van Sodoma en Gomorrha waren niet bestand tegen de gespierde en geharde krijgers van Elam en Babel. Het leger der vijf koningen werd verslagen. Een gedeelte werd gedood; de overigen sloegen op de vlucht. Velen kwamen om in de veelvoudige asphaltputten der vallei; de anderen redden zich op de bergen. De overwinnaars plunderden daarop de steden, die voor hen open lagen. Een rijke buit viel in hun handen, en de inwoners werden gevangen genomen en heengevoerd als slaven. Zoo keerden Chodor-Lahomor en zijne drie bondgenooten zegevierend naar hun land terug.

Onder de gevangenen behoorde ook Lot en zijn gezin. Dit werd door een vluchteling aan Abram, die in de vallei van Mambre woonde, bericht. Zoodra de aartsvader dit vernam, maakte hij aanstalten om zijn beminden bloedverwant te gaan ontzetten. Hij verzamelt in allerlijl en wapent 318 zijner dienstknechten. Hij roept de hulp in van drie broeders, Mambre, Eskol en Aner, die in de valleien rondom Hebron woonden en met hem een verbond hadden gesloten. Dadelijk zijn dezen bereid om Abram te vergezellen en aan de overwinnaars den buit hunner naburen en vrienden te gaan ontrukken. Haastig doch behoedzaam snellen zij voort over de geheele lengte van Palestina, terwijl zij overal inlichtingen omtrent den weg en het oponthoud hunner vijanden inwinnen en ontvangen. Als Abraham op de heuvelen van Nephtali is gekomen, verneemt hij waar zij verblijven. Verscholen met de zijnen in het kreupelhout, ziet hij ze zorgeloos gelegerd in de uitgestrekte vlakte boven het meer Merom, in de omstreken van Lais, dat later Dan werd genoemd. Hij laat zijne krijgers rusten en houdt zich schuil gedurende den dag. Als de nacht gevallen is en de vijand, op niets verdacht, zich te ruste heeft gelegd, verdeelt hij zich met zijne bondgenooten [1]) waarschijnlijk in vier verschillende groepen, en in stilte naderend, overvalt hij het leger, dat slaapt, langs verschillende

---

[1]) »Divisis sociis".

zijden. Er ontstaat een algemeene schrik en verwarring. De aanvoerders en hunne krijgsknechten, bij het zien der slachting, die de aanvallers te weeg brengen, en niet wetende, wat hun overkomt, slaan allen op de vlucht. De zegepraal van Abram is volkomen. De geheele buit en de gevangenen, waaronder ook Lot en zijn gezin, vallen hem en zijne bondgenooten in handen. De vluchtende Chodor-Lahomor met de overige drie koningen, die den weg naar Damaskus zijn ingeslagen, worden achtervolgd tot aan Choba, dat niet ver van daar ten noorden gelegen is [1]).

Zegevierend keerden nu Abram en zijne bondgenooten door geheel Palestina terug en overal werden zij met gejuich ontvangen. De mare hunner overwinning was hen vooruitgesneld. De koning van Sodoma snelde hun te gemoet om hen te begroeten. Bij *Salem* in het koningsdal maakte hij, met den koning dier stad Melchisedech, Abrabam en zijn overwinnend leger hunne opwachting. De ontmoeting had plaats in het dal Save, waardoor wij volgens Flavius Josephus het Cedrondal bij Jerusalem hebben te verstaan. Het wordt hier ook koningsdal geheeten in tegenoverstelling van den berg door den koning bewoond. Ook onder David wordt hetzelfde *koningsdal* genoemd, en gezegd, dat Absalon zich daar een grafteeken oprichtte [2]). Dit grafteeken wordt door de overlevering in het Cedrondal aangewezen.

Hierdoor wordt het ons duidelijk, dat wij door Salem geen andere stad hebben te verstaan dan Jerusalem, te meer daar Jerusalem ook elders met Salem vereenzelvigd wordt [3]). De naam zelf *Jerusalem* wordt niet ten onrechte afgeleid van *Ir-salem*, dat niets anders beteekent in het Hebreeuwsch, *dan stad Salem* [4]). Ook wordt op de Amarna-tafelen ten tijde

---

1) M. Stanley, *Sinai and Palestina* (1868) p. 414. Zeer velen volgen dit gevoelen. Als overal door Dan, zonder iets meer, Lais verstaan wordt, dan is men niet gerechtigd hier aan een Dan in het overjordaansche te denken.

2) II Reg. XVIII : 18.

3) Ps. LXXV : 3.

4) Anderen leiden Jerusalem af van Jebus-Salem, doch deze afleiding is niet zoo natuurlijk als die van Irsalem.

van Amenophis III en IV een koning Abdkiba genoemd, die zeven brieven aan deze Pharao's schreef en zich daarin koning van Uru-Salem of van de stad Salem noemt [1]).

Melchisedech was niet alleen koning van Salem maar ook priester van den Allerhoogsten God, van den God, dien Abram erkende en voor wien hij reeds driemaal een altaar had gebouwd [2]). Sommigen hebben beweerd, dat hij van Phenicischen oorsprong was en een afstammeling van Cham. Doch anderen brengen hem terug tot de afstammelingen van Sem. Zijne godsdienst en zijn naam schijnen aan te duiden, dat hij tot de Semieten behoorde. Konden de Semieten zich niet reeds bij vroegere zwerftochten in Kanaan hier en daar en dus ook te Salem hebben nedergezet. Iets geheimzinnigs zweeft zeker over deze onverwachte verschijning van een hoogepriester van den Allerhoogsten God, die door Abraham erkend wordt. Wij moeten bekennen met den H. Paulus, dat wij zijn vader, zijne moeder, zijn geslacht, het begin zijns levens en den dag van zijn dood niet kennen [3]).

Melchisedech was koning van Salem en priester van den Allerhoogsten God. Als koning trad hij naast den koning van Sodoma op om namens allen zijne vreugde over den moed en de luistervolle zegepraal van Abram en zijne bondgenooten aan den dag te leggen, en de overwinnaars geluk te wenschen, dat zij met behulp van God de vijanden des lands hadden verslagen en het land van hun knellend juk hadden bevrijd. Hij trad ook op als hoogepriester, om namens allen den Allerhoogsten God openlijk, gemeenschappelijk en plechtig voor de verworvene weldaden te bedanken.

Hij droeg daarom namens allen aan den Heer een dankoffer op van brood en wijn, van welke spijs en drank al de krijgers nuttigden, om, gelijk het gebruikelijk was, daardoor

---

1) A. Vogel, *Der Fund von Tell Amarna und die Bibel (Veroffentl. des Bibelbundes*, Braunschweig und Leipzig): Uru-Salimmu leest men daar in het spijkerschrift; Uru beteekent in deze taal stad evenals Ir in het Hebreeuwsch.

2) Te Sichem, te Bethel en bij Hebron.

3) Hebr. VII : 3.

hunne deelname aan het offer en aan de algemeene erkentelijkheid jegens God te betuigen.

Hij wordt priester van den allerhoogsten God genoemd.

Waarom zulks? Waarom anders dan omdat al zijne handelingen, die opgenoemd worden, priesterlijke handelingen zijn. Hij offert brood en wijn [1]). Hij zegent Abram en spreekt: »Gezegend zij Abram door den allerhoogsten God, den Schepper van hemel en aarde, die door zijne bescherming uwe vijanden onder uwe macht heeft gesteld". Hij ontvangt van Abram de tienden, die deze hem aanbiedt van geheel zijn buit.

Melchisedech is eene voorafbeelding van Christus. Dit leert ons David meer dan duizend jaren na Abram, als hij in den Psalm tot Christus zegt: »De Heer heeft het gezworen, en het zal hem niet berouwen, gij zijt Priester in eeuwigheid volgens de orde van Melchisedech" [2]). Weder duizend jaren later zegt de H. Paulus [3]) dat Jesus het heilige der heiligen is binnengaan, priester geworden in eeuwigheid volgens de orde van Melchisedech.

Christus heeft namelijk als priester, volgens de wijze van Melchisedech, aan God zijnen Vader onder de gedaante van brood en wijn een offer opgedragen, waardoor wij immer onzen God zouden danken, omdat onze vijand overwonnen is, en wij bevrijd zijn van zijn juk.

Christus is evenals Melchisedech volgens de beteekenis van dien naam Koning van gerechtigheid en wijl hij Koning van Salem was ook Koning van vrede [4]). Zoo leert ons de

---

[1]) Het Hebreeuwsche woord *protulit* in de vulgaat wordt op verschillende plaatsen gebruikt van het offer, ofschoon het op andere plaatsen aandragen beteekent. Doch hier heeft het den zin van offeren, daar er onmiddellijk op volgt: *want hij was priester van den allerhoogsten God* Melchisedech had ook geen reden om gelijk onkatholieken den tekst uitleggen, den krijgers van Abraham spijs en drank aan te bieden, want dezen hadden daaraan volstrekt geen behoefte en waren ruimschoots van allerlei buit voorzien.

[2]) Ps. CIX : 4.

[3]) Hebr. VI : 20 en VII : 3.

[4]) De Hebreeuwsche naam bestaat uit twee bestanddeelen *malchi* en *dzedeq*. Het beteekent dus koning *(malchi)* der gerechtigheid *(dzedeq)*. Vergelijk Hebr. VII : 2. Minder aannemelijk en minder juist vind ik de afleiding van

apostel, dat reeds ten tijde van Abram door de verschijning van Melchisedech het koningschap, het priesterschap, het onbloedige offer van Christus is aangekondigd.

Na Melchisedech trad nu ook de koning van Sodoma op om Abraham zijne vrengde over de behaalde zegepraal te betuigen. Grootmoedig erkende hij diens rechten als overwinnaar en smeekte hem derhalve: »Geef mij de lieden weder en neem het overige voor u". Hij smeekte hem zijn onderdanen, die nu Abrahams gevangenen waren, terug te geven; den overigen buit kon hij als prijs zijner zegepraal voor zich behouden. Doch het was Abram eene overvloediger belooning den gemeenschappelijken vijand te hebben verslagen en hij antwoordde met fierheid: »Ik hef mijne hand op tot den Heer den hoogsten God, die Meester is van hemel en aarde, dat ik noch draad van het gewevene noch schoenriem zal nemen van al hetgeen het uwe is, opdat gij niet zegget: ik heb Abram rijk gemaakt. Slechts zal ik nemen, wat mijne knechten verteerd hebben, alsook het aandeel der mannen, die met mij zijn opgerukt, Aner, Eskol en Mambre. Dezen zullen het aandeel ontvangen, dat hun toekomt van den buit".

Wie bewondert in dit alles niet het heldhaftige, het liefdevolle, het godsdienstige, het onbaatzuchtige, het grootmoedige, het edele karakter van den Aartsvader?

* * *

Men zou kunnen meenen, dat het verhaal der Schriftuur in strijd is met de Babylonische geschiedenis. In den Bijbel toch staat de koning van Elam boven dien van Babylon. In de geschiedenis echter wordt ons Hammurabi voorgesteld als een krijgshaftig, ondernemend en wijs koning van Babylon, die ook aan Elam de wet voorschreef. Wij hebben, om hier op te antwoorden, slechts een blik te werpen op hetgeen na

---

het Phenicische *Sydyk*, den naam eener Phenicische Godheid (Dornstetter, S. 182). Hij is tevens koning van *Salem*, dat in 't Hebreeuwsch *vrede* beteekent. Hebr. VII : 2.

den mislukten krijgstocht tegen Palestina voorviel tusschen Elam en Babylon.

De nederlaag, die Kudur-Lagamar in Palestina had geleden, vernietigde niet alleen Elams oppermacht in dit land, maar bewerkte ook, dat Babels koning, Hammurabi, niet langer zich aan zijne opperheerschappij wilde onderwerpen, Kudur-Lagamar echter, gelijk de gedenkteekenen ons leeren, was nog sterk genoeg om Babel te veroveren, Hammurabi of Amraphel, het hoofd der opstandelingen, te verdrijven en een anderen koning in diens plaats aan te stellen.

Doch de zegepraal was van korten duur. Hammurabi herstelde zich; het kwam tot een nieuwen veldslag met Elams koning en deze leed thans de nederlaag. Hij maakte zich meester van Babels kroon, zegevierde over Iriaku, den koning van Larsa, die zich aan de zijde van Elam had geschaard, en vestigde de opperheerschappij van Babel over geheel Chaldea.

Hammurabi was een der grootste koningen van Babel. Hij was een machtig krijger, verpletterde de legers van Elam, en vestigde de opperheerschappij van Babylon.

»In de maand *Sabatu* [Februari] — zegt hij[1]) — den 22sten dag van het jaar, waarin Hammurabi de koning zegevierend oprukte in dienst van Anu en Bel, overwon hij den vorst[2]) van Elam en koning *Rim-Sin [Eriaku].*"

Hij was niet slechts een heldhaftig veroveraar; hij was ook ten hoogste werkzaam voor het welzijn zijner staten, door het bouwen van paleizen, tempels, sterkten en reusachtige torens en door het aanleggen van dijken en kanalen. Ten bewijze voer ik slechts dit opschrift aan:

»Hammurabi, machtig koning, *koning van Bab-Ilu, koning van de vier streken, aanvaller der vijanden van Marduk,* de herder die het hart van dezen god verheugt.

»Wij zeggen: de goden Bin en Bel hebben mij de volken van Sumir en Akkad gegeven om er over te heerschen. Zij

---

[1]) Zie het opschrift bij Menant, *Babylone*, 109—113.

[2]) *Adda.*

hebben mijne handen gevuld met de schattingen dezer volkeren. Ik heb doen graven den *Nahr-Hammurabi* [het kanaal van Hammurabi], de zegen der bewoners van Babylonië; het kanaal, dat voert naar het land van Sumir en Akkad. Ik heb de wateren van zijne vertakkingen geleid over woeste vlakten; ik heb ze doen afvloeien in dorre grachten en daardoor immerdurende wateren verschaft aan de volkeren van Sumir en Akkad.

»Ik heb de inwoners van het land Sumir en Akkad in uitgestrekte vlekken verdeeld; ik heb de woeste vlakten in besproeide landerijen veranderd; ik heb ze vruchtbaarheid en overvloed geschonken en er een verblijf van genot van gemaakt. . . ."

Eindelijk was Hammurabi ook een wijs en verstandig bestuurder. Het blijkt door de wetten, die hij aan zijne onderdanen gegeven heeft. Men gaat echter te verre, wanneer men beweert dat Moses daaraan zijne wet heeft ontleend. Moses heeft die wet waarschijnlijk gekend, doch de wet van Moses berust op geheel andere grondslagen en geheel andere beginselen.

* * *

Zoo hebben wij dus gezien, hoe de inspanning, de oppervaardigheid, de werkzaamheid, de scherpzinnige studie van Franschen, Duitschers, Engelschen en Amerikanen de vergetene en verlorene gedenkteekenen van Egypte, Palestina, Assyrië, Elam en Babylonie gedurende een eeuw hebben onderzocht. Al die ontdekkingen, al die opschriften, al die gedenkteekenen zijn in de hand der Voorzienigheid een middel geweest om op verrassende wijze het ongeloof te beschamen, en de waarheid, de juistheid, de goddelijkheid der H. Schrifttuur in een schitterend licht te plaatsen. 't Is eene hulde aan de openbaring, die Gods liefde en barmhartigheid ons van de schepping tot aan Christus' komst heeft willen schenken.

Om niet bij algemeenheden te blijven, hebben wij een bijzonder geschiedverhaal van Moses meer van nabij beschouwd, een geschiedverhaal, dat door de ongeloovigen zooals

Noldeke, Bohlen, Hitzig, Grotefend en anderen als eene fabel werd verworpen. Bij het licht der ontdekkingen wezen wij op de werkelijkheid en de oudheid van Ur, de geboorteplaats van Abram; wij wettigden den weg dien deze koos om naar Kanaan te trekken langs Haran, welks oudheid door geschiedkundige getuigenissen van zeer oude, gevondene opschriften wordt aangewezen. Wij volgden hem naar Hebron, en, terwijl hij zich hier ophield, waren wij getuigen van den oudsten krijgstocht uit het oosten naar Palestina, die in de Schriftuur is geboekt. Vier koningen zagen wij opdagen, die door ongeloovigen als fabelachtig waren beschouwd, en die, hoe meer opschriften men in Assyrië en Chaldea heeft opgegraven, des te meer als werkelijk geschiedkundige personen erkend zijn en als wezenlijke koningen van de rijken, hun door Moses aangewezen, zijn bevonden. Elam verschijnt als een staat, die heerschappij voert van uit Susa tot aan de Perzische golf in het oosten en tot aan Palestina in het westen. Als heerschende over Babylon, verschijnt die staat reeds lange jaren voor Hammurabi. In de Schriftuur verschijnt Chodor-Lahomor of Kudur-Lagamar, koning van Elam, als het hoofd van drie koningen en daaronder ook Amraphel de koning van Senaar. Later werpt deze — gelijk blijkt uit het heldendicht, waar hij benevens Kudur-Lagamar, Eriaku en Thadal voorkomt — het juk af van Elam en verheft Babylon tot een rijk, dat heerscht over geheel Chaldea. De weg, door de vier veroveraars gevolgd volgens Moses, beantwoordt volkomen aan de ligging der plaatsen, gelijk zij door de reizigers teruggevonden is en nog immer kan worden aangewezen. Zooveel blijkt zeker, dat het ongeloof, hetwelk in dezen krijgstocht en in de zegepraal van Abraham eene legende heeft willen zien, door de opschriften-gedenkteekenen, bibliotheken van Niniveh, Babel en Suza, die eeuwen onder het puin bedolven waren, eenmaal te meer is beschaamd. Het woord van God, die spreekt in de boeken der H. Schriftuur, viert hier andermaal eene zegepraal en blijft in eeuwigheid.

F. J. P. G. VAN ETTEN, O. E. S. A.

PRIJSVRAAG VAN »HET NUYENS-FONDS".

Het Bestuur der stichting »*Het Nuyens-fonds*" verlangt ter beantwoording eener prijsvraag: »*Een levensschets van Dr. W. J. F. Nuyens, beschouwd in het licht van zijn tijd, benevens een critische waardeering zijner geschiedkundige werken*".

Deze prijsvraag moet worden beantwoord in de Nederlandsche taal. De mededinging naar den uitgeloofden prijs, bestaande in een eere-diploma en eene geldsom van *vijfhonderd guldcn* (zegge *f* 500), staat open voor katholieke Nederlanders. Voor eene niet bekroonde verhandeling kan door de Jury een loffelijk getuigschrift worden toegekend.

Het oordeel over de ingezonden prijsverhandelingen berust bij een door het Doorluchtig Episcopaat van Nederland te benoemen Jury van vijf personen.

Zij, die naar deze prijsvraag wenschen mede te dingen, zijn verplicht, hun manuscript, in zijn geheel en duidelijk leesbaar, portvrij op te zenden aan den Secretaris, uiterlijk vóór 1 Febr. 1906.

De prijsverhandelingen zullen bij voorkeur niet geschreven zijn met de eigen hand van den steller; zij mogen niet door hem onderteekend zijn, doch moeten onderschreven worden met een zinspreuk en vergezeld gaan van een verzegeld briefje, dezelfde spreuk tot opschrift voerende en waarin des schrijvers naam en adres eigenhandig zijn opgegeven.

De bekroonde en niet-bekroonde prijsverhandelingen behoeven niet te worden teruggezonden aan de inzenders.

Nadere inlichtingen desgewenscht te verkrijgen bij den Secretaris.

Namens het Bestuur van
»Het Nuyens-fonds"
Dr. J. V. DE GROOT, O. P., Voorzitter.
Dr. G. BROM, Secretaris.

Amsterdam—Utrecht,
20 December 1903.

Gaarne voldoen wij aan het tot ons gerichte verzoek om hier een plaats te verleenen aan de uitschrijving dezer prijsvraag, die onder verschillende opzichten een zeer gelukkige primeur heeten mag.

Vooreerst komt deze eigenschap toe aan de instelling-zelve, waardoor de prijsvraag uitgeschreven wordt. Immers, »Het Nuyens-fonds" is de eerste vereeniging hier te lande, die zich het bevorderen der katholieke wetenschap uitdrukkelijk ten doel stelt. In dezelfde richting kan op velerlei gebied nog heel wat gedaan worden. Derhalve: »vivant sequentes!"

Dan is het, voor zoover wij weten, nu de eerste maal, dat ten onzent een wetenschappelijke prijsvraag door en voor katholieken wordt uitgeschreven. Ook hier zal, naar wij hopen, goed voorgaan nog dikwijls goed doen volgen.

Eindelijk is het gekozen onderwerp als een gelukkige primeur te prijzen.

Van de groote vóórmannen, wier intellectueele werkzaamheid zoo ontzaglijk veel tot onze volledige emancipatie in de vorige eeuw heeft bijgedragen, is onzerzijds nog geen uitvoerige levensschets verschenen, zooals hun eminente verdiensten en onze onuitwischbare dankbaarheid terecht vorderen. Nòch van Broere, nòch van Alberdingk Thijm, nòch van Nuyens. En wanneer Schaepman niet spoedig na zijn overlijden een levensschets had gekregen in de serie: *Mannen en Vrouwen van beteekenis*, wie weet, hoelang men er nog op had kunnen wachten!

Dit àl te eerbiedige zwijgen bij de graven van onze groote mannen dient toch eindelijk plaats te maken voor een welsprekende erkenning hunner superieure verdiensten. Welnu, geen welsprekender erkenning dan het nauwkeurig te-boekstellen van hun vruchtbaar leven en werken, het in geschrift vereeuwigen van hun nog altoos tot navolging wekkend voorbeeld. Daarvoor is het thàns nog tijd, zoolang de generatie, die persoonlijk de te beschrijven persoonlijkheid gekend heeft, niet is uitgestorven. Later gaat zooveel, wat alleen door mondelinge overlevering voortleefde, maar àl te gauw verloren.

Onze Duitsche nabuïren zijn op dit stuk ons niet weinig vooruit. Hun groote mannen der vorige eeuw, Joseph von

Goerres, Mgr. von Ketteler, Windthorst, Johannes Janssen, Mallinckrodt, August Reichensperger enz., vonden ieder reeds een uitstekenden biograaf. In breed-opgezette en doorgaans meesterlijk-uitgewerkte monografieën is het leven en werken dier roomsche coryphaeën voor het nageslacht duurzaam getypeerd.

Zou er van die »Lebensbilder" geen leering, stichting en opwekking uitgaan, die te gelegener tijd weer nieuwe krachten doen ontluiken, om zich met dezelfde geestdrift toe te wijden aan de groote en heilige katholieke zaak? »Interroga majores tuos et dicent tibi: ondervraag uwe voorouders en zij zullen het u zeggen" (Deuter. XXXII : 7) In dit vermanend woord der H. Schrift ligt groote pedagogische wijsheid, die vooral ook ten onzent niet genoeg kan behartigd worden.

Maar dan behartigd daadwerkelijk, op een practische wijze, zooals »Het Nuyens-fonds" thans kloek voorgaat.

Aan het streven dier sympathieke instelling, welke haar optreden begint met een daad van piëteit jegens den geschiedschrijver, ter wiens nagedachtenis zij in 't leven werd geroepen, onze beste heilwenschen. Moge zij nog jarenlang, even gelukkig als bij dezen eersten stap, voortwerken om »de beoefening der geschiedenis als wetenschap, in het bijzonder der vaderlandsche geschiedenis, onder de katholieken van Nederland te bevorderen"; zoo luidt immers Artikel II der Statuten, waarin het doel der stichting omschreven wordt.

En moge er — wij twijfelen hieraan niet — onder de vele antwoorden, die op deze prijsvraag zullen inkomen, minstens één zoo uitmunten, dat het de bekroning wordt waardig gekeurd. Dan eerst zullen wij ons verheugen over een levensschets, welke Dr. Nuyens in zijn volle kracht en beteekenis weergeeft, tevens in het licht van zijn merkwaardigen tijd. De kerk van Westwoud heeft reeds het voorrecht, zijn levensgroote figuur in forsche en sprekende lijnen op metaal gegrift te bezitten. Hij staat daar afgebeeld, met de welverdiende lofspraak:

»Kloek in arbeid,
Trouw in waarheid,
Fier in oordeel,
Zijn volk ten heil,
Zijn God ter eer".

Maar geheel het katholieke Nederland heeft eenigszins recht op een trouwe beeltenis van zijn grooten geschiedschrijver. Deze kan ons alleen worden bezorgd door zulk een grondige en trouwe levensschets, die beter nog en waardiger hulde aan Dr. Nuyens' nagedachtenis brengen zal dan zijn koperen grafplaat te Westwoud, als zijnde in werkelijkheid een »monumentum aëre perennius".

R.

KERSTMIS.

Wie, belicht door Jacob's sterre,
tot het kribjen op wil gaan,
zij, als de Englen en de herders,
van der wereld boei ontdaan:
arm van geest moet 't schepsel wezen
in de nederige woon,
waar het Woord is Vleesch geworden
en regeert op schaamlen troon.

Jacob's Huis ontving zijn Koning,
eeuwen, eeuwen droef verbeid,
in geen wieg van goud en purper
zacht met wollig dons bespreid:
neen, 't zij vorst of beedlaar knielen,
Jesus' Harte spreekt tot hen:
»Leert van Mij, hoe Ik, uw Heiland,
needrig en zachtmoedig ben!"

Jesus' rijk, genotziek aardling,
is van deze wereld niet:
eindloos, boven stof en wolken,
ligt Zijn onbegrensd gebied,
waar het Offer van Verzoening
dra een woon bereiden zal
voor het schreiend kroost van Eva
uit hun zondig jammerdal.

Zalig, wie in stilte weenen,
Jesus zal de Trooster zijn,
wen de gruwel van de zonde
weeën baart en zielepijn:
Bethlehem heeft 't heil geschonken,
Golgotha het loon bereid
voor wie hongerend en dorstend
streven naar gerechtigheid.

't Needrig kribje krijt om deernis,
om ontferming met het lot
van wie hongerig en naakt zijn,
als hun Heiland, Heer en God:
»Weest barmhartig!" schreit het Kerstkind
in Zijn schaamle wieg van stroo —
straks verwijst Zijn stem naar 't voorbeeld
op den weg naar Jericho!

Bethlem's stal, vol hemelglorie,
treffe en sla met heilge vrees,
wie de slavenketen kussen
van de wereld en het vleesch;
dat ze aan 't Gouden Kalf verzaken
en de booze lusten vliên:
slechts de zuiveren van harte
zullen 't Godlijk Kindje zien.

Zaalge vreê dauwt overvloedig
waar, van d'adem God's bezield,
Jesus' Moeder met Sint Joseph
naast de herders nederknielt:
zoete lachjes, teêdre lonkjes,
o, hoe zijn ze staâg gewend
tot des Heeren lievelingen,
hier als kindren God's erkend!

Smaad, verguizing voor de wereld,
spot, mishandeling en hoon
zijn geen foltering in de oogen
der disciplen van Gods Zoon:
bloedgetuigen en belijders
zingen 't lied des vredes voort,
in een glans van hemelluister
eens uit Englenmond gehoord.

Wie, belicht door Jacob's sterre,
tot het kribjen op wil gaan,
zij, als de Englen en de herders,
van der wereld boei ontdaan
vroom en rein moet 't schepsel wezen
in de nederige woon,
waar het Woord is Vleesch geworden
en regeert op schaamlen troon.

Allerheiligen 1903. HERMAN SMITS Azn.

NIEUWE UITGAVEN.

Epitome exegeticae biblicae catholicae. Scripsit in usum scholarum P. MICHAEL HETZENAUER O. C. Oeniponte, Wagner, 1903. (X, 175, p.).

Dit werkje met zijn niet gelukkig gekozen titel is eene bijbeluitlegkunde voor de school. Achttien malen, zegt P. Hetzenauer (p. IX), heb ik in de school de *Exegetica biblica* onderwezen en mij een groot handschrift vervaardigd. Op herhaald verzoek heb ik daaruit een uittreksel bewerkt, en bied dit thans aan. Schrijver droeg zijn boekje op aan Paus Leo XIII z.g. bij gelegenheid van zijn vijfentwintigjarig pontificaat.

Deze handleiding is geschreven door een pieus man en met piëteit. Met zorg heeft de schrijver zijn werkje geschoeid op de encycliek *Providentissimus* van Leo XIII. Voldoet het echter ook aan de eischen van een handboek? Is het beknopt en helder, grondig, methodisch, logisch en, niet het minst, berekend voor onzen tijd? Ik las eene recensie in de *Nouv. Revue théol.* (1903, p. 562 vv.), een en al lof, die besloot: »Tout est court, clair et exact dans ce petit ouvrage de 175 pages; il sera très profitable non seulement aux élèves mais aux professeurs et à tous les ecclésiastiques". Maar terzelfder tijd las ik er ook eene van grootere waarde in de *Revue biblique* (1903, p. 639), een en al afkeuring: »Tout y est passé en revue, sauf les vraies difficultés".

Ook mijns inziens hadden wij recht van P. Hetzenauer beter te verwachten. Het boekje gelijkt meer een kathechismus van hermeneutica, dan een theologisch tractaat; theologanten zijn geen kinderen. En de vragen van den dag? De schrijver heeft ze zorgvuldig vermeden. Zulke handleidingen voldoen niet meer aan de behoeften van onzen tijd.

fr. R. PEETERS, O. F. M.

S. ALPHONSI MARIAE DE LIGORIO ECCLESIAE DOCTORIS OPERA DOGMATICA *ex italico sermone in latinum transtulit, ad antiquas editiones castigavit notisque auxit* ALOYSIUS WALTER. *Congr. SS. Redempt.* Tom. I: *Contra Atheos et Deistas.* — II: *Contra sectas dissidentes.* — III: *De Fidei veritate contra incredulos et haereticos.* — IV: *Vindiciae contra Febronium.* — V. *Doctrinae catholicae junxta Concilii tridentini Decreta expositio* (pp. XIX-717). Tom. II: VI. *Haeresum historia et confutatio.* — VII. *De divina revelatione considerationes.* — VIII. *De Novissimis.* — IX. *De magno Orationis medio.* — *Appendix* I et II. — *Index rerum notabilium* (pp. XXVI-793). — Romae, Typis Philippi Cuggiani, 1903. Pr. Fr. 25 (Verkrijgbaar bij de Firma Pustet).

Door de verheffing des Heiligen Alphonsus tot de kerkleeraarswaardigheid werden, naast zijne zedekundige en ascetische geschriften, ook zijne dogmatische werken, wier gewichtige inhoud uit bovenstaanden titel blijkt, aan de belangstelling en waardeering der geheele Kerk op bijzondere wijze officieel aanbevolen; noodzakelijk moesten zij dus de aandacht der godgeleerden trekken, te meer wijl hij, de laatste der kerkleeraren, over verschillende in de theologische scholen sedert de middeleeuwen scherper opgestelde strijdvragen in zijne dogmatische werken zijn gevoelen met beslistheid heeft uitgedrukt. Terecht merkt dan ook de tekst der *Approbatio* op, dat het zeer billijk en passend scheen deze werken, door Alphonsus in het italiaansch geschreven, in de taal der godgeleerden, in de taal der Kerk te doen verschijnen.

Aan dezen arbeid heeft sedert verscheidene jaren onze landgenoot pater Walter — die van zijne philologische kennis reeds eene dergelijke proeve in de vertaling van Borking's *Syntaxis* geleverd had — zijne krachten gewijd. In de twee door ons aangekondigde statige boekdeelen, wier uiterlijke vorm den belangrijken inhoud geheel waardig is, biedt hij aan de theologische wereld de schoone vrucht van zijn hoog te schatten zorg en inspanning aan.

In deze vertaling schenkt ons pater Walter vooreerst een tekst, die werkelijk en, om een scholastischen term te gebruiken, *simpliciter* van den H. Alphonsus is en door hem werd bedoeld: een niet geringe verdienste, en die, met het verificeeren der aanhalingen, een groote som van arbeid veronderstelt. Want men moet hier in aanmerking nemen, dat de sedert Alphonsus' dood verschenen uitgaven niet van tekstonnauwkeurigheden vrij te pleiten zijn; dat — opmerkelijk genoeg bij een schrijver van betrekkelijk nieuwen datum — er meer dan één, zelfs gewichtig tekstverschil in die verschillende edities is waar te nemen; dat — *lugenda sane incuriâ* zegt terecht de vertaler (Dl. II, bl. 630) — door latere uitgevers (b.v. van Turijn) niet altijd de eigenlijk authentieke, door Alphonsus zelven *endgültig* vastgestelde uitgave gevolgd is [1]).

Van dezen met zoo groote zorg vastgestelden authentieken tekst nu geeft pater Walter ons eene latijnsche vertaling, waaraan wij zonder overdrijving de praedicaten van: *zuiver, vloeiend, ongekunsteld, doorzichtig* meenen te mogen toekennen; eene vertaling, waarin èn aan wettige eischen van het klassicisme is voldaan, en tevens — zoo was althans onze persoonlijke indruk — de gedachten des heiligen Schrijvers u meermalen nog frisscher en duidelijker toestralen dan in het oorspronkelijke; een latijn, waaraan de door Leo XIII z.g. in zijn brief aan Kardinaal Parocchi [2]) gevorderde *dignitas et venustas* niet ontbreken, en hetwelk de lofspraak in herinnering brengt, welke Dr. Scherer voor eenige jaren aan het latijn van een onzer seminarie-professoren toekende: »Die lateinische sprache handhabt [er] nicht nur mit einer gewissen Leichtig-

---

[1]) Een voorbeeld hiervan, dat de aandacht verdient, is de plaats waar S. Alphonsus de *praedestinatie* bespreekt. Pater Walter geeft (Dl. II, bl. 973) een tekst der editie van Bassano 1759, welke de gratuiteit der praedestinatie aanmerkelijk scherper voorstelt dan de tekst der editie, welke in datzelfde jaar te Napels verscheen. »Quum vero — zegt P Walter — haec [*die van Bassano*] certe posterior sit, ut ex pluribus argumentis manifestum est, et mutationes ab ipso auctore adjectae fuerint", heeft hij die van Napels laten varen. De editie van Turijn (T. II, p. 558 vv) heeft jammer genoeg weêr enkel de napelsche uitgave gevolgd.

[2]) Zie *De Katholiek*, Dl. LXXXVIII, bl. 54.

keit, sondern auch mit jener Eleganz, welche ein Erbtheil seiner Nation scheint zu sein" [1]).

Eindelijk heeft pater Walter de verschillende werken van eene korte inleiding, en de talrijke aanhalingen in den tekst van Alphonsus van vele verklarende, aanvullende, rectificeerende, meermalen uitvoerige noten voorzien, hetzij aan den voet der bladzijde of in de *Addenda* aan het einde van het tweede deel: een nauwgezette, piëteit- en talentvolle arbeid. Van een eigenlijk gezegden commentaar heeft hij afgezien.

Het tweede deel bevat in *Appendix* I en II de tot voor eenige jaren onuitgegeven verhandelingen: *De spe christiana*, door p. Walter vertaald; en *De D. N. Jesu Christi praedestinatione*, reeds in 1896 door pater van Rossum, te Rome vertaald en uitgegeven, waarin door Alphonsus de *Incarnatio-a-posteriori* verdedigd wordt. Verder een rijke *Index rerum notabilium*. — Formaat, gr. in 4°, en druk, in twee kolommen, geven, gelijk is aangestipt, aan dezen waardevollen arbeid een passend voorkomen; moge hij spoedig het gemeengoed der geheele geestelijkheid zijn.

J. L. JANSEN, C. SS. R.

Les indulgences, leur origine, leur nature, leur développement par le R. P. ALEXIS M. LÉPICIER, *de l'ordre des Servites de Marie, traduit de L'Italien, sous le controle de l'auteur. Seule édition française autorisée, publiée avec l'Imprimatur du Maître du Sacré Palais.* Paris, P. Lethielleux. Prix: 7 frcs.

Een waarlijk wetenschappelijk werk, dat veel nut kan stichten, wordt ons hier aangeboden: de leer der aflaten van alle zijden bezien, en de aflaat zelf in het volle licht der historie geplaatst. Wij hebben een werk voor ons, dat volgens onze bescheidene meening *in zijn geheel* waarlijk nieuw en frisch mag heeten en boven vele tot nu toe verspreide werken en werkjes over deze stof den eerepalm wegdraagt.

---

[1]) *Archiv für kathol. Kirchenrecht*, Juni 1881, S. 20.

De schrijver, thans professor in de dogmatiek aan het college der propaganda te Rome, was vroeger missionaris in de Engelsche missiën, kwam daardoor dikwerf met protestanten in aanraking en leerde hunne vooroordeelen tegen de Katholieke Kerk van nabij kennen; het gaat daar als bij ons te lande; met de aflaten wordt de spot gedreven en de praktijk der aflaten wordt met een geldhandel gelijkgesteld.

Om dien smaad over het bruidsgewaad zijner Moeder de H. Kerk geworpen weg te wisschen zette de ijverige en scherpzinnige priester zich aan den arbeid en zijn werk verscheen in 1895 het eerst in het Engelsch. Deze Engelsche uitgaaf kwam weldra gezuiverd en vermeerderd in het Italiaansch uit en daarna in het Fransch, doch opnieuw nagezien en uitgebreid. Deze laatste editie hebben wij thans voor ons. Zij verdient boven de vorige uitgaven de voorkeur. Hier wordt in den tekst, maar vooral in de aanteekeningen een degelijke critiek uitgeoefend op een ander Engelsch werk, dat in 1896 het licht zag te Philadelphia bij Lea Brothers and Co. onder den titel: *A History of Auricular Confession and Indulgences in the Latin Church*, by Henry Charles Lea L. L. D. Wat de oorbiecht betreft, werd dit geschrift onder handen genomen door Rev. P. H. Casey S. J.: *Notes on a History of Auricular Confession*, en voor de aflaten is het duchtig nagezien door onzen schrijver. Kort en zakelijk worden Lea's opwerpingen en aantijgingen door hem weerlegd.

Het geheele werk van Lépicier is in twee deelen verdeeld: *leerstellig* en *geschiedkundig* worden de aflaten behandeld.

Het eerste deel geeft ons een breede dogmatische behandeling over de leer. Uit de macht van binden en ontbinden door Christus aan zijne H. Kerk gegeven, uit de overvloedige bron der voldoeningen van Christus zelven en van de Heiligen, die de geestelijke schatkamer der H. Kerk vormen, wordt de leer der aflaten verklaard. De H. Schrift, de Vaders, vooral de Engelachtige Leeraar Sint Thomas storten hier het volle licht uit over de waarde der voldoening (satisfactio vicaria) van de rechtvaardigen voor de andere leden der H. Kerk.

Verschillende praktische vragen, die ons bij het gebruik der aflaten gesteld worden, vindt men beantwoordt: b.v. waarom worden er meerdere volle aflaten gegeven, door een en denzelfden persoon, ook op denzelfden dag, te verdienen; waarom worden aan bepaalde personen aflaten verleend, aan bepaalde plaatsen aflaten verbonden; waarom worden aan sommige kleinere oefeningen van godsvrucht grootere aflaten verleend dan aan andere, die meer moeite kosten? Het doel, dat de H. Kerk zich voorstelt, maakt hier alles uit; dit doel kan zeer verschillend zijn: b.v. het behoud des geloofs, de verlevendiging en bloei der godsvrucht, ja zelfs het algemeene welzijn niet slechts der H. Kerk, maar ook der menschelijke maatschappij; de aflaat is alsdan hoofdzakelijk prikkel tot doel.

Om valsche begrippen te bestrijden, laat de schrijver terecht uitkomen, dat men bij de aflaat de zaak moet onderscheiden van den vorm. In den vorm had in den loop des tijds wijziging plaats, dit geeft hij grif toe, maar wijziging in de zaak of leer des geloofs had nimmer plaats. Om bij de protestanten in Engeland de katholieke leer over de aflaten meer gemakkelijk ingang te doen vinden, beroept de schrijver zich herhaaldelijk op hun koning Hendrik VIII in diens verdedigingsgeschrift der zeven sacramenten tegenover Luther, dat de macht tot het ontbinden van alle straffen der zonden ten stelligste aan de Kerk toekent. Ook worden herhaaldelijk de getuigenissen der geschiedenis en der overlevering bepaaldelijk in Engeland aangehaald. Niet slechts de dwalingen van Luther en van de Jansenistische synode van Pistoje (1794) — die alleen de aflaten laten gelden voor het wegnemen van kanonieke straffen — vinden wij weerlegd, maar ook de artikelen der Anglicaansche Kerk, die bovendien beweren, dat de aflaten allen redelijken grond missen in de H. Schrift. Dit maakt deze studie voor de protestanten in Engeland en Amerika zeer actueel. Helder toont ons de schrijver hierbij aan, dat de leer der aflaten als het ware de scheidingsmuur vormt tusschen het Protestantisme en Katholicisme; bij de protestanten is er geen middelaar tusschen God en de ziel des menschen; bij de katholieken treedt de H. Kerk bemidde-

lend op. Krachtens de volmacht, haar door Christus geschonken, vergeeft zij door het H. Sacr. der Biecht de schuld der zonde en de eeuwige straf; en de tijdelijke straffen, die nog overgebleven mochten zijn, neemt zij weg door het verleenen van aflaten, waarbij aan Gods rechtvaardigheid de overvloedige voldoening van Christus en van de Heiligen wordt aangeboden.

De historische beteekenis van het woord: indulgentia (aflaat) geeft de schrijver als volgt aan. De H. Hiëronymus vertaalde bij Isaias LXI: 1 het Hebreeuwsche »dhêror" met »indulgentia" in den zin van kwijtschelding van straf (»captivis indulgentiam: den gevangenen kwijtschelding"), en in dien zin wordt Isaias door Christus aangehaald (Luc. IV : 18, 19); bij de Romeinen had eveneens het woord »indulgentia" de beteekenis van amnestie, kwijtschelding van straf; het draagt dus den stempel der oudheid en wijst ons op vergiffenis van *straf*, maar niet van *schuld.*

In het tweede deel van zijn werk behandelt Lépicier de geschiedenis der aflaten. Het historisch en archæologisch onderzoek, dat onder zoo menig opzicht de leer der Katholieke Kerk als die der eerste Christenen heeft aangewezen, werpt ook hier een vol licht over de leer der aflaten. Het woord van den H. Kerkvader Hiëronymus: »Multi labuntur errore propter ignorantiam historiae: velen vallen in dwaling door onbekendheid met de geschiedenis" verdient niet weinig overwogen te worden met betrekking tot de aflaten. Er is schier geen punt der katholieke leer, dat meer bespot wordt dan juist de aflaat. Van het begin der XVI^{de} eeuw dagteekent reeds het oude rijmpje, dat nog steeds in Duitschland's gouwen dienst doet:

»Sobald das Geld im Kasten klingt,
die Seele aus dem Fegfeuer springt".

Wie onzer hoorde van zijne jeugd af niet schermen met de uitspraak: de schandelijke aflaathandel bewoog Luther om de Kerk te herstellen (?). Misbruik, overigens sterk overdreven, van een goede zaak wordt aangegrepen, om alle onderzoek verder te staken en de oogen voor het licht der

waarheid te sluiten. Daarom dringt het historisch onderzoek tot de eerste eeuwen der H. Kerk door, scheidt gebruik van misbruik, plaatst naast schaduw licht; en brengt Luther's aanval op de aflaten tot de juiste waarde terug.

Daar de aflaat in streng verband staat met de boete-tucht die, in de eerste eeuwen der Kerk ingevoerd, nog tegen het midden der middeleeuwen van kracht was, is het, om haar goed te leeren kennen, noodig tot de eerste tijden terug te gaan. Aan de boete-tucht heeft de aflaat haar gebruik en vorm ontleend. De schrijver begint dan ook zijn historische behandeling met deze oude tucht te bespreken, om langzamerhand het gebruik en de vorm der aflaten daaruit te laten opkomen.

In de alleroudste tijden bestond er geen bepaalde kerkelijke wetgeving, die de boete voor groote zonden regelde; in het begin had de verzoening zelfs zeer gemakkelijk plaats; een voorbeeld hiervan geeft de Apostel Paulus tegenover den bloedschenner te Corinthe (I Cor. V : 1) [1]). Maar bij de uitbreiding der Kerk werd de praktijk langzamerhand gestrenger; de afval tijdens de groote Christenvervolgingen maakte dit noodig. Vooral op drie zonden werden zware kerkelijke straffen gesteld: adulterium (echtbreuk), idololatria (afgoderij) en homicidium (manslag). Deze zonden worden in de oude canones genoemd *crimina mortalia* (doodelijke misslagen) *peccata capitalia* of ook *mortifera* (doodaanbrengende zonden); deze zonden toch verwoesten geheel het christelijk en maatschappelijk leven. De praktijk was eerst op verschillende plaatsen in het bepalen der kerkelijke boete verschillend. Over het algemeen was men in Spanje en Afrika gestrenger dan in Italië en het oosten. Toch kwam hierin door verloop van tijd meer gelijkvormigheid; er ontstond eene kerkelijke wetgeving, waarbij echter om gewettigde redenen veel aan den plaatselijken Bisschop werd overgelaten. Tot uitbreiding der boetetucht droeg op het einde der tweede eeuw veel bij de dwaalleer van Montanus, waartoe later ook Tertulliaan

---

[1]) Hergenröther, *Kirchengeschichte*, I, 274 en 275.

overging. Na de tijd der vervolgingen ziet men de boete met geheel het kerkelijk leven samengeweven; evenwel week het westen spoedig in deze tucht af van het oosten. In het oosten werden de basilieken zoo gebouwd, dat voor de vier verschillende klassen van boetelingen een afzonderlijke plaats was. Daarbij geeft de schrijver een heerlijke beschrijving van de oude basilieken (I, 154 vv. vgl. *De Katholiek*, Dl. CXIII, 339). Die verschillende klassen van boetelingen treft men niet aan in het westen, maar wel een bepaalde openbare boete voor openbare, zware zonden; behalve de openbare bestond er echter ook een geheime boete. In het westen was tegen het einde der XIII^{de} eeuw de boete-tucht nog in gebruik. Het is van groot belang hierop te letten; want men ziet de oude boete meer en meer verzwakken en tegelijkertijd de aflaat haar plaats innemen met behoud der gebruikelijke woorden, waarmede de boete werd opgelegd.

Te midden van het ontstaan, het groeien en den vollen levensbloei der oude kerkelijke strafregeling of boete-tucht toont ons de schrijver het ontluiken van het gebruik der aflaten. Ten tijde van den H. Cyprianus, die in 248 tot Bisschop van Carthago verheven werd, was men in Afrika reeds gewoon, om in sommige gevallen tot vermindering of opheffing der straffen op verzoek van Chistenen, die in de gevangenis vertoefden of tot dwangarbeid (martyres in metallo) veroordeeld waren, over te gaan. Het »libellum pacis" (vredebrief) door den martelaar geschreven of onderteekend moest aan den Bisschop getoond worden; de martelaar bood daarin zijn lijden aan ter voldoening van den Christen, die afgevallen en daarom door de kerkelijke straffen getroffen was. De bekende strijd tusschen den beroemden Tertulliaan en den H. Cyprianus liep over de behandeling der gevallenen (lapsi) tijdens de kerkvervolging van Keizer Decius. Cyprianus was voor de opname der lapsi op voorspraak der martelaren, liet hun plaatsvervangende boete toe; Tertulliaan niet. Rome was aan de zijde van Cyprianus. Een schoon hoofdstuk, uit historisch en archaeologisch opzicht beide belangrijk, wordt aan deze lapsi gewijd: oude geschriften en monumenten voeren

samen het woord. De verschillende soorten van lapsi worden behandeld; vooral bij de »libellatici" treedt in het licht, wat al kunstgrepen soms verzonnen werden, om den schijn van Christen te redden voor de gemeente en toch den heidenschen rechter — die als onze schouten bij de vervolging der papisten in de XVII^{de} eeuw wel eens het oog toeknipte — in den waan te brengen, dat het Christendom werd afgezworen. Sommigen zonden aan den heidenschen prefect een afzweringsformuul met een verdichten of valschen naam. Een beurs met klinkende specie was ook dikwerf van goeden klank; in Afrika waren vele rijken onder de Christenen.

Ofschoon er helaas dikwerf misbruik gemaakt is van de libelli pacis (vredebrieven), blijkt toch uit de aanneming van deze brieven duidelijk de praktijk der H. Kerk: zakelijk verleende zij aflaten. Wij hebben hier een doorslaand bewijs, al werd misschien de naam van aflaat nog niet gebruikt. Er behoort dan ook heel wat moed en stoutheid toe, om in het licht van deze feiten met Chemnitz, den grooten leerling van Luther, te durven beweren, dat men vóór de XIII^{de} eeuw geen enkel getuigenis voor het gebruik der aflaten uit de geschiedenis der H. Kerk kan putten.

Een ander, niet minder sprekend, voorbeeld haalt de schrijver aan uit het leven van Keizer Theodosius den Groote, omstreeks het jaar 370. De Keizer had, om wraak te nemen, de stad Thessalonica doen uitmoorden; dientengevolge was hij door zware kerkelijke straffen getroffen. Maar toen de Keizer later een waar berouw toonde, ontsloeg de H. Bisschop Ambrosius hem van alle kanonieke straffen, ofschoon hij nog niet het minste gedeelte hiervan had afgeboet; hij gaf hem dus een vollen aflaat.

In de VII^{de} en VIII^{ste} eeuw begint in Europa het verval der kerkelijke boete te naderen; de groote geloofsijver der eerste eeuwen verflauwde; ook de uitbreiding van het geloof in de meer noordelijke deelen van Europa maakte het raadzaam, dat de missionarissen de pas bekeerde volkeren niet te zwaar beproefden. In plaats der kerkelijke boete kwamen de *redemptiones* of *commutationes* (omruilingen); deze redemp-

tiones waren eigenlijk aflaten, al droegen zij dezen naam niet. Wij willen een voorbeeld geven: het *Liber poenitentialis* (boete-boek) van den H. Beda wisselt de poenitentie *van een jaar vasten* om in het driemaal zingen van den Psalm CXVIII: »Beati immaculati", het bidden van zesmaal de »Miserere" en zich zeventig maal ter aarde *buigen* onder het zingen van den »Pater Noster".

Geestelijke oefeningen gaan dus de plaats innemen der kerkelijke boete. Tevens komt nu de vorm der aflaten te voorschijn; door deze gebeden werd *de aflaat van een jaar vasten* verdiend. Ook andere geestelijke oefeningen komen weldra de boete vervangen: de beroemde pelgrimstochten naar Jerusalem, Rome en Sint-Jacob van Compostella, het bezoek der staties *(stationes)* te Rome. Het woord »statio" is zeer oud en in de liturgie ingevoerd, om *de tegenwoordigheid der geloovigen bij kerkelijke plechtigheden* aan te duiden. Na de vervolgingen vergaderden de geloovigen op sommige tijden in een basiliek, die op het graf van een martelaar gebouwd was, en wel reeds in den vooravond (vigilia) van den dag, waarop de herinnering van den martelaar gehouden werd; zij verbleven daar in gebed gedurende den nacht en woonden 's morgens de H. Geheimen bij en communiceerden. Treffende bijzonderheden over deze »stationes" deelt de schrijver mee (Dl. I, 302 vv.). Zeker waren in de XI^{de} eeuw aan het houden der staties reeds meerdere aflaten verbonden.

Een ander voorbeeld en wel van geheele opheffing der kanonieke straffen, voor het verrichten van een goed werk, treffen we in de IX^{de} eeuw. Paus Joannes VIII verleende op verzoek der Bisschoppen van Duitschland een vollen aflaat aan hen, die ter verdediging van vaderland en godsdienst in den strijd vielen; de voetsporen van Joannes VIII zien wij later gevolgd door Urbanus II met het toestaan van vollen aflaat aan de kruisvaarders.

Al verzwakte de kerkelijke boete steeds meer, opgeheven werd zij nimmer; zij is eene verouderde, nooit afgeschafte discipline geworden. Op het einde der XI^{de} eeuw, tijdens de kruistochten, raakte zij evenwel steeds meer in onbruik; bij

het begin der XIIIde eeuw was zij zelfs niet veel meer dan een doode letter. Daarentegen nam het verleenen van aflaten steeds toe, en de aflaat ging langzamerhand geheel en al de plaats innemen der kanonische boete; zelfs de woorden, waarmede de kerkelijke boete was vastgesteld, werden overgenomen: zoo werd b.v. een aflaat *van een jaar* en *veertig dagen* in 1235 gegeven door Gregorius IX, bij gelegenheid der canonisatie van de H. Elisabeth van Hongarije.

Hiermede willen wij ons kort overzicht van dit historisch gedeelte besluiten. Het meest verdienstvolle is, dat de schrijver ons aantoont, hoe uit de kerkelijke wetgeving der boete zich het gebruik en de vorm der aflaten ontwikkeld heeft. Niettemin worden ons ook andere belangwekkende bladzijden geschonken: hoe b.v. de aflaat de Christenen van Europa prikkelde tot de kruistochten, opwekte tot het stichten der heerlijke kathedralen en godshuizen der middeleeuwen. Naast het goede wordt ook het kwade niet verzwegen: het misbruik van sommige aflaatpredikers en inzamelaars van aflaat-aalmoezen *(quaestores)*, het misbruik van de aalmoezen zelven. Maar tegen die misbruiken verheft zich de H. Kerk, door het afschaffen van het ambt der quaestores.

Het optreden van Luther tegen de aflaten zien wij op de juiste waarde geschat. De aflaat was hem een welkome gelegenheid om op te staan tegen de H. Kerk, en het onbezonnen optreden van sommige aflaatpredikers werkte zijn welslagen in de hand. Het historisch onderzoek, vooral van Dr. Nicolaus Paulus te Munchen [1]), heeft echter uitgemaakt, dat bij deze bestrijding veel geschreeuw maar weinig wol is geweest.

Na de Hervorming zien wij, hoeveel zorg de H. Kerk, vooral de H. Pius V, aanwendde om de aflaat van alle misbruik te zuiveren [2]).

In het laatste hoofdstuk: *Perte ou gain,* wordt verlies en

---

1) *Johann Tetzel, der Ablazprediger*, von Dr. Nicolaus Paulus (Mainz, Kirchheim 1899).

2) Jammer is het, dat Lépicier in zijn geheele werk met geen enkel woord spreekt over de confessionalia der XIVde en XVde eeuw, de biecht- of aflaatbrieven, die tijdens een jubilé werden uitgegeven. Vgl. Dr. N. Paulus, t. a. p., I, 130—138.

gewin ten opzichte van het gebruik der aflaten tegen elkander opgewogen. De schoone jubileeën, niet het minst die der XIXe eeuw, toonen genoegzaam, waarheen de evenaar overhelt.

Ieder deel afzonderlijk sluit met een inhouds-opgave der verschillende hoofdstukken, en op het einde van het geheele werk ontvangen wij, om na te slaan, een »Index van personen en zaken".

Wij wenschen dit belangrijk werk, dat buiten ons vaderland reeds veel belangstelling heeft gewekt, ook bij ons in ruimen kring verspreid te zien. Het verdient eene plaats in elke katholieke bibliotheek en op iedere studie-kamer. Den priester kan het tot vaste handleiding bij onderrichtingen dienen, en ook voor iederen katholiek, die zich met studie en wetenschap bezighoudt, is het belangwekkend. De lage prijs (7 francs) voor een boekwerk van ongeveer 700 pagina's, is geen geringe aanbeveling.

J. H. A. THUS.

Verzen van P. ZWART, *Rector te 's Gravenhage.*
Haarlem, Henri Coebergh, 1903.

Reeds geruimen tijd ligt voor mij een boekske van ongeveer 90 bladzijden met grauwgrijzen omslag, waarop als eenig ornament: *Verzen van P. Zwart.* Ornament genoeg. Wie te voren het voorrecht had verzen van Rector Zwart te hooren of te lezen, zag verlangend uit naar het verschijnen in druk van al zijne gedichten. Zij zouden dan ook door niemand minder dan Dr. Schaepman de letterkundige wereld worden ingeleid. Groot was de verwachting!

Daar viel de leidsman, alvorens hij zijn aangename taak kon vervullen. Eerste teleurstelling. Zou er een tweede teleurstelling volgen? Misschien zullen er zijn, die in dezen bundel oude bekenden missen, welke zij liever andermaal hadden ontmoet, in plaats van kennis te maken met sommige voor hen althans geheel onbekenden. Wellicht worden er anderen gevonden, die het bejammeren, dat de grootste plaats is ingeruimd voor gelegenheidsgedichten. Zij bewonderen de gedachten van den schilder, de verven en

lijnen van deze decoratieschildering, maar oordeelen, dat het toch decoratiewerk blijft. Mogelijk zelfs heeft een of ander, de heerlijke verzen van »De H. Agnes" en »Tu es Petrus" genietend, heel zacht gefluisterd: de koningsmantel om de schouderen dezer Maagd en om de schouderen van de Bruid van Christus, de Kerk, gehangen, van hoe kostbare stof ook, heeft een wat te langen sleep, in zich wel prachtig, maar toch te lang en te veel uitgewerkt om de persoon te doen uitkomen, welke dien mantel draagt; al behoeft het woord van Van Lennep nog niet te worden toegepast: »Alles wat lang is verveelt b.v. de Kerkstraat".

Maar toch geen tweede teleurstelling neen! Deze dichter behoeft den breeden kring van Neêrlands letterkundigen niet meer te worden ingeleid. Hij staat er midden in met Davids gouden harp in zijne vingeren. Nu eens zweeft een ruischend lied als wiekgerucht van zijn snaren; dan trilt heel zijn speeltuig van de machtige tonen, die hij wekt, bruischend als de golfslagen eener opgezweepte zee.

»Lieflijk" zoo zingt hij van St. Agnes:

»Lieflijk blinkt der ziele kuischheid
Door 't bevallig lichaam heen,
Reiner, dan ooit d' ochtendluister
't Neev'lig luchtgewaad doorscheen;

Zichtbaar of een zachte klaarheid
Haar om 't zedig aanschijn glanst,
Of de lucht zelfs, waar ze in ademt,
Tint'lend haar gestalte omkranst'

. . . . . .

Of de ziel hare aardsche woning
Reeds ter hemelvlucht ontsluit,
Stroomt de geur van deugd en onschuld
Agnes blanke leden uit" [1]).

En als de dichter het ijdel pogen der vijanden van Gods Kerk bezingt dan dreunt het:

[1]) Bl. 30.

»Stormen, huilende aangevlogen
Beukten 't hoog getopt arduin,
Wolken, van vernieling zwanger,
Zweepten bliksems om zijn kruin,

't Wilde zeespook joeg zijn waat'ren
Ziedend ter verdelging aan,
Met der gruw'len duizendtallen,
Uit den helkolk opgestaan.

Maar de stormwind spilt zijn krachten
Aan het ijzervast graniet;
Maar geen bliksemstraal, die teeken
Van zijn aanval achterliet;

En de baar, die schuimende aanjoeg,
Op kwam stuiven, wild en hoog,
Zinkt weer macht'loos naar den afgrond,
Die haar uit zijn kaken spoog" [1]).

Zoo brengt de dichter ons in dezen bundel meermalen naar heerlijke, zonnige gaarden met keurige bloemen gesierd, of gaat hij ons voor in wilde bosschen om trotsche en eeuwenoude stammen aan te wijzen, die den breeden kruin nog schudden in den stormwind.

Onder deze »verzen" zijn vele gelegenheidsgedichten, en gij noemt deze decoratiewerk? Goed. Maar daar bestaat eenmaal decoratieve kunst, en men kan ook in dit genre kunstenaar zijn. Mochten eenigen nu meenen, dat een kunstschilder, in den waren zin, zich daartoe niet moest leenen, anderen vorderen het van hem, al spreekt van zelf, dat het decoratieve werk meer in besloten kring blijft.

Overigens is het zeker geen verwijt, wanneer ik zeg, dat de groote rijkdom van gedachten, in één enkel gedicht besloten en in de schoonste vormen te genieten gegeven, enkele malen voor overlading beducht maakt.

Aanbeveling om zich deze *Verzen van P. Zwart* aan te schaffen acht ik overbodig.

Bovenkerk, 1. Dec. 1903. CH. LOHMEIJER, pr.

[1]) Bl. 23.

DR. ADOLF FÄH. *Geschichte der bildenden Künste.* 2e Auflage. 36 Tafeln und 940 Abb. 786 S. Herder, Freiburg i. Br. M. 20.40; geb. 25 M.

Sedert Winckelmann in zijn: *Gesch. der Kunst des Altertums* een aanvang maakte met de eerste pogingen tot retrospektieve kunstgeschiedenis en de oogen van ontwikkelde lezers poogde te openen voor het schoon in de uitingen der antieke kunst, verliepen er reeksen van jaren voor zijn streven zelfs eenigen invloed begon te verraden. Eerst in onze tijden begon de historie der kunst haar eigen, rechtmatigen weg te gaan. Niet evenwel zonder dolen of weifelen. Het valt namelijk niet te ontkennen, dat de eerste proeven van kunstgeschiedenis ieder en alles te veel in vaste lijnen, bepalingen en rubrieken sloten en den leerling veel wetenwaardigs meedeelden, alleen en uitsluitend naar gezag en zienswijze van den kunsthistoricus. Toen de verschillende, op fotografische techniek berustende procédés de lang ontbeerde gelegenheid schonken om goede reprodukties tot versiering en bewijsvoering in dienst te nemen, toen leed het niet lang, of de kunsthistorie werd in staat gebracht om smaak en oog tot eigen, zelfstandig zien te ontwikkelen.

Het juist kompleet geworden werk van Dr. Adolf Fäh berust op laatstgenoemd beginsel. Wien de arbeid van Springer op eenige plaatsen te oppervlakkig, van Kraus te zwaar en te wetenschappelijk, van Kuhn te veelspraaksch en te kostbaar is, vindt in Fäh's geheel omgewerkte en zeer uitgebreide, tweede uitgave der *Kunstgeschichte* een werk naar zijn behoefte en beurs. Het boek, meer beperkt dan bovengenoemde, grootere verhandelingen, bleef toch uitvoerig genoeg om de waarde van een zeer degelijk handboek te bezitten èn door tekst èn door illustratie beide. Den klemtoom drukte de Schr. op de algemeene kunstbeweging in de verschillende perioden; die hoofdlijnen zijn ferm getrokken en omvatten een keurlezing van de daar tehuis behoorende meesterwerken. Dr. Fäh legde geen angstvalligheid aan den dag — het is een der goede eigenschappen van zijn boek — bij de al of niet volstrekt-volledige opgave der werken van een

der behandelde artisten; hierdoor werd ruimte uitgespaard voor een meer uitvoerige teekening van hun karakteristieken arbeid.

Over het algemeen is de keus en afbeelding der meesterwerken gelukkig; de tekst getuigt van een gedegen studie en meermalen viel het mij op, hoe van resultaten der nieuwste ontdekkingen van kunsthistorischen aard door den Schr. gebruik was gemaakt. Het best is de schildering der Italiaansche Renaissance. In verband met het doel, was het tevens goed gezien, om de vroege kunstontwikkeling der »Halbkulturvölker" slechts als inleiding te beschouwen, maar diezelfde beperking hadden wij gaarne gemist bij de behandeling der negentiende-eeuwsche kunstgeschiedenis, welke wij het liefst in een grooteren omvang hadden zien uitgewerkt.

Voor de tekst-illustratie zijn de hedendaagsche eischen niet gering. De veelsoortige en dikwerf uitstekende procédés hebben het oog verwend en het groote aantal van degelijke reproduktiewerken droeg het zijne er nog toe bij. Toch mocht de uitgever naar volle waarheid zeggen: »Besondere Sorgfalt ist bei dieser neuen Auflage der Auswahl der Illustrationen zugewandt worden. Weniger gute Wiedergaben sind durch bessere ersetzt, ein reicher Bilderschmuck ist ganz neu hinzugekommen". Men bereikte dit door niet minder dan 940 grootendeels zeer fraaie auto's en 36 chromo's. Een zeer uitvoerig register en een, voor velen welkome lijst van technische uitdrukkingen, werd bijgevoegd: Het geheel vormt een zeer degelijk handboek, dat zijn weg bij een ontwikkelden lezerskring zeker vinden zal.

Meer beperkt en van andersoortige bewerking is het volgende werk:

GEORG WARNECKE, *Hauptwerke der bildenden Kunst*. E. A. Seemann, Leipzig. Mit 440 Abbildungen und 4 Farbendrucken. — 448 S. 6 M.; geb. 7.50 M.

Wil men een degelijken grondslag leggen voor latere, meer uitvoerige studie, dan vindt men, naar het mij toeschijnt, uitnemend-praktisch materiaal in Warnecke's handboek van kleineren omvang dan het boven behandelde.

Zoo bij onderwijsinrichtingen de kunsthistorie als verplicht of ten minste vrij leervak op den rooster was gebracht, dan geloof ik, dat ik dit werk als handboek voor meer ontwikkelde leerlingen aangaf. In zijn betrekkelijk geringen omvang (448 bl.) geeft het een vrij volledig overzicht van het geheele, breede terrein der kunst en kan als zoodanig goeden dienst bewijzen voor de ontwikkeling van den kunstenaar van professie, aan vakscholen, seminariën en kunstvrienden in het algemeen. Het volgt hiertoe een weg, die geheel uiteenloopt van de richting, waarin het bovengenoemde handboek van Dr. Fäh heenvoert. Het doet namelijk het licht allereerst op de voornaamste kunstwerken van iedere periode zelve vallen en geeft hierbij een typeerende beschrijving en prentverbeelding.

Deze laatste — autotypie en chromo-drukken [1]) — is, in verband met den weinig eischenden prijs, van goede kwaliteit; de auto's zijn tevens talrijk en scherp genoeg om de uiteenzettingen van den S. eenigszins in de dingen zelve te kunnen volgen. De keus der hoofdwerken leent zich uitteraard tot verschil van meening. Want hier heeft een verklaarbare voorliefde tot de een of andere kunstperiode en daarin weer tot dit of dat meesterwerk of tot dezen of genen kunstenaar een niet weg te denken aandeel. Evenwel vindt men gewoonlijk de algemeen aangenomen, meesterlijke openbaringen van ieder kunsttijdperk gereproduceerd en tevens zaakrijk behandeld. Die beschrijvingen zijn in kleine typen geprent en worden voortdurend tot groepen aaneengeschakeld door in grootere tekstletters gedrukte karakteristieken van de verschillende kunst-afdeelingen.

Bij nauwkeurig toezien blijkt de S. groote en vruchtbare

---

[1]) Over reproduktie-kunst, in het bizonder over kleurendruk, werd door den uitgever zelven, Arthur Seemann, een zeer doorwerkte studie geschreven, onder den naam van: *Der Hunger nach Kunst* (E. A. Seemann, Leipzig). Het is eigenlijk een verweerschrift, waarin de auteur het goed recht handhaaft der »Vervielfältigung" tegen den bekenden kunsthistoricus, Prof. Muther. Een niet zwakke aanval wordt hier tegen de oorspronkelijkheid van den vermaarden geleerde geleverd door een merkwaardige neven-elkander-plaatsing van Muther's uitspraken en juist gelijkluidende plaatsen uit verhandelingen van Fransche kunstcritici.

zorg voor deze typeering van den aard der behandelde kunstperioden te hebben aangewend. Zoo ik hier en daar den zichtbaren trek van den Duitschen geleerde wegdenk, van alles onder scherpe, kultuur-historische lijnen te brengen, dan valt het geheel slechts te prijzen en schijnt het mij voor het beoogde doel zelfs uitnemend geslaagd te zijn. Het zwakst, in het aantal der genoemde »Hauptwerke", is de Ital. Hochrenaissance, schoon Raffael en Michel-Angelo voldoende tot recht komen; het best zijn de Hollandsche en Duitsche kunst geteekend, Dürer vooral. Aan de historiëele beschrijving der negentiende-eeuwsche kunst is bizonder groote uitvoerigheid gegeven (150 bl. met 80 afbeeldingen). De samensteller poogde beknopt en praktisch te zijn; hij slaagde er in, ook door den prijsbaren eenvoud van schrijftrant en voorstelling; ten overvloede maakt de geringe, boven aangegeven prijsopgaaf, het werk tot een der goedkoopste, mij bekende, kunstgeschiedenissen.

Nijmegen. M. C. NIEUWBARN, O. P.

VOOR DE LAGERE SCHOOL.

De uitgever P. Noordhoff zond aan de redactie van dit maandschrift enkele zoo even verschenen uitgaven *ter bespreking*. Daar ze als boeken voor lager en uitgebreid-lager onderwijs eigenlijk in een schoolblad dienen besproken te worden, meenen wij ons te moeten beperken tot eene eenvoudige aankondiging. Het zijn de volgende:

I. JULIEN MELON, *Cours de langue française d'après la méthode intuitive.*

Dit werk is bestemd voor den voorbereidenden cursus en de eerste klassen van *katholieke* colleges, en is geheel en al berekend op het aanschouwelijk taalonderwijs volgens de methode Seket en Royer, welke geen geringe overeenkomst met de methode der Berlitz-school vertoont.

Het eerste deel beoogt slechts den kinderen op den voorbereidenden cursus eene copia verborum te geven. Het geeft 299 afbeeldingen van zaken, die betrekking hebben op de school, het menschelijk lichaam, de kleeding, het ouderlijk huis, den tuin, de ambachten, de jaargetijden, de dieren, de kerk, de straat, de kinderspelen enz. Onder elke afbeelding staat de naam, opdat de kinderen bij het aanschouwen van de voorstelling en het aanhooren van de benaming het begrip van de zaak in hun geest zouden verkrijgen.

Het tweede en het derde deel, resp. met 155 en 90 afbeeldingen, is voor de laagste klassen. Daarin wordt de volledige vormleer, de eigenlijke grammaire, der Fransche taal behandeld.

De leergang is zeer geleidelijk en gemakkelijk en aange-

naam voor de jeugdige leerlingen. De afbeeldingen, welke langzamerhand meer uitgebreid worden en straks in tafereelen overgaan, worden begeleid door beschrijvingen, welke somtijds ontleend zijn aan de letterkunde 't zij in proza 't zij in poëzie. De beschrijvingen worden voorafgegaan door het behandelen van de rededeelen met verbuiging en vervoeging, terwijl ze gevolgd worden door verschillende vragen betreffende den inhoud, de regels enz. dier beschrijvingen.

Lezen, regels leeren, oefeningen der regels, vertalingen wisselen elkaar af, terwijl de opmerkzaamheid niet weinig gespannen wordt door de zinsindrukken der afbeeldingen. Daar nu meestal zulke dingen zijn voorgesteld, waarmee de leerlingen dikwijls in aanraking komen en waarin kinderen vermaak scheppen, zal juist door die afbeeldingen belangstelling gewekt en derhalve de opmerkzaamheid sterker gespannen worden.

De prijzen der drie deelen zijn niet hoog: 3 fr. 50; het vierde deel, „partie du maître" ligt nog ter perse.

II. R. Bos, *Eerste aardrijkskundig teekenboek met omtrekken van 18 kaarten.*

In dit teekenboek, 'twelk den vorm van een schoolschrift heeft, worden slechts de *omtrekken* van Nederland in zijn geheel (tweemaal), van ieder der elf Nederl. provinciën, van Europa in zijn geheel (tweemaal), van de wereldkaart, van Oost-Indië in zijn geheel en van Java gegeven.

Door het gebruik van dit teekenboek alzoo zal het gevaar voorkomen worden, dat de leerlingen hunne atlassen bederven, daar zij reeds voor zich hebben den omtrek van het te maken kaartje, waarin zij nu zelve de rivieren, bergen, steden enz. naar hartelust kunnen teekenen.

Rechts van de kaarten wordt telkens een gelinieerde bladzijde in blanco gegeven voor het opstellen van eene beschrijving enz. De prijs is 10 cent.

III. R. Bos en C. H. Steenbeek, *Mijn teekenboek. Teekenoefeningen voor de lagere school.*

De oefeningen van het eerste gedeelte van deze serie zijn van dien aard, dat ze onmiddellijk aansluiten bij de naïeve teekeningen, welke de kinderen reeds maken in den tijd voordat zij ter school gaan. Het doel daarvan is om het lichaam en de stift goed te leeren houden bij het teekenen, om de natuurlijke aandrift der kinderen tot uitbeelding aan te wakkeren en om hen langzamerhand voor te bereiden voor het teekenen volgens strenge eischen. De prijs bedraagt $12^1/_2$ cent.

IV. F. DEELSTRA, *Teekenschool voor verstgevorderden, Serie D.*

Deze reeks is bestemd voor de hoogere klassen; zij geeft verschillende gekleurde teekenfiguren, welke in het voorbeeldenschrift zelf met houtskool en Craie-Robert moeten worden nageteekend en gekleurd, hetgeen bijzonder in den smaak der leerlingen blijkt te vallen.

Het eerste cahier, dat door 2 à 3 andere met langzamerhand moeilijker teekenfiguren zal gevolgd worden, kost *f* 0.25.

Hoorn. E. H. RIJKENBERG.

UIT DE HOOGTE.

Zij voelde zich zoo rustig, zoo hoog boven alles, met al wat het leven drukt, onaangenaam, lastig maakt, diep onder haar, verre van zich af.

't Scheen het symbool van haar leven deze avondure op den berg: boven op de rotsen neer te zien op de krielende, wriemelende wereld, die zij nog even onderscheidde: in de booten als groote vogels over het telkens in reuzenspiegels opzilverende water der Elbe glijdend, in de treinen ratelend langs den voet der bergen, in de huizen van de nuffige dorpjes en in het kleine gedoe van de menschen achter haar in het hotel.

Maar dat was ook alles!

Zij voelde zich goed hier op de Bastei met het heerlijke uitkijkje over rotsen en bergen, daar ginds de groote massa van den Lilienstein en dichterbij den Königstein en hoe die andere toppen heeten mochten. Zij had de namen wel gehoord, maar zij vond het zoo gemakkelijk ze te vergeten; zij roosden, zij glansden en gloeiden, in de laatste zonnestralen, terwijl op de breede rivier de schaduwen reeds vielen. De kerktorentjes spitsten zich in het wazig blauw allengs wegdoezelend in grijs, de dorpen scholen weg tegen de rotsen als om van hen bescherming te vragen tegen den naderenden nacht. Alles ging over in rust, het was of de stoombooten kalmer werden of zelfs de treinen zich niet meer zoo repten, nu de nacht langzaam neerzonk.

Ja, 't was het beeld van haar leven, een kalm avonduur, na de hitte van den dag, het geweld van de stormen — een terugblik op wat was geweest!

Zij sloot de oogen; o, die zalige rust van vandaag en

menschelijker gedachte ook van morgen en overmorgen en verder gedurende de tien, twintig, misschien vijf-en-twintig jaar, die haar nog te leven werden geschonken.

Zij hoorde Ellie, haar lieve dochter, praten en lachen met een paar jonge meisjes, haar medelogées, zij dacht aan de dagen in Dresden doorgebracht, aan de interessante bezoeken der Gallerie, der secessionstentoonstelling, aan de schitterende muziekmis in de Hofkirche, aan de aardige tochtjes naar Löschwitz en Meiszen, aan de prachtige operavoorstelling van Manru in de Hofoper, en toen eensklaps zweefden haar gedachten terug naar huis — dat gezellige tehuis in Amsterdam, in het Museumkwartier met de mooie suite en de elegante serre, naar haar ruime gemakkelijke slaapkamer, haar goede meiden, haar vrienden, maar vooral naar haar zoon, den student, die nu een fietstocht maakte door België, naar den andere, officier in Indië, en haar getrouwde dochter met haar flinken man en snoezige kindertjes. Er overviel haar een vaag heimwee naar huis, naar lieve meubels en comfortable omgeving, naar hartelijke vrienden en kinderen, met innig dankgevoel, omdat alles in en om haar zoo heerlijk was en zoo goed, omdat zij zelf zich in harmonie voelde met het leven, dat het hare was, en omdat zij 't niet betreurde reeds op den weg bergaf te zijn en niets meer van het leven wenschte dan wat het haar geschonken had, omdat zij nu even kalm neerzag op vreugde, op verdriet, op mooi en leelijk, op donker en licht, en met een glimlach alles zag verwazen in een doezelig vaag als de natuur aan haar voeten.

»Ik ben gelukkig geweest boven zoovelen, of liever »geweest" ben ik 't misschien niet, maar nu ben ik het", bekende zij zich zelf.

't Leek haar ongelooflijk, dat zij eens eindelooze dagen had gekend van ergernis en verveling, dat zij toen haar weg ging verbitterd en moedeloos — dat zij zich zelf laf en karakterloos schold omdat zij voortging ketenen te dragen, die haar te zwaar drukten — 't was zoo lang geleden en nu lag toch vrede over alles....

Zij dacht zelden meer aan die periode uit haar leven, vol storm en opstand, vol onvervulde wenschen en zwaren strijd; nu drong die herinnering zich met geweld aan haar op, en alle andere gedachten deinsden weg.

Zij was jong getrouwd, als zoovelen, omdat hij haar gevraagd had en hij een goede positie had, van deftige familie was, en 't dwaasheid zou zijn hem te bedanken; ze zou de kans hebben geloopen er eens spijt van te krijgen.

Jonge meisjes zonder veel geld trouwen zoo spoedig niet tegenwoordig, zegt men — geldt dit tegenwoordig niet voor alle tijden? — al zien zij er nog zoo lief uit, al zijn ze nog zoo talentvol, al zijn ze óok van zoo goeden stand, en de vriendinnen doen allen haar best er te komen, de eenen op de huwelijksmarkt, de anderen jagend naar diploma's, en haar werd de toekomst zóó gereed aangeboden; wie overkomt dat?

Zij was eerst heel tevreden, heel gelukkig geweest; haar man, in zijn gangetje van correct man van zaken, scheen ook niets meer te wenschen; zij hadden eenige kinderen, zij gingen veel uit, zij klommen hooger en hooger; als zij verhuisden was het om mooier te wonen, 's zomers maakten zij reizen of gingen naar buiten. Emotieloos, kalm, geregeld verliepen haar dagen — maar hoe meer de jaren voorbijgingen, hoe meer haar man opging in zijn machine-bestaan, hoe beter haar materieel leven werd, hoe meer zij nieuwe theorieën las of hoorde, hoe onrustiger en prikkelbaarder zij zich voelde. Zij vond niet langer voldoening in al dat alledaagsche, gewone, zij begon zich „onbegrepen" te achten, zij ergerde zich over de zelfvoldaanheid van haar man, over de fouten van haar kinderen, over hun onhebbelijkheden, hun onredelijke buien, maar meer nog over hun liefheid. Zij vond alles ecrasant van verveling, dat huishouden, die booien, dat gladde, effene; zij werd zenuwachtig, humeurig, zij hunkerde naar emotie, naar verandering; de dokter raadde aan andere omgeving. Haar man stond er op, dat zij naar Scheveningen zou gaan, een villa huren, meiden meenemen, de juf, de kinderen, hij kon haar wekelijks bezoeken.

O neen! Niet dien omhaal mede, zij moest rust hebben, niets van al die dingen van huis rondom zich, kalmte had zij noodig — kalmte alleen kon haar genezen — en juist kalmte irriteerde haar het meest.

Maar haar wil geschiedde; zij logeerde in het Oranje-Hotel en had daar niets, wat haar herinnerde aan haar huishouden, aan haar man en kinderen; zij kon rusten te midden van het gewoel en het geflirt en het wereldsche gedwarrel van een wereldbadplaats.

Zij vond het eerst een bevrijding aan het strand te zitten, uren lang verdiept in het lezen van opwindende boeken, die zonder uitzondering allen de *grande passion* verheerlijkten. Nu wist zij wat haar in haar leven van would-be gelukkige vrouw en gezegende moeder steeds had ontbroken: de hartstocht met zijn zengen en vlammen, zijn onweerstaanbare kracht en onzegbare genietingen. Zij was getrouwd doodgewoon — niet gloeiend ziel aan ziel gesmeed. En sints dien tijd gleed haar leven voort zacht, onhoorbaar, fluweelig, haar eerste jeugd was voorbij en, zooals haar boeken het zeiden, zij had niet geleefd, zij had de bruisende champagne niet geproefd. Met niets dan voedzame melk had zij zich gevoed. Zij dorstte naar opwinding en naar bedwelming, vóór het te laat was.

Juist op dit gevaarlijke oogenblik, toen haar hart zoo ledig was en haar geest zoo verhit, ontmoette zij — hem.

Zij trachtte nu de sensatie weer te doorleven van dat oogenblik, de *coup de foudre*, een blik over de table d'hôte, een lach van zijn ondeugende oogen. meer nog dan van zijn zwaar beknevelden mond, en zij voelde, dat zij er was die liefde, waarvan zij gelezen en zoo onvoorzichtig gedroomd had, de alles verterende, alles meeslepende, niets ontziende en niet te weerstane liefde, de hartstocht brandend als de woestijnwind, onder wiens gloeienden adem niets meer kon blijven staan, die alles meesleurt en niets achter zich laat dan ruïnes.

Hij was de broer van een dame, wier kennis zij aan het strand had gemaakt, een zwakke, ziekelijke. altijd klagende

vrouw. Zij onmoetten elkander dagelijks, bij den ziekenstoel der zuster, er waren geen woorden noodig om elkaar te begrijpen, hij raadde haar hartstocht en deelde dien spoedig, en weldra wist zij het — door een woord, een handdruk op die wandelingen langs de zee, of in de Boschjes. Hij durfde hoe langer hoe meer, eindelijk moest zij hem begrijpen, hij wilde haar geheel, zonder eenig voorbehoud, hij voelde zich sterk haar alles te vervangen, alles te vergoeden, geen halfheid meer! De wereld stond voor hen open, zij moest alles verlaten, wat zij tot nu toe had bezeten, wat van haar, wat haarzelf was — man, kinderen, huis, vrienden, achting der menschen. Had zij dat niet voor hem over, was haar liefde zoo zwak, zoo onwaar?

En zij weende en wrong de handen en smeekte hem haar te verlaten en te sparen, maar hij bleef onverbiddelijk, alles òf niets; hij gaf zijn positie gaarne voor haar op, hij wilde met haar vluchten naar Engeland, Italië of Amerika, waar zij maar verkoos — schande dat zij nog aarzelen kon!

O, dat was de groote hartstocht, door haar boeken verheerlijkt, dien zij zoo groot en machtig, zoo geweldig en wonderbaar noemden, de hartstocht, die hem deed gebieden en smeeken, juichen en spotten, die haar schokte tot in het diepste van haar wezen en — dien zij toch vol heimelijk genot vreesde en vervloekte.

Zij weerstond hem, zij veroorloofde hem niets, zij streed bloedig en waarom? Omdat zij niet durfde, omdat zij niet kon durven. Haar verleden van braaf, onschuldig meisje, opgevoed in een gezin, waaruit al het abnormale was verbannen, in een omgeving van christelijke deugd en reserve, waar de zonde zelfs niet bij den naam werd genoemd, waar reinheid, trouw, zedigheid het geheele vrouw-zijn was — haar jarenlang leven van goede echtgenoote, van liefhebbende moeder hield haar terug van den laatsten stap naar den afgrond, waarnaar zij had verlangd, die haar lokte met bijna onweerstaanbaar geweld.

Gelukkig worden, gelukkig zijn met den man van haar droomen? Zij wilde het wel, maar kon niet, zij wist dat zij het nooit worden zou, wat zij ook deed. O, die

worstelingen in den stillen nacht, na een stormachtig gesprek met hem, na een voorproef van het genot, dat haar zou wachten in zijn liefkoozingen, in zijn dankbaarheid, hoe zij radeloos door haar kamer liep, bad, smeekte, honderd plannen maakte in één minuut, zich voornam te vluchten, alles te verwerpen, even moedig te handelen als haar lievelingsheldinnen: alle gevolgen dragen van haar daad, het oordeel der wereld verachten, met de conventie spotten, haar plichten gering schatten behalve die ééne gebiedende: haar liefde te volgen.

Maar dan moest zij haar geweten dooden, God loochenen, hel en hemel ontkennen, breken met alles in en buiten haar, een geheel andere worden — en een betere?

Vergeefs!

In het koud kille verleden, smachtte zij naar de jubelende vreugde der toekomst, en toch kon zij niet toegeven! Plichtsgevoel, verstand, overleg, rede, alles zweeg. Niets kwam haar te hulp in de verwarring, en telkens vroeg zij zich af, waarom de strijd ging, of het haar moeite kostte te bezwijken of recht te blijven staan, of het de meeste zelfoverwinning eischte haar plicht trouw te zijn of te verzaken. Van jongs af was haar weg afgebakend, nu drong haar een nieuwe reuzenkracht met geweld uit die baan en, in weerwil van zichzelf, klampte zij zich vast aan alles, wat haar hand vond, om zich niet weg te laten sleuren, hoezeer zij het ook wenschte.

Een instinkt van zelfbehoud, nu alles om haar in chaos rondwoelde, deed haar alleen nog handelen en kiezen.

»Ik mag niet, ik kan niet", schreef zij hem strijdens moe, »noem mij laf, wreed, valsch! Het doet er niet toe, ik zou mijzelf nog ongelukkiger maken — en jou ook".

Zij keerde naar huis terug, zij begon haar dagelijksch werk, dof, gekneusd, gebroken door den strijd, zij nam weer haar plichten op jegens haar man en haar kinderen, zij zette haar meiden aan, zij verdiepte zich in wasch en schoonmaak, zij luisterde naar de gewone praatjes van haar kennissen, zij verstelde de kinderkleertjes, stopte hun kousen,

maakte houvasten van alle kleine plichten, hoe prozaïsch en vervelend ook, ontving gelukwenschen over haar herstel, en ondertusschen sleepte zij zich voort en kwelde haar hersens met de vraag: wie heeft gelijk, ik, die mij heb los gewor-steld uit deze onzinnige passie, of de vrouwen van drama en roman, die haar blindelings gehoorzaamden?

Maar langzamerhand werd het licht in haar ziel. Zij zag, dat zij in gevaar was geweest te vergaan, en toen werd alles om haar heen op nieuw jong en sterk. Zij voelde zich inwendig sterker, beter — als een, die na lange, zware ziekte gezonder wordt dan voorheen.

Zij vond weer haar man goed, achtenswaardig, haar kinderen lief en aanhankelijk, haar huis werd haar dierbaar en zelfs de groet van haar onverschilligsten bekende deed haar weldadig aan.

Alles, alles had zij bijna verloren, en toen dankte zij God, dat Hij haar gesteund had in de zware ure, dat Hij haar nabij was geweest, al had zij zijn tegenwoordigheid niet gevoeld, zijn stem nauwelijks gehoord; zij waardeerde nu de kleine, onverbreekbare banden, haar hechtend aan haar te huis en aan haar verleden.

Niemand vermoedde, welk gevaar zij ontkomen was, en zij verhaalde het niemand; hij was geheel verdwenen uit haar leven, zij had hem teleurgesteld schreef hij, zij was door haar lafheid zijn groote, alles wagende, alles overweldigende liefde niet waard geweest.

Verder liep haar leven kalm en ongestoord voort. Haar man was gestorven, haar kinderen waren goede, gelukkige menschen geworden, zij was de algemeen geachte, algemeen beminde vrouw gebleven, niets stoorde meer de eenheid van haar bestaan.

Dat zij nu juist in dit vredige uur aan dat alles, zoo ver achter haar, moest denken!

En daar wolkte weer de oude twijfel over haar anders zoo heldere, kalme ziel.

Was zij niet te verstandig, te berekenend, te wijs geweest? Had zij werkelijk het hoogere gekozen en niet het gemakkelijkste, het gewone — het huisbakkene?

Had zij niet het grootste, en hoogste, wat de mensch voelen en doorleven kon, van zich gewezen?

Was zij het waard geweest, dat het leven haar zijn zoetsten drank schuimend tot over den bekerrand had aangeboden, dien zij niet had willen, niet had durven drinken?

Nu was alles voorbij, nu verheugde zij zich; maar zij wist niet, of het was over haar laf heid of over haar kracht, omdat zij het kleine, het gewone, het surrogaat gekozen had boven het ware en het echte. Maar wist zij dan nu nog niet, na al die jaren, wat waar, wat echt en goed was? Begon die verwarring weer? Zou zij het dan nog betreuren sterk geweest te zijn of zwak?

En als zij nu weer kiezen moest, wat zou dan het zwaarste bij haar wegen?

Zijn en haar liefde, of de plicht, het geregelde, gewone leven, haar kinderen, haar huis, de achting der menschen, hoe noemde men dat ook; conventie, banaliteit?

't Hinderde haar, dat door die dwanggedachten haar vrede gestoord werd.....

Ellie kwam achter haar staan en kuste haar.

»Moedertje, lief moedertje! Wat 'n heerlijke avond."

»Amuseer jij je, kind?"

»Och ja! maar u weet, geen vriendin kan voor mij opwegen tegen mijn eerste en beste vriendin...."

»Tot dat...."

Zij zette zich op de leuning van haar moeders stoel.

»O neen, ik wil niet trouwen, ik zal van geen man zooveel houden als van mijn moeder."

En weer kuste zij haar herhaaldelijk.

»Foei kindje, druk mij niet dood! Wat zullen de menschen zeggen van zoo'n uitbarsting van teederheid tusschen vrouwen?"

»Laat ze zeggen! Ik ben verliefd op mijn moeder!"

En toen bezorgd:

»Heeft het oude menschje het niet te koud? Zij heeft in het voorjaar zoo gehoest, zal ik uw cape halen?"

»Neen, 't is niets koud, ik vind het heerlijk."

Ellie ging naar den uitersten rand van het terras en zette

zich op een rotsblok, de handen over de knieën geslagen; fijn en scherp teekenden zich haar lichte gestalte en mooi profiel af tegen de oranje-blauwe lucht.

»Wat is ze gracieus en lief! En ik had haar kunnen verlaten, ik had mij door haar moeten laten verachten, men eischte het zelfs van mij! 't Was laf, dat ik 't niet deed en — voor wien?...."

Twee heeren kwamen aangeslenterd, twee oude heeren met hardroode van het zweet glimmende gezichten en glinsterend kale hoofden, in veel te jonge beige of grijze reispakken; zij kwamen ook aan den rand van het terras het »Schöne Aussicht" bewonderen.

Zij spraken Hollandsch en veegden de druppels af van wangen en schedels — naar het landschap keken zij verstrooid, des te meer naar het mooie meisje, dat daar zat met afgewend hoofd, starend diep onder haar in de wijde gleuf der rotsen.

Ellie's moeder zag den blik, dien zij op haar wierpen uit hun oude, begeerige oogen, en toen zij zich omkeerden en met een kennerslach over haar spraken, huiverde zij — dien man had zij bijna dat kind en zoo veel meer ten offer gebracht.

Snel bracht zij den waaier voor haar gezicht.

»De kloek is trouw op wacht!"

Zij herkende zijn stem, die haar eens tot in het diepste van haar ziel kon schokken.

Zij gingen heen, en zij stond op, en zag rond, als ware zij een zwaren val ontkomen — leefde zij nog, was alles nog hetzelfde rondom haar?

O die booze droom!

Wat hadden zij haar toch bijna bedrogen de boeken verheerlijkend de rechten der liefde, de plichten tegen zich zelf, de verachting van conventioneele banden, de ijzeren ketens der wet; juist die gaven kracht en steun tegen de macht der passies, waar de stem van God niet duidelijk genoeg spreekt.

Zij legde haar armen om Ellie's schouders en het kind vleide haar hoofd tegen moeder aan.

»Wat nare mannen, Ma! Onnoodig te zeggen dat het landgenooten zijn. Bah! zij bederven mij den avond!"

Diep boog de moeder het hoofd, de dochter vermoedde niet, kon niet vermoeden, waarom.

Daar zou nu haar roman, haar groote, wilde hartstocht-roman op zijn uitgeloopen!

En de oude heer zei tot zijn kameraad.

»Verduiveld knappe meid! Zij doet mij denken aan de eenige vrouw, met wie ik 't ernstig meende, waar ik alles voor had willen geven en die niet durfde toen het er op aan kwam — gelukkig!"

HET RAADSEL DES LEVENS.

De geleerden zoeken nog altijd de oplossing van het raadsel des levens langs twee verschillende wegen. Velen houden het er voor, dat de krachten der levenlooze natuur niet toereikend zijn om de verschijnselen des levens te verklaren en dát er bij het leven iets te pas moet komen, dat hooger staat dan de onbewerktuigde stof; anderen willen van geen eigenlijk levensbeginsel hooren en weigeren in het levend wezen iets meer te erkennen dan wat evenzeer buiten dat leven werkzaam is.

Dezelfde grondstoffen, beheerscht door dezelfde physische, chemische, mechanische, energetische wetten, dezelfde krachten en verder niets — ziedaar de leer van hen, die wij, in weerwil van velerlei onderlinge verschillen, onder den naám van mechanisten zullen samenvatten [1]).

Dezelfde grondstoffen, wetten, krachten, plus nog iets — noem het levensbeginsel of ziel, in wijderen zin, — dat is de stelling der vitalisten. Want niet daarin ligt het verschil, dat de vitalisten, de tegenwoordige althans, het bestaan dier wetten en de gelijkheid der samenstellende stoffen in en buiten het leven ontkennen [2]), maar hierin dat zij de levensverschijnselen onverklaarbaar achten zonder tusschenkomst van iets anders dan de krachten en stoffen der levenlooze natuur.

---

1) Die naam is nu eenmaal eene leuze; anti-vitalisten ware beter.

2) De leer over *stof* en *vorm* wenschen wij, voorzoover zij scheikundige lichamen betreft, hier buiten geding te laten. Wat wij daarover denken schreven wij in ons opstel over *Moleculen en atomen* (*De Katholiek*, Dl. CXV, CXVII en CXVIII). Wij geven daarom het verschil tusschen vitalisten en mechanisten aan in termen, die op dit punt neutraal zijn.

Tegenwoordig beweegt zich de strooming iets meer in de richting van het vitalisme dan eenige jaren geleden. Er zijn zelfs mechanisten, die aan het vitalisme eigenaardige concessies doen.

»De mechanistische zienswijze — aldus Bütschli [1]) — meent niet, dat het physische het psychische kan doen begrijpen; zij beschouwt beide gebieden als van elkander gescheiden, hoewel zij niet zonder samenhang zijn".

Het »psychisch monisme" met de grondstelling: »slechts één ding bestaat: de psyche", is zelfs volgens Verworn [2]) de eenige leer, die zich streng aan de ervaring houdt, en de eenige, die het zonder hypothesen kan stellen.

Dit »psychisme" belet echter Bütschli niet »de levensverschijnselen als door zeer samengestelde physico-chemische oorzaken verstaanbaar voor te stellen [3]), en hindert Verworn niet te beweren: »Eéne zaak staat vast: nimmer kan er voor de physiologie een ander beginsel ter verklaring der lichamelijke levensverschijnselen gevonden worden, dan er voor de physica en de chemie met betrekking tot de levenlooze natuur bestaat. Het aannemen eener bijzondere levenskracht, onder welken vorm dan ook, is niet slechts overtollig, maar mag niet geduld worden" [4]).

Ook Bernstein, de voorvechter van »die mechanistische Theorie des Lebens", die »tusschen het stoffelijk werk van het gewaarworden, waarnemen en willen" nergens eene plaats wil ingeruimd zien aan eene »transcendente [boven de stof uitgaande] werking", meent toch, dat het een »kras materialisme" moet heeten, wanneer men het psychische gebeuren in de hersenen door de localisatie der hersenfuncties wil verklaren. »Het schijnt — zoo meent hij — voor ons verstand,

---

1) *Mechanismus u. Vitalismus*, 1901, S. 8.

2) *Allgemeine Physiologie*, 1901, S. 39.

3) T. a. p. Er staat: »Bedingungen", een woord dat nu eens in den zin van »oorzaak", dan in dien van »voorwaarde" verstaan kan worden, en wel eens tot onduidelijkheid bij B. aanleiding geeft.

4) O.c. S. 48.

dat genoodzaakt is volgens de causaliteitswetten te denken, niet mogelijk de grondeigenschappen der psyche: de gewaarwording, de waarneming en de voorstelling, uit zuiver materieele processen af te leiden" [1]). Bütschli, die evenals Verworn, eene »erkenntniss-theoretische" inleiding schrijft, maakt een omweg over Hegel om bij de harmonia praestabilita van Leibnitz uit te komen; Verworn is Kanto-Fichtiaansch; Bernstein schijnt aan het ignoramus en ignorabimus gedacht te hebben. Maar de psyche, waarmee zij verlegen zitten, is — zoo zij iets is — niet de kern van het vitalisme; er is leven mogelijk zonder waarneming, zonder voorstelling, zonder willen.

Op veel eenvoudiger wijze zet Yves Delage [2]) elke gedachte aan een levensbeginsel eenvoudig ter zijde: »De natuurwetenschappen mogen, zelfs in hare stoutste hypothesen, zich op niets anders dan op natuurlijke krachten beroepen, en alles, wat op de ziel of op de Godheid betrekking heeft, is haar vreemd". De vrees voor het bovennatuurlijke is echter ongegrond. Een wezen, levend door een eigenaardig levensbeginsel, is daarmede nog volstrekt niet tot de bovennatuurlijke orde verheven; hyperphysisch, hyperchemisch, hypermechanisch is nog niet supranatureel.

En wat God aangaat, aan Hem ontkomt de bioloog, die, een levensbeginsel aannemend, zich de vraag stelt: van waar komt het leven? evenmin als de chemicus, die naar den eersten oorsprong der atomen zoekt.

Met deze vragen komen de beoefenaars wel is waar geheel of ten deele op het gebied der wijsbegeerte; maar zij kunnen, wanneer ze verder willen dan hun laboratorium, dit gebied niet vermijden; doch ook dit terrein is niet bovennatuurlijk.

Wie de verschijnselen der natuur waarneemt en met behulp van zijn gezond verstand op die feiten theorieën bouwt of uit die feiten gevolgtrekkingen afleidt *kan* niet op bovennatuurlijk gebied terecht komen. Daardoor alleen reeds, dat iets bovennatuurlijk is, is het aan de nasporing van ons verstand ont-

---

1) O.c. S. 12, 13.

2) *L'Hérédité et les grands problèmes de la Biologie générale*, 1903, p. 438.

trokken en kunnen wij het alleen door openbaring kennen. Wanneer het verstand ons den Schepper doet kennen, dan kennen wij Hem als den Oorsprong van de geheele natuur, den mensch inbegrepen, als Heer en Meester, als Einddoel, als alwijs en almachtig; maar wij kennen Hem volstrekt niet, zooals Hij bij zich bestaat in Zijne Goddelijke Wezenheid; wat wij daarvan weten moet de openbaring ons leeren.

Indien wij derhalve uit de gevolgen, de werkingen, tot iets besluiten, dat wij levensbeginsel noemen, dan is daardoor dit levensbeginsel zoo min bovennatuurlijk als het magnetisme of de electriciteit.

Eindelijk, indien wij met onze natuurlijke oogen en ooren iets zien en hooren en daardoor met ons natuurlijk verstand iets leeren kennen, dat boven de stof uitgaat, dan komen wij wel tot het begrip »onstoffelijk", maar treden wij met die kennis nog niet buiten de natuur. De eenige conclusie is dan: in de natuur zijn ook onstoffelijke dingen.

Deze begripsverwarring van vele moderne beoefenaars der natuurwetenschappen geeft aanleiding tot vooringenomenheid en is daarom in de natuurwetenschappen allerminst op haar plaats. 't Is om deze reden dat wij bij herhaling erop wijzen.

Geven wij thans het woord aan een vitalist. De inleiding tot ons opstel wordt er iets langer door dan ons plan was, maar dit zal, hopen wij, dienen om aan te toonen dat vitalist en vitalist twee zijn. Bunge, een der eerste zoogenaamde neovitalisten, verwijt den mechanisten, dat zij het vraagstuk verkeerd hebben aangepakt; hij wenscht van binnen te beginnen.

»Het wezen van het vitalisme — zegt hij — bestaat daarin, dat wij den eenig waren weg, die ons tot de kennis moet leiden, inslaan; dat wij uitgaan van het bekende, *de wereld in ons, om het onbekende, de wereld buiten ons, te verklaren.* Het mechanisme volgt den omgekeerden, *den verkeerden* weg — die niets anders dan materialisme is —

het gaat van het onbekende, de buitenwereld, uit om het bekende, de binnenwereld, te verklaren" [1]).

Wanneer wij niet letten op de verwisseling, waardoor hier het woord »wezen" in de plaats van »methode" is gekomen, en niet vergeten, dat aan de kennis der wereld in ons zonder twijfel de kennis van dingen in de wereld buiten ons heeft medegewerkt, dan is er in Bunge's woorden wel iets, waarmee wij het eens kunnen zijn. Ons eigen leven kennen wij het best, en daardoor weten wij ook wat leven is. Maar in de toepassing dier kennis op ander leven moeten wij zeer voorzichtig zijn.

Wij hebben namelijk geen recht om aan alles, wat levend blijkt, een leven als het onze toe te schrijven. Wanneer wij door eigen ervaring weten, dat ons leven een denkend en willend leven is, dan volgt nog niet, dat elk levend wezen kan denken en verstandelijk begeeren; de wetensehap, dat wij gevoelen en zintuigelijk waarnemen, mag ons niet doen besluiten, dat er geen leven zonder gevoel en waarneming mogelijk is. Men dient dus bij het onderzoek des levens scherp op de levensuitingen te letten om de oorzaak dier levensuitingen, het levensbeginsel, naar de juiste waarde te schatten. Onderschatting en overschatting zijn beide uit den booze.

Bunge nu is, dunkt ons, niet van overschatting vrij te pleiten.

Wij zijn het met hem volkomen eens waar hij zegt: »Dat het physiologisch onderzoek met het meest samengesteld organisme, het menschelijke, begint, is daarom gerechtvaardigd wijl het menschelijk organisme het eenige is, bij welks onderzoek wij niet uitsluitend op onze zintuigen [B. bedoelt hier blijkbaar de uiterlijke zintuigen] aangewezen zijn, het eenige in welks binnenste wezen wij tegelijkertijd nog van eenen anderen kant kunnen indringen — door de zelfwaarneming, den innerlijken zin, om aan de Physica, die van buiten komt, de hand te reiken. 't Is als in een mijn, waar de arbeiders van twee zijden aan een dwarsgang arbeiden,

---

[1]) *Lehrbuch der physiologischen und pathologischen Chemie*, 1887, S. 14.

totdat eindelijk de eene de hamerslagen des anderen door den steen kan hooren" [1]).

Waar is het evenzeer, dat »het raadsel des levens in de activiteit besloten ligt", en dat wij — hoewel niet geheel en al, volgens Bunge — »het begrip activiteit niet uit de zintuigelijke waarneming maar uit de zelfwaarneming" geput hebben [2]). Onjuist is echter de bewering, dat »de eenvoudigste cel, de vormlooze, structuurlooze, mikroskopisch-kleine protoplasmadruppel, nog alle wezenlijke levensfuncties heeft nl. voeding, wasdom, voortplanting, beweging, gewaarwording — en zelfs functies welke voor het sensorium der hoogere dieren, *het zieleleven*, in de plaats treden" [3]).

In deze laatste woorden houdt Bunge — afgezien van de vreemdsoortige gelijkstelling: sensorium = zieleleven — geen rekening met het bloot vegetatief leven, en let hij te veel op hetgeen ons de zelfwaarneming omtrent ons zintuigelijk en verstandelijk leven leert. Hij overschat het lagere leven.

In tegenstelling met den wensch van Bunge beginnen de geleerden hun onderzoek niet bij het menschelijk organisme en het menschelijk leven, maar bij de eenvoudigste organismen, de cellen. Onder zeker opzicht is deze methode niet de beste, en wel om de reden, die Bunge aangeeft. De kennis van het volle leven, die men door de studie der hoogste organismen verkrijgt, kan dienen om een beter inzicht in het leven der lagere wezens mogelijk te maken, terwijl omgekeerd de raadsels en de onduidelijkheden van het lagere leven te dikwijls gebruikt worden, om te ontkennen wat in de hooger georganiseerde wezens toch goed kenbaar is. Een overwegend bezwaar om de nieuwere biologen op dien weg te volgen bestaat er echter niet.

Want, van den eenen kant, heeft elk ontwikkeld mensch zooveel kennis van het eigen leven als noodig is om een

---

1) O. c. S. 13. Het bezwaar, dat wij hebben tegen deze samensmelting van den innerlijken zin met de zelfwaarneming kan hier onbesproken blijven.

2) S. 9.

3) S. 10. Wij cursiveeren.

inzicht te verkrijgen in de kwestie van het vitalisme en het mechanisme; en van den anderen kant liggen vele — niet alle, zooals Bunge meent, — raadsels des levens in de cel besloten.

Er zijn cellen, die een individueel leven vertegenwoordigen, de ééncellige organismen, en de cellen zijn de elementen, waaruit bij de hoogere organismen de weefsels, de organen en eindelijk het geheele lichaam is opgebouwd.

In beide gevallen is voor de vitalisten de cel een levend wezen, levend door eigen individueel leven, of levend door het leven, dat het geheel bezielt.

In beide gevallen is voor de mechanisten de cel eene werkplaats van stoffen en krachten, maar zonder een werkman, die leven of levensbeginsel heet.

In de cel zijn vele dingen onze aandacht waard: de vorm (gedaante), de samenstelling, de voeding en groei, de voortplanting enz.

Over den vorm, de samenstelling en de functies der cel, wenschen wij in de volgende bladzijden te spreken om te onderzoeken, wie van beiden gelijk heeft, de vitalisten of de mechanisten.

* * *

De lichaamsvorm der eenvoudigste levende wezens, komt Bütschli minder onbegrijpelijk voor dan de kristalvormen der anorganische natuur. »De kristallen immers zijn dan slechts eenigermate te begrijpen, wanneer men uitgaat van sommige veronderstellingen aangaande de rangschikking der deeltjes. In dat geval kan men aantoonen, dat de kristalstelsels [1]), welke men in de natuur vindt, juist die zijn, welke mogelijk zijn. De eenvoudigste levende wezens echter zijn bolvormig. Ook afzonderlijke cellen, vele eicellen b.v., vertoonen dikwijls dezen eenvoudigsten evenwichtsvorm der vloeibare lichamen. Zulk een vorm is niet zoo moeielijk te begrijpen als de

1) O.c. S. 21.

eenvoudigste kristalvorm, wanneer wij veronderstellen, dat deze lichaamsvorm der levende wezens als evenwichtsvorm van een vloeibaren toestand der levende stof onstaan is" [1]).

Ofschoon ons de kwestie over den vorm, de uiterlijke gedaante der levende wezens van ondergeschikt belang schijnt te zijn en wij vrede zouden kunnen hebben met eene geheele wereld van levende slijmbolletjes, wier uiterlijke gedaante *alleen* van de gewone wetten der anorganische stof afhing, is het toch niet zonder nut het onjuiste in Bütschli's redeneering aan te toonen.

Er is niets tegen, zooals wij reeds deden opmerken, dat men zijne aandacht tot de laagste organismen, de cellen, bepaalt; maar wanneer men dan over den vorm dier cellen wil redeneeren, dient men toch den celvorm in 't algemeen en niet de bolvormige gedaante in 't bijzonder te beschouwen. De conclusie van het bijzondere tot het algemeene gaat, zonder meer, niet op; de anorganische wetten, die den ééncelligen Micrococcus bolvormig hebben doen worden, zijn dezelfde, die medegewerkt hebben om aan Stentor [2]) den vorm van eene trompet te geven.

Ofschoon alle vormen der cel modificaties zijn van een type, heerscht er eene zeer groote verscheidenheid; tevens is de vorm zoo kenmerkend, dat men de meeste cellen, om 't even of de cel het geheele wezentje is of slechts een deel van een weefsel, reeds aan den vorm kan herkennen. Slechts de naaktcelligen, de organismen zonder celwand, zooals het wisseldiertje: de amoebe, maken hierop eene uitzondering, wijl zij, door het uitstooten van slijmdraden of slijmlobben, voortdurend van vorm veranderen. Maar ook hier verloochent

---

[1]) Een overzicht der kristalstelsels geven de handboeken over natuurkunde. De veronderstelling, welke eene wiskundige afleiding der kristalstelsels mogelijk maakt en welke de schrijver hier bedoelt, is de volgende. Men veronderstelt, dat de stof in de kristallen niet continu is maar in afzonderlijke punten, massapunten, is opgehoopt en dat deze punten zoo geplaatst zijn, dat de rangschikking der deeltjes om elk willekeurig punt overal dezelfde is. Deze veronderstelling is echter niet de eenige, welke eene wiskundige behandeling der kristalsystemen mogelijk maakt.

[2]) Een afgietseldiertje.

zich de standvastigheid, waarmee een bepaald wezen een bepaalden vorm heeft, in zooverre niet, dat de slijmuitloopers zelf tamelijk karakteristiek zijn voor elke soort [1]).

Wanneer wij blijven aannemen, dat de krachten der anorganische natuur ook in het organisme werken, is de vraag niet, waarom enkele wezentjes een vorm hebben, welke met die krachten alleen verklaarbaar is, maar waarom er zoo velen zijn, die, onder den invloed dier krachten blijvend, toch zoo geheel anders er uitzien als de kristallen en de levenlooze druppels vloeistof. En zelfs de wezentjes met mechanisch verklaarbaren lichaamsvorm, de levende druppels om ze zoo te noemen, hebben dit vóór op de levenlooze, dat zij hun bolvorm behouden onder omstandigheden, waarin andere druppels zich zouden vereenigen tot ééne vloeistofmassa.

Classen [2]) bootste op vernuftige wijze verschillende aan het leven eigene bewegingen na in een waterdruppel, dien hij in eene cirkelvormige opening van een vlies had gesuspendeerd: »Voeren we dan aan de benedenzijde droge en aan de bovenzijde vochtige lucht over den druppel, dan heeft beneden verdamping en daardoor afkoeling plaats; condensatie van nieuwe vochtdeelen aan de bovenzijde is daarvan het gevolg. Dit wil zeggen, dat er eene volledige stofwisseling plaats heeft. Wij kunnen ook door dien druppel gassen diffundeeren; de druppel behoudt bij die stofwisseling steeds zijne gedaante en is toch niet levend. Nog meer: is de lucht aan de benedenzijde kouder, dan zal er meer condenseeren dan verdampen, de druppel groeit; de wasdom kan dus geen teeken des levens zijn. Duurt het aangroeien een zekeren tijd, dan zal de drupoel naar beneden langer worden, zich insnoeren en eindelijk deelen.

»Het behoud van den lichaamsvorm onder voortdurende stofwisseling en aangroeiing en eindelijk de deeling vormt nog niet het begrip »leven"" [3]).

Nu meent Classen, dat wij er niet aan denken hetgeen

---

1) Vgl. Verworn, o.c. S. 78 ff.

2) *Anwendung der Mechanik auf die Lebensvorgänge* (*Naturwissenschaftliche Rundschau*, 1901, S. 221 ff.)

3) O.c. S. 252.

in den druppel gebeurt leven te noemen, »omdat wij bij al deze verschijnselen nog kunnen zien, dat zij van mechanischen aard zijn" [1]).

Met deze redeneering, of liever met den vorm, waarin deze, overigens ware, bewering wordt voorgedragen, komt men gemakkelijk in de war. Want als wij iets niet-levend noemen, omdat wij het bloot mechanische ervan inzien, dan zouden wij geneigd zijn iets levend te noemen, omdat wij niet inzien, dat daar alles mechanisch toegaat — eene redeneering, die ons wellicht vroeger de locomotief als een levend wezen deed beschouwen, maar die wij thans niet meer tot de onze zullen maken.

Waar het op aan komt — en dat heeft Classen, die toch vitalist is, over het hoofd gezien — is, dat in het levend wezen dezelfde krachten werken en dezelfde wetten gelden als in de levenslooze natuur, maar dat toch alles, wat in de levende wezens gebeurt, in weerwil van soms groote overeenkomst, een andere richting uitgaat, en dat er derhalve iets moet zijn, dat die richting bepaalt en doet volgen.

De proef van Classen levert slechts eene zeer verwijderde analogie van de levensverschijnselen der cel.... Maar, wij loopen vooruit, wij wilden over den lichaamsvorm spreken en wij behandelen reeds de levensverrichtingen. Keeren wij daarom tot den vorm terug.

De bolvorm, dien Bütschli zoo goed te begrijpen vindt, is dit werkelijk, wanneer wij aan eene homogene, aan den invloed van de aantrekking der aarde onttrokken, vloeistofmassa denken, zooals de druppel olie, uit de bekende proef van Plateau, zwevende in een mengsel van alcohol en water, dat van even groot soortelijk gewicht is als de olie.

De levende druppels zijn echter niet homogeen van samenstelling, niet aan den invloed der zwaartekracht onttrokken, en hun inhoud is in voortdurende beweging.

Welke oorzaak doet hier den bolvorm ontstaan en houdt dien in stand? of: welke oorzaak regelt hier inwendige

---

[1]) Ibid.

beweging, ongelijkheid van structuur, stofwisseling enz. op zoodanige wijze, dat ten gevolge der gewone physische krachten — als wij immers geene andere dan deze aannemen — de bolvorm behouden blijft? Wie zorgt er voor, dat elke stof-verplaatsing en elke stof-vernieuwing van dien aard is, dat zij den bolvorm niet verstoort?

Het probleem der mechanica, dat zulk een levend druppeltje voortdurend oplost, zal wel meer differentiaal-vergelijkingen eischen dan de beweging van drie lichamen.

Reeds wanneer wij ons uitsluitend met den volgens Bütschli eenvoudigsten vorm, den bolvorm van sommige levende wezens bezig houden, voegt zich een nieuw raadsel bij die der levenlooze natuur: de band namelijk, die dit bepaald soort wezen met dezen vorm verbindt, het streven om dezen vorm te behouden en te herstellen onder omstandigheden, waarbij anorganische druppels den bolvorm zouden verliezen.

Nemen wij nu ook aan — en dat doen wij — dat in en buiten het organisme krachten en grondstoffen dezelfde zijn, dan laat zich toch de conclusie niet van de hand wijzen, dat er in het organisme iets is, waardoor die krachten in bepaalde richting gestuurd worden.

Overigens verklaart Bütschli e. a. den bolvorm der organismen niet; hij vergelijkt hem slechts met dien van een anorganischen vloeistofdruppel, en wijl deze mechanisch verklaard is, noemt hij genen verklaarbaar, of minder onbegrijpelijk dan de kristalvormen [1]).

Het zal niet noodig zijn in den breede uit te weiden over den eigenaardigen vorm dier cellen, welke niet verkiezen den bolvorm aan te nemen, en nog minder over de gedaante der hoogere organismen; bij dezen immers springt het voor ieder duidelijk in 't oog, dat er zelfs in den vorm eene scherpe scheiding is tusschen het rijk des levens en het gebied der levenlooze schepselen.

---

[1]) Over kristallen zullen wij later nog moeten spreken, wij gaan er dus hier niet nader op in.

Als toemaat bij het vorige willen wij hier nog vermelden, hoe Bütschli het ontstaan van andere lichaamsvormen uit den bolvorm tracht begrijpelijk te maken. »De van den bolvorm afwijkende eenvoudigste vormen, zooals ellipsoidische, cylindrische enz., worden begrijpelijk, wanneer men veronderstelt — eene veronderstelling, welker verwezenlijking men dikwijls rechtstreeks kan aantoonen — dat een uitwendig vliesje of ten minste eene laag aanwezig is, wier eigenaardige, door onregelmatige struktuur of andere gesteldheid veroorzaakte, uitzetbaarheid bij den groei aanleiding geeft tot het ontstaan van evenwichtsvormen, welke van den bol afwijken. Ik houd het daarom voor niet onmogelijk, de georganiseerde vormen als evenwichtsvormen te begrijpen, hoewel dit begrijpen slechts in de allereenvoudigste gevallen werkelijk zal plaats hebben" [1]).

Dit is, zooals de Duitschers zeggen, »verschrikkelijk eenvoudig"; eene »eigenaardige" uitzetbaarheid, en alles is klaar. Maar alweer: waar komt die van daan en waarom blijft die voor alle cylindercellen zoo standvastig, wanneer er, behalve de stoffen en krachten der levenlooze natuur, niet in de cel iets is, dat voor die eigenaardige uitzetbaarheid, of voor hare oorzaak, de »onregelmatige structuur", en de »andere gesteldheid" zoo trouw en, bij alle cellen van dezelfde soort, zoo regelmatig zorgt?

II.

In weerwil van de verbazende vorderingen der scheikunde, kennen wij de stoffen, welke den celwand in den celinhoud vormen, slechts zeer weinig.

»Men heeft — zegt Delage — aan al die deelen namen gegeven, die op *ine* uitgaan en die ons zouden doen denken, dat wij hunne scheikundige samenstelling kennen. Dat zou echter eene illusie zijn.... Eenige dier stoffen zijn ons, wat hare scheikundige samenstelling aangaat, volkomen onbekend.

---

[1]) O. c. S. 22.

Wij kennen noch de procentische samenstelling, noch de constitutie-formule; wij weten niet of het afzonderlijke verbindingen of mengsels zijn; het zijn — laten wij het zeggen — *geene scheikundige zelfstandigheden.* Hiertoe behooren *linine, pyrenine, paranuclcine, amphipyrenine* enz.... Die woorden willen slechts zeggen, dat deze stoffen onder het microscoop een bepaald uitzicht hebben, dat zij zich ten opzichte van een of andere kleurstof op bepaalde wijze gedragen. Naast deze zijn er echter andere stoffen, die werkelijk scheikundige stoffen zijn, waarvan we meer of min weten, en die in een werk over zuivere scheikunde eene plaats verdienen" [1]).

't Is wellicht een troost voor de beoefenaars der organische scheikunde, dat het getal dezer laaste legio schijnt. Wie toch een of ander uitvoerig werk over organische scheikunde, of slechts een uitvoerig compendium, b.v. dat van Richter, ter hand neemt en niet chemisch vrij van duizeling is, wordt bepaald draaierig bij het zien alleen der honderden en honderden formules: empirische, structuur-, stereometrische enz. Het getal slinkt echter aanmerkelijk, wanneer wij er op letten, dat dikwijls wel een organische verbinding de oorsprong is, de ruwe grondstof, maar dat de meeste der met die grondstof verkregen produkten, scheikundige fabrikaten zijn, die in het laboratorium werden vervaardigd maar in de levende wereld zelf niet voorkomen.

En de geheele kennis wordt tot »vermoedens" gereduceerd, wanneer wij in aanmerking nemen, hoe wij er toe gekomen zijn. Laten we dit met de woorden van Verworn zeggen: »Om de chemische samenstelling der levende stof te leeren kennen, moeten wij de levende zelfstandigheid dooden. Dit klinkt paradoxaal, maar 't is niettemin voorloopig de eenige weg, langs welken wij tot eenige kennis van de levende stof kunnen geraken, en wij moeten nog altijd den bitteren spot, waarmee Mephistopheles in tegenwoordigheid van den leerling, de physiologische chemie geeselt, in alle kalmte over onzen kant laten gaan. — Het is inderdaad niet mogelijk de levende

---

[1]) O.c. p. 50.

stof volgens de methoden der scheikunde te behandelen, zonder ze te dooden. Ieder scheikundig reagens, dat met haar in aanraking komt, vernietigt of verandert ze, en wat wij dan scheikundig onderzoeken, is geen levende stof meer, maar een lijk, eene zelfstandigheid met geheel andere eigenschappen. Wat wij kunnen is derhalve slechts dit: uit hetgeen wij in het lijk scheikundig vinden kunnen wij al redeneerend teruggaan tot de samenstelling van het levend voorwerp, en zoodoende kunnen wij aangaande de chemie van het levend wezen tot voorstellingen komen, die wij slechts uiterst zelden aan het levend objekt zelf kunnen toetsen. Deze omstandigheid is schuld dat de kennis van het chemismus der levensverrichtingen zoo uiterst langzaam vooruit gaat. Dat men in deze omstandigheden zeer voorzichtig moet zijn, wanneer men het resultaat van 't onderzoek der doode objekten overbrengt op de toestanden des levens, ligt voor de hand, en wij moeten geen oogenblik uit het oog verliezen, dat men het scheikundig gedrag van het levend objekt niet mag verwisselen met dat van het lijk" [1]).

Deze zeer ware woorden leeren ons, dat de *biologische* waarde der hooggeroemde organische synthesen niet zoo heel groot is, hoe hoog overigens de *technische* en de *theoretische* waarde terecht worde aangeslagen.

Wanneer men nu met alle voorzichtigheid uit de stoffen, die men aan den invloed des levens heeft onttrokken en onderzocht, concludeert tot de vermoedelijke samenstelling der levende stof, of der stoffen, die levend in een organisme aanwezig zijn, dan is de uitkomst deze: ofschoon wij in de organische zelfstandigheden geen enkel scheikundig element vinden, dat niet tevens in de anorganische natuur voorkomt, zoodat wij moeten zeggen, dat er geen bijzonder levenselement bestaat, vinden wij toch: »dat eenige elementen (vooral: koolstof, waterstof, stikstof, zwavel, zuurstof, ijzer) zich tot geheel eigenaardige verbindingen samenvoegen, verbindingen, welke uitsluitend voor de levende stof kenmer-

---

[1]) O.c. S. 106.

kend zijn en nergens in de levenlooze natuur gevonden worden" [1]).

Onder deze nemen de eiwitstoffen, de vetten en de koolhydraten de eerste plaats in. Slechts de eiwitstoffen echter zijn met zekerheid als de bestanddeelen van alle levende cellen erkend [2]).

Volgens het boven gezegde dienen wij ook hier niet te vergeten, dat wij de eiwitlichamen slechts *buiten* het levend wezen en dan nog maar in zeer geringe mate kennen. Over levend eiwit weten we eigenlijk niets.

Aangenomen echter, dat de zooeven volgens Verworn besproken »mogelijkheid" waarheid werd, dat nl. levend eiwit gelijk in samenstelling ware met dood eiwit — hetgeen niet waarschijnlijk is — dan bleef nog het feit staan, dat *in* het levend wezen, uit dezelfde elementen, die in de levenlooze natuur voorkomen, verbindingen worden opgebouwd, »die nergens in de levenslooze natuur gevonden worden".

De scheikundige reacties die in de levende cel plaatsgrijpen, worden derhalve — deze conclusie laat zich niet afwijzen — in andere richting gestuurd dan de reacties tusschen dezelfde elementen buiten de levende cel. Of, indien men wil dat de omstandigheden waaronder de elementen samenkomen — hoeveelheid, temperatuur, concentratie enz. — de hoofdoorzaak zijn van het ontstaan der verbindingen, moet men zeggen: in de cel worden die omstandigheden zelf zoo beheerscht, dat zij daar en daar alleen samenwerken tot de vorming van bepaalde scheikundige verbindingen.

In alle geval vordert hetgeen scheikundig in de cel gebeurt eene oorzaak meer dan hetgeen daarbuiten plaats heeft. De cel is een scheikundig laboratorium, dat zij zoo; maar geen scheikundig laboratorium zonder directeur.

Bütschli, die volmondig erkent, »dat juist die stoffen, waaruit de levende wezens zijn gebouwd, voor de physica en de chemie onopgeloste raadsels zijn, dat wij scheikundig slechts de

---

[1]) Verworn, o.c. S. 106.

[2]) Ibid. S. 107.

ontledingsproducten van het protoplasma kennen, en dan nog slechts zeer weinig nauwkeurig" [1]), geeft daarenboven zeer juist aan, dat er behalve de kennis der verbindingen, die aan den bouw der organismen medewerken, nog eene andere wetenschap ontbreekt: de wetenschap namelijk, hoe, gegeven de samenstellende verbindingen, de eenvoudigste levensverrichtingen zooals assimilatie, dissimilatie, groei, zelfbeweging en zelfdeeling tot stand komen. Daarom is hij van meening dat wij langs experimenteelen weg — een weg, die in de exakte natuurwetenschappen tot zulke schitterende uitkomsten geleid heeft — niet tot die kennis zullen geraken [1]). Wij hebben hier voorloopig slechts met het feit der verschillende samenstelling van de levende en levenlooze stof te doen, en moeten dus de eigenaardige handigheid, waarmee de twee aangehaalde schrijvers, Bütschli en Verworn, over dit feit heen naar de levensverrichtingen overstappen, tot eene latere gelegenheid bewaren.

De levende cel, een wezentje meestal zoo klein, dat het slechts door het mikroskoop zichtbaar wordt, is een georganiseerd lichaam, d. w. z. dat het uit deelen bestaat, die op bepaalde wijze met elkander in verband staan en bepaalde functies verrichten.

Zij heeft vooreerst een buitenbekleedsel, de celwand; zelfs bij de zoogenaamde naakte cellen, d. i. cellen zonder eigenlijke celhuid, is de buitenlaag van de celzelfstandigheid (protoplasma) toch van de rest onderscheiden en vormt zij eene omhulling, waardoor de inhoud naar buiten wordt afgesloten. De inhoud draagt den naam van prôtoplasma, of, wanneer men hem van de zelfstandigheid der kern wil onderscheiden, dien van cytoplasma. De celinhoud of het celvocht (cytoplasma), die eerst voor eene homogene taai-vloeibare stof werd aangezien, bestaat zelf weer uit verschillende deelen, de eene meer bewegelijk, de andere vaster van bouw. De vastere deelen zijn volgens eenigen draadvormig en samen

---

[1]) O.c. S. 17.

verbonden tot een netwerk binnen welks mazen de beweeglijker inhoud rondstroomt, volgens anderen min of meer bolvormig, maar zoo vast tegen elkaar gedrukt als de blaasjes van schuimend zeepsop of de cellen eener honigraat. Deze schuimstructuur is onder het miskroskoop niet van de netvormige structuur te onderscheiden, meenen de voorstanders dezer zienswijze.

Of een van beide structuren de algemeene is, of wel dat er cellen zijn met een netvormigen, andere met een schuimvormigen bouw, doet minder ter zake; de hoofdzaak is dat het cytoplasma structuur bezit. Verder, om van andere bijzonderheden niet te spreken, heeft de cel een celkern, die alweder niet homogeen is, maar uit deelen bestaat, waarvan er eenige bij de bevruchting en bij de celdeeling een zeer voorname rol spelen [1]).

Ofschoon er nog over den aard der structuur van eene cel verschil van gevoelen heerscht, is men het toch eens, dat de laatste levende elementen georganiseerd zijn. Hierin ligt wederom een onderscheid tusschen het levend wezen en de levenlooze stof. Niet alleen ontbreekt zoodanige organisatie in de doode natuur, maar met de organisatie is de reeks van verschijnselen verbonden, die men levensuitingen heet. Men kan een kristal, dat ook eene eigenaardige structuur bezit, fijn verdeelen; men kan een geleiachtig scheikundig praecipitaat (ijzerhydroxyde b. v.) verdeelen, uit elkander wrijven, zonder dat deze stoffen hare eigenschappen verliezen; vernietigt men de organisatie eener cel, dan heeft men daarmee de levensverschijnselen onmogelijk gemaakt.

De pogingen, die men tot heden gedaan heeft om de chemische en morphologische samenstelling der elementaire organismen te verklaren door de bloote krachten en stoffen der anorganische natuur, loopen alle uit op een beroep op

---

1) Wij verwijzen naar de artikels van H. Bolsius *J. B. Carnoy en de leer der cellen* (*Studiën*, Dl. LIII, blz. 155) en van H. de Vries: *Bastaardeering en bevruchting* (*Gids*, Juni 1903).

het toeval en hangen samen met de theorieën over den oorsprong van het leven. Zij zijn in tegenspraak met hetgeen wij onder onze oogen zien gebeuren, of liever niet zien gebeuren. Sedert de bekende onderzoekingen van Pasteur is men overtuigd, dat geen mensch de eigenaardige chemische verbindingen en de eigenaardige structuur, die bij het leven ook der eenvoudigste cel hoort, anders dan onder den invloed van het leven heeft zien ontstaan. De logische conclusie hieruit is: dat, zoover de ervaring reikt, noch chemische noch morphologische samenstelling der cel uitsluitend tot het gebied der anorganische stoffen en krachten behooren.

Er zijn vele theorieën uitgedacht om het ontstaan der chemische en morphologische structuur der cel te verklaren zonder iets anders dan de factoren, die in de anorganische natuur werkzaam zijn, te hulp te roepen. Wijl echter de proeven van Pasteur overtuigend bewezen hebben, dat buiten den invloed van het leven thans geen levend organisme ontstaat, beroepen zich al die theorieën op een ver, ver verleden.

Onder verschillende vormen en met verschillende terminologie zeggen al die theorieën — wanneer wij die van Thomson uitzonderen, welke de moeielijkheid verschuift zonder ze op te lossen, door den oorsprong van het leven naar de een of andere planeet te verplaatsen — niet veel meer dan: hetgeen nu niet gebeurt, kan of moet vroeger hebben plaats gegrepen.

Tegen zulke hypothesen zou men niets kunnen inbrengen, wanneer structuur en samenstelling der cellen overigens geheel beantwoordden aan de bekende eischen der anorganische stoffen en verbindingen, zoo min als men eene hypothese omtrent de vorming van graniet zou mogen veroordeelen, omdat er thans geen graniet gevormd wordt of in het laboratorium kan gemaakt worden. Er is echter bij de vorming der organische structuren eene kleine bijzonderheid, waardoor zij zich van al de anorganische dingen onderscheiden en waardoor zij zich ook *op het oogenblik harer vorming* terstond in tegenstelling hebben geplaatst met de geheele levenlooze natuur. Deze immers streeft naar rust, naar een standvastigen evenwichtstoestand; de georganiseerde structuur daarentegen is met de

beweging van het leven onafscheidelijk verbonden, zij neemt aan die bewegingen deel en doet ze bij erfenis over aan eene lange rij van afstammelingen.

En daarom is ook de vorming der levende chemische verbindingen en der levende organische structuur zelfs in den oertijd niet mogelijk geweest enkel door de krachten en stoffen der doode natuur — daar moet iets meer zijn bijgekomen. Deze gevolgtrekking wordt zekerder, wanneer men in het oog houdt, dat èn structuur èn scheikundige verbindingen geheel en al binnen de grenzen der wetten, welke voor het anorganische gelden, terugkeeren, zoodra het eigenaardig iets, dat men leven noemt, ophoudt. Dan heerscht ook in hetgeen vroeger levend was het streven naar zooveel mogelijk standvastig evenwicht en naar bestendige chemische verbindingen.

Hiermee komen wij niet in tegenspraak met hetgeen wij vroeger beweerden, nl. dat wij in de organismen dezelfde grondstoffen en dezelfde krachten aannemen als in de anorganische natuur. De chemicus kan in zijn laboratorium, door wijziging der omstandigheden, eene scheikundige reactie voortdurend heen en weer laten loopen of eene scheikundige werking, zooals men zegt, continu laten doorgaan; de physicus kan om de beurt een gas tot vloeistof kondenseeren of de vloeistof laten verdampen [1]), m. a. w. beide kunnen, door gebruik te maken van bekende agentia, den aard van den evenwichtstoestand voortdurend veranderen — maar dan is er leiding bij het werk. En wanneer we zulke leiding *in* de cel aannemen — dan zijn we geen pure mechanisten meer.

De lezer moge, na het voorgaande, oordeelen welke de wetenschappelijke waarde is van de methode, waarmee de bekende physioloog Verworn zich van de moeielijkheid, die er in de chemische samenstelling en de organisatie der cel ligt, afmaakt: »Past men het begrip der samengestelde »organisatie"

---

[1]) Een voorbeeld van het eerste levert de reactie:

$$H_2SO_4 + PbCl_2 \rightleftarrows PbSO_4 + 2HCl;$$

voor het tweede denke men aan de fabricatie van zwavelvuur. Het voorbeeld uit de physica kan de ijsmachine van Carré zijn.

op de cel toe, dan kan men daarmee slechts de groote morphologische verscheidenheid en de scheikundige complicatie van den inhoud bedoelen, en zoo iets kunnen we in een reageerbuisje met een chemico-physicalisch mengsel ook klaar krijgen. Verstaat men door »organisatie" eene bijzondere wijze van samenvoeging der bestanddeelen, zooals zij in de anorganische natuur niet zou voorkomen, dan zit er in dit denkbeeld [organisatie nl.] min of meer een stuk mystiek — iets, waarvan men nog altijd voor de verklaring der levensverschijnselen gaarne gebruik maakt" [1]).

Intusschen zijn we alweer vooruitgeloopen: van de structuur en de samenstelling zijn we weer bij de beweging terechtgekomen. Bij de bespreking van het leven is dit bijna onvermijdelijk.

Het wordt thans tijd, dat wij deze beweging van naderbij beschouwen en onderzoeken of zij mechanisch verklaarbaar is.

Roermond. *(Wordt vervolgd.)* J. M. L. KEULLER.

---

1) O.c. S. 125.

PATRIARCHAAT OF MATRIARCHAAT?

Eerst en vooral geloof ik door een paar definities opheldering te moeten verstrekken voor hetgeen het opschrift dezer studie aan duidelijkheid te wenschen overlaat.

Door Patriarchaat verstaat men die familie-inrichting, krachtens welke de man in allen deele het hoofd is van het gezin, terwijl bij het Matriarchaat de vrouw alleszins de meerdere is, de afstammingslijn aangeeft, den naam verleent en het erfrecht bepaalt [1]).

De patriarchale familie-inrichting, waarbij dus de vader de afstamming bepaalt, m. a. w. waarbij de afstamming in de mannelijke lijn wordt nagegaan, wordt ook de agnatische genoemd, naar het Latijnsche woord *agnatio*. Hierdoor verstaat men in de oud-Romeinsche maatschappij, waar het patriarchaat beslist het sterkst getypeerd is, de verwantschapsbetrekking en rechtsverhouding, welke bestond tusschen al degenen, die onder dezelfde vaderlijke macht *(patria potestas)* stonden of zouden staan, indien de gemeenschappelijke stamvader nog leefde. Het oud-Romeinsche recht beschouwde de agnaten als de verwanten bij uitstek.

Nu is het agnatische gezin met zijn tal van schakeeringen, hoe sterk verbreid ook, niet het eenige type, dat de ethnoloog aantreft; m. a. w. beide gegeven definities vinden hare toepassing in werkelijk bestaande toestanden. Bij een groot aantal natuurvolken heerscht het matriarchaat, geeft het vrouwelijk bestanddeel den doorslag. Maar welke van de twee familievormen, welke van de beide verwantschapsstelsels is het oorspronkelijke: het agnatische of het matriarchale?

---

1) Het overheerschen der vrouw schijnt niet tot het wezen der instelling te behooren.

Bij het antwoord op deze vragen wensch ik mij te plaatsen op zuiver onzijdig standpunt.

Beide vormen hebben dit gemeen, dat een der ouders om de eene of andere reden buiten rekening gelaten wordt, althans minder in aanmerking komt. Hiervan schuilt volgens de meening der meeste hedendaagsche anthropologen de oorzaak in de rol, die aan man of vrouw bij de teling van het kind wordt toegedacht. Beschouwt het volk den vader als den hoofdfaktor, dan is het heerschende stelsel het patriarchaat; geldt daarentegen de moeder voornamelijk als de persoon, die aan hare kinderen het geschenk van het leven gaf, dan primeert het »moederrecht", het matriarchaat.

Aan Bachofen komt de eer toe, de geleerde wereld het eerst op het belangrijke en vèrstrekkende ethnologisch-folkloristisch verschijnsel van het matriarchaat gewezen te hebben. In zijn opzienbarend boek *Das Mutterrecht* (Stuttgart, 1864) heeft hij een rijk materiaal bijeengegaard, om te bewijzen, dat de eenzijdige verwantschapsberekening op het beginsel der teling berust niet alleen, maar ook dat het matriarchaat aan het patriarchaat is voorafgegaan. Vóór den tijd der agnatische familie-inrichting zou, volgens het oordeel van dezen geleerde, het menschdom eene periode van vrouwenregeering of gynaikokratie doorleefd hebben, een tijdperk, waarin het »zwakkere geslacht" den schepter zwaaide en den man slechts een ondergeschikte rol was toegedacht.

Bachofen — en na hem Mac Lennan en Giraud-Teulon [1]) — kozen bij voorkeur antieke- en natuurvolken tot voorwerp hunner wetenschappelijke nasporingen; en het bleek aldra, dat tal van onbeschaafde volken, over de geheele aarde verspreid, het matriarchaat huldigden of gehuldigd hadden. Nu is dit resultaat natuurlijk onvoldoende, zooals Dr. Wilken terecht aanmerkt, »om de onderstelling te rechtvaardigen, dat elke maatschappij deze familie-inrichting

[1]) J. F. Mc. Lennan, *Primitive Mariage* (London, 1865); *The Patriarchal Theory* (London, 1885); *Studies in ancient History I*[2] (London, 1886); Giraud-Teulon, *La mère chez certains peuples de l'antiquité* (Paris—Leipz., 1867); *Les origines de la famille* (Gen.—Paris, 1884).

op zeker standpunt van hare ontwikkeling moet hebben gekend, dat het matriarchaat allerwege de primitieve toestand is geweest en het patriarchaat daaruit voortgekomen is" [1]). Maar men kan ook de induktieve methode in toepassing brengen. »Wat zich ontwikkeld heeft, moet de sporen dier ontwikkeling dragen", aldus luidt de formule, die een der grondslagen vormt, waarop de evolutie-theorie steunt en waaraan wij volgaarne hulde brengen. De ethnologen gingen nu opdiepen uit de onderste lagen van het folklore van schier alle volkeren der aarde, om dáár gegevens te vinden aangaande de primitieve familie-inrichting, om deze door middel harer *survivals* of »overleefsels" te rekonstrueeren.

Zij hebben gegraven en gewroet met rusteloozen ijver in het intieme, schachtrijke leven der volken: »Dorten enthüllt sich mehr und mehr das chaotische Leben erster Anfänge wo das zu sprossen und keimen beginnt, was im Lauf organischer Entwicklung vervolkommet, in der Cultur-schöpfung entfaltet steht". Daar rusten de rudimentaire overblijfsels uit vroegere tijdperken, die den vorscher als zoovele mijlsteenen den weg toonen naar het grijze verleden. „In der Culturgeschichte, die mit dem jedesmal historischen Nationalkarakter zum eigenen Bewusstsein gelangt ist, treten sie in nebensächliche Beachtung zurück, während sie in der vollen Auswirkung ihrer Bedeutung vor Augen stehen in den embryologischen Vorstadien genetischen Werdens und in der Nacht träumerischer Kindheit, die mit dem Emporsteigen der Geschichtssonne, dem Geschichtsvolk eben, entschwinden musste, hinabsinken in das Dunkel der Vergessenheit". Aldus Bastian, de vorst der ethnologen [2]).

Nu vindt men, zoo beweren de ethnologen, overal in de agnatische familie gebruiken en toestanden, die geheel vreemd

---

[1]) *De vrucht van de beoefening der Ethnologie voor de vergelijkende Rechtswetenschap* (Leiden, 1885) bl. 21. Het meest bekende werk van dezen, helaas te vroeg aan de wetenschap ontrukten Leidschen hoogleeraar, in deze, heeft tot titel: *Das Matriarchat bei den alten Arabern* (Leipzig, 1884).

[2]) *Matriarchat und Patriarchat. Verhandlung d. Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte*, 1886, S. 331.

zijn aan een patriarchale familie-inrichting; die redelijker wijze niet verklaard kunnen worden dan door ze te beschouwen als s p o r e n, als overblijfsels uit eene periode, waarin de vrouw de meerdere was.

Een voorbeeld uit vele. Bij de heidensche nomadenstammen in Aziatisch Rusland is het gezin op agnatische wijze ingericht. Maar bij een dezer stammen, de *Oostjaken*, heeft slechts de oom van moeders zijde het recht een meisje uit te huwelijken; en bij de *Itelmen Kamtschakas* is tot den huidigen dag het moederbloed beslissend voor de verwantschapsbepaling van het kind [1]).

Het wezen van het matriarchaat bestaat hierin, dat de verwantschapskring zich slechts tot de bloedverwanten van moederszijde beperkt, zoodat de familie slechts in vrouwelijke lijn kan worden voortgeplant en moet ophouden te bestaan door het uitsterven van de vrouwelijke leden. Maar de hedendaagsche ethnologen hebben gemeend, dat de folkloristische gegevens hun veroorloofden nog veel omvangrijker konklusies te trekken, dan tot het bestaan van zulk een oorspronkelijken familievorm. Men heeft zich in staat geacht tot het ontwerpen eener ontwikkelingsgeschiedenis van het huwelijk, die ik in korte trekken hier laat volgen.

De verschillende, opeenvolgende stadia dezer geschiedenis zijn: promiskuïteit, groepenhuwelijk, polyandrie in verschillende nuancen, polygamie (monandrie), monogamie.

Dat het erkennen der verwantschapsbetrekking tusschen moeder en kind uit de oertijden dagteekent — zoo redeneert men — vindt zijn verklaring in het meer klaarblijkelijk feit, dat het bloed der moeder stroomt door de aderen van het kind. Vervolgens geraakte men tot de overtuiging, dat ook de broeders en zusters in den bloede met de moeder verwant zijn; en uit deze overtuiging ontwikkelde zich een systeem van verwantschap in vrouwelijke lijn. Nu had ook het erkennen der verwantschap van het kind met den vader moeten volgen; maar in de allereerste tijden was het vader-

---

[1]) O. Peschel, *Völkerkunde* [6] (Leipzig, 1885) S. 243.

schap meestal onzeker, daar mannen en vrouwen elkander gemeenschappelijk toebehoorden. Deze toestand, dien men nog heden ten dage bij verschillende niet-kultuurvolken ontmoet — bij sommige Amerikanen en helaas ook Nederlanders [1]) geldt hij als een ideaal onder den naam van »vrije liefde" — heet promiskuïteit, gemeenschapshuwelijk of hetaerisme.

Nu leefde de mensch in den beginne in horden of groepen te zamen, zegt Mc Lennan [2]), die elkander onophoudelijk beoorloogden en kindermoord pleegden op groote schaal. Vooral de meisjes werden gedood, zoodat welhaast eene groepeering van geslachten noodzakelijk werd. Het beeld van dezen primitieven toestand — het groepenhuwelijk — vindt Mc Lennan bij de Nairs, de heerschende kaste op de kust van Malabar. Hier is inderdaad het gemeenschapshuwelijk begrensd door de kaste, die verschillende familiegroepen omvat, en door de familiegroep zelve. Begrensd door de kaste naar buiten: elke verbintenis met personen eener andere — tenzij hoogere — kaste wordt als onwettig beschouwd; begrensd door de familiegroep naar binnen: verbintenissen van familiegenooten worden voor bloedschande gehouden. Maar buiten deze grenzen heerscht de grootst mogelijke vrijheid en gemeenschap van lichaam en eigendom.

Zoo ontstond, door de schaarschheid der vrouwen, de polyandrie of veelmannerij en met haar de endogamie, het gebruik of gebod, binnen den stam of de kaste — de familiegroep uitgesloten — eene verbintenis te sluiten. Maar dezelfde schaarschheid van vrouwen schiep ook de gewoonte, vrouwen uit een vreemde stam te schaken, en deze zede vormde op den duur weer een vooroordeel tegen het huwelijk met stamverwante vrouwen: uit de endogamie ontwikkelde zich, met het roofhuwelijk als tusschenvorm of schakel, de exogamie of het verbod te huwen met personen van zijn eigen stam.

---

1) Men denke aan Henri Borel's jongste roman: *De Leugen der Eer*, terecht genoemd »een weerzinwekkend boek".

2) Eenigszins anders Lubbock, Spencer, Morgan e. a.

Als bewijs voor deze ontwikkeling der polyandrie wordt aangehaald het leviraat, krachtens hetwelk de broeder met de weduwe van zijn kinderloos overleden broeder moet huwen, om den gestorvene kinderen te verwekken. Men vindt het leviraatshuwelijk o.a. bij de Israëlieten en Hindoes. Deze laatsten kennen ook de niyoga, het gebruik, nog tijdens het leven van den echtgenoot met de kinderlooze vrouw eene vereeniging aan te gaan. Beide huwelijksvormen schijnen het direkte vaderschap achter te stellen [1]).

Nu is het juist het roofhuwelijk dat, volgens de meest gangbare opvatting, van lieverlede den weg effende tot een geregelde familieverhouding, tot de monogamie en met deze tot het patriarchaat, dewijl het voortaan mogelijk werd, de verhouding vast te stellen tusschen vader en kind.

Op een hoogere trede van ontwikkeling trad voor de ruwe schaking de vrouwenkoop in de plaats: een losprijs aan den beleedigden stam betaald om weerwraak te voorkomen, een soort internationaal huwelijkskontrakt of epigamie, — »und mit solchem gegenseitigen Verständniss über Connubium und Commercium fällt dann in die Nacht roher Barbarei der erste Lichtstrahl künftiger Civilisation" [2]). Aanvankelijk werden zulke kontrakten gesloten van stam tot stam, later werden zij meer individueel. Bij de Alfoeren van Boeroe is het nog heden de stam van den man, die den bruidschat opbrengt, en die van de vrouw, welke hem ontvangt. De betaling geschiedt als zoengave voor de beleediging, den stam of de ouders van de bruid aangedaan.

Hier vertoont zich, zoo betoogen de ethnologen, het oorspronkelijk karakter van den bruidschat. Meer en meer trad het begrip van beleediging op den achtergrond, terwijl de zoengave gaandeweg geheel en al de beteekenis kreeg van eene koopsom der vrouw [3]).

Het roofhuwelijk bestond, voor zoover men kan nagaan,

---

1) Zie Starcke, *Die Primitive Familie* (Leipzig 1888) S. 128 vlg., 137 vlg., 150 vlg. en 221 vlg.

2) Bastian, *Matriarchat und Patriarchat*, S. 335.

3) Wilken, *Ethnologie*, bl. 23, 24, 31.

eertijds o. a. in Tasmanië, Nieuw-Guinea, Lapland en in uitgebreide mate bij de Amerikaansche natuurstammen.

De Woeka's op Nieuw-Guinea en de Selisch in het Noordwesten van Afrika vorderen thans nog na de schaking een bepaalde koopsom. Oorspronkelijk zoengavè waren verder de Homerische ἕδνα of bruidgeschenken, was het muntstuk, waarmee de jonge man als kooper tegen de weegschaal sloeg bij den oud-Romeinschen huwelijksvorm der *coemptio*, d. i. verkoop, later zuiver zinnebeeldig, maar die de herinnering bewaarde aan een tijd, waarin de vrouw als eene zaak *(res mancipi)* werd verkocht.

Verkocht werd echter alleen de vrouw, niet de kinderen. Deze behoorden aan de moeder en hadden in den oom van moederszijde hun natuurlijken voogd en beschermer. Zoo vinden wij nu nog van de Menangkabawsche Maleiers vermeld, dat de oom van moederszijde het gewoonlijk euvel opneemt, als de vader zijn eigen kind kastijdt [1]). De kinderen bleven behooren tot den stam der moeder en, breekt er een oorlog tusschen beide stammen uit, dan verlaten zij den stam des vaders, waarin zij vertoeven, om in den vijandigen stam tegen hun eigen vader te strijden. Zóó gaat het bij de Maori's in Australië en bij tal van niet-kultuurvolken in Noord-Amerika.

Thans komen andere motieven in spel, meer van ekonomisch-juridischen aard. In de vaderborst ontwaakt meer en meer de liefde tot zijn kroost, zijne kinderen, wier hulp hij trouwens bij het bebouwen van zijn akker niet langer kan ontberen; en deze sympathie is het, die een erfrecht te hunner gunste tracht in het leven te roepen. Voortaan worden de rechten der broeders uit eenzelfde moeder en der zusterskinderen bij het erfrecht op den achtergrond gedrongen, en om zijn eigen kinderen te bevoordeelen geeft de vader hun vaak tijdens zijn leven een groot deel van het vermogen in handen, een gebruik, dat bij de Navajo's in Noord-Amerika nog vigeert. Thans wordt een hardnekkige strijd aangebonden

---

[1]) Wilken, *Ethnologie*, bl. 22.

tusschen den vader en den oom van moederszijde, waarvan de inzet is het eigendomsrecht over het kind en het einde de volkomen zegepraal des vaders en van het agnatisch systeem.

Nu is welhaast de familie gegrondvest, de huwelijkband gestrengeld. Om den vaderlijken haard staat het vereende gezin, de vader aan het hoofd; want hij is voortaan niet slechts de meerdere over zijne kinderen, maar door den losprijs acht hij zich op den duur ook gerechtigd, de vrouw, die hem als koopwaar werd overgeleverd, als zijn volle eigendom te beschouwen [1]).

Het gezin wordt geheiligd en bevestigd door den kultus, in den vorm van doodenvereering of animisme in engeren zin. En daar het matriarchaat thans *überwundener Standpunkt* is, zal deze doodenvereering, veredelend en zelfveredeld, zich ook bewegen in agnatische lijn. De vader is de priester der familie en als zoodanig offert hij op bepaalde tijden aan de vergoddelijkte schimmen der voorouders, in mannelijke lijn opklimmend tot den stichter der familie, die bij de Romeinen den naam droeg van *Lar domesticus* of *familiaris* [2]).

* * *

De fout van dit systeem schuilt m. i. in het feit, dat de meeste anthropologen te oppervlakkig zijn in hun waarnemen, te algemeen in hun gevolgtrekkingen. Ik zal de laatste zijn te beweren, dat al deze rekonstrukties jammerlijk in elkaar storten, dat hier alles fantasie is en verdichtsel; maar wèl ben ik van oordeel, dat de fantasie hier den geleerden parten

---

[1]) Vgl. Dr. Lothar Dargun. *Mutterrecht und Raubehe und ihre Reste im germanischen Recht und Leben* (Breslau 1883): verschenen in Gierke's *Untersuchungen zur Deutschen Staats- und Rechtsgeschichte*, Bnd. XVI, S. 15 vlg.; Bastian, *Matriarchat und Patriarchat*, S. 337 vlg.

[2]) Onhoudbaar is de bewering van Fustel de Coulanges in zijn beroemd werk *La Cité Antique*, dat doodendienst en *agnatio* steeds samengaan, dat de doodenoffers wortelen in de *agnatio*. De aard van het gezin bepaalt ook het karakter van den kultus der voorvaderen.

speelt. Starcke zegt van Bachofen's theorie: »Lieber nennen wir das »»Mutterrecht"" die Rhapsodie eines kenntnissreichen Dichters als die Schöpfung eines klaren und ruhigen wissenschaftlichen Geistes" [1]: een snoer van bonte, veelkleurige steenen, maar van allerlei allooi, echte en onechte, kostbare en waardelooze, aaneengeregen zonder eenig oordeel des onderscheids. Iets dergelijks zou ik willen beweren van de ontwikkelingstheorie van het huwelijk. Men stelt zich niet tevreden met te beweren, dat het matriarchaat een vèr verspreid ethologisch verschijnsel is en was; het moet en zal de volstrekt-primitieve familie-inrichting geweest zijn; het heet de eenig mogelijke; terwijl de huwelijkstheorie niet weergeeft het proces, dat zich bij verschillende volkeren heeft afgespeeld of nog voortduurt, maar aanspraak maakt op den titel van *de* theorie van *het* menschelijk huwelijk.

Wat heeft dan de geleerden tot de hypothese der volstrekte prioriteit van het matriarchaat gevoerd? Vooreerst de willekeurige bewering, dat het patriarchaat, als het meer volmaakte systeem, zich noodzakelijkerwijze uit het minder volmaakte matriarchaat moet hebben ontwikkeld. Hier stel ik tegenover, dat het minder volmaakte toch ook de ontaarding, de *detritus* zijn kan van het meer volmaakte, — gesteld natuurlijk, dat elk der beide vormen zich niet onafhankelijk hebbe ontwikkeld. Paul de Lagarde [2]) stelt de vraag: »Sinken Völker (wie einzelne Menschen dies thun) unter Umständen von einem höheren Standorte auf einen niederen zurück? Ist das »»Savage""-thum die Folge eines solchen Zurücksinkens? Ich antworte: Ja, denn im Völkerleben gelten dieselben Gesetze der Entwickelung wie im Leben der Individuen, und im Leben der Individuen ist ein Sinken überall da festzustellen, wo nicht ein Steigen stattfindet [3]). Ich be-

[1]) *Die Primitive Familie*, S. 259.

[2]) *Kleine Mitteilungen*, in de *Nachrichten v. d königl. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen.* VIII. 1886, S. 270, 271.

[3]) Ik aanvaard deze stelling niet dan onder voorbehoud: kinderen en volken *verwijden* hun gezichtsveld op geheel verschillende wijze, vgl. mijn opstel: *Zielengeloof en Doodenkultus bij de Germanen*, bl. 177 (Dl. CXVI van dit tijdschrift).

trachte — das ist schon in den deutschen Schriften ausgesprochen — die Rothäute Americas, die Papuas Australiens nicht als Reste einer Urzeit, sondern als ausgeschiedene Schlacken einer Entwickelung, und kann mir deshalb nicht gefallen lassen, die Existenzformen jener als massgebend für die Beurtheilung geschichtlicher Völker anzusehen. Der Anatom wird sich nicht gemüssigt finden, dem Studenten des zweiten Semesters, der gesunde Lebern kennen lernen soll, als Muster menschlicher Bildung eine brandig entartete Leber vor Augen zu legen". En bijgevolg, om den draad mijner bewijsvoering weer te hervatten, getuigen de sporen, de matriarchale trekken in het folklore der volkeren, noodzakelijkerwijze voor een voormalig matriarchaat, juist o m d a t zij de ruwste zijn?

Ik kies een voorbeeld. Linguistiek en letterkunde wijzen ten duidelijkste naar een oorspronkelijk patriarchale familie-inrichting bij de Arische volkeren. Vooral bij de Romeinen treedt de vaderlijke macht op krasse wijze op den voorgrond en schept eene familieverhouding als die welke heden ten dage bij de onbeschaafde stammen van Brazilië gevonden wordt. De familie-inrichting bij de Hindoes is agnatisch. In het Homerische tijdvak verschijnt het huwelijk in verbintenissen als tusschen Hektor en Andromache, Odysseus en Pennelope, Alkinoüs en Arete »als eines von den Göttern gesegnetes, sittliches Institut" [1]).

Dargun geeft dit alles dan ook grif toe, maar vervolgt: »In Wahrheit aber ist die letztere [de agnatische familie-inrichting] viel zu künstlich, um ursprünglich und der Menschheit angeboren zu sein" [2]). D u s gaat hij naar sporen zoeken, naar iets ruwers, wat noodzakelijkerwijze den primitieven gezinsvorm moet vertegenwoordigen. Of dit onderzoek eerlijk en niet bevooroordeeld is? Zoo ook Bachofen: »Die Gestattungen des Familienrechts in den bekanntern Zeiten des Alterthums sind

[1]) Dr. Jwan v. Müller, *Die Griechische Privataltertümer* (München 1893) S. 141; vgl. E. Kammer, *Ein ästhetischer Kommentar zu Homers Ilias* (Paderborn 1901) S. 52 vlg.

[2]) *Mutterrecht und Raubehe*, S. 1.

keine ursprüngliche Zustände, vielmehr Folgen vorausgegangener älterer Lebensstufen. Für sich allein betrachtet, erscheinen sie nur in ihrer Wirklichkeit, nicht in ihrer Causalität, sie sind isolirte Thatsachen, als solche aber höchstens Gegenstand des Wissens, nicht des Verständnisses" [1]). Hoe kan het anders? Het patriarchaat verlangt immers een »weit höhern Grad moralischer Entwickelung" [2]).

Bachofen heeft dan ook volstrekt geen eerbied voor de historische methode, die hij beschuldigt van »einseitige Ausschliesslichkeit". Nooit, zoo meent hij, toont de geschiedenis begin, overal vervolg, nooit enkel oorzaak, overal gevolgen tevens. Nu is het ongetwijfeld waar, dat de historie niets stelligs aangaande een praehistorisch tijdvak kan meedeelen. Maar dient men daarom bij het opsporen en beoordeelen der *survivals* alle geschiedvorsching terzijde te plaatsen? Kan de induktief-historische methode geen zoeklicht werpen ook op tijdvakken, die aan de historische zijn voorafgegaan?

Ook Bastian schrijft toch: »Die Aufgabe der Ethnologie wird eben darin liegen, auf dem ihr angewiesen Forschungsgebiete die inductive Seite der Geschichtsbehandlung (in weitester Fassung der Menschheitsgeschichte) zu kräftigen und die Anbahnung der für ihre Verfolgung erheischten Wege zu erleichteren" [3]). Maar Bachofen oordeelt niet aldus en zoekt heel zijn heil in de mythe. Het begin van alle ontwikkeling ligt besloten in de mythe. Elk diepgaand onderzoek der oudheid moet noodzakelijkerwijze tot de mythe teruggaan; de mythe is het, die alle kiemen van latere kultuur in zich bevat [4]).

En ziehier, hoe Bachofen zich den mythus ten nutte maakt. Een der eerst behandelde is die van Bellerofon [5]).

Toen Bellerofon bij koning Proteus vertoefde, trachtte diens echtgenoote hem te verleiden, maar zonder gevolg. Hierop

---

1) *Das Mutterrecht*, S. VIII.

2) Bachofen, *t. a. p.*, S. X.

3) *Die Vorgeschichte der Ethnologie* (Berlin 1881) S. 60, 61.

4) *Das Mutterrecht*, S. VIII.

5) Vgl. mijn opstel: *De Bakermat der Sprookjes* (Dl. CXXI van dit tijdschrift) bl. 12.

beschuldigt zij Bellerofon bij haar gemaal en deze zendt hem naar zijn schoonvader Iobates in Lycië, met het oogmerk, hem daar te doen omkomen. Iobates draagt Bellerofon op, de Chimaera, een ontzaglijk monster, te dooden: het monster velt hij ter neer; ook in den strijd tegen de Amazonen blijft hij de meerdere. — Maar toen Bellerofon zag, dat zijne diensten onbeloond bleven, bad hij Poseidon, den god der zee, het land te verwoesten. En toen nu de Lycische vrouwen hem om redding en ontferming kwamen smeeken, week hij uit schaamtegevoel terug en met hem, zoo verhaalt men, weken ook de golven der zee.

Bellerofon, zoo meent Bachofen, treedt hier op in tweeërlei betrekking tot het vrouwelijk geslacht. Zijne standvastigheid in de deugd, zijne overwinning op de Amazonen duiden op eene suprematie van het patriarchaat. Maar toch wijkt hij terug voor de smeekende matronen, en hierdoor schenkt hij ten deele den lauwer aan het matriarchaat. Mannenrecht en vrouwenrecht blijken hier in strijd; maar uit dezen strijd treedt de man slechts ten deele als overwinnaar te voorschijn [1]).

Bachofen zoekt m. i. in dit verhaal een verband tusschen mythische trekken, die onderling geheel vreemd zijn. Ik verwijs hier kortheidshalve naar hetgeen ik in mijne vorige opstellen in dit tijdschrift over mythenverklaring heb gezegd, met name over de verschillende faktoren, die tot het vormen der mythe het hunne kunnen bijdragen. De Bellerofon-mythus is inderdaad uit geheel verschillende formules of mythen-atomen samengesteld. Vooreerst ontmoeten wij in het verhaal van Bellerofon's kuischheid de formule der *spretae iniuria formae*, zooals Lang zegt, die wij ook in het Egyptische verhaal der *Twee Broeders* aantreffen [2]) en in tal van andere verhalen, waar zij met moederrecht of vaderrecht niets heeft uit te staan [3]). Wat van Bellerofon's slecht beloonde dienstbetooning in verband met zijne bede

---

[1]) *Mutterrecht*, S. 2 vlg.

[2]) Andrew Lang, *Onderzoek* enz., II, bl. 258; *Modern Mythology*, p. 59.

[3]) Zoo b.v. *Ilias*, VI, 155—170.

tot Poseidon gezegd wordt, is eenvoudig eene natuurverklarende mythe, die antwoordt op de vraag: »hoe komt het, dat de zee het land overstroomde?" Amazonensagen treft men bij tal van volken aan, zonder dat het der wetenschap ooit gelukt is, een historischen Amazonenstaat te ontdekken. Eindelijk, het terugwijken van Bellerofon voor de Lycische vrouwen kàn dienen ter verklaring van het abnormale feit der vrouwelijke lijn bij de Lyciërs; in dit geval heeft men een heldenfeit verdicht, waaraan de bevoorrechting van het zwakkere geslacht zou te danken zijn. Maar dit is geheel iets anders dan Bachofen's bewering, dat deze mythische trek begripsverwant zijn moet met den matriarchalen toestand zelf. Nadere gegevens over het matriarchaat bevat deze mytische trek niet.

Tot hiertoe over de methode bij het opsporen en benuttigen der overleefsels gevolgd; thans iets over de waarde dier overleefsels bij de verschillende volkeren.

Als zulke sporen gelden: bruiloftsgebruiken, huwelijksvormen, het erfrecht, dat broeders- en zusters-kinderen bevoordeelt — als bij de Aschango's in Afrika —, de nomenklaturen of benamingen der verschillende familieleden, het bepalen der verwantschap, bloedwraak, bloedsbroederschap enz.

Lubbock deelt mede, dat bij de Limbo's in West-Azië de zoon aan den vader toebehoort en tot den stam des vaders wordt gerekend, wanneer deze aan de moeder eene geringe som uitbetaalt; daarentegen blijft de dochter het eigendom der moeder. Lubbock ziet in dit gebruik het overblijfsel van een verdwenen matriarchalen toestand. Maar kan men hierin niet met evenveel recht het begin van een matriarchale gezinsinrichting bespeuren, ten koste van de patriarchale? Dan, er is meer. Starcke heeft onweerlegbaar bewezen, dat gemeld gebruik niet bestaat, en Lubbock het bericht van Campbell, waar hij op steunt, geheel averechts heeft opgevat [1]).

---

1) *Die Primitive Familie*, S. 93.

Ook de Orestes-mythe wordt ter verdediging van een oorspronkelijk matriarchaat in het veld gevoerd, het rechtsgeding van Orestes uit de *Eumenides* van Aeschylus. Ik laat hier het woord aan prof. Wilken: »Orestes had zijne moeder gedood, ten einde zijn vader, die door haar vermoord was geworden, te wreken. Om deze daad werd hij door de Furiën vervolgd, en ten laatste gebracht voor de rechtbank der goden. Aan dezen was het te beslissen over de vraag: wie meer gold, de vader of de moeder? wie van beiden het kind nader bestond, deze of gene?

»Orestes-zelf stelde bij zijne verdediging het vaderschap boven het moederschap, en pleitte voor zichzelven om vrijspraak, op grond dat het kind zijner moeder niet bestond in den bloede. Voor deze zienswijze was ook Apollo. »»De moeder", aldus voerde deze aan [1]),

> »»De moeder van het zoogenaamde kind
> is niet dan kweekster van het jonge zaad,
> hetwelk de vader zaait. Als voor een gastvriend
> bewaart ze 't toevertrouwde spruitje, dat
> geen god het dere. Tot bewijs hiervan
> mag dienen, dat men vader zonder vrouw
> kan zijn, gelijk Athene zelf getuigt,
> Zeus' eigen dochter, die ge voor u ziet.
> Ofschoon niet in een duistren schoot gevoed,
> is zij een telg, als geen godin kan baren." "

»Op grond hiervan gaf Apollo dan ook zijne stem voor Orestes, hetgeen Athene ook deed, waarmede de vrijspraak van den beschuldigde volgde" [2]). — Wat is hier nu het geval? Beide rechtstoestanden wegen tegen elkander op, beide hebben voor zich een groot aantal stemmen. Maar de godin Athene geeft de beslissing door haar stemsteentje: Orestes wordt vrijgesproken door den *calculus Minervae*. De rechtstwist liep over de vraag, of krachtens het beginsel der teling de moeder

---

1) Naar de vertaling van Prof. Van Herwerden, *Gids*, jaarg. 1878, Dl, IV, blz. 500.

2) *Ethnologie*, bl. 26, 27. Vgl. Bachofen, *Mutterrecht*, S. 43, 57 *et passim*.

meer recht heeft over het kind dan de vader. Maar ik ontken beslist, dat beschouwingen van dezen aard absolute waarde bezitten bij het bepalen van het overwicht van één der beide stelsels. De *Orestie* duidt op een hooger aanzien der vrouw in de Homerische tijden, zeer zeker; maar hieruit volgt niet, dat in deze tijden de vrouw de meerdere was, de afstamming bepaalde enz., m. a. w. dat het matriarchaat het heerschende stelsel was [1]).

Ik kom tot de Romeinen. Geen volk, taaier en vasthoudender in zijn zeden en gebruiken, meer aan den *mos maiorum* verknocht: *survivals* van staatkundigen, maatschappelijken, godsdienstigen aard tierden nergends weliger dan op den bodem van het oude Rome [2]). Taaiheid en levenskracht van den oud-Romeinschen *mos* vergunnen dan ook een diepen blik in het leven en streven der primitieve Romeinen. Zonder eenigen twijfel verwijst de Romeinsche huwelijksvorm der *coemptio* (vgl. bl. 141) naar een tijd, waarin de *manus*, d. i. het volle recht van den echtgenoot over de vrouw, niet in schijn, maar in volle werkelijkheid werd gekocht. Maar volgt hieruit logisch, dat de koopsom de losprijs was, voor de geschaakte bruid betaald? Tusschen het huwelijk als koopkontrakt en het roofhuwelijk gaapt toch nog een diepe klove. Trouwens, naast de *coemptio* staat de oudere, patricische vorm der *confarreatio*, het sakrale huwelijk, dat zijn naam ontleent aan den speltkoek, door het jonge paar in tegenwoordigheid van den *pontifex maximus* of hoogepriester gedeeld.

Tot het bruiloftsritueel behoorde het bekende gebruik, dat de bruid bij de *domum deductio* uit de armen harer moeder werd ontvoerd, om dan in feeststoet geleid te worden naar het huis van den bruidegom [3]). Dit »roofsymbool", zooals men het pleegt te noemen, vindt men bij de meeste volken

---

1) Starcke, *Die Primitive Familie*, S. 125.

2) Zie hierover de belangrijke rede van Dr. Speyer: *Mos Majorum* (Groningen 1903).

3) Becker-Marquardt, *Handbuch d. Römischen Alterthümer*, V, 1, S. 50 vlg.; Jordan-Preller, *Römische Mythologie*[3] (Berlin 1883) I, S. 342; Bachofen, *Mutterrecht*, S. 272.

weer. »Es wird in verschiedenen Teilen der Erde für besonders anständig gehalten", schrijft Dargun, »wenn die Braut sich dem Bräutigam bei der Heimführung aus allen Kräften widersetst, mit ihm ringt und sich nur durch grösste Anstrengung überwinden lässt" [1]). Eigenaardig is ook de schijnvlucht van het meisje en het achtervolgen van den bruidegom, zoo b. v. in Groenland, Lapland, Finland en bij de Kalmukken. Bij de Aziatische ruiternomaden neemt dit gebruik den vorm van een formeelen wedloop aan, waarbij het meisje den onwelkomen minnaar inderdaad ontkomt.

Men heeft het Romeinsche roofsymbool met den bekenden Sabijnschen maagdenroof in verband gebracht zóó, dat het de herinnering daaraan steeds zou hebben bewaard. Het tegendeel is waar. Naar alle waarschijnlijkheid is de fabel van den Sabijnschen maagdenroof uitgevonden juist om het bewuste gebruik te verklaren. En wat nu dit gebruik zelf betreft, wil ik slechts doen opmerken, hoe gewaagd het is, een bepaald symbool tot een vroegere, te rekonstrueeren praktijk te herleiden. Men zou dan moeten bewijzen, dat het symbool op geen andere wijze te verklaren is. En nu lijkt mij een zeer aannemelijke verklaring deze, dat het roofsymbool wortelt in de droefheid van het kind, dat zijn ouderlijk huis gaat verlaten. De droefheid over het feit, dat de oude familiebanden door het huwelijk worden geslaakt, vindt hare uiting in den weerstand van den kant der bruid en harer verwanten [2]).

Eenigszins anders is het gesteld met de sporen van eene matriarchale periode bij de oude Germanen. Hier zijn de overleefsels zoowel op zuiver maatschappelijk- als op rechtsgebied èn veelvuldiger, èn getuigen meer klemmend voor de hypothese, dat aan onze patriarchale periode een tijdperk van het vrouwenregeering is voorafgegaan. Zoo b. v. titel 44 van Salische volksrecht: *de reipus*. Hierdoor verstaat men de zonderlinge bepaling, dat de bruidegom, als hij een weduwe

---

1) *Mutterrecht und Raubehe*, S. 87.

2) »Een vroolijke bruid is een slecht voorteeken", zegt het volk.

huwt, boete moet betalen, en wel: 1°. aan den oudsten zusterszoon; 2°. den zoon der zustersdochter; 3°. den zoon van den neef van moederszijde; 4°. den moedersbroeder. Dargun [1]) meent, dat deze bepaling dagteekent uit een tijd, dat het huwelijk met een weduwe door de wet verboden was en dus met geweld diende te worden voltrokken. De strenge voogdij over vrouwen, die wij in het latere Germaansche recht aantreffen, geeft ons niet het recht, voor het oudere recht eene soort van gynaikokratie of vrouwenoverheersching te betwijfelen, zooals Karl von Amira terecht aanmerkt [2]). Toch zou ik de volgende bedenkingen in overweging willen geven. Als Germaansche matriarchale sporen wordt ook opgegeven de bloedsbroederschap of bloedband door bloedvermenging: »Een ieder late bloed vloeien uit zijn rechter arm", zeggen de *Gesta Romanorum*, C. LXVII, »ik zal het uwe drinken en gij het mijne, opdat de een den ander niet verlate noch in voor- noch in tegenspoed, en wat de een verworven hebbe, den ander voor de helft toekome"; verder de bloedwraak en reminiscenties van het kannibalisme [3]). Ja, verwantschap naar den bloede — in den zin van »met de moeder" — gold bij de Germanen zoo hoog, dat de vrouw zich op haar echtgenoot wreekte voor den moord, op haar broeder gepleegd [4]). Dergelijke gebruiken zijn in zwang bij een overgroot aantal stammen, zoo b.v. op de Oostkust van Afrika, zonder dat daar echter overal het matriarchaat de heerschende toestand is of voor het verleden verondersteld dient te worden. Inderdaad, bloedsbroederschap, bloedband, kannibalisme, bloedwraak enz. vormen een komplex van verschijnselen, die allen wortelen in de kinderlijk-naïeve volksvoorstelling, dat het vochte, warme bloed de zetel is van het leven, en op deze animistische grond-idee steunt ten deele

---

1) *Mutterrecht und Raubehe*, S. 71, 141 vlg.

2) In Paul's *Grundriss d. Germ. Philologie*, II, 2, S. 146.

3) Vgl. mijne kritiek op Frank's *Ritueele Moord* (Dl. CXX van dit tijdschrift) bl. 463. Over de bloedsbroederschap zie Karl von Amira *t. a. p.* en Lippert, *Religionen* enz., S. 6, 7, 47 vlg.

4) Dargun, *Mutterrecht und Raubehe*, S. 143.

ook het matriarchaat. Maar hieruit volgt niet, dat het matriarchaat zich ook moet ontwikkeld hebben overal daar, waar bedoelde instellingen het folklore zijn binnengedrongen.

Wèl is het een feit, dat bij het meerendeel dier stammen, waar heden ten dage het zoogenaamde totemisme of otemisme wordt aangetroffen, ook geheel of ten deele de matriarchale gezinsvorm en de exogamie heerschende zijn [1]). Naar men weet verstaat men door het totemisme de gewoonte, zich voor bloedverwant van bepaalde dieren en planten te houden. Uit deze gewoonte ontstaat de gelijknamige maatschappelijke instelling, krachtens welke de personen, die tot één bepaalden stam of klan behooren, gehouden zijn het dier, waarvan die stam zijn herkomst afleidt, niet te dooden noch te eten, maar het een bijzondere vereering te wijden. Dit dier is de *totem* of *kobong* van de stam, en de geslachts-bijnaam, hieraan ontleent, erft meestal over door de moeder. Zoo vindt men bij de bewoners van het Rotsgebergte Wolven-, Beren-, Kraaien-, Buffels-Indianen enz. [2]). Daar echter het totemisme zelf nog steeds op eene definitieve verklaring wacht [3]), is het vooralsnog onmogelijk aangaande de verhouding tusschen totemisme en matriarchaat iets naders te bepalen.

* * *

De verdedigers van een oorspronkelijk matriarchaat gaan, zooals wij zagen, mank aan het euvel van apriorisme, door het ruwste *per se* als het oudste te beschouwen; zij zondigen daarenboven door eene niet-methodische benuttiging en willekeurige waardeering der overleefsels, en door als algemeen heerschende toestand aan te nemen, wat slechts voor bijzondere gevallen bekend is. Dargun's bewering: »überall besteht die Tendenz des Mutterrechtes in die Verwantschaft

---

1) Grüneisen, *Der Ahnenkultus und die Urreligion Israels* (Halle, 1900) S. 245; Lang, *Onderzoek* enz., I, bl. 56.

2) Vgl. Knortz, *Was ist Volkskunde?* (Altenburg 1900) S. 27.

3) Grüneisen, *Der Ahnenkultus* enz. S. 246. De algemeene grondslag van dit verschijnsel is stellig het dogma der zielsverhuizing.

durch die Väter überzugehen, nirgends ist es umgekehrt" [1]), is beslist onwaar. In verschillende gevallen is de matriarchale toestand de *detritus*, zooals wij boven hebben aangetoond. Paul de Lagarde, die ook een oorspronkelijk matriarchaat bij de Arabieren loochent, beschouwt de Roodhuiden en Papua's als laag-gezonken volken. Patriarchale toestanden kunnen ook een bijmengsel van matriarchale gebruiken bevatten, zonder dat deze als *survivals* van een oorspronkelijk matriarchaat moeten worden opgevat. Dit beweert Grüneisen voor de Israëlitische maatschappij, die toch zeker sterkere matriarchale neigingen vertoont dan bv. de Romeinsche of Grieksche [2]).

Hetzelfde dient gezegd van de Batta's van Sumatra [3]). Matriarchale neigingen kunnen van elders zijn ontleend, kunnen ook ten deele onafhankelijk bij verschillende volken opkomen en veldwinnen of weer wegsterven: de gemeenschappelijk-menschelijke basis is dan het aanzien en de waardigheid der vrouw.

Ook berust het feit, dat bij den matriarchalen gezinsvorm wat erfrecht, verwantschapsbepaling, naamgeving enz. betreft, de vader geheel of ten deele buiten rekening blijft, niet uitsluitend op de volksvoorstelling, dat de bloedverwantschap door de moeder de eenige is: tusschen ouders en kinderen en tusschen de ouders onderling bestaan ook rechtsverhoudingen, bestaan ook verhoudingen van maatschappelijken aard, die bij machte zijn gebruiken en instellingen als degenen, die ons bezig houden, in het leven te roepen. Met name de klan-bepalingen, die noodzakelijkerwijze geen bloedsband veronderstellen, zijn het veelal, die het erfrecht regelen en den kring van personen bepalen, binnen welke het huwelijk geoorloofd of niet geoorloofd is. Dat de moeder optreedt als beschermster van het erfdeel der kinderen en bij voorkeur het eigendom der familie beheert, duidt m. i. uitsluitend op de voorname rol, haar plaatselijk tengevolge van juridisch-

1) *Mutterrecht und Raubehe*, S. 17.

2) *Der Ahnenkultus* enz., 210 vlg.

3) A. Schreiber, *Die Battas in ihrem Verhältniss zu den Malaien von Sumatra* (Barmen, 1874) S. 31 vlg.

ekonomische toestanden in het bestuur van het gezin toegedacht. Hier is dus een nieuwe faktor werkzaam, die zoogen. matriarchale toestanden scheppen kan.

Men heeft de geslachtsdrift in het gemeenschapsleven van den mensch overschat. Van het matriarchaat heeft men besloten tot het hetaerisme — waaruit zich geleidelijk de overige huwelijksvormen zouden hebben ontwikkeld — omdat slechts de heerschende toestand van het gemeenschapshuwelijk bij machte was, de vorming van het juiste begrip van het vaderschap te verhinderen. Zeker, wanneer hoegenaamd geen andere faktoren in het gemeenschapsleven op den voorgrond treden dan die tot het geslachtsleven behooren, zou een duurzaam matriarchale toestand, waar en wanneer dan ook, de onzekerheid van het vaderschap moeten veronderstellen. Maar dit wordt door de feiten geloochenstraft voor het gemeenschapsleven in het algemeen en voor het huwelijk in het bijzonder.

Het huwelijk kàn bij verschillende volkeren wel is waar de trappen van ontwikkeling doorloopen hebben, die wij in het bovenstaande hebben aangeduid, ofschoon het totaal dier ontwikkelingsgeschiedenis, en wel in de gewilde volgorde voor geen volk te bewijzen, dus zuivere hypothese is. Maar in geen geval hebben de anthropologen het recht ons hierin de geschiedenis van het huwelijk te schetsen.

Op de eerste bladzijden van Genesis wordt óók een huwelijksvorm vermeld, dien wij huldigen als het type van de verbintenis des menschen [1]). Deze vorm vereenigt man en vrouw niet slechts tot een fysiek, maar ook tot een ethisch en religieus geheel. Deze vorm is door de Godheid gezegend, die man en vrouw schiep naar haar beeld en gelijkenis. En al werd tengevolge van de broosheid der menschelijke natuur de heiligheid dezer instelling vaak verduisterd of ontwijd — meer zeer zeker bij de polytheïstische volken dan bij de Israëlieten — Christus heeft het huwelijk in zijn oorspronkelijken luister hersteld en er het karakter van sakrament op gedrukt [2]).

[1]) Gen. I : 27; II : 18.

[2]) Math. XIX : 9; Marc. X : 2; Luc. XVI : 18; Ephes. I : 32.

Deze huwelijksvorm is patriarchaal, maar in den edelsten zin des woords. Want al zegt de Apostel: »De man is het hoofd van de vrouw", hij voegt er bij: »gelijk Christus het hoofd is van de Kerk, Hij, Zaligmaker van zijn lichaam"; en al spoort hij de vrouw aan, haar echtgenoot in alles onderdanig te zijn, — weer volgt de volheerlijke opwekking: »Mannen, hebt uwe vrouwen lief, gelijk ook Christus de Kerk heeft liefgehad en Zich Zelven heeft overgeleverd voor haar,

Opdat Hij haar heilig zoude maken, haar gezuiverd hebbende met het bad des waters in het woord des levens,

Opdat Hij Zelf aan Zich Zelven volheerlijk de Kerk zoude voorstellen, niet hebbende smet of rimpel, of iets dergelijks, maar opdat zij heilig zij en vlekkeloos" [1]).

Hier geen tyrannie, geen slavernij, — maar gelouterde liefde, edelmoedige offervaardigheid, wederzijdsche heiliging.

Roermond, Nov. 1903. DR. JOS. SCHRIJNEN.

* * *

NASCHRIFT. Reeds was mijn manuskript ter perse, toen ik met blijde ingenomenheid kennis maakte met het onlangs verschenen werk van Pater Lagrange O. P., getiteld *Études sur les Religions Sémitiques* (Paris 1903). Wel is waar beperkt de schrijver zijn gebied tot de Semitische volken, maar hij behandelt de omvangrijke stof op zeer breeden grondslag en in verband met de algemeene geschiedenis der godsdiensten. Vooral merkwaardig in dit opzicht is het inleidend hoofdstuk: *Les origines de la Religion et de la Mythologie* (p. 1—40).

Deze *Études* zijn een standaardwerk van niet te onderschatten beteekenis. Al te lang is de geschiedenis ook der niet-christelijke godsdiensten van katholieke zijde miskend en het nut, dat daaruit ook voor de christelijke godsdienstwetenschap kan en moet voortvloeien. Eere aan mannen met ruimen blik, als Mgr. prof. de Harlez, den stichter van het het *Muséon*, abbé de Broglie, wiens *Problèmes et Conclusions de*

[1]) Ephes. V : 23—27.

l'Histoire des Religions met recht baanbrekend kunnen worden genoemd, eere aan den kring van Duitsche geleerden — onder hen Mgr. Dr. W. Schneider, bisschop van Paderborn — die sedert een tiental jaren een reeks van vakstudies publiceeren onder den titel van *Darstellungen aus dem Gebiete der nichtchristlichen Religionsgeschichte* (bij Aschendorff, Münster i.W.).

Lagrange behandelt in zijn werk tal van onderwerpen, die ik de eer had in een reeks van opstellen voor de lezers van dit tijdschrift toe te lichten; en met voldoening kan ik er op wijzen, dat de zienswijze van den geleerden skripturist mijne konklusies geenszins afbreuk doet. Eenige dezer punten laat ik hier volgen met aangifte der bladzijden, waar zij in de *Études* besproken zijn.

Verbasteringstheorie en oorspronkelijke openbaring p. 2, 3.— Oorspronkelijk monotheïsme p. 2, 21, 24, 27, 36. — Beschavingstoestand der wilden p. 5. — Totemisme, p. 18, 114 vlg., 240 vlg. — Euhemerisme p. 31, 109, 355 vlg., 384 vlg. — De vrees als mythische faktor p. 6, 18. — Animisme p. 6 vlg., 19, 27, 36, 39, 164 vlg., 249 *et passim*. — Polydaemonisme, polytheïsme, monotheïsme p. 15, 16, 24 vlg. — Fetissisme p. 9, 83, 153, 189 vlg. — Doodenvereering, met name „Ahnenkult" p. 6, 15, 16, 269 vlg., 285 vlg. — Exogamie p. 130 vlg. — Survivals p. 6, 15, 35, 179. — Sprookjes en mythen p. 31. — Mythologische verhalen ter bevrediging der nieuwsgierigheid p. 22, 28, 29, 35, 297 vlg., 251 vlg. — Prometheusmythe p. 29. — Naturalistische school van Max Müller p. 32 vlg. — Waarde der anthopologische of folkloristische methode (Andrew Lang) p. 4, 30, 35: „Le système qu' A. Lang a soutenu avec verve et érudition dans ses différents ouvrages . . . s'impose, selon nous, avec les restrictions que nous essayerons de marquer" (p. 35).

Over de waarde der „overleefsels" voor het aannemen van een matriarchalen gezinsvorm schrijft Lagrange: „Il faut encore se garder avec soin d'attribuer à l'homme primitif une institution par cela seul qu'elle se trouve chez les sauvages à l'état sporadique. Les sauvages ont très peu d'institutions qui leur soient propres à l'exclusion des civilisés, et

qui leur soient communes à tous. Leur accord est plutôt négatif; ils sont les *non-civilisés*, opposés aux *civilisés*. Il est donc peu scientifique, par exemple, de faire du matriarcat, comme forme isolée de la famille, la forme primitive d'union qui résultait du rapprochement des sexes" (p. 6). Feitelijk gaan matriarchaat, totemisme en exogamie meestal hand aan hand: „En fait d'ailleurs le totémisme est joint au matriarchat.... La conséquence d'un pareil système, où l'union avec des parentes est absolument prohibée, est l'exogamie" (p. 113). De schrijver vervolgt: „Tel est l'ensemble des faits qui constituent la situation totémique, et il n'est pas d'effort que n'aient tentés certains savants pour trouver dans Israël sinon cet état social, au moins d'obscures survivances de cet état.... Mais comment saura-t-on qu'il s'agit de survivances plutôt que de certains instincts généraux qui se sont arrêtés sur la voie où d'autres peuples sont allés jusqu'au totémisme? Ce qui caractérise la survivance, c'est le respect accordé à l'usage comme religieux, tandisque l'ensemble des idées le ferait considérer comme barbare en dehors de la religion. Or nous ne trouvons point ce caractère aux faits allégués. Ils pourraient à la rigueur être des vestiges du totémisme, mais ils peuvent s'expliquer de beaucoup d'autres manières" (ib). Vgl. p. 372. Zie ook in Lagrange's *Méthode Historique* (Paris 1903) het zesde hoofstuk: *l'Histoire primitive* (p. 183—220).

Van hoogst geachte zijde werd mij nog gewezen op prof. Zapletal's *Der Totemismus und die Religion Israels* (Freiburg i/d Schweiz 1901, *Coll. Frib.*, N. F. f. II). De geleerde schrijver wil geen keuze doen tusschen de verschillende systemen, ter verklaring van het totemisme voorgesteld, ofschoon de jongste theorie, die van Frazer, hem het meest toelacht. Volgens dezen anthropoloog vormt de totem oorspronkelijk het voornaamste voedingsmiddel van den klan, en deze draagt op magische wijze voor de vermeerdering van den totem zorg. De oorsprong van het totemisme blijft in duister gehuld. Eén der faktoren, bij de vorming van dit godsdienstig-maatschappelijk verschijnsel werkzaam, zou kunnen liggen in het afdwalen der verbeelding, vooral bij droomgezichten (S. 15).

Het achtste hoofdstuk (S. 138—173) handelt over de betrekking van het totemisme tot het matriarchaat met de meest nauwlettende zorg en strikt wetenschappelijke methode. Wat de Arabieren betreft luidt de slotsom: „Bei dieser Sachlage wird man unterdessen viel besser thun, auf ein arabisches Matriarchat nicht zu schwören und auch von untrüglichen Residuen [survivals] eines ursprünglichen Matriarchats nicht zu sprechen" (S. 156). „Die arabischen Stämme und Geslechter sind vorwiegend endogam" (S. 158). Dan gaat de schrijver de verschillende feiten na, die voor een oorspronkelijk patriachaat ook bij de Hebreërs pleiten, en ten slotte toetst hij de zoogenaamd matriarchale survivals aan een streng-oordeelkundige kritiek. Dit onderzoek toont aan, dat bedoelde residuën best met een patriarchalen toestand kunnen samengaan. Prof. Zapletal besluit met de opmerking, dat tusschen matriarchaat en totemismus — hoezeer ook *feitelijk* meestal gepaard, vgl. S. 138 aanm. 1 — z.i. geen kausaalverband bestaat: „Weder die Logik noch die Erfahrung gestatten uns den Schluss: Bei dem oder jenem Volk herrschte das Matriarchaat, also huldigte es dem Totemismus" (S. 173).

Naar aanleiding van Pater Zapletal's studie verscheen onlangs van de hand van prof. J. C. Matthes in Teyler's *Theol. Tijdschrift*, I Jrg., bl. 1—23 een artikel met het opschrift: *Het matriarchaat inzonderheid bij Israël.* Hem heeft de bewijsvoering van den Freiburger theoloog niet overtuigd. Zijne konklusie luidt: „Alles samengenomen, acht ik de hypothese van het matriarchaat bij Israël in overouden tijd waarschijnlijk. Overvloedig zijn de residua niet. Ook staat er zooveel patriarchaat tegenover, dat de sporen van het moederrecht moeilijk te vinden zijn. Toch acht ik ze aanwezig en van dien aard, dat ze ons nog eenige verschijnselen verklaren, wier beteekenis anders zeer duister blijft."

J. S.

HET KOPPELTEEKEN DER MODERNEN.

I.

Dichterije en proza van jongeren is, op 't oog, te kennen aan een kort streepje, dat er overal door de woorden breekt en kerft. 't Zien van dit streepje is niets nieuws onder de zonne, die onze letteren overgoudt; 't is een ouwe kennis van de schoolbanken: het koppelteeken. Nooit kwamen wij het zoo dikwijls tegen als tegenwoordig; 't is altijd op de been en 't dringt zich, op alle plek, in de rij. Apollo van den modernen Helicon zou nu de bezoekers van zijn magazijnen boven-op den berg kunnen vermaken met bijzonderheden over dit simpele teekentje, dat de schrijvers, o zoo gaarne zien, over dit kort-dikke zwartje, dat maar steeds onder de menschen is! Werkelijk, leg eens de koppelteekens, die tijdschrift en boek ons nu iedere maand geven, in de lengte aan-een, nevens die van een maand uit vroeger dagen — en wij durven wedden, om 'n heel lief ding, dat 't als een kilometer zal zijn bij een meter. Zeker heeft niet ieder schrapje recht op zijn plaats; even zeker is die veelvuldige streeperij geen bloot gevolg van mode, doch heeft er de rede part in.

Terwey heeft dit in § 409:

„*Men* bedient zich van het koppelteeken:

1. in woorden, waarin eigennamen of van eigennamen gevormde adjectieven voorkomen: Manilla-sigaren, Turksch-rood;

2. in titels, die uit de samenkoppeling van twee woorden zijn ontstaan, wanneer beide of een van beide bastaardwoorden zijn: vice-voorzitter, sergeant-majoor;

3. in aardrijkskundige namen, bestaande uit een eigennaam en

een adjectief of bijwoord: Noord-Holland. Adjectieven, van dergelijke woorden gevormd, behoeven geen koppelteeken: Noordhollansch.

4. in samenstellingen, waarvan *het eerste lid alleen* betrekking heeft op het eerste gedeelte van het tweede lid en niet op het geheel: oude-mannenhuis".

Zeker niet volledig. Terwey schreef enkel *de gevallen* op, waarin *men* het koppelteeken bezigde, zonder het groote beginsel te wijzen, waarvan *men* was uitgegaan ter vaststelling dier regels. In andere taalboekjes vinden wij méér; zóó in *Spelregels* (bij Wed. Uyttenbroek gedrukt in 1876, bl. 33): »Men verbindt door het koppelteeken die samenstellingen, welke, als ze werkelijk aaneengeschreven werden, een ongewoon voorkomen zouden hebben".

Zie, nu weten wij iets met dezen hoofdregel; telkens als wij vinden, dat een samengesteld woord, aaneengeschreven, er dronken uitziet, mogen wij een streepje languit tusschen zijn deelen leggen. Wij moeten zelf mee beslissen. De handen der modernen staan nogal naar 't vormen van nieuwe woordverbindingen; zij worden ijverig op de vingers gezien bij hun werk; dat mag: want ze stijfselen en rijgen gewoonlijk volgens oud-hollandschen trant. Als de jongeren aan den slag zijn, hebben zij recht — zoodikwerf zij vinden, dat die jonge samenstellingen aaneengeschreven niet zullen ingaan bij de waardeering en het gebruik van de lezende menschen — om het koppelteeken te plaatsen tusschen de deelen. Zij staan dan op het breede princiep der *Spelregels*.

We gaan bij van Deyssel kijken hoe volgens deze regels wordt gewerkt [1]). Men kan veel kwaad zeggen van Lodewijk v. Deyssel: dat men juist hem niet moet raadplegen over 't schenken van vereering aan letterkundigen; dat hij zonder bleeken of blozen zaken aanraakt, waarvan Sint Paulus wil, dat wij afblijven; dat hij een zedeloos boek bepraat en beprijst, als was 't iets zeer-eerlijks, de Boerenbond b. v. of de Sint-Vincentius-vereeniging; dat hij 't geloof zijner vaderen heeft laten loopen uit zijn bloed en meer dan gepaste eer

---

1) L. van Deyssel, *Verzamelde Opstellen* (Eerste Bundel, Tweede druk).

bewijst aan stof. Maar zijn taal, zijn taal berijdt hij als een meester, en zij loopt: omhoog den kop, recht-néér de pooten, in stap, draf, galop of ren, net naar zijn teugel of zijn spoor 't belieft.

Het gepassie zijner ziel weet hij te verpapieren in geweldige duidelijkheid. Hij staat als op uw kamer te scheldspreken, luid en met klem, en de woede ziet ge schuimen op zijn mond en voelt ge razen uit zijn stem. Zijn bedoelen brandt als Julizon in uw oogen of doortintelt uw oor als noordenwind in den winter. Hij heeft wel eens erge dingen gezegd over taal, gelijk op blz. 88: »Sommigen hebben tegen (zulke) nieuwigheden, wanneer deze niet, zoo als zij zeggen, op de taal gegrond zijn, niet volgends de leer der taalvorming zijn te verklaren, maar dit zijn taalgeleerden of taalkundigen, die bij het beoordeelen van taal, van een andere praemisse uitgaan dan wij. Al zoû een woord ten zeerste strijden tegen de geschiedenis, tegen de genealogie van de taal, — zoodra het met zijn klank nauwkeuriger iets aanduidt dan een bestaand woord zoû kunnen, is een artiest volkomen gerechtvaardigd, wanneer hij zoo een woord gebruikt". Deze en dergelijke stellingen beschouwen wij niet als met kalmte en berekening neergezet. Neen, als ondoordachtheden ontflapt in booze buien, als spuwsels in toorn weggefluimd tegen wat hij bezag als »arme menschen uit een vervaltijdperk". Zijn eigen werk bewijst, dat hij gek is op zijn woord; een slechte zin of een ongelukkige uitdrukking is een schop tegen 't schoone lijf van de taal, en Lodewijk van Deyssel kan er uw doodvijand om worden.

Ter zake. Dat het plaatsen van een zelfstandig naamwoord, van den stam eens werkwoords, van een adjectief, van een telwoord of van een bijwoord vóór 'n ander substantief weer nieuwe *zelfstandige* naamwoorden geeft — is bekend; hoe versche *bijvoegelijke* naamwoorden worden gevormd door een der vorige hulpwoorden te binden vóór een ouder adjectief — weten wij ook. De jongeren zijn na 't begrijpen dezer regels niet blijven staan als stokken bij de voorbeeldjes in hun Grammatica. Zij hebben zich gebukt naar den grond en gezocht en opgeraapt. Zelfs hebben ze bijwoordelijke

uitdrukkingen behandeld op voet van enkele bijwoorden, als 't over samenstelling ging, en ze hebben ook andere rededeelen samenstellers-diensten laten verrichten. Zoo zijn waarlijk vreemde wezens te voorschijn gekomen op dien nieuwerwetschen scheppingsdag. Of de vrije taal verlof gaf om zóó breed de stukken op te vatten, blijft *hier* buiten spel en kijf. Het jonge volk van de letterkunde heeft zelf ingezien, dat zijn vreemde samenstellingen de wijde wereld niet behoorden in te gaan aan-een-geschreven en, daar 't oude koppelteeken voor de hand lag, hebben zij dit opgenomen en het z'n oude zaken laten doen. En nu snappen wij dit werk van Lod. van Deyssel:

vreemd-opkijkerigheid . . . . . blz. 133
behagelijk-wijze kletserigheid . . . . . » 133
meening-mededeelingen . . . . . » 140
menschelijk-leven-beschrijving. . . . . » 143
groot-goede . . . . . » 143
Eén God van om-zich-zelfs-heerlijkheid . . . » 138
vrij-uit kunst . . . . . » 143
zeggings-gekun . . . . . » 191
bijna-woorden . . . . . » 200
een stad-in-brand-steker . . . . . » 205
eene misschien-valsche praemisse . . . . . » 209
een avond-opvroolijker . . . . . » 213
lijk-witte weeën . . . . . » 221
wit-blauw-gouden dag. . . . . » 222
gewoonte-leventjes . . . . . » 235
lees-bekwaamheid . . . . . » 238
negentiende-eeuwers . . . . . » 247
de nooit-vieze manier van den schrijver . . » 65
afschuwelijke zich-beter-weting . . . . . » 74
zacht-zwart . . . . . » 3
koningen-glimlachjes . . . . . » 10
prinsen-handdrukjes . . . . . » 10
de sterke taal-willers . . . . . » 1
het kunstenaars-oog . . . . . » 269
wilde mensch-dieren . . . . . » 268
metalen machine-wezens. . . . . » 268
niet-brave menschen . . . . . » 103
het kunstenaar-zijn. . . . . » 49
voor-den-gek-houderij . . . . . » 15

II.

Wij meenen, dat er nog een tweede regel is, dien v. Deyssel met zijn koppelteekens volgt. Zóó zetten wij dien neer: *Het koppelteeken wordt ook gebezigd bij samengestelde woorden om de aandacht van lezers te trekken naar de samenstellende deelen, teneinde daardoor het geheel voller te doen verstaan.* De taal die wij schrijven is, voor een groot stuk, aangenomen taal. Duizend keeren klinken ons dezelfde woorden tegen uit boek en krant; ze zijn volmaakt thuis in onzen mond en gaan er in en er uit. Omdat 't geen zilvergeld is, springen wij er ruw mede om en geven uit zonder goed te bezien. Wij denken niet aan de twee, drie begrippen-alleen, die samen 't eene groote woord vormen. Wij hebben geen trek om zijn leden even uit-een te halen en wij kunnen 't ook niet meer gemakkelijk, vanwege de sleet die in de vormen gekomen is. En wij weten maar half wat wij zeggen. Een streepje nu, dat dikwijls-gebruikte samenstellingen verdeelt, zet de aandacht eerst voor 't eerste deel, vervolgens voor 't tweede; het leert de woorden be-grijpen in hun geheel; het snijdt soms beelden fijn uit vierkante blokken en doet de taal derhalve goed en mag er wezen.

Deze beschouwingen schijnen vast in-vloed gehad te hebben door deze van Deysselsche vormen:

weer-wil, blz. 204, weer, weder = tegen.
her-innering, blz. 218, inneren is frequentatief van innen = inbrengen (in 't geheugen).
des-bewust, blz. 9, *des* = oude tweede naamval onzijd. enkelv. van *dat;* Terwey, § 286.
uit-een-gezet, blz. 37.
al-geheele. blz. 52, *al* wordt gebruikt om den zin van het woord, waarbij het gevoegd is, te versterken: Pieter Weiland en *Woordenboek der Nederl. Taal.* Dus pleonasme, hier.
belang-rijk, blz. 57.
vooraf-gaat, blz. 54.
geest-driftig, blz. 58, *ig* na zelfst. naamw. beteekent hebbende, bezittende; dus een geest waarin drift (drijving) is.
ver-talen, blz. 58, ver = anders doen, vertalen = anders talen, in een andere taal brengen.

buiten-gewone, blz. 61, in navolging van 't lat. *extra*ordinarius: *Woordenb. der Nederl. Taal.*
te-recht-wijzende, blz. 73, *te* vóór 'n naamw. is dikwijls evenveel als *naar* met het onbep. lidw : P. Weil.
in-der-daad, blz. 80, der daad = dativ. van daad.
te-rugtreedt, blz. 143, terug = bijw. uit *te* en *rug*, in de richting van den rug: R. K. Kuipers, *Volled. Woordenb. der Nederl. Taal.*
even-min, blz. 206.
voor-eerst, blz. 209.
boven-dien, blz. 212, voegwoordelijk bijw., koppeling uit *boven* en *dien* den 3en naamv. onz. enk. van het aanw. voornaamw. *die*: *Woordenb. der Nederl. Taal.*
rond-uit, blz. 213.
voort-durend, blz. 215.
al-licht, blz. 215, al = versterking van *licht* = gemakkelijk.
op-nieuw, blz. 218, koppeling van het voorz. *op* en 't als subst. gebruikte bijv. naamw. *nieuw*: *Woordenb. der Nederl. Taal.*
laf-hartig, blz. 222, *ig* (vergelijk geest-driftig) een laf hart bezittend.
tusschen-beide, blz. 235, beteekent eigenlijk te midden van twee: Kuipers.
in-tegen-deel, blz. 239, deel dat ligt tegenover 'n ander deel: Weiland.
zoo-danig, blz. 247, *danig* in verband met doen (gedaan): Weiland.

Iedereen zal toegeven, dat de gedachten, die in deze woorden lagen, blooter liggen nu; hetgeen door de taterende goê gemeente ietwat uitgesleten was is weer vernieuwd en wat de jaren hadden overwaasd is ferm opgewreven en met glans blijven deze woorden tellen onder de juweelen van onzen Nederlandschen taalschat. Laat ons gerust gelooven, dat dit nietige streepje nog veel meer nut kan doen en lange rijen woorden kan helpen verstaan. Bij voorbeeld: be-grijpen; vol-houden; naar-mate; on-vol-doenbaar; glim-lach; on-weer; on-middel-lijk; eenigs-zins; in-ge-togen; heel-al; merk-waardig; onder-geschikt; ver-eenigd; al-tijd; ver-velen; eer-bied.

Alle overdrijving schaadt; en men ga nu zijn bladzijden niet onbedachtzaam bepeperen en bezouten met koppelteekens. Toch, wanneer oplettendheid en onderzoek zijn voorgegaan, neme men, vrank en zonder schroom, dit oude hulpmiddel, telkens als de wegende rede knikt dat 't goed is.

Nog iets. Een zelfst. naamw. noemt den naam van een persoon of een ding. De namen, waarmee van Deyssel zijn

personen of zaken benoemt, zijn ooit lang; bijzonder als hij bijnamen geeft of steekt boven water. Dan ziet hij soms in 'n heel spreekwoord of zegswijze eerst den schoen, die past.

Om aan te duiden, dat die woorden allen samen dienen voor slechts één persoon of zaak, bindt hij ze aan elkander door een koppelteeken en we krijgen te zien:

'n grappenmaker van mot-je-nog-ver . . . . . blz. 129
'n ginnegapper van je in 'n hoekie-een-beroerte-lacher . . » 129
een wawawa-stijfsel-limmonade-koffie-en-anijsmelk-diskussie . » 227
russisch-engelsch-duitsch-belgisch-handels-reizigers-feuilleton. » 262
een bladzijde-van-het-boek-des-levens-openslaander . . . . » 280
een schetser-naar-het-leven . . . . . » 180
'n alias-zat-in-de-kast-en-z'n moeder-dacht-dat-'t brood-was . » 281
'n stommetje-stommetje-ónder-de-deken-van-niet-te-lachen-en- » 281
niet-te-spreken . . . . . » 281
slinger-om-den-armachtigheid . . . . . » 157
derde-rangs-pamflettisten-natuur . . . . . » 84
Johannes-bij-wien-Zolaas-wijn-uit-de-kan-is. . . . . » 108

De een zal deze manier mooi vinden; 'n ander niet. Noem ze dol, aanstellerig, stapel of echt, typisch, schilderend — als 't niet te dikwijls gebeurt en trouw stemming weergeeft — wat is er tegen?

We werken niet voor vermenigvuldiging der koppelteekens; we schrijven, opdat het goede in de modernen worde begrepen en gewaardeerd; want we zien niet graag ernstigen arbeid dom belachen of beschokschouderd.

Diest (België). H. LINNEBANK, O. S. Cr.

'S KONINGS NAAM.

De wilde wereldstroomen,
Verdelgingswoedend, komen
O Wereldkoning! saâm
Als dwingende tyrannen,
Om U van d'aard te bannen
En Uw verheven Naam.

Maar aller tijden strijden
En aller eeuwen lijden
Verkondigen den faam
Van 't zegenrijk regeeren
En roemvol triumfeeren
Van Uw verheven Naam.

De smart zit neêrgedoken,
De lichaamskracht gebroken
Tot arbeid onbekwaam.
Maar aan dat lust'loos leven
Wordt vreugd en kracht hergeven
In Uw verheven Naam.

Zou 't vuur des oproers zieden
In 't heer der arbeidslieden,
Wordt werklust schande en blaam;
Dan zullen die gelooven
Den gloed des opstands dooven
In Uw verheven Naam.

Geen vrees voor nieuwe tijden
Met worstelstrijd en lijden:
  Wij komen om U sâam
En gaan langs alle wegen
Met moed den vijand tegen
  In Uw verheven Naam!

Want aller tijden strijden
En aller eeuwen lijden
  Verkondigen den faam
Van 't zegenrijk regeeren
En roemvol triumfeeren
  Van Uw verheven Naam.

Bovenkerk. CH. LOHMEIJER Pr.

DE GODSLAMP.

O, eeuwig lichtend altaarlicht,
Dat voor geen donk'ren avond zwicht!
Het leven van uw glimlach gaat
Onschuldig op het dor gelaat
Des donkers spelen. Uw gevlam
Verjaagt het duister, grim en gram,
Dat henenvlucht als 't schaduwbeeld
Van 't loover, waar de wind in speelt.

O, eeuwig lichtend altaarlicht,
Dat voor geen donk'ren avond zwicht!
Als ik bij laten avond kom
In 't eenzaam, stille heiligdom
Des Heeren, schijnt uw flikkerglans
Mij 't flitsen toe der gouden lans,
Door losse en leênge hand gemend,
Eens schildknaaps voor Gods legertent.

O, eeuwig lichtend altaarlicht,
Dat voor geen donk'ren avond zwicht!
Gij, vlammende stilzwijgendheid,
Die, zwijgend, zoo welsprekend zijt,
Het beeld mij zijt der avondster,
Die, flonkerende aan het hemel-ver,
Voor d' ongezienen Schepper blaakt,
Dien ons de stilte voelbaar maakt.

O, eeuwig lichtend altaarlicht,
Dat voor geen donk'ren avond zwicht!
Mijn harte, dat nu blakende is,
Toch nooit de noodige olie miss'
Der goede werken, en altijd
In mij, ten tempel eens gewijd
Des Heil'gen Geestes, brande hel
Voor Jesus in mijn lijfskapel.

P. fr. MARTIALIS VREESWIJK, O. F. M.

NIEUWE UITGAVEN.

Biblische Studien. Herausgegeben von Prof. Dr. O. Bardenhewer in München. Herder, Freiburg im Br. [1]).— VII. Band, 4. Heft: *Die Einheit der Apocalypse* gegen die neuesten Hypothesen der Bibelkritik verteidigt von Dr. M. KOHLHOFER, 1902. (VIII u. 144 S.). M. 3. — VII. Band, 5. Heft: *Die beiden ersten Erasmus-Ausgaben des Neuen Testaments und ihre Gegner.* Von Prof. Dr. A. BLUDAU. 1902. (VIII u. 146 S.). M. 3.20. — VIII. Band, 1. Heft: *Die Irrlehrer im ersten Johannesbrief.* Von Dr. A. WURM. 1903. (XII u. 159 S.). M. 3.50.

De inhoud der *Biblische Studien* pleegt aangenaam afwisselend te zijn. Getuigen wederom de drie *Hefte*, die deze recensie gaat bespreken.

I. Dr. Kohlhofer verdedigt de *eenheid* van den Apocalyps tegen de moderne hypothesen der ongeloovige Bijbelkritiek. Ons heilig boek zou een doorzichtig samenstel zijn van chris-

[1]) Ook in Duitschland heeft men behoefte gevoeld aan eene *Revue biblique.* Sinds Januari 1903 verschijnt bij Herder »in Verbindung mit der Redaktion der *Biblischen Studien*" eene driemaandelijksche *Biblische Zeitschrift*, uitgegeven door de professoren van Freising en München Dr. J. Göttsberger en Dr. J. Sickenberger, met medewerking van de beste duitsche geleerden in en buiten het Vaterland (M. 12). Dit tijdschrift is dan nationaal in den vollen zin, vertegenwoordigende de geheele duitsche school. De eerste jaargang maakt een gunstigen indruk. De artikelen zijn degelijk werk, de *Besprechungen* zijn eerlijk en waardeerend, de *Bibliographische Notizen* kort en kernachtig. Maar wat vooral de sympathie zal wekken, is de waardeerende houding, die in acht genomen wordt tegenover de geavanceerde school »ausserhalb Deutschlands", want wederzijdsche waardeering is in onzen modernen tijd noodig als brood. Aan beide scholen zal zij ten goede komen. Floreat et crescat!

telijke, joodsche, gnostieke, helleensche, mythologische bestanddeelen, door een christen-redactor vereenigd in de tweede eeuw na Christus. Zijne plaats zou zijn naast *Het Boek Henoch* en andere apocriefe apocalypsen.

»Was organisch zusammengewachsen ist, wird gewaltthätig zerschnitten" (S. 11), ziedaar de algemeene grief, die schrijver tegen alle hypothesen van rationalistischen aard inbrengt. En te recht, want de Apocalyps is één geheel, één profetisch drama (IV, 1—XXII, 5), met een voorwoord en een slot.

Eén voor één onderzoekt Kohlhofer de gronden, waarop die kritiek hare hypothesen heeft opgebouwd. Met germaansche bedaardheid en degelijkheid behandelt hij achtereenvolgens de vragen: of de Apocalyps antipaulinische sporen vertoont, of bij joodsche apocriefen geborgd is, of Cerinthus' hand valt waar te nemen, of Philo's logos heeft ingewerkt, of Babylon's godenleer zou benut zijn, of het boek zich zelven tegenspreekt, in herhalingen vervalt, onderbroken verhalen geeft, van taal verandert, naar verschillende tijdperken heenwijst. En het blijkt, dat de moderne hypothesen zonder voldoende redenen de traditioneele eenheid van dit boek geloochend hebben.

Jammer, dat de schrijver bijna uitsluitend negatief de eenheid van den Apocalyps doet uitkomen. Slechts een paar bladzijden (S. 103—107) zijn gewijd aan den onderlingen samenhang der zeven groote visioenen. Toch ontmoeten wij ook hier goede exegese. Het eerste visioen, het boek met zeven zegels, »enthält die Parusie und deren Vorereignisse.... Das sechste Siegel stimmt mit den letzten Zeichen der nahenden Parusie bei den Synoptikern überein" (S. 104). Op dezen grondslag voortbouwend, worden de zes volgende visioenen een kunstvol geheel: *de laatste dagen der Kerk* [1]), die eindigen, waar de eeuwigheid aanvangt en het nieuwe Jerusalem, de hemel, zijne poorten ontsluit. Ieder visioen staat op zich zelf; maar ieder brengt nieuwe bijzonderheden omtrent die laatste dagen; ieder volgend visioen ontwikkelt, wat in het

1) De oude verklaring der Vaders komt dan weder tot haar recht. De verklaring van den ondergang van het Joden- en Heidendom is uit de 16e eeuw, die van de geheele kerkgeschiedenis uit de middeleeuwen.

voorgaande slechts even getoond was; het zevende visioen, de hemel in zang en beeld, is als de apotheose, die ons met Joannes doet verzuchten: »Heer Jesus, kom!"

Aan het einde dezer gewaardeerde studie vraag ik mij af: welke eenheid eischt schrijver voor den Apocalyps? Deze vraag doet eene leemte aan het licht komen, waarop ik uit waardeering nog even wijzen wil.

Letterkundige kritiek, »höhere Kritik", beoefenend, had Kohlhofer in den Apocalyps moeten onderscheiden: de acht *visioenen* en de *beschrijving* dier visioenen. De visioenen gingen vooraf en zijn *revelatie*; de beschrijving volgde, later en is enkel *inspiratie*.

In de visioenen, in de zeven laatsten n.l., die den hoofdinhoud van het boek uitmaken, bestaat eenheid: ze zijn één drama in zeven akten; ééne *exstase* gaf ze ook te aanschouwen. Maar het eerste visioen, de zeven brieven n.l. aan de zeven Aziatische Kerken, mag niet in die eenheid betrokken worden; en dit niet alleen, omdat het onderwerp verschillend is, maar ook, omdat het in eene afzonderlijke *exstase* aanschouwd is. *Twee* exstasen moet men aannemen (Vgl. I, 10 met IV, 2).

Alle visioenen heeft Joannes onder ingeving Gods in *één boek* vereenigd. Als blijkt uit den titel (I, 1—3), dien Joannes heeft aangebracht, toen hij het boek voleind had, beschouwde hij zijn eerste visioen, met zijn particulier karakter, meer als inleiding en voorwoord.

Hoe nu heeft Joannes, tot bewustzijn gekomen, de visioenen, die hij gezien had, in woorden gebracht? De inspiratie was geen revelatie. Zij was slechts eene geheime werking van God, die den zelf-denkenden en zelf-schrijvenden hagiograaf deed werken in Zijne hand, als Zijn werktuig. Welnu dan, schreef Joannes origineel? Of heeft hij soms woorden, idees ontleend aan de hem bekende Isaias, Ezechiël, Daniël? Soms ook aan andere, profane literatuur? Stond hem ook een schrijver ten dienste in zijnen hoogen ouderdom? Heeft die schrijver soms Joannes iets gesuggereerd? Ziedaar een paar vragen, die in den goeden zin modern en zuiver katholiek zijn, en die op een modern en katholiek antwoord wachten.

Kohlhofer blijft het ons schuldig. Jammer, want langs dezen weg moet de dwaling komen tot de waarheid. Op deze wijze ook kan eene bevredigende oplossing worden gegeven aan de werkelijke moeielijkheden, die reeds Origenes' leerling, de heilige bisschop van Alexandrië, Dionysius, inbracht tegen den apostolischen oorsprong van den Apocalyps.

II. Prof. Dr. Bludau wijdt eene historische studie aan Erasmus' twee eerste Bijbeluitgaven, gepubliceerd in de jaren 1516 en 1519. Hoofdbronnen zijn Erasmus' brieven en strijdschriften. Deze uitgaven bevatten op de eerste plaats den griekschen tekst van het Nieuwe Testament, daarnaast eene nieuwe, van de Vulgaat afwijkende klassieke vertaling in het Latijn van Erasmus' hand, ten slotte eene groote collectie aanteekeningen. »Sein Bibelwerk sollte in seinem Sinn Ausgang und Fundament der theologischen und kirchlichen Reformen bilden" (S. 14).

De grieksche uitgave van Erasmus is zonder waarde. Dit vonnis dateert al reeds van de dagen van Bengel (1734). »Erasmus hatte noch den naiven Glauben, dass ein griechischer Text, hergestellt nach den ersten besten Handschriften, die *Graeca veritas* sei" (S. 143). Delitzsch schreef dan ook reeds in 1861: »Es wäre in der That ein Glück gewesen, wenn nicht der Erasmustext, sondern der complutensische die Grundlage des späteren *Textus receptus* geworden wäre" (*Handschr. Funde*, I, 5).

Interessanter en nieuwer is het tweede gedeelte dezer bijdrage (S. 58—143): »Die Streitigkeiten".

Op een schrijven aan Paus Leo X van 28 April 1515, »einen längeren und höchst geschmacklosen Brief voll unwürdiger Schmeichelei" (S. 9), ontving Erasmus een zeer vereerend antwoord. Zijne eerste uitgave werd daarop aan Leo X toegewijd. Voor zijne tweede uitgave bekwam hij door bemiddeling van den pauselijken legaat in Zwitserland, Antonio Pucci, den 10den Sept. 1518 eene breve van approbatie, waarin de Paus zijn vroegeren arbeid prees, niet alleen omdat die aan Z. H. was toegewijd, maar ook omdat die getuigde van eene

uitmuntende en nieuwe soort van geleerdheid, welke nuttig zou zijn èn voor de studie der theologie èn voor het zuiver geloof. Deze breve werd afgedrukt in alle volgende uitgaven.

Maar de strijd kon niet uitblijven. Het verwerpen der kerkelijke Vulgaat op eigen gezag, maar vooral het hevig bestrijden van kerkelijke misbruiken, het voorstaan van afwijkende en verdachte Schriftuurverklaringen, het minachten van scholastieke leeringen in zijne *Annotationes*, verwierven Erasmus dra evenveel scholastieke vijanden als humanistische vergoders. Zijn lastigste vijanden waren de Engelschman Lee, de Spaansche professor Lopez Stunica en de te Rome vertoevende Spanjaard de Carranza. Erasmus voelde zich sterk door de bescherming van Leo X en Adrianus VI.

Nu volgde strijdschrift op strijdschrift in dat vloeiende klassieke Latijn, waaraan men aanstonds den meester der humanistiek erkent. Al is de groote man wel eens klein, de indruk, dien dit stuk historie maakt, is niet ongunstig. Somtijds mist men in den scherpen criticus den goeden toon, die dan in spot en lach ontaardt; in den vaardigen kampvechter, de edelmoedige zelfbeheersching, die niet meer wondt dan noodig is; maar Erasmus was een kind van zijn tijd, en zijne tegenstanders waren ook niet altijd van edelen stam, al streden zij dan ook voor de reinheid des geloofs en het behoud der tradities. Erasmus was een man met hartstocht en genie, en zijn tijd had behoefte aan hervorming. In dit daglicht staat Erasmus bij Bludau.

Tot besluit een woord van den grooten Ximenes, wiens grieksch Nieuwe Testament, reeds in 1514 gedrukt, eerst in 1522 in den handel kwam. Toen Alcala's professor Stunica Erasmus' werk aandiende als zijnde vol fouten en dwalingen, hervatte de heilige kardinaal: »Wenn man doch nur wie Erasmus schriebe! Gebt uns entweder Besseres oder tadelt nicht die Werke anderer" (S. 126).

III. Dr. Wurm stelt een nieuw onderzoek in naar de ketterijen, die door den H. Joannes in zijn eersten brief bestreden worden, en dit »unbeeinflusst von den Väternachrich-

ten" (S. VI). Tot nu toe was men algemeen van gevoelen, dat de Antichristen, die de apostel in zijn evangelie en zijn brief altijd door voor oogen had, joodsche Gnostieken en Doketen waren van het type Basilides en Cerinthus, ons voornamelijk door Irenaeus bewaard.

Schrijver toont aan in eene nauwkeurige exegese, dat Joannes eene tweevoudige dwaling bestrijdt: eene theoretische omtrent den persoon van Jesus en eene practische omtrent de zedenleer. Omtrent den persoon van Jesus hield men staande: Hij was niet de menschgeworden Zoon van God, niet de Messias, die ons door zijn dood het leven had teruggeschonken. Omtrent de zedenleer gold de leuze: geen zonde verbreekt de vereeniging met God! Op die vereeniging met God door de liefde beroemde men zich, zonder evenwel antinomist te zijn, maar ook zonder de zonden te schuwen en de broederliefde te beoefenen.

Wie nu zijn die ketters?

Wurm houdt staande: geen Gnostieken, die de schepping toeschreven aan eene macht, welke, onderscheiden en afgescheiden van den Opperheer, dien God zelfs niet kende; geen Doketen, die Jesus' historische persoonlijkheid loochenden; maar afvallige joodsche christenen, die met het verstooten van de dwaasheid des kruises den wereldschen geest weder hadden aangenomen. Jesus was hun een gewoon profeet. Tegen dezulken toch waarschuwt Joannes: »Wie is een leugenaar, dan hij, die loochent dat Jesus *de Christus* is. Deze is een *Antichrist*, die den Vader en *den Zoon* loochent" (I Joan. II, 22) — den Vader slechts »in der Konsequenz des Apostels" (S. 4) — en: »Alle geest, die belijdt, dat Jesus Christus in het vleesch gekomen is, is uit God; en alle geest, die Jesus ontbindt, is niet uit God; en deze is *de Antichrist*" (IV, 2). Deze twee stellingen dekken elkander; er is in de laatste geen doketische aanduiding. Jesus is volgens den apostel de vleeschgeworden Zoon des Vaders, God en mensch, gekomen als Messias »in zijn bloed" (V, 6): »God heeft ons eeuwig leven gegeven, en dit leven is in zijn Zoon: die den Zoon heeft, heeft het leven; die den Zoon niet heeft, heeft het leven niet"

(V, 11 v.). Deze leer is ook de gouden draad, die door het geheele vierde Evangelie loopt (Vgl. *Katholiek*, Dl. CXXIV, bl. 243 v.). Zóó is ééne dogmatische ketterij aanleiding van brief en evangelie: ontkenning nl. van incarnatie en redemptie met behoud van het geloof in den Vader, den God des Ouden Verbonds.

In hoofdtrek is deze studie een stuk uitmuntende exegese, dat alle waardeering verdient en kennismaking overwaardig is. Aan dit boekje is men niet bekocht. Zal echter het algemeen gevoelen moeten gewijzigd? Ik betwijfel het. De gnostieke philosophie met haar doketisch bestanddeel, zooals wij die uit Irenaeus kennen, loochende juist de twee geloofswaarheden door Joannes zoo duidelijk uitgesproken; zij aanvaardde den éénen God, die den Christus over Jesus gezonden had bij den doop: Jesus was de Christus door water alleen. Neen, zegt Joannes, »niet door water alleen, maar door water en bloed" (V, 6). Dat de moraal der ketters niet de gnostieke moraal is, kan moeielijk bewezen worden. Men houde in het oog, dat Cerinthus van joodsche afkomst was. En men vergete niet, dat Paulus reeds in de Aziatische Kerken, waaraan Joannes schreef, met klem van woorden de valsche gnosis bestreden heeft (Vgl. Colos. II, 4—8; I Tim. IV, 5; VI, 20 vv). Een zeer goede behandeling van dit punt ontmoeten wij in het duitsch-fransche werk: Reithmayr-Valroger, *Introduction historique et critique* (I, p. 100—115), door schrijver niet benut.

fr. R. PEETERS, O. F. M.

Ontologie of Algemeene Metaphysica door J. TH. BEIJSENS, *Hoogleeraar aan het Groot-Seminarie te Warmond.* Amsterdam, C. L. van Langenhuijzen, 1904. 320 blz.

De *Logica* en *Criteriologie* van prof. Beijsens hebben zijne *Ontologie* met groote belangstelling doen te gemoet zien. Een blik op den *Inhoud* aan het einde van dit nieuwe werk en op de alphabetische Inhoudslijst geeft reeds een zeer gunstigen indruk omtrent den rijkdom der daarin behandelde stof, orde en wijze van behandeling. Het boek is in twee afdeelingen gesplitst: I. *Over de metaphysiek in het algemeen* — II. *Over*

de meest algemeene wijzen van zijn. De eerste afdeeling heeft onder zich de volgende hoofdrubrieken: Over het zijnde — Over de transcendentale eigenschappen der dingen. De tweede: Over de zelfstandigheid — Over het bijkomstige in het algemeen — De quantiteit — Over qualiteit — De betrekking — Actie en Passie — Plaats en ruimte — De tijd.

De lezing van het geheele werk stelt de verwachting, welke èn de blik op den *Inhoud* èn de naam des Schrijvers veroorzaakt, niet te leur. Deze Ontologie treedt met waardigheid op als eerstelinge harer soort in de nederlandsche taal; zoo nog iemand den twijfel koestert, of scholastieke Metaphysiek wel diep en duidelijk in onze taal behandeld worden kan, hij neme deze Ontologie ter hand; zijn twijfel of vooroordeel zal verdwijnen.

In stijl en voorstelling heeft prof. B. zich aan den trant van Aristoteles gehouden; 't is niet de toon der beschouwing van de reeds ontdekte waarheid, die zelfs in de Metaphysiek tot bezieling voeren kan; 't is veeleer de toon van het kalme en koele onderzoek, dat gemoedsaandoeningen aan den lezer overlaat, zich niet dan met redenen voedt en de beste waarborgen geeft voor een objectief resultaat.

Deze Ontologie vereenigt op gelukkige wijze de gehechtheid aan het goede oude, en een zeker modernisme. Het valt nu eenmaal niet te ontkennen, dat de scholastiek dikwijls »des Guten zu viel" geleverd heeft, en dat zelfs nieuwere handboeken niet allen ballast over boord geworpen hebben en een nog ietwat muffen geur verspreiden. Prof. B. is scholastiek zonder ouderwetsch te zijn. Gij vindt dus in zijne Ontologie niet alle vragen en vraagjes behandeld, die ge van vroeger gewoon waart; wellicht voelt ge u geneigd te beweren, dat dit of dat niet had mogen ontbreken; maar dan is dat òf wel persoonlijke opvatting, òf de schr. zal u er op kunnen wijzen, dat voor het ontbrekende de oplossing in het niet ontbrekende te vinden is.

De wijze van behandeling van de verschillende vraagstukken verraadt den leeraar, die zijne stof bezit. Als modellen van uiteenzetting stippen wij o. a. aan de verhandeling over de

zelfstandigheid (blz. 105 vv.); over de individuatie (blz. 61—70); over plaats (blz. 257 vv.) en tijd (blz. 280 vv.) en de magistrale behandeling der actie en passie of der causaliteitsleer, welke zich over meer dan tachtig bladzijden uitbreidt (blz. 173—257).

Omtrent de orde der behandelde punten hebben wij slechts ééne vraag: is het niet logischer de »aloude *[algemeene]* theorie van akt en potentie" (blz. 48) te plaatsen vóór de eerste toepassing daarvan *in linea reali*, n.l. vóór de vraag over al of niet werkelijk verschil tusschen essentie en existentie (blz. 34); en zou deze volgorde niet een sterker licht werpen op deze laatste vraag, zóó moeielijk, dat de schr. al te bescheiden gemeend heeft geen partij te moeten kiezen; hoewel hij toont door de juistheid, waarmede hij den *status quaestionis* stelt, hoezeer hij voor die oplossing zelve berekend is. Zeer juist n.l. vat de schr. de strijdvraag aldus samen: »*Heeft* of *is* de essentie van een werkelijk ding haar actualiteit?" (blz. 35).

Als men n.l. toegeeft, dat de essentie *in een bestaand ding* zich tot het *bestaan daarvan* verhoudt gelijk *potentie en akt in linea reali*, dan komt de vraag neer op deze algemeenere: »*Heeft* of *is* de potentie haar akt?" En dan is o. i. de oplossing veel gemakkelijker. Of aan de tegenstanders van het werkelijk verschil wel *ten onrechte* verweten wordt, dat zij het verschil tusschen het eindige en het oneindige wegcijferen (blz. 38) blijkt o. i. nog gemakkelijker, als men bij de begrippen van *contingent* en *niet-contingent* blijft; een wezen, dat zijn *bestaan* niet *heeft*, maar *is*, bestaat *noodzakelijk* en is dus niet contingent.

Zoo heeft het recenseeren ons tot een kleine discussie geleid. Hoe kan men trouwens op een terrein, waar zooveel wegen en paden elkaar kruisen, elkaâr altijd ontmoeten? Zoo zij hier o. a. dan nog aangestipt, dat het naar onze bescheiden meening wat te veel gezegd is, waar prof. B. blz. 139 schrijft: »De Openbaring leert ons, dat in de H. Eucharistie door Gods bovennatuurlijke inwerking, de accidenten van brood en wijn zonder de stoffelijke zelfstandigheden zelven in werkelijkheid aanwezig blijven". Wel is waar komt de scholastieke theorie

met de leer der Openbaring beter overeen; doch men kan de cartesiaansche opvatting huldigen zonder met de geopenbaarde leer over de Eucharistie in eigenlijk gezegde tegenstelling te komen. En ten slotte nog meenen wij, dat in de noot op blz. 293 de mogelijkheid van een *beginloos schepsel* in 't algemeen van de mogelijkheid van *beginloozen tijd* (= beweging) niet genoeg onderscheiden wordt.

Moge prof. Beijsens voortgaan zijne wijsgeerige kennissen in zóó meesterlijken vorm, en met die kracht van redeneering, welke deze Ontologie kenmerkt, tot gemeengoed te maken van allen, die de nederlandsche taal verstaan, en moge zijn philosophische cursus weldra geheel voltooid zijn.

J. L. JANSEN, Congr. SS. R.

Het *Katholiek Sociaal Weekblad.* Redacteur: Mr. P. J. M. AALBERSE. Derde jaargang, 2 Jan. 1904, no. 1.

Het *Katholiek Sociaal Weekblad* bracht ons in Januari ll. voor de derde maal een inleidend woord van den hoofdredacteur Mr. P. J. M. Aalberse en is daarmede zijn derde levensjaar ingezonden.

Dit woord »ter inleiding" is ons een drangreden om de goede gevoelens, die wij van den aanvang af voor ons *Katholiek Sociaal Weekblad* gekoesterd hebben, openlijk uit te spreken. Niet alsof daaromtrent bij onze lezers de minste twijfel kon bestaan. Maar zwijgende instemming achten we thans niet voldoende: daar wordt openbare steun in elken vorm gevraagd; daar worden fel-vlijmende woorden van Mr. Groen van Prinsterer vermeld, toen hij na een voorspoedigen redactiearbeid van vijf jaar ontmoedigd de pen neerlei; daar wordt gezinspeeld op mogelijkheden, die wel niet verwezenlijkt zijn in het heden maar zich toch in den geest hebben afgeteekend. Dit is voor ons een aloverwegende reden om »te midden van den wassenden overmoed der wederpartijders", een woord te laten hooren, niet van »cordate terechtwijzing", maar van »warme samenstemming" eenvoudig weg.

Het *Weekblad* heeft in de twee jaren van zijn bestaan de verwachting verre overtroffen. Niet alleen heeft het levensvatbaarheid getoond, wat voor een *katholiek* sociaal weekblad waarlijk niet gering is te schatten, maar het heeft zich ontwikkeld tot een bekwaam en machtig voorvechter, met wien ter dege rekening is te houden te rechter- en te linkerzijde, en dien we niet meer willen en niet meer kunnen missen.

Het valt ten naaste bij wel te beramen, hoeveel arbeid, op gelegen en ongelegen tijd, en hoeveel ongerief te allen tijde aan een weekblad verbonden is; wij weten ook ongeveer, wat het in ons goede vaderland zeggen wil »rechts en links van zich af te bijten", wanneer iemand wezenlijk »iemand" is en meent, dat de beroemde vergelijking der schimmen in Dante's *Purgatorio* geen ideaal is voor het bezige leven der menschen in hun vollen werkenstijd [1]). Ook staat de weg tusschen uitersten wel van ouds in hooge faam, maar 't is niet gezegd, dat iemand daar juist het meeste genoegen beleeft. Bepaaldelijk wanneer het op schrijven aankomt, is het veel gemakkelijker zich op den breeden stroom van groote en geijkte woorden te laten voortwiegelen dan met kennis van zaken en vooruitzienden blik den besten koers te houden. En dan, welk mensch is er, die altoos en in alles dadelijk het eenig juiste treft?

Daarom kunnen wij ons begrijpen, dat Mr. Aalberse eenige behoefte gevoelt aan uitdrukkelijk betuigde instemming, en wij willen die van harte gaarne geven.

Want als wij den geest, waarin het *Weekblad* twee jaren gewerkt heeft en wil blijven werken, kortelijk samengevat vinden, dan zijn wij ons klaar-bewust, daarmede geheel en al en volkomen in te stemmen. Mr. Aalberse schrijft:

---

[1]) »Come le pecorelle escon del chiuso
Ad una, a due, a tre, e l'altre stanno
Timidette atterrando l'occhio e il muso;
E ciò che fa la prima e l'altre fanno,
Addosandosi a lei, s'ella s'arresta,
Semplici e quete e lo'mperchè non sanno" (III, 78).

»Wij willen — het werd meermalen reeds herhaald — wij willen sociale actie en sociale wetgeving, omdat er inderdaad in onze maatschappij veel is, dat anders worden moet, omdat 't anders worden kan. Wij jagen geen socialistische utopieën na. Wij erkennen, dat ook bij algeheele behartiging der sociale rechtvaardigheid er voor de christelijke naastenliefde steeds een breed terrein van actie zal openblijven. Wij gelooven in een christelijken toekomststaat, waarin de maatschappij weer samen-leving zal zijn geworden, maar waarin even zoozeer als thans het privaat-bezit zal blijven behouden en sociale ongelijkheid zal blijven voorkomen. Wie 't den arbeider anders voorspiegelt is een krankzinnige of een bedrieger.

Zoolang de erfzonde blijft — dat wil zeggen, tot het einde der dagen — zal volmaakt geluk hier op aarde ons deel nimmer zijn.

Maar deze overweging mag ons 't oog niet doen sluiten voor zooveel *onverdiende* weelde, en zooveel *onverdiende* ellende, als thans nog wordt aangetroffen. Wij moeten zonder aanzien der personen opkomen voor de beoefening der sociale rechtvaardigheid in alle standen en kringen. Wij mogen niet op 't domein der naastenliefde schuiven, wat thuis hoort op 't gebied der rechtvaardigheid. Wij moeten opkomen voor 't goed recht der werklieden, evenzeer als 't onze plicht is, ook 't goed recht der patroons te verdedigen. Wie rechtvaardigheid eischt van anderen, beginne zelf rechtvaardig te wezen".

In dien geest wenschen wij, ofschoon ons maandschrift niet hoofdzakelijk aan sociologie gewijd is, naar best vermogen mee te werken. Vooral ook omdat het in den echt katholieken trant geschiedt:

»Trouw aan de lessen van den Heiligen Stoel, trouw aan de leiding onzer Bisschoppen, door God boven ons gesteld, zullen wij blijven strijden *tegen* wie wij meenen, dat vijanden zijn van den christennaam, — blijven strijden *voor* wat wij meenen, dat niet anders is, dan het Christendom in toepassing".

Juist zoo! Wij, katholieken, weten, dat elke actie voor de maatschappelijke orde, die door God is gewild, een ordelijke actie moet zijn. Niet den eerste den beste, die een grooten mond kan openzetten en aan anonimiteit een hooggezag poogt te ontleenen, dat aan zijn persoontje bij lange niet toekomt, maar het wettig over ons gestelde gezag volgen wij gaarne uit vrije overtuiging en in manlijke onderwerping.

De strijd, die in onze dagen op sociaal gebied te voeren

is, wordt echter niet enkel met de wapenen des geestes beslecht. Wel ligt er voor velen aantrekkingskracht in de omverwerpende theorieën, in de onbesuisde critiek, in de onmogelijke voorspiegelingen van het socialisme. Maar dat is toch allermeest en bovenal voor de redevoerders, de schreeuwers, de leegloopers. Doch het beste gedeelte hunner aanhangers winnen de socialisten op andere wijze. Waardoor? Voor een bepaalde plaats in Frankrijk wijst een brief, dien Mr. Aalberse aanhaalt, het feitelijk uit: door »hun twintig Vakvereenigingen, hun Arbeidsbeurs, hun Plaatsingbureau, hun Volks-universiteit, hun Werklieden-schoenwinkel, en boven alles: hun Verbruikscoöperatie". Ziedaar een goede wenk, die practisch is bij uitnemendheid. Er is inderdaad geen overwegende reden te bedenken, waarom wij enkel of bij voorkeur met »de nachtschuit" zouden varen, als de »rooden" van een »automobiel" gebruik maken.

Wat ten slotte den doorslag geeft, is de beantwoording van de vraag: in hoever kunnen de christelijke beginselen op het beste gedeelte der werklieden zelven blijven rekenen? Daarvoor mag zeker goede moed gekoesterd worden, als wij maar niet achterblijven. Het afgeloopen jaar heeft proefondervindelijk getoond, dat de christelijke beginselen diepen wortel hebben geschoten, en dat goede invloed nog veel vermag zelfs bij hen, die reeds op den verkeerden weg zijn. Met recht zegt Mr. Aalberse, en dat in onze laatste aanhaling:

»De woeling van 't voorjaar, met 't aanvankelijk succes, 't was als de zegepraal van 't booze in de arbeidersbeweging.

Het R. K. Vakcongres, onder den zegen onzer Bisschoppen te Utrecht in 't najaar vergaderd, was als de victorie van 't goede in de organisatie der werklieden.

Welk eene tegenstelling.

Eenerzijds 't brute geweld, anderzijds de berekenende kracht.

Eenerzijds de haat tegen de samenleving, tot uitbarsting gekomen, — anderzijds de zin voor rechtvaardigheid, de liefde tot den evenmensch, de eerbied voor 't gezag, het vertrouwen in de toekomst, grondslagen voor maatschappelijke ontwikkeling in christelijken geest.

Twee wegwijzers in 't verleden wijzend naar de toekomst, — de een voerend tot het verderf, de ander leidend naar den christelijken toekomststaat".

Uitnemend gezegd, al spuwen de socialisten er vuur en vlam tegen! Moge het zóó zijn, en moge Mr. Aalberse zijn onverdroten arbeid voor dien christen-staat der toekomst nog in alles-vergeldende vrucht zien opbloeien. Volgaarne zullen wij daartoe medearbeiden, waar wij kunnen. Wij brengen alvast openlijk hulde aan zijne bedoelingen, aan zijn werkkracht, aan zijn ruim en scherp inzicht.

Des te liever geven wij hiervan openlijk getuigenis, omdat het *Katholiek Sociaal Weekblad* en zijn wakkere redacteur juist onlangs op zulk een onwaardige wijze aangevallen zijn als de heer Victor Driessen gemeend heeft zich te mogen veroorloven in zijne brochure *Theorie en Praktijk*. Tegenover deze aanranding, die ons vooral leed doet, wijl zij van katholieke zijde komt, brengen wij openlijk, hoog en luid, ons eeresaluut.

A. M. C. VAN COOTH.

Tweede jaarverslag (MCMII—MCMIII) van den Katholieken Kunstkring, onder bescherming van den H. Benedictus: »De violier".

Eene beoordeeling van jaarverslagen ligt buiten het perk van ons maandschrift. Maar het verslag, hierboven vermeld, willen we toch met een paar woorden begroeten uit verheuging over het feit, dat deze jeugdige Katholieke Kunstkring zoo kranig voor den dag komt. Niet enkel omdat het verslag bewijs geeft van vooruitgang en toenemenden invloed, maar ook — voornamelijk, zou ik willen zeggen — omdat de stoffeering van zoo edelen kunstzin getuigt. Een lust voor de oogen die kloeke letter, dat stevige wijd en ruim gelaten papier, die keurige verluchting in de beste manier. De bedoeling om het jaarverslag dienstbaar te maken aan »verheffing der kunst" en aan »bevordering van den kunstzin" spreekt luid en klaar voor zich zelve ook buiten het inleidend woord. Goed zoo: al prullen genoeg! De studie van A. Averkamp over kerkmuziek is versierd met een meesterlijk portret van Palestrina en een onberispelijk scherp auto-

graaf zijner improperiën; bij den kunstkout van Dr. W. Vogelsang, over Pieter Breugel den oude, zijn een viertal zeer fraaie lichtbeelden gevoegd, die — voorzoover zwart op wit vermag — den lezer een goede voorstelling geven van s' meesters kunst; het geestig relaas van G. H. Weustink over de kunstreis per boot met hare wisselvalligheden draagt een goede houtsnee van localen aard uit de achttiende eeuw.

Nog menig jaarverslag wenschen wij aan *De Violier* en aan ons zelven toe.

C.

De Rozenkrans. Geïllustreerd maandschrift voor Maria-vereering, onder redactie van P. HYACINTH HERMANS, O. P. — Uitgave van L. C. G. Malmberg, Nijmegen. Prijs: 1.50 per jaar.

Gaarne voldoen wij aan het verzoek om waardeerende vermelding te maken van de gedaanteverwisseling, die het maandschrift *De Rozenkrans* heeft ondergaan.

Een gedaanteverwisseling inderdaad! Vergroot van formaat, in een sierlijk verluchten omslag, met fraaie gravures aan het hoofd der tekstafdeelingen, opgeluisterd door afbeeldingen, die even goed gekozen als keurig uitgevoerd zijn, brengt de eerste aflevering eene verscheidenheid van proza en poëzie, die den vroegeren inhoud ver overtreft en de beste verwachtingen wekt.

Het maandschrift blijft aan de verbreiding der Maria-vereering gewijd, maar zal voortaan geïllustreerd verschijnen en wil zijn kring uitbreiden door »goede lectuur te geven voor een ieder". In de eerste aflevering is dit uitstekend gelukt. Met twaalf nummers, aan dit eerste niet al te ongelijk, zullen de inteekenaren meer dan de dubbele waarde van hun daalder ontvangen.

C.

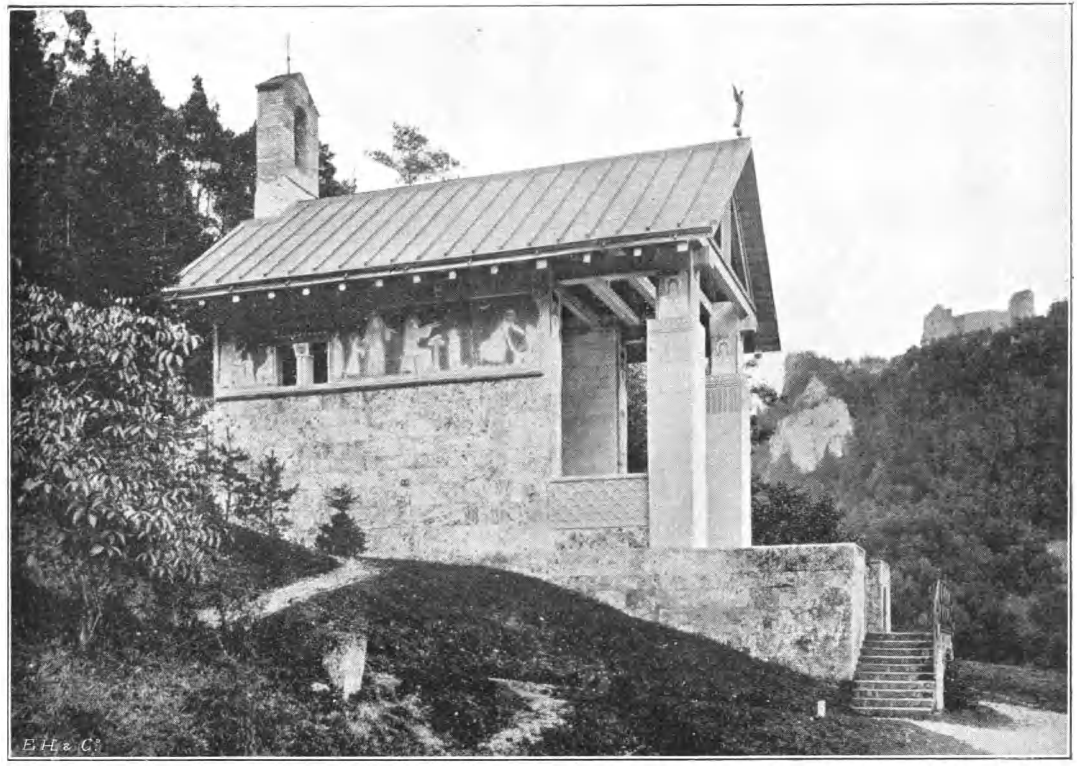
E.H.& C°

OVER DE KUNSTSCHOOL VAN BEURON.

SCHOLA ARTIUM BEURONENSIS.

(Vervolg van Dl. CXXIV, blz. 415 vv.)

Het binnendakwerk der St. Maurus-Kapelle is beschilderd met enkelvoudige kleuren.

Op de architraaf leest men:

· S · MAVRO · THAVMATVRGO · EX · VOTO · D ·

Dat is: »Den H. Maurus, den wonderdoener, krachtens een gelofte toegewijd".

De beide blokken boven de pijlers zijn versierd met groote engelen-busten.

Op de zijmuren, onder de afhangende dakluifel zien we weer friezen in fresco.

Die buiten-schilderingen hebben in het algemeen iets bijzonder aantrekkelijks. Wanneer ze zuiver in overeenstemming zijn gebracht met de tinten der grondstoffen en de kleuren der omgeving — zooals hier werd gedaan door fijn-voelende menschen — dan is het heerlijk om te zien, hoe zoo'n klein middelpunt, als de St. Maurus' b. v., zijn eigen schittering helder vertoont en de kleurentooi van zijn omlijsting op zich samenbrengt. Terwijl de fresco-schilderingen 't beduiden van het gebouw uitwendig verklaren voor het verstand, wordt ook het fijne gevoel voor kunst en natuur, teeder aangedaan, door den verhoogden luister van het gebouw en de verfijnde

schoonheid der ligging, welke haar natuurlijken glans vermeerdert met die van het kunstwerk en haar hoogste weelde samen schijnt te leiden rondom dat kunstwerk henen.

Doch hoe schoon het ook is, wij zien het in ons land weinig gebeuren. En dat heeft zijn reden.

Kard. Wiseman [1]) toont aan, hoezeer men bij het muurschilderen rekening te houden heeft, als duurzaamheid der producten beoogd wordt, met het klimaat en den bodem — vochtig of droog — en de scheikundige bestanddeelen, welke de lucht bevat, omdat deze zich al of niet met de kalklaag zullen verbinden.

Dit is op de eerste plaats van belang bij het fresco-schilderen op buitenwanden [2]).

Hiermede is de vraag reeds beantwoord, hoe het komt, dat wij in ons land niet zien wat wij in zuidelijker streken zoo dikwijls aantreffen kunnen. Wij zouden mozaieken moeten inzetten; doch al was deze allerschoonste wijze van muurbewerking bij de rijke Byzantijnen zeer in zwang, het zou teveel gevorderd zijn, wanneer wij dit kostbare procédé, gesteld dat het alleszins geschikt ware, in het algemeen wilden vorderen van onze hedendaagsche bouwheeren en artisten [3]).

De friezen dan, waarvan wij spraken, stellen voor: aan de

---

[1]) In zijn *Points of Contact between Science and Art*, by his Eminence Cardinal Wiseman: *A lecture delivered at the Royal Institution. January 30. 1863*, pag. 36—38.

[2]) Bij het *fresco*-schilderen wordt de muur met een laag kalkhoudende zelfstandigheid bedekt. Nog vochtig (*fresco* = frisch, versch) moet deze bewerkt worden met waterverf. De kleuren vereenigen zich *geheel en al* met de laag, die, drooggeworden, van gekleurde steen schijnt te zijn. Deze wijze van schilderen geeft veel frischheid en kracht.

[3]) In den laatsten tijd echter hebben zich producten van een weer opbloeiende kunstindustrie doen kennen, die, wanneer zij door de hand van kunstenaars worden bewerkt en aangewend, wellicht, ook voor ons, buitenversieringen van beteekenis mogelijk maken onder alle omstandigheden.

Wij bedoelen de voortbrengselen der plateelschilderkunst, welker techniek verrijkt is met een aantal nieuwe procédés.

Echter iets eenigs, iets wezenlijk typisch, iets hollandsch hebben wij er nog niet in ontdekt: het is dikwijls week en karakterloos van kleur en lijnen. Doch

Oostzijde: St. Maurus, als apostel naar Frankrijk reizend, neemt afscheid van Vader Benedictus, vervolgens twee episoden uit het wonderdadige leven van den Heilige, en dan het laatste gedeelte, waarop wij hem den »Maurus-zegen" zien geven aan de zieken; aan de Westzijde: St. Benedictus onderricht zijn leerlingen Maurus en Placidus; dan wordt de laatste weggezonden om water te halen aan het meer en wij zien dus op de derde voorstelling den Meester alleen met St. Maurus; het laatste gedeelte stelt voor het ongeluk, dat Placidus overkwam, en de redding door Maurus, die op het water loopend den broeder redt [1]).

En als wij dan lang zitten kijken op de laatste voorstelling,

---

wij weten, dat er nog wel hollandsche streving zit in onze artisten en twijfelen er niet aan, of door de werken van zulke mannen zal deze tak van kunstindustrie zich den ouden roem waardig maken en tevens eene voor onze kunst speciale oplossing geven van de moeielijkheden, die bij buiten-decoratie-plannen plegen te bestaan.

1) Vgl. *Vita Sancti Patris Benedicti,* door Paus Gregorius den Grooten, Cap. III en VII.

Bij het persklaar maken van onze aanteekeningen — men vergeve de ongevraagde mededeeling en afwijking van het behandelde — hebben wij de afbeeldingen van dezen laatsten fries voor ons liggen: zij zijn gegeven als illustratie van een boek, hetwelk wij bij deze gelegenheid ten zeerste willen aanprijzen voor hen, die de Beuron-kunst liefhebben. In dit boek vinden wij niet den *Kruisweg* van Stuttgart noch het *Marienleben* van Praag, maar het geeft ons »75 Illustrationen nach Compositionen der Beuroner Künstschule" een wel niet volledige maar mooie verzameling van hun hier-en-daar-verspreide werken.

Het boek, waarover wij spreken, heet: *Leben und Regel des heiligen Vaters Benedictus;* 't is uitgegeven door de Abdij Emaus te Praag overeenkomstig Kapitel 57 van den Regel: »Doch soll in Bestimmung des Preises das Uebel des Geizes sich nicht einschleichen, sondern alles werde etwas wohlfeiler gegeben, als sonst Weltleute es geben können, »auf dasz in allem Gott verherrlicht werde" (I Petri IV, 11). Daarom is het ook voor iedereen makkelijk te bereiken. Een echt mooi boek. De platen zijn photogetrouw.

N. B. Alle werken, die wij aanhaalden en nog aanhalen zullen over Beuronkunst, kunnen besteld worden aan den »*Verlag der Beuroner Kunstschule*" (A. Schummp) te Beuron (Hohenzollern). Ook zijn aldaar reproducties en uitgaven van hun geheelen schilderarbeid te verkrijgen. Catalogus wordt op aanvrage toegezonden.

zoo eenvoudig en zoo echt, zoo kalm en zoo levend, zoo in stijl en zoo natuurlijk, zoo ongekunsteld en zoo reëel, dan kunnen wij niet anders dan bewondering hebben en durven dit fijne realisme een hoogbereiken noemen bij het sober gebruik der middelen, dat de kunstenaars zich gunden.

De Placidus-figuur is treffend: groote angst teekent zich op het gezicht van den jongeling, die, nog tot aan den buik in het water, wanhopig met ééne hand naar den arm van St. Maurus grijpt; met de andere heeft hij de kruik vast. Dat is goed gezien van den schilder: want Placidus, wiens stipte gehoorzaamheid ten voorbeeld wordt gesteld, had alleen maar gedacht aan hetgeen hem bevolen was, niet aan de mogelijkheid van eenig gevaar. Bij den grooten schrik heeft hem deze gedachte niet begeven, en met ernstige zorg, alsof er veel afhangt van het behouden der kruik, houdt hij haar omhoog.

Wij spraken van realisme.

Het reëel-zijn mag over het algemeen niet ontkend worden van de werken dezer meesters; maar hun realisme is van een anderen aard dan de moderne reëele natuur-nabootsing. Zooals de praktijk uitwijst, is voor laatstgenoemde *reëel:* het scrupuleus weergeven van den oppervlakkigen vorm en de kleur der dingen, zooals die tegen den achtergrond afsteken; en *natuur:* de complex van de ontelbare verschijningsvormen der wezens, die ieder oogenblik verandert; een gedeelte ervan, concreet genomen, welk ook, moet de grond zijn der hoogste schoonheid.

»Wat gaat er boven de natuur?" zegt men.

»Jawel — antwoordt Lodewijk van Deyssel [1]) — men zegt wel, dat de natuur »hooger staat" dan de kunst en voert dan de zinspreuk aan: *Natura artis magistra.* Alsof de leerling hare meesteres niet ontwassen was! Zeker de natuur levert stoffelijke en geestelijke elementen aan de kunst. Maar de kunst »staat" oneindig »hooger". — En om aan te toonen, dat Lodewijk van Deyssel, toen hij deze regelen schreef, kunst

---

1) *Dietsche Warande*, 2e reeks IV, blz. 83.

niet vereenzelvigde met angstvol omlijnen, precies uitteekenen, correct copiëeren van alles, wat het bestaande en het levende vertoont, laten wij hem zijn betoog voleinden: »Maar de kunst »staat" oneindig »hooger", spreekt meer tot den beschaafde, vervult hem meer en is toegankelijker. Dit ligt ook in den aard der zaak. De Kunst toch zou men kunnen noemen: de edelste en hoogste uitdrukking der natuur.

»Waarvan is de Kunst de vrucht? van het huwelijk van 's menschen verstand en hart. De mensch is het opperste wezen in de natuur. Het verstand en het hart zijn de edelste deelen der menschen, dus: de fijnste bestanddeelen der natuur. De kunst bijgevolg, is het voortbrengsel van de twee edelste krachten der natuur".

Het is onze bedoeling niet op het oogenblik daar dieper in te gaan. Gelukkig kan men hopen, dat het besef van »hooger staan" weer terugkomt. Er zijn reeds kunstenaars genoeg die, aan geen uiterlijke vormen verslaafd, op eigen krachten steunen. Dat is een vrijheid, die hun toekomt; maar ook hier moet onderscheiden worden tusschen welbegrepen vrijheid en roekelooze vrijheid.

Daarom schreef J. Popp in *Hochland*'s October-nummer (S. 123) terecht: »Es ist ein Mangel der Münchener Secession der letzten Jahre, dasz sie wie auf Kommando von der Natur ein gut Stück abschwenkte. Unsere Gegenwartskunst ist noch nicht so tief in die neue Welt der Luft und des Lichtes eingedrungen, dasz sie damit schon souverän herschen könnte... In meinen Augen ist diese Loslösung von der Natur ein Stillstand, ja Rückschritt, weil sie verführt und nur Manier, nicht inneres Bedürfnis und konsequente Entwicklungsnotwendigkeit ist".

Maar van hen die hun vrijheid wel begrijpen, moet eenmaal weer de weldaad komen, de lafenis, die den dorst der verdorde harten naar het groote, naar het frisch ideale zal verzadigen.

Die verhouding van den kunstenaar tegenover de natuur is een kernvraag, en daarom heeft ook de Beuroner kunstrichting haar eigen gedachte over natuur-waar-zijn.

Zij is zich wel bewust, dat natuurwaarheid niet door een »photographische Nachbildung" der natuur te bereiken is.... De waarheid is het blijvende in de vlucht der dingen die verschijnen. Niet deze of gene mensch ... vertegenwoordigt de waarheid in het bestaan der lichamelijke menschheid. Als ik hem trek voor trek namaak, dan heb ik nog niet de waarheid, hoogstens de werkelijkheid bereikt. Niet ieder phenomeen in de natuur, zooals die voor ons ligt, is reeds natuurwaarheid. »Der Künstler musz diese Erscheinungen wahrnehmen, denn sie lieferen ihm seine Formenwelt, aber er musz sich hüten, sie ohne weiteres für die Wahrheit zu nehmen, er musz sie beobachten und studieren, um durch sie hindurch zu dem zu gelangen, was ihnen als Wahrheit zu Grunde liegt" [1]).

Natuurwaarheid alzoo is datgene, wat den *grond en het innerlijke wezen* uitmaakt aller verschijnsvormen op zich — de wet, de regel, de norma, het goddelijk concept, waardoor het ding een ziel heeft en leeft.

Overeenkomstig deze grondgedachte is het realisme der Beuroner school, en daarom is het, op zichzelf reeds, niet zonder ideëelen grondslag.

Idealisme en realisme zijn twee elementen in de kunst, die niet mogen gemist worden, die er toe behooren en zich verhouden, om mij zoo uit te drukken, als ziel en lichaam; zij hebben een klaarblijkelijke affiniteit, een macht tegelijk om elkander in evenwicht te houden en wederkeerig overdrijving te neutraliseeren ten voordeele van de kunst. Dán alléén sluiten zij elkander uit: »wenn der Idealismus ein nebelhaft verschwommener, oder wenn der Realismus ein gemein äuszerlicher und materialistischer ist" [2]).

Dit alles zij in het voorbijgaan aangemerkt. De waarlijk belangrijke gevolgen van deze, voor iedere kunst in den breede te handhaven inzichten, zullen later wel blijken.

* * *

1) Prof. Keppler, *Hist. Pol. Blätter*, 1890, II, S. 32

2) Prof. Keppler, t. a. p.

Gunt mij echter een oogenblikje, om, het hoofd in de handen leggend, de oogen toe te drukken en in mijmerend zwijgen dieper te beseffen, dat ik ben in het idyllisch Donaudal, waar ik de eer heb uw cicerone te zijn ter bezichtiging der St. Maurus-Kapelle, en dat wij nu zullen gaan uit het helle zonlicht in de kleine stille ruimte, waar het licht gedempt en koel is, ... waar een vrome gebedsstilte zweeft ... waar het fluisteren zelfs den indruk kan verstoren, dat we in een wereld van mystiek zijn ... waar een altaar is ter eere van St. Maurus.

In het gaan werpen wij nog even een blik naar de wijsheid, welke tegen de opengebleven muurvlakken geschreven staat, en waarvan het voornaamste zijn de spreuken: »Vóór alles bemint God, den Heer, uit geheel uw hart, uit geheel uw ziel, uit geheel uw kracht"; »en vervolgens den naaste als uzelf"; »verloochent uzelven"; »houdt alle menschen in eer"; »verkwik de armen".

»Wenn gute Reden sie begleiten,
Dann fliesst die Arbeit munter fort" [1]).

Treden wij binnen.

Bij het eerste rondkijken zien wij achter het kleine altaar, dat een eind van den muur af staat, eene schildering, welke den geheelen wand bedekt: Christus aan het kruis. Op den zijmuur, hoog, zien wij engelen die, weenend met de hand hun oogen bedekkend, allen gericht zijn naar de voorstelling van den Gekruiste. Daardoor wordt dadelijk onze aandacht weer tot dit fresco teruggetrokken.

Het is Christus' kruisoffer, verheven weergegeven. De opvatting is opmerkelijk verschillend van andere voorstellingen, welke tot ons gekomen zijn. Zoo nijgt, om een klein maar opvallend onderscheid te toonen, het hoofd van den Heiland niet op zij, maar het is gebogen recht naar voren; hierin spreekt niet zoozeer het doodgemarteld-zijn, dan wel het vrij-

---

[1]) Schiller, *Das Lied von der Glocke* (11—12).

willig weggeven van zichzelven, het offer: »Zijn hoofd gebogen hebbende, gaf Hij den geest", zegt St. Jan (XIX, 30).

Onder de armen van het kruis staan Maria en Joannes, en naast hen St. Joseph met een lelie, en Joannes de Dooper, die profeteerend naar het Lam Gods wijst. De buitenste figuren zijn twee martelaressen, de beschermheilige der kerkelijke wetenschap: St. Catharina, en de patrones der kerkelijke muziek: St. Caecilia. — Aan den voet van het kruis ontspringt een bron. Het water stroomt uit in vier takken, de wateren van het heropende paradijs, die »besproeien het dal dat doornen draagt" (Joël III, 18*a*). Een slank hert buigt zich om den kruisbalk henen en drinkt uit dit water. Hooger op den muur zijn de zinnebeelden der vier Evangelisten, op kleine wolken gedragen.

Juist boven het tabernakel komen de woorden: »Consummatum est: Het is volbracht".

Den indruk van deze geheele voorstelling weer te geven?

Men kan spreken over den stillen eerbied die daar is; — over de spanning door het gewichtige oogenblik; — van het verdriet en de rouw die uit houding en gebaren spreken; — ook van de edele taal der kleuren en de waardigheid der vormen; — over de volmaaktheid vervolgens van het heilig lichaam en over het bloed dat zichtbaar langs de blanke zijde vloeit; — van de treffende toepassing der profetie van Joannes over het Lam Gods.

Maar dat alles zegt niets, wanneer men het niet samenvat in deze ééne gedachte: »Het is volbracht". Deze gedachte, door meditatie diep begrepen, is hier met meesterhand neergeschilderd. Begrepen, doch niet als een voorval uit de geschiedenis van het Joodsche volk, dat bestuurd werd door de Romeinen; maar als een moment van de wereldgeschiedenis, dat in den tijd werd voorbereid en een gevolg van eeuwen na zich heeft: zóó weergegeven in volle realiteit met zijne antecedenten en zijn groote beteekenis voor de toekomst, overeenkomstig hetgeen zij voelen, die waarlijk weten en beweenen wat daar plaats vond. Hier is het oogenblik van scheiding door den dood, niet enkel eens onschuldigen afster-

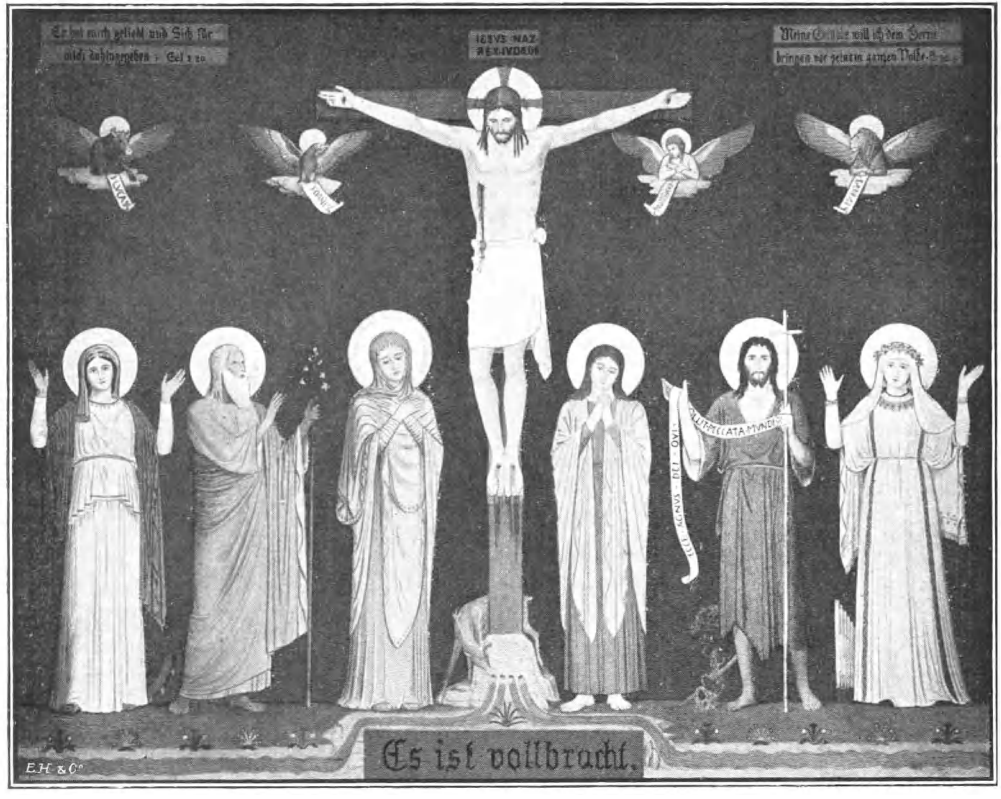
Er hat mich geliebt und Sich für
mich dahingegeben. Gal 2 20
IESVS NAZ
REX IVDAEOR
Meine Seele will ich dem Herrn
bringen vor seinem ganzen Volk. Ps
LUX
VERBUM
VITA
MORS
LIBERATA MUNDI
Es ist vollbracht.
E.H. & C°

ven, maar het geslachtofferd zijn des Lams: »Het is volbracht". Dat voelt een ieder, en iets anders is er niet van te zeggen, en mocht ge een oogenblik denken aan Zijn volgenden triomf — droeve ernst, die daar blijft heerschen, onderdrukt die gedachte en laat u lang nog blijven in lijdensoverdenking.

Dit werk mag alleszins geslaagd heeten: een mooi altaarstuk — want daar dient het voor, wijl het altaar in hoofdzaak bestaat uit de mensa.

Het is een zeer geliefd schilderwerk. Dadelijk is men er voor ingenomen: de echte geest der echte christelijke kunst, de waardigheid der personen als in die van Byzantium, het diepgevoelde van den Beuron-stijl, en — wat in onzen tijd aanmerking verdient — het fijn afgewerkte van het geheel. Ja waarlijk, deze kunstenaars wisten toen reeds te maken, wat de Franschen, geestige bemerkers, noemen: »un travail de Bénédictins".

Sommigen zullen de groepeering »stijf" vinden. Alle figuren staan naast elkaar. Maar dan gelieve men te bedenken, dat men het hier te doen heeft met monumentaalschilderwerk, dat *zeer streng* volgens de beginselen is uitgevoerd.

Muurschildering is, kort gezegd, om de muren te versieren met behoud van hun karakter.

Wat doet nu degene, die niet met alle zorg verschillende plannen-in-diepte vermijdt of, sterker nog, eenvoudig een stuk maakt als op doek of paneel met toepassing van alle regels der perspectief?

De eerste ontneemt aan den muur teveel van zijn vlakheid en kracht. En dat vermeden de schilders van Beuron door geen diepte te maken en de figuren niet meer dan noodig af te ronden en vooruit te brengen. »Op deze wijze blijft — om een woord van Léon Bressers over te nemen — de muur zijn karakter van muur behouden, hij blijft effen en plat" [1]).

---

[1]) *Dietsche Warande*, Tweede nieuwe reeks, VII, bl. 265.

De laatste werkt met het in-doorzicht-schilderen geheel en al het karakter van den muur weg, daar het oog als het ware door den muur heen kijkt. »Während die erstere [paneelschilderkunst nl.] in voller Freude sich der Tiefendarstellung überlassen dürfe, könne man bei Monumentalbildern nicht über die notwendigste Raumandeutung hinausgehen. Die freie Raumvertiefung widerspreche der Kraft und Festigkeit der Mauer, schwäche und durchbreche dieselbe in ideeller Weise; die nächste Folge könne somit keine andere sein, als dasz die innige Verbindung zwischen Bild und Bauwerk gelockert erscheine und die Malerei dadurch an monumentaler Wirkung Einbusze erleide". Aldus, uit naam van velen, P. Johannes Sörensen S. J. in zijne *Malerei* [1]).

Deze beginselen worden niet altijd in de grootste gestrengheid toegepast, ja, zijn zelfs door groote meesters als Fra Angelico Rafaël, Mantegna e. a. veelvuldig over het hoofd gezien; waarover wij bij onzen zegsman (t. a. p.) kunnen lezen de verontschuldigende verklaring: »Unzählige Beispiele jenes groszen Zeitalters könnten dafür erbracht werden, dasz ihr streben, die Vorstellung von der nackten Wirklichkeit der Mauer, Kuppel, Decke zu beseitigen und den Geist mit einer idealen Raumwirkung ästhetisch genieszend zu beschäftigen, nicht Sinn und Bedeutung der Bauformen notwendig zerstören müsse; und das um so mehr, als hier nicht von plumper Sinnestäuschung wie beim Panorama die Rede sein kann, sondern ein Gegenteil der Genusz wesentlich mit davon abhängig ist, dasz man sich absichtlich bewust bleibt, das Gemälde sei keine Wirklichkeit".

Bij gevolg komt hier den kunstenaar een groote vrijheid toe. Maar van den anderen kant blijft men toch vrij — en het is roemvol, zeker logisch, tevens door groote werken voorgedaan en, als ik durfde, zou ik zeggen, boven alles wenschelijk — om, de vele moeilijkheden bestrijdend, te

---

1) *Kunstlehre* van G. Gietmann S. J. und J. Sörensen S. J. A. IV. *Malerei Bildnerei und Smückende Kunst*, S. 16, 17.

streven naar de ernstige uitvoering van de eerste beginselen der monumentaal-schilderkunst [1]).

Terwijl met dit laatste de bedoeling der Beuroner-monikken vooropgesteld en verklaard is, zal men dadelijk, hierom alleen reeds, milder moeten zijn in oordeel en meer waardeering hebben voor deze goed verzorgde groep. Wat bij deze voorstelling van groot belang is, het gewicht der onderdeelen namelijk, is aan beide zijden nauwkeurig gewogen. Tegelijk is alle teveel in het oog loopende gelijkwichtigheid vermeden. De twee personen-groepen trekken u met zacht geweld naar het Christus' beeld. Het zijn als het ware armen, die de aandacht grijpen. De buitenste figuren, St. Catharina en St. Caecilia spreken door de groote open oogen tot het volk, met opgeheven handen, van de droeve en wonderlijk gewichtige gebeurtenis, die hier voorvalt. De H. Joseph wendt zich vol

[1]) Ongetwijfeld ook dan, wanneer de schilderkunst niet in den engsten zin muurbewerking is, maar toch als decoratief ondergeschikt heet aan het te versieren object, heeft zij rekening te houden met den aard daarvan. Decoratieve kunst is eenmaal ondergeschikt en beperkt, niet wat de verheven kunstuiting aangaat, maar wat betreft de middelen, die haar daarvoor worden toegestaan. Dat ondergeschikt-zijn heeft men daarom niet op te vatten als een vernedering of onbeduidend-geacht-worden; integendeel, zich verstandig overgevend aan de leidende gedachte van het object, kan de schilderkunst, door haar eigenaardig charme en veelomvattende techniek, de schoonheid ten hoogste voeren, en zichzelve ten bewijze van haar supreme macht in de gegeven verhoudingen een nieuw genre scheppen, waarin ook roemrijk vele meesterwerken huldigen de macht der schilderkunst. — Oorzaak, dat wij deze noot nog schreven, was de beschouwing eener reproductie van een »Jewel-case in walnut with marquetry inlaid" by Clement Heaton assisted by S. Congué, in *The Studio* van 15 April 1903. De voorzijde van dit kostbaarhedenschrijn is naar ons toe gekeerd en versierd met... neen, is aangewend voor een heerlijk boschgezicht. Men ziet alleen het onderste gedeelte der dikke stammen, die wijd van elkaar geplant staan in het golvend terrein. Verder af schijnen de boomen dunner en eenige takken zijn zichtbaar, waartusschen de heldere lucht in groote vakken doorschijnt. Ofschoon alles afzonderlijk niet anders dan lof verdient, is de »Gesammteindruck" allerzonderlingst. In casu is de perspectief zóó wegsleepend dat men waarlijk door de beide wanden tegelijk heen ziet. De smalle rand die overblijft moest een schilderijlijst zijn, dan was het mooi. Maar nu ziet het oog, dat het een kistje is door de ribben der vlakken en de vier pootjes, en zoo is de gewaarwording allervreemdst om niet te zeggen pijnlijk, door disharmonie van tegenwerkende machten, al heeten deze dan schoonheden: men weet ook wel, licht bij licht maakt duisternis!

ontzag tot Christus: zijn handen richten zich naar Hem toe met de starende oogen. Aan de andere zijde kondigt Joannes de Dooper zijn profetie af en wijst naar den Gekruiste. De H. Maagd en de H. Joannes Apostel staan vlak onder het kruis, terwijl hun hoofden, met een smartelijke gelaatsuitdrukking en de oogen vol van verdriet, weemoedig eenigzins op zij nijgen, en zij de handen samen drukken voor de borst. Hier voelen wij te zijn in de nabijheid van het levende, beteekenende moment der schildering.

Alle aandacht, aldus telkens meer versterkt, *moet* zich derhalve concentreeren op de hoofdfiguur. Tegelijk is het psychologische verband van iedere persoon afzonderlijk met de hoofdvoorstelling zóó innig, zóó bezield, dat iedere persoon op zich, alléén onder den kruisarm gedacht en aldus in vereeniging met de hoofdfiguur, daarmede een volmaakt concept zou uitdrukken.

Zien wij nog een oogenblikje ten laatste de zachtgolvende lijn, die de hoogten der figuren maken, op den minder lichten achtergrond, en de teergebogen linie, die de zinnebeelden der Evangelisten beschrijven ter hoogte van Christus' borst [1]).

Wat aan het altaar zelf bijzonder aandacht verdient, is het liggend marmerbeeld van St. Maurus, als in het graf rustend.

Er is daar de plechtigheid van een praalgraf. Het hoofd is bedekt met de kap. De handen zijn op de borst kruiseselings neergelegd. Van daar af liggen de plooien van het kleed, teer geregeld, recht tot aan de voeten. Opzettelijk zijn die plooien zoo om het lichaam heen geschikt, want vol toewijding legden de kunstenaars het neder en deden alles

---

[1]) Om misverstand te voorkomen, moeten wij eerlijk bekennen, met betrekking op het monumentale karakter der Beuron-muurschilderingen, dat ook zij, als het niet anders kan, verschillende diepten toelaten; spaarzaam echter en niet meer dan noodig is; en zoo strijdt het natuurlijk niet tegen de beginselen maar is er een door andere omstandigheden gewijzigde consequentie van.

door orde en sierlijkheid om het daar mooi en ernstig te laten zijn en uit te drukken de heiligheid van St. Maurus. Op het gelaat is de rust van den dood eens vromen. De volle baard ligt op de borst uitgespreid.

Opmerkelijk is hierin het gestyleerde. Er zijn verschillende afdeelingen over de lengte van den baard en weinig lijnen slechts zijn getrokken om het haar ervan aan te duiden.

Het mag aan sommigen een gering onderwerp ter bespreking schijnen, maar wij meenen juist hier in dit kleine een heldere aanduiding, een sterk bewijs te zien, dat de studie der antieken voor de zich ontwikkelende Beuroner-Schüle hooge ernst is geweest, dat zij zich heeft laten leiden en leeren door alles wat deze gaven, dat zij diep doorschouwden de gedachten die hen beheerschten, dat zij den moed hebben gehad en de toewijding om in een frivole kunstwereld, met ernst, vertrouwen en dankbaarheid, als het ware, het geleerde aan te wenden en toe te passen in hun werken.

De baard is het mannelijk sieraad. Vorm en bewerking er van kunnen veel wijziging brengen in het uiterlijk van een persoon, de uitdrukking van het wezen werkelijk veranderen. 't Ligt voor de hand. De ouden bemerkten het en toonen zelfs veel gewicht te hebben gehecht aan de bewerking van den baard, en wel bijzonder uit artistiek oogpunt.

Wat iedereen bij eenige studie der monumenten van Koejoendsjik, Khorsabad en Nimroed [1]) in het British Museum en in het Louvre dadelijk opvalt, is: »que dieux et héros sont représentés barbus de préférence dans les oeuvres de l'art archaïque" [2]). Zoo hebben de ouden het sieraad van

---

[1]) Koejoendsjik ligt in de ruïnen van Ninive aan den Tiger, Nimroed ligt zuidelijker aan den Tiger, Khorsabad een eind van de rivier af ten Noorden van Ninive. Op genoemde plaatsen hebben uitgebreide opgravingen plaats gehad, die overblijfselen van tempels en paleizen, als monumenten van oud-assyrische kunst, in groote hoeveelheid hebben blootgelegd.

[2]) Ch. Daremberg - Edm. Saglio, *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les textes et les monuments*, I, p. 667–668. i. v. *Barba.*

den man, voor hunne helden en goden, verheven tot het sieraad van ideale mannelijkheid.

En voor Assyrië is dit boven alles waar. Dat krijgshaftige volk »de Romeinen van het oude Azië", dat geen andere idealen had dan veldslag en overwinning, dan jacht en buit, dan mannelijke moed en kracht, 't verloochent ook zijn inborst niet in de uiting van zijn kunst.

En daarom zijn hun onderwerpen zonder innerlijke stemming, ernst en hoogere gedachte. Daarom is hun stijl een verheerlijking der menschelijke krachten. Daarom worden vorsten en grooten voorgesteld met alles, wat hen in hun oogen en die van het volk verheft, in een groote forsche houding, met een overdreven spierontwikkeling, met lang golvend haar, waarop een hooge *mithra*, met langen mannelijken baard.

Maar evenals zij de geheele voorstelling in stijl brachten: de personen, hun houding en gebaren, alles in strikte harmonie deden zijn, de natuur, de anatomie van het menschelijk lichaam, en deszelfs kleeding aan hun stijl onderwerpend, zoo hebben zij ook de noodige zorg overgehad voor de regeling der haardracht en bizonder voor een kunstige bewerking van den baard, wat voor hen blijkbaar was een sieraad en teeken van hooger mannelijkheid.

Die baard hangt op de reliefs niet natuurlijk neer, maar hij is samengevat, regelmatig afgedeeld, aangepast aan het gelaat wat lengte en breedte betreft. Over de lengte en over de breedte zijn verdeelingen aangebracht, die door afgewisselde bewerking en verschil van grootte duidelijk opvallen, maar door een symmetrische indeeling der grootten in zulk een regelmatige orde worden saamgehouden, dat men reeds dadelijk zonder te meten een harmonie van maat gewaarwordt: een gewilde en berekende verdeeling, alles in onderlinge maatverhouding.

Die zorgvuldige baardbewerking is echter niet alleen den Assyriërs eigen geweest, zooals wij reeds boven eenigszins aangaven.

Ook de Helleensche kunst heeft blijkbaar hare eigenaardige

opmerkingen daaromtrent gehad, waarover de *Dictionnaire des antiquités Grecques et Romaines* [1]), met betrekking op de helden- en goden-figuren van een jonger tijdperk, aanteekent: »L'art de la période qui a suivi à assigné à la plupart un caractère et en quelque sorte un âge idéal . . . que l'absence ou la présence de la barbe, son plus ou moins d'abondance, sa forme et son port différents ont aidé à déterminer". Maar uitsluitend in de archaische periode vindt de schrijver van geciteerd artikel die zorgvolle, en uit artistiek oogpunt opmerkenswaardige bewerking waarover wij zoo even spraken: »les divisions si nettement marquées de la barbe".

En dit laatste was ook, wat ons zoo aandeed, toen wij het rustend marmerbeeld aanschouwden van St. Maurus. Mooie, eenvoudige, verhouding-zuivere bewerking van den baard des kloosterlings. Orde, rust, regelmaat, overal, dáár ook, doorgevoerd. De »splendor ordinis" in het geheele praalgraf, in het lichaam, in de kleeding; de »splendor ordinis" in en om het gelaat des Heiligen.

Op zeer slanke, fijne, witmarmeren kolommen staat de *mensa altaris* daar als een baldakijn overheen. En daaronder leven en zweven, ik weet niet welke, stofontdane mystische krachten. De stof is vernietigd, heeft hare graviteit verloren door den wilsvrijen, geestelijk sterken kunstenaar, die haar bracht onder de wetten van zijn vernuft en transcendente kunstgedachte. De harde steen is doorschijnend en week, alsof 't er zacht golvend phosphoresceert met heel wit licht. In het matte, witte marmer, blank als zilveren duivenwieken, zit een sprankel van licht en leven. Daar is een witte reinheid. Daar is een ongerepte rust. Daar is een vlekloos leven. Daar is een vergeestelijking der stof, de dématerialisatie van des Heiligen bestaan tot een zuiver spiritueele heiligheid.

Het cylindervormige tabernakel, met de kandelaarbanken het kleine altaargerief uitmakend, alles van wit marmer, is evenals de kolommen versierd met ingesneden gestyleerde

---

[1]) l. c.

bloemen, aan den lotusbloem gelijk, die gekleurd zijn met heldere kleuren. De lotus [1]), het lievelingsdécor der Egyptenaren, is blijkbaar hier overgebracht. En werkelijk die sierlijke bloem, op haar langen stengel, is met smaak aangewend. Wat houden zij mooi de richting vol van de kolommen, die hun sieraad niet mogen missen en toch slank moeten blijven. Wat maken zij mooie randen om het tabernakel met haar fijn uitbuigende kelken, zonder toch de eigenaardige drukking te hebben, die randen eigen is. Wat vullen zij ook natuurlijk de kapiteelen, die heel langzaam uitbuigend van de kolommen voortkomen. Mogen deze kleine opmerkingen volstaan bij dit nederige décor.

Richten wij ons nu nog even naar den tegenovergestelden muur. Daarop staat afgemaald het sterven van den Patroon van dit kleine heiligdom. De kunst des schilders komt vooral uit in het weergeven der smart, die bij het sterven van dezen minzamen Heilige alle medebroeders, waarvan er vele tegenwoordig zijn, diep gevoelen. Jongelingen zijn er en grijsaards, krachtige mannen en tengere gestalten.

---

1) Daar de *lotus* in de Egyptische kunst zulk een rol speelt, ook daarbuiten dichters en musici heeft geïnspireerd, mag hier een en ander over zijn aard en eigenschappen volgen.

De lotus behoort tot de familie der waterleliën. Hij komt voor in het wit, blauw en rose. Witte en blauwe worden nog in Egypte gevonden, doch hebben weinig waarde in het oog der bewoners. De rose echter is de geliefde bloem der oude Egyptenaren, deze wordt nu alleen in Indië aangetroffen.

Bloem en bladeren van dezen verheffen zich op een houtachtigen ruwen stengel, die van 30 tot 40 cM. boven het water opgroeit. De bloem is minstens 1/3 grooter dan onze waterlelie. In de zaadkluis bevat zij pitten, die een goed voedsel zijn en oudtijds bij Grieken en Romeinen zeer gezocht waren. De groote bladeren hebben een ondiepen kelkvorm met breedomliggenden rand.

De lotusbloem is de bloem van den nacht. Alleen voor het zachte maanlicht gaat haar kelk open, die teere anijsgeuren uit laat vloeien in de rustende lucht op het water.

In Egypte was de lotus het zinnebeeld van Osiris, den god van de zon en den Nijl, den god der vruchtbaarheid: G. Perrot et Ch. Chipiez, *Histoire de l'art dans l'antiquité*, Tome I: l'Egypte, pag. 577—578. *Tweede bijlage tot de 35e jaarverg. der Ned. Bot. Vereeniging 29 Juli 1882* van Prof. W. Pleyte: Egyptische bloemen en planten enz.

Dan als een laatsten hartelijken afscheidsgroet nog een blik in het rond. Aan alles in het geheele werk ziet men, dat hier mannen hebben gewerkt, die verheven zijn in hun gedachten en beheerschers der techniek, artisten, meesters. . . .

Wij bevinden ons weer op den witten, zonbeschenen weg, die leidt naar Beuron.

* * *

De Beuroner school van dezen tijd is met dit eerste werk zeer tevreden, zij weten dat de Maurus-Kapelle juist volgens hun beginselen werd versierd en sterk gebouwd staat in het Donaudal. Daarom is dit werk gekozen om eenigszins aanwijzing te geven, van wat hun bedoeling, hun streven, hun actueel werken is. Daar verder op in gaan is de stof voor een volgend hoofdstuk.

Hunne beginselen en werken worden in de groote wereld gelukkig meer en meer besproken en gewaardeerd. De lectuur daarover levert reeds stof genoeg om zich een goed idee te vormen omtrent hun hoog bedoelen. *Een ding blijft nog over*, en dat is zeer voornaam — maar dat moge in betere handen komen dan van hem, die deze regelen opstelde — het verband te bespreken van deze kunst met de architectuur [1]).

Wie zich wat meer heeft overgegeven aan de studie van Beuron-kunst zal hier een neiging voelen om op te werpen, dat zoo iets zeer eenvoudig is, en dat de oplossing in de vraag

---

[1]) Licht zal men begrijpen, hoezeer het ons speet, *niet* vernomen te hebben, dat Jan Stuyt, architect, zijn voordracht van 5 April 1902 over ons onderwerp — gehouden voor den Kath. Kunstkring »De Violier" — voor een talrijker auditorium heeft herhaald, waartoe hij vriendelijk uitgenoodigd was, gelijk wij lazen in *Het Centrum* van 6 April 1902. Naar wij echter vernomen hebben, heeft, »De Violier" aan ZijnEd. de uitgave toegezegd eener Hollandsche bewerking en toelichting van Dom Desiderius' gulden boekske *Zur Aesthetik der Beuroner Schule*, welkc door Jan Stuyt zelf of onder zijn leiding zal ondernomen worden. Met verlangen zien wij de uitgave tegemoet. 't Is werkelijk de meest doeltreffende,

zelf zit, wijl juist een karakteriseerende eigenschap dezer producten van het penseel, deze is: dat zij bewerkt zijn met een hoogstverzorgde maat-techniek, zoodat haar het architectonische karakter niet ontbreekt. Goed gesproken. Maar juist omdat zij ook op dat gebied zichzelve is, moet door overeenkomst een minzame harmonie verkregen worden; want op het terrein der maten kan evengoed dissonance verkregen worden als in de muziek; van beide ook kan men accoorden hebben. Vervolgens, al hebben wij de effecten der maat-techniek van de Beuroner Schule architectonisch genoemd, dan mag men dat toch niet verder uitstrekken dan het waar is. En het is slechts waar in zooverre er de meest algemeene, diepste beginselen mee bedoeld zijn; zoodat de Beuroner Schule met een bepaalden stijl, *qua* stijl, geen affiniteit heeft. Zij kan zich echter wel bij een of anderen stijl aansluiten, 't makkelijkste aan den Romaanschen maar ook vinden we haar producten, en wel van de fijnste, in de Gothische abdijkerk van Praag [1]).

Doch iedereen voelt, dat hierin door een vakman nog veel gewichtigs gezegd kan worden; want het is niet alleen wenschelijk, maar vereischt en van het grootste belang, dat én bouwwerk én decoratie allerinnigst verbonden zijn, allerzuiverst

---

maar niet minder moeitevolle onderneming om de kunstbeginselen der Beuroner Schule uiteen te zetten. Wij hebben er hoogen eerbied voor en willen aan alles zijn tijd gunnen, maar kunnen toch ook niet den aandrang weerstaan, nederig te vragen, ons en zoovele anderen niet al te lang meer in verlangen te laten. Wij meenen, dat het al bijna twee jaar geleden is toegezegd. Dat niemand ons deze vrijmoedigheid euvel duide.

1) Daar wij hier waagden over stijl en stijlverhoudiug een paar oppervlakkige woorden te spreken, zij ons toegestaan ter toelichting af te schrijven wat P. Desiderius Lenz zelf schreef over de St. Maurus-Kapelle, in een niet onderteekend artikel van de *Hist.-Pol. Blätter* (1895, S. 561): »Er [Peter Lenz namelijk] suchte in Jahre 1868 Beuron auf, und hier wurde ihm der Bau einer Votivkapelle anvertraut. Er gab dieser Kapelle eine solche Anlage, *dasz alles daran, Architektur, Malerei, und Plastik nach den Principien der alten Kunst geordnet und normirt war*, und rechnete von vornherein auf die Mithilfe Wügers. Im sommer 1868 wurde die Maurus-Kapelle *im strengsten, einfachsten Stil gebaut*, im Winter wurden in Rom die compositionen fur die Bemalung entworfen" u. s. w. (wij cursiveeren).

harmonieeren, opdat én de schoonheid van het bouwwerk worde verhoogd, haar vormen geaccentueerd worden door de decoratiën, én *deze* wederkeerig, door overeenstemming met architectonische maten, in hun goed milieu leven en spreken.

En hiermede sluiten wij dit artikel af, om in een volgend ons tweede deel te voleinden, en een paar woorden te spreken over het algemeene hoofdbeginsel der Schola Artium Beuronensis.

Nootdorp bij Delft. JOS. VAN VEEN, Pr.

(Wordt vervolgd.)

»HET WEZEN DES CHRISTENDOMS".

(Vervolg van blz. 1 vv.).

De synoptikers staan bij Harnack boven alle verdenking. Vooral aan het derde evangelie kent hij groote historische waarde toe. De auteur er van is hem niet alleen »een voortreffelijk stilist", maar ook »een achtenswaardig geschiedschrijver", wiens werk zelf wel het beste bewijs levert voor hetgeen hij in zijn voorrede verklaarde, dat hij »alles", wat hij opteekende, »nauwkeurig" onderzocht had. Blijkbaar heeft hij geput uit het Marcusevangelie en een geschrift, »dat wij ook in het Mattheusevangelie terugvinden". Dit kan niet anders dan de historische waarde dezer evangeliën verhoogen. Zoo betuigt Harnack op allerlei wijs, dat de drie synoptikers voor hem een gezag bezitten, dat men niet licht zal overschatten [1]).

Na deze lofspraak is zijn eerste werk een groot gedeelte der synoptische evangeliën als onbruikbaar af te zonderen. Daar de geheele studie van den hoogleeraar zich bewegen zou op geschiedkundig terrein, moest men verwachten met deugdelijke historische bewijzen aangetoond te zien, waarom de synoptikers hier geloofwaardig, daar onbetrouwbaar zijn. Harnack achtte dit echter niet noodig.

Vooreerst dient naar zijn oordeel alles, wat men kan samenvatten onder het begrip »wonder", bij het onderzoek uitgesloten te worden. Om echter de historische waarde der drie eerste evangeliën zooveel mogelijk onaangetast te laten, erkent hij de feiten, welke de evangelisten in hun wonderverhalen

---

[1]) Harnack, *Das Wesen des Christentums*, blz. 15.

vermelden, maar tracht in navolging van Eichhorn en Paulus deze feiten uit natuurlijke oorzaken te verklaren. Dat de synoptikers vele gebeurtenissen voor wonderen aanzagen, schrijft hij toe aan hun gebrekkige kennis der natuurkrachten. Deze verdachtmaking is nu juist niet het geschikte middel om het vertrouwen in de geloofwaardigheid der synoptikers te versterken.

De redenen, waarom Harnack de wonderen der evangeliën loochent, komen allen neer op de onbewezen bewering, dat het wonder onmogelijk is [1]). Deze stelling is echter reeds zoo dikwijls en zoo grondig weerlegd, dat wij ons van een uitvoerige bestrijding ontslagen achten en meenen ons tot enkele opmerkingen te mogen bepalen.

Of Harnack zich een juist denkbeeld vormt van God, kunnen wij in het midden laten. Zeker is het, dat hij het bestaan aanneemt van een wezen, dat, zegt hij, »im Regimente sitzt und dessen naturbezwingende Kraft erbeten und erlebt werden kann" [2]). Doch wie het bestaan van God erkent, moet logice ook de mogelijkheid van het wonder aanvaarden. God toch blijft als Schepper der natuur oneindig verheven boven de natuur. Hieruit volgt, dat de natuur in haar bestaan en voortduring altijd van God blijft afhangen en aan zijn macht onderworpen. Maar er volgt ook uit, dat God, als oneindig, ongeworden en geheel onafhankelijk wezen, waar en wanneer Hij wil, kan werken *boven* de natuur. Deze waarheid erkent de rede als logisch en noodzakelijk opgesloten in de waarheid en noodzakelijkheid van Gods oneindige natuur, wier volmaaktheid niet kan beperkt worden door wetten, die van Gods schepping en ordening afhangen en waarover Hij met vrije macht blijft beschikken. God blijft verheven boven de geheele natuur en kan dus 1° iets voortbrengen, dat de natuur in geen geval door de haar gegeven krachten in het aanzijn kan roepen. Hij kan 2° datgene, wat de natuur kan voortbrengen, onder omstandigheden voort-

---

[1]) Harnack, t. a. p. blz. 16—20.

[2]) Harnack, t. a. p. blz. 19.

brengen, waarin de natuur het niet vermag of op een wijs, die de krachten der natuur te boven gaat. Daar hij de natuur en al haar krachten in zijn macht heeft, kan Hij 3° de werking der natuur beletten; ook kan Hij door zijn almacht voorkomen, dat de werking der natuur datgene tot stand brenge, wat zij, op zich zelve beschouwd, kan voortbrengen. Men denke aan de jongelingen in den vlammenden vuuroven van Babylon. Het vuur brandde in onstuimige hevigheid, maar verbrandde of verschroeide de lichamen dier jongelingen niet. Engelen kunnen geen eigenlijke wonderen verrichten, omdat de krachten, waarover zij beschikken tot de geschapen natuur behooren, en bijgevolg niets kunnen voortbrengen, wat boven de *geheele* natuur is. Wel kunnen zij werken boven *onze* menschelijke natuur. Door Gods almacht kunnen zij werktuigen zijn van bovennatuurlijke wonderen, maar dan werken zij niet meer uit hun natuurlijk krachtvermogen. Harnack beginne dus niet met voorop te stellen, maar met te bewijzen, dat God geen wonderen kan doen. De ontkenning van de mogelijkheid der wonderen loochent implicite Gods oneindigheid en dus logice zijn bestaan [1]).

* * *

Ofschoon de wonderverhalen een groot gedeelte der evangeliën innemen, blijft er, ook na aftrek dezer verhalen, eene menigte van teksten over, die bij een studie over het christendom van groot nut kunnen zijn. Hoe worden deze teksten door Harnack geraadpleegd?

Een eerlijk onderzoek eischt, dat men alle historische gebeurtenissen beschouwt in hare onderlinge betrekking, in de lijst der omstandigheden, onder welke zij voorvielen, in het licht van den tijd, waarin zij plaats vonden. Een enkel feit uit een reeks van feiten, die met elkander in verband staan,

---

1) Zie S. Thom. *Summa theologica*, I, Qu. CV, Art. VI, VII, VIII; Qu. CX, Art. IV; *Contra Gentiles*, Lib. III, Cap. CI; II, Dist. XVIII, Qu. I, Art. III; *De Potentia*, Qu. VI, Art. I.

sterk naar voren dringen en de andere in het duister laten, uit een menigte redevoeringen van eenzelfden persoon enkele woorden lichten en de overige veronachtzamen is niet de methode van een geschiedvorscher, die onpartijdig naar de waarheid zoekt. Op deze wijs wordt de werkelijkheid niet achterhaald maar onkenbaar gemaakt. Heeft Harnack de eischen, welke men recht heeft iederen geschiedschrijver te stellen, steeds in het oog gehouden? Wij laten hier enkele proeven van Harnack's historische methode volgen. Daarna zal het antwoord op deze vraag niet moeielijk vallen.

Evenals het Joannesevangelie zoo gebruikt de berlijnsche hoogleeraar ook de synoptikers om te bewijzen, dat Jezus geen geloof en geen liefde voor zijn persoon gevorderd heeft en het »geheel buiten Jezus' gezichtskring lag, onafhankelijk van zijn evangelie, een »leer" over zijn persoon en zijne waardigheid te verkondigen" [1]). Om deze opvatting te staven, voert Harnack één enkelen tekst aan: »Niet een ieder, die tot mij zegt: Heere, Heere, zal binnengaan in het rijk der hemelen, maar hij, die den wil doet van mijn Vader, die in de hemelen is, hij zal binnengaan in het rijk der hemelen" [2]). Deze woorden heeft men tot heden toe altijd in een anderen zin verstaan. Jezus maakt hier niet een tegenstelling tusschen den Vader en den Zoon, zooals Harnack het wil doen voorkomen, maar tusschen zeggen en doen. Wie zich niet onderwerpt aan Gods wil, zal den hemel niet ingaan, al stiert hij tot God de heiligste gebeden. Uiterlijke vroomheid zonder innerlijke godsvrucht baat niets. Door alléén dezen tekst aan te halen, heeft het bovendien den schijn, alsof er bij de synoptikers niets anders te vinden ware. Doch deze evangelisten verhalen evenals Joannes een menigte uitspraken des Heeren, waarin hij aan zijn persoon een waardigheid toekent, welke geen enkel schepsel met hem deelt en waaruit ook wederom blijkt, dat in het evangelie, zooals Jezus zelf het verkondigd heeft, de Zoon zich zeer duidelijk op den voor-

---

[1]) Harnack, t. a. p. blz. 80.

[2]) Matth. VII, 21.

grond plaatst. Zoo stelt hij zich boven Jonas en Salomon, als hij zegt: »De mannen van Ninive zullen opstaan in het oordeel met dit geslacht en het veroordeelen, want zij hebben zich bekeerd op de prediking van Jonas, en ziet meer dan Jonas is hier. De koningin van het Zuiden zal opstaan in het oordeel met dit geslacht en het veroordeelen, want zij is gekomen van de einden der aarde om te hooren de wijsheid van Salomon, en ziet meer dan Salomon is hier" [1]). Jezus verklaart van zich zelven: »Een grooter dan de tempel is hier" [2]); »de Zoon des menschen is Heer óók van den Sabbath" [3]). Hij eischt een liefde voor zich op, die voor geen offer mag terugdeinzen, een liefde zooals geen sterveling vorderen kan: »Die vader of moeder liefheeft boven mij is mijner niet waardig" [4]); »indien iemand tot mij komt en niet haat zijn vader en moeder en vrouw en kinderen en broeders en zusters, ook zelfs zijn eigen leven, die kan mijn discipel niet zijn" [5]). Hij geeft zijn woord voor volstrekt onfeilbaar en waarachtig: »hemel en aarde zullen voorbijgaan maar mijne woorden zullen niet voorbijgaan" [6]). Hij getuigt van zich zelven, dat hij almachtig is, rechter der wereld en Heer der engelen: »Mij is alle macht gegeven in den hemel en op aarde" [7]); ».... alle geslachten der aarde zullen weeklagen en zij zullen den Zoon des menschen zien komende met de wolken des hemels met groote macht en heerlijkheid, en hij zal zijn engelen uitzenden ... en zij zullen zijn uitverkorenen bijeenvergaderen van de vier windstreken" [8]). Waarom worden al deze plaatsen door Harnack verzwegen?

Een ander voorbeeld. Terwijl de hoogleeraar het vierde evangelie ongeschikt acht, aan de drie andere daarentegen

---

1) Matth. XII, 41, 42.
2) Matth. XII, 6.
3) Matth. XII, 8.
4) Matth. X, 37.
5) Luc. XIV, 26.
6) Matth. XXIV, 35, Marc. XIII, 31.
7) Matth. XXVIII, 18; XI, 27; Luc. X, 22.
8) Matth. XXIV, 30; Marc. XIII, 26; Luc. XXI, 27. Vgl. Reinhold, *Das Wesen des Christentums*, blz. 10 vv.

alle gezag toekent om ons voor te lichten omtrent Jezus' persoonlijke opvattingen, speelt hij niettemin een tekst van het Joannesevangelie tegen de synoptikers uit, om te bewijzen, dat Jezus aan zijn wonderen zeer weinig beteekenis hechtte. »Het is zeer opmerkelijk — zegt hij — dat Jezus zelf aan zijn wonderen niet dat beslissende gezag heeft toegeschreven, dat Marcus en de andere evangelisten er in zien" [1]). Hierbij beroept Harnack zich op Jezus' woorden bij Joannes: »Indien gij geen wonderen en teekenen ziet, zoo gelooft gij niet" [2]). Deze tekstverklaring is een zoo tastbare misvatting en met den geheelen inhoud der vier evangeliën in zoo duidelijke tegenspraak, dat wij eene weerlegging volkomen overbodig achten.

Ofschoon een ieder, die iets van Jezus'prediking vernomen heeft, weet, dat Christus steeds onthechting aan de aardsche dingen gevorderd heeft, is Harnack van gevoelen, dat het evangelie niet is »een boodschap tot wereldverzaking" [3]), d. w. z. tot onthechting. Tot bewijs schrijft hij: »Van Petrus wordt ons toevallig verhaald, dat zijn vrouw hem op zijn zendingsreizen vergezelde" [4]). Waar dit »toevallig" bericht te vinden is, zegt Harnack niet. Blijkbaar heeft hij het oog op I Cor. IX, 5, waar de H. Paulus schrijft: »Hebben wij niet macht om eene vrouw, eene zuster, met ons om te leiden, gelijk ook de andere apostelen en de broeders des Heeren en Kefas"? Deze tekst behoort dus tot de »enkele belangrijke berichten bij den apostel Paulus" [5]), die bij Harnack's onderzoek naar het wezen des christendoms in aanmerking kwamen. De grieksche en latijnsche vaders nu hebben de woorden in den brief aan de Corinthiërs eenparig verstaan in dien zin, dat de H. Paulus niet spreekt over de echtgenooten der apostelen, maar over christelijke vrouwen, die de apostelen, op hun reizen vergezelden om voor hun levensonderhoud te

1) Harnack, t. a. p. blz. 19.
2) Joan IV, 48.
3) Harnack, t. a. p. blz. 54.
4) Harnack, » » » blz. 53.
5) Harnack, » » » blz. 13.

zorgen [1]). Deze opvatting berust niet alleen op een bestaande gewoonte, waarvan de evangelisten ook reeds spreken, als zij verhalen, dat Jezus omringd was door eenige vrouwen »die Hem dienden van hare goederen" [2]), maar ook op den tekst zelven. Daar toch wordt de algemeene beteekenis van het woord »vrouw": »γυνή" toegelicht en beperkt door de bijvoeging van het woord »zuster": »ἀδελφή", zoodat hier sprake is van »christelijke vrouwen", die in de eerste tijden »zusters" genoemd werden evenals de christenmannen elkander »broeders" heetten [3]).

Men moet dus eerst afwijken van de meening dergenen, die de apostolische tijden en gewoonten het dichtst nabij stonden, eerst den tekst geweld aandoen, vóór men er in kan lezen, dat de apostelen in gezelschap hunner echtgenooten hun zendingsreizen maakten. Doch gegeven, dat Harnack's verklaring van Paulus' woorden juist ware, volgt hieruit, dat het Evangelie niet is »een boodschap tot wereldverzaking", d. w. z. geen onthechting predikt? Het evangelie gebiedt niemand de wereld te ontvluchten, maar verbiedt een ieder er zich aan te hechten. Dit leeren de synoptikers op iedere bladzijde, doch daarvan gewaagt Harnack met geen enkel woord.

De geheele prediking des Heeren moet volgens zijn oordeel worden teruggebracht tot het geloof in God als Vader, welk geloof zich alléén zou kunnen openbaren in liefde tot den naaste. Jezus zelf, meent hij, zou »in de beoefening der naastenliefde en der barmhartigheid de eigenlijke uiting van den godsdienst" hebben gezien. Sprekend over het laatste

---

1) Clem. Alex. *Strom.* III, 6; Theodor., Theophyl., Oec. *Comment.*; Tertull. *De Monog.* 8; S. Aug. *De op. monach.* 4, 5; S. Hieron. *in Matth.* XXVII, 55 en *Contra Jovin.* I, 26; Ambrosiaster, Pel., Prim. in h. l.

2) Matth. XXVII, 55; Luc. VIII, 1.

3) Het woord γυνή heeft een algemeene beteekenis. Het duidt de vrouw aan in tegenoverstelling van den man en onderscheidt niet tusschen de gehuwde en ongehuwde vrouw. Uit den zin zelven moet dus blijken, in welke beteekenis het moet verstaan worden. Clemens Alex. (*Strom.* III, 6) heeft reeds de opmerking gemaakt, dat Paulus, zoo hij hier gehuwde vrouwen bedoeld had, γαμετή zou gebruikt hebben.

oordeel, zegt Harnack [1]), stelde Jezus dit aanschouwelijk voor in de gelijkenis van den herder, die de schapen van de bokken scheidt. De eenige reden, waarom de menschen daar (bij het laatste oordeel) van elkander gescheiden worden is de vraag of zij al dan niet barmhartigheid hebben beoefend. »Wat gij den minste van mijn broeders gedaan hebt, dat hebt gij mij gedaan" [2]).

Deze bewering zou men kunnen aanvaarden, zoo Jezus zelf bij de synoptikers niet geleerd had, dat er behalve barmhartigheid ook nog iets anders gevorderd wordt om zalig te worden. Hij verklaart daar b. v. dat zonder doopsel, zonder geloof en zonder openbare belijdenis des geloofs geen zaligheid mogelijk is. »Gaat en onderwijst alle volkeren, beveelt Jezus zijn apostelen, hen doopende in den naam des Vaders en des Zoons en des Heiligen Geestes, leerende hen onderhouden, alles wat ik u geboden heb" [3]), »die geloofd zal hebben en gedoopt zal zijn, zal zalig worden, maar die niet geloofd zal hebben, zal veroordeeld worden" [4]). »Een ieder, die mij belijden zal voor de menschen, dien zal ook ik belijden voor mijn Vader, die in de hemelen is, maar die mij zal verloochend hebben voor de menschen, dien zal ook ik verloochenen voor mijn Vader, die in de hemelen is" [5]). Evenals in de voorgaande voorbeelden grondt Harnack zijn meening niet op een reeks van teksten, maar op één enkel woord. Al het overige, dat met zijn gevoelen in strijd is, komt bij hem niet in aanmerking.

Het meest echter treedt deze willekeurige schriftverklaring aan het licht, waar hij spreekt over de verrijzenis des Heeren. Terwijl Rolffs niemand laken wil, die »uit apologetische overwegingen het geloof in Christus zooveel mogelijk onafhankelijk zoekt te maken van de erkenning van dit wonder, omdat hij weet, welke moeielijkheden daardoor aan het moderne denken

---

1) Harnack, t. a. p. blz. 48.
2) Matth. XXV, 40.
3) Matth. XXVIII, 19.
4) Marc. XVI, 16.
5) Marc. X, 32; Luc. XII, 8.

bereid worden" [1]), erkent hij eerlijk, dat Harnack's behandeling van de verrijzenis hem »het zwakste gedeelte" [2]) van diens boek toeschijnt. Uit zijn theorie over het wonder kon men reeds afleiden, dat de hoogleeraar de opstanding des Heeren zou loochenen. Doch terwijl hij het feit der verrijzenis ontkent, wil hij toch het geloof in den levenden Christus redden. Volgens zijn gevoelen is het geloof der leerlingen in de verrijzenis niet alleen bestaanbaar maar ook gemotiveerd zonder het feit der verrijzenis. Het evangelie zelf, meent hij, gebiedt dat men geloove in den verrezen Christus, die nochtans niet verrezen zou zijn. Dit heeft voor Harnack niets paradoxaals. Ziehier zijn redeneering: »Wanneer deze opwekking [van Christus] niets anders beteekende, dan dat een gestorven lichaam van vleesch en bloed weder levend gemaakt was, dan zouden wij spoedig met deze overlevering afgerekend hebben. Maar zoo staat de zaak niet. Het nieuwe testament zelf maakt onderscheid tusschen de paaschboodschap (Osterbotschaft) van het ledige graf en de verschijningen eenerzijds en het paaschgeloof (Osterglauben) andererzijds. Ofschoon het de hoogste waarde toekent aan de eerste, verlangt het toch het paaschgeloof ook zonder haar. De geschiedenis van Thomas wordt uitsluitend verhaald met het doel om in te scherpen, dat men vast en zeker het paaschgeloof moet bezitten, ook zonder zich van de paaschboodschap persoonlijk overtuigd te hebben. »Zalig zij, die niet zien en toch gelooven". De leerlingen, die naar Emmaus gingen, werden gelaakt, omdat zij het geloof misten aan de opstanding, welke zij toch zeker moesten gelooven op grond van hun wetenschap, dat Jezus de Messias was" [3]).

Deze bewijsvoering, indien men dit citaat zoo noemen wil, berust op twee teksten. Doch wanneer men deze beschouwt in het verband, waarin zij voorkomen, blijken zij juist het tegendeel te bewijzen van hetgeen Harnack beweert.

---

1) Rolffs, t. a. p. blz. 51.
2) Rolffs, » » » blz. 8.
3) Harnack, t. a. p. blz. 101.

Ook al zou het evangelie — zooals hij zegt — gebieden, »dat men vast en zeker het paaschgeloof moet bezitten, ook zonder zich persoonlijk van de paaschboodschap overtuigd te hebben", m. a. w. dat men gelooven moet in den verrezen Christus zonder een verschijning van den verrezen Christus gehad te hebben, dan zou dit niet tegen maar vóór het feit der verrijzenis pleiten. Immers als het evangelie eischt, dat men geloove in den verrezen Christus, dan veronderstelt het evangelie, dat Christus werkelijk verrezen is. De verrijzenis wordt alzoo door het evangelie voorgesteld als object van het geloof, dat het evangelie vordert. Wie dus aanneemt, dat het evangelie »het paaschgeloof" vordert, zonder dat men getuige is geweest van de verrijzenis, en dan concludeert: derhalve eischt het evangelie niet, dat men het feit der verrijzenis erkent, draagt een redeneering voor, die de grenzen van het onzinnige nadert. De teksten, waarop Harnack zich beroept, hebben dan ook een geheel andere beteekenis. De evangelist toch geeft het verhaal van Thomas niet om aan te toonen, dat men gelooven moet in den verrezen Christus, die feitelijk niet verrezen zou zijn, maar om het feit der verrijzenis te bevestigen door de getuigenis van iemand, die eerst hardnekkig ongeloovig was, maar die door de evidentie der verschijningen genoodzaakt werd het feit der verrijzenis te erkennen [1]).

Wat de Emmausgangers betreft, ook hun »paaschgeloof" was volstrekt niet onafhankelijk van de »paaschboodschap". Want uit het gesprek, dat Jezus met hen voerde, blijkt, dat zij de berichten der verschijningen vernomen hadden. »Sommige vrouwen uit ons — zoo verhalen zij — hebben ons ontsteld, die vroeg in den morgenstond aan het graf geweest zijn, en zijn lichaam niet vindende, kwamen zij en zeiden, dat zij ook een gezicht van engelen gezien hadden, die zeggen, dat Hij leeft" [2]). Wanneer nu Christus hen berispt, dan is het niet omdat Hij geloof eischte in een gebeurtenis, die hun volkomen

---

[1]) Joan. XX, 19—29.
[2]) Luc. XXIV, 22—24.

vreemd was of beter die niet zou hebben plaats gehad — want de H. Lucas verhaalt juist, dat sommige vrouwen hun het feit der verrijzenis hadden meegedeeld — maar omdat zij weigerden aan deze mededeelingen geloof te schenken, terwijl het lijden en sterven en de verrijzenis des Heeren hun toch zoo duidelijk voorspeld waren [1]).

Harnack vervalt hier in dezelfde dwaling, die wij bij de aangehaalde voorbeelden reeds opmerkten: hij rukt de teksten uit hun verband, veronachtzaamt het karakter van het geheele verhaal en legt daarna in de teksten een beteekenis, die hun geheel vreemd is. Dit springt hier zóó in het oog, dat zelfs Rolffs een streng oordeel over Harnack uitspreekt. Harnack, zegt hij, »stond hier tegenover zijn toehoorders in een uiterst moeielijke positie. Men kan duidelijk zien, dat hij zijn best doet om de bezwaren te boven te komen, die hij bij zijn hoorders tegen het erkennen van het feit der verrijzenis met grond kon veronderstellen, en eveneens, dat hij het er op aanlegt om zijn eigen opvatting door het nieuwe testament te rechtvaardigen. Maar dat hij de geschiedenis van den ongeloovigen Thomas en het verhaal der leerlingen op weg naar Emmaus wil laten gelden als bewijs, dat in het nieuwe testament het paaschgeloof gevorderd wordt ook zonder de paaschboodschap, ofschoon toch in beide gevallen de paaschboodschap was voorafgegaan, dit maakt een pijnlijken indruk.... Albrecht en Haupt zijn volkomen in hun recht, wanneer zij volhouden, dat het nieuwe testament geen onderscheid kent tusschen de paaschboodschap en het paaschgeloof.... Het is onbegrijpelijk hoe de apostelen door hun prediking het paaschgeloof konden opwekken, zoo zij niet konden getuigen: wij hebben hem gezien" [2]).

De moeielijkheid, die Rolffs in de laatste regelen tegen Harnack inbrengt, zou op zich zelf reeds voldoende zijn om

---

[1]) Luc. XXIV, 13—35.

[2]) Rolffs, t. a. p. blz. 8, vv. — Loisy schrijft zeer juist »La distinction du message et de la foi peut être fondée en raison sans être fondée en Évangile", t. a. p. blz. 77. Vgl. Neuland, *Die Religion der Gebildeten*, 1902, blz. 41; Cremer, *Das Wesen des Christentums*, 1901, blz. 65, 90, 107, 210, 213 vv.

den berlijnschen hoogleeraar te weerleggen [1]). Doch wij willen daarop niet verder ingaan. Ons doel was alléén de vraag te beantwoorden, of Harnack aan de eischen, die men iederen geschiedvorscher mag stellen, heeft voldaan. Dit antwoord kan niet anders dan ontkennend zijn. De wijze, waarop Harnack bij de »geloofwaardige" synoptikers het wezen des christendoms navorscht, is onvereenigbaar met een volledig en objectief onderzoek.

Daarom ook moeten wij de bepaling, die Harnack van het wezen des christendoms geeft, afwijzen als het resultaat van historische studiën. Mocht zij toevallig met de waarheid overeenstemmen, dan is dit niet te danken aan de onpartijdigheid van den geschiedschrijver. Want de »historische" methode, die Harnack volgt, is uiteraard ongeschikt om een historische waarheid op te sporen. Hoe toch is het mogelijk te achterhalen, wat Jezus tot het wezen van zijn godsdienst gemaakt heeft, zoo men begint met die getuigen, welke ons het zekerst omtrent de opvattingen des Heeren kunnen voorlichten, den mond te snoeren? Harnack nu ontzegt niet alleen den schrijvers uit het apostolisch tijdvak alle recht tot spreken, maar zelfs de evangelisten zijn hem onbetrouwbaar. Want hoewel hij voorgeeft de synoptikers voor geloofwaardig te houden, schrapt hij uit hun evangeliën juist zooveel als hem goeddunkt [2]), dan eens onder voorwendsel, dat zij »een geheel andere wereld- en geschiedbeschouwing waren toegedaan dan wij" [3]), dan weder omdat zij niet op de hoogte waren van de tegenwoordige wetenschap [4]), of omdat zij onder den invloed stonden van Jezus' »machtige persoonlijkheid" [5]). De slotsom is, dat zij eigenlijk alleen geloofwaardig zijn, waar zij teksten opteekenden, welke Harnack voor zijn theorie dienstig acht [6]).

---

1) Vgl. Müller, *Renaissance-Broschüren*, 1902, Nr. 5, blz. 6.

2) Zie Cathrein, *Glauben und Wissen*, 1903, blz. 107. Vgl. ook Harnack, *Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten*, 1902, blz. 25 vv.

3) Harnack, *Das Wesen des Christentums*, blz. 94.

4) Harnack, » » » blz. 18.

5) Harnack, » » » blz. 38, 102.

6) Zie ook Sabatier, t. a. p. blz. 187.

Wat echter geeft hem zekerheid, dat de evangelisten de waarheid spreken in het weergeven van die woorden des Heeren? Indien zij zoo menigmaal gedwaald en Christus verkeerd begrepen hebben, dat Harnack zich verplicht acht hen telkens te verbeteren, waarom zijn zij in zijn schatting dan juist zoo onfeilbaar waar zij uitspraken des Heeren mededeelden, die zijn theorie in het gevlij komen? Dat hetgeen zij opteekenden overeenstemt met hetgeen Jezus gezegd heeft, kan Harnack niet bewijzen. De identiteit zou alleen vastgesteld kunnen worden door vergelijking van deze woorden des Heeren met een dokument, waarin Christus met eigen hand zijn woorden had neergeschreven, of met de overlevering. Maar het eerste bestaat niet en de tweede wordt door Harnack verworpen. Hij neemt dus de echtheid dezer teksten aan op geen enkel ander gezag dan dat zijner eigen willekeurige opvatting. Zoodat het »*Wesen des Christentums*" in laatste instantie berust op het subjectivisme van zijn auteur [1]).

(Slot volgt.) p. B. D. VAN BREDA, O. P.

---

1) Loisy (*o. c.* XIX) is, ofschoon ten onrechte, van gevoelen, dat de enkele teksten, waarop Harnack's theorie steunt, veel kans hebben »d'avoir été influencés sinon produits par la théologie des premiers temps". Zoodoende, zegt hij, zou Harnack zich hebben blootgesteld aan het gevaar: »la suprème infortune pour un théologien protestant" (XX), zijn wezen des christendoms gebouwd te hebben op de overlevering. Is deze geestige opmerking niet even klemmend, wanneer de bedoelde teksten niet een uitvloeisel zijn der theologie, maar werkelijk van de evangelisten afkomstig zijn? Deze toch hebben Jezus' woorden niet bij schriftelijke maar bij mondelinge overlevering van den Heer ontvangen. Overlevering in uitgebreiden zin is in ieder geval aan het geschreven woord voorafgegaan. Hoe men dus als theoloog ook denke over de traditie, men moge haar vertrouwen of niet, Christus kan men ten laatste niet kennen dan uit en door de oudste overlevering. Vgl. Loisy, t. a. p. XXI.

EEN STANDAARDWERK.

I. DEUTERONOMIUM.

Daar zijn nu reeds bijna twintig jaren verloopen sinds in dit tijdschrift [1]) een warme aankondiging werd geschreven voor het eerste deel van een *Cursus Scripturae Sacrae*, uitgegeven door den bekenden Parijschen boekhandel van Lethielleux, die toen nog nauwelijks de uitgave van *La Sainte Bible* [2]) had voltooid. De bewerking der nieuwe uitgave, die tal van jaren zou vereischen, werd toevertrouwd aan eenige leden der Sociëteit van Jesus, die daardoor, zoo het voor de wereld nog noodig ware, zou toonen op geenerlei gebied van wetenschap, en wel allerminst van bijbelkunde, vreemdelinge te zijn. Men behoeft slechts de bekende *Dictionnaire de la Bible* van Vigouroux op te slaan en de lange lijst in te zien: *Travaux des Jésuites sur les Saintes Ecritures* [3]) om te begrijpen, dat de Paters der Sociëteit, die in de eerste tijden na het tijdvak harer opheffing weinig van zich liet hooren, later in gunstiger tijdsomstandigheden zich gedrongen zouden voelen alle krachten in het werk te stellen om de oude grootsche traditie voort te zetten. Te eerder mocht dit verwacht worden, wijl in de jongere tijden, van alle kanten

---

1) Vgl. *De Katholiek*, 1886 (Dl. LXXXIX), bl. 259—269.

2) Dit veeldeelige werk werd in 1869 door den bekenden bekeerling abbé Drach begonnen en met medewerking van mannen als de abbés Clair, Trochon, Gillet, Lesêtre, Motais, Fillion, Crelier e.a. voltooid.

3) *Dictionnaire de la Bible* i. v. *Jésuites*, Tom. III, col. 1403-1421. Waarom onze wakkere Pater Fr. Coster van Mechelen, die zooveel gedaan heeft voor de verbreiding van den Hollandschen tekst van het Nieuwe Testament, in deze lange lijst gemist wordt? Men vergelijke over hem, *Dict. de la Bible* II, col 1054-1055.

en niet het minst van protestantsche en ongeloovige zijde, eene groote belangstelling aan den dag werd gelegd voor den Bijbel en elken tak van bijbelsche wetenschap. Te dringender ook deed zich de behoefte aan een streng wetenschappelijken commentaar op de gansche H. Schrift gevoelen, naarmate de heilige goederen van Geloof en Traditie krachtiger verdedigd moesten worden tegen de ontelbare opwerpingen, die, eerst door min of meer rationalistisch gezinde hoogleeraren opgezet, straks in breeder kringen, met al te gereeden spoed, gepopulariseerd, niet zouden nalaten noodlottigen invloed uit te oefenen op het geloof der Christenheid. Het feit was onloochenbaar en het ligt nog daar, dat wij katholieken door andersdenkenden op nagenoeg elk gebied der bijbelsche wetenschappen worden overtroffen.

Men behoeft zich daarover niet te zeer te verwonderen. Het Protestantisme begon met wegwerping der Katholieke Traditie, en aanvaardde den Bijbel als eenige en onfeilbare bron der goddelijke Openbaring. Doch die Bijbel was geschreven in het Hebreeuwsch en in het Grieksch; de gewijde tekst was minstens dertien eeuwen lang aan de komende geslachten overgeleverd geworden door afschriften, die met of zonder opzet afweken van den oorspronkelijken schriftuurtekst. Men moest dus de H. Schrift in den grondtekst leeren verstaan, men moest met alle bereikbare zekerheid de oorspronkelijke lezing trachten vast te stellen; terwijl de katholieken in de Vulgaat-vertaling een authentieke overzetting bezaten, die gelijkgerechtigd werd geacht met den grondtekst. Ook de uitlegging der Schrift was den katholieken gewaarborgd door de Traditie en het levend leergezag der Kerk, terwijl in de protestantsche kerken de natuurlijke wetenschap des vertalers en de scherpzinnigheid, des uitleggers de eenige garantie werden voor de trouw der overzetting en de orthodoxie der schriftverklaring. Zoo werden de rede en het vrij onderzoek, in laatste ressort, de grondslag der christelijke waarheid. Gevolg daarvan was, dat langzamerhand onder vele Protestanten de historische en litteraire en tekst-critiek, louter werk van het natuurlijk verstand, de plaats innam van de

orthodoxe commentaren van het oude Protestantisme, dat, niet zonder eenige overdrijving, zich vastklampte aan de onfeilbaarheid en de inspiratie der H. Schrift [1]).

Het Katholicisme had niet dát groote belang bij de philologische, grammaticale en historische argumenten, wat het Protestantisme, uit kracht van zijn noodlottig beginsel, daarin stellen moest. Deze wetenschappen, die voor het Protestantisme zulke wrange vruchten zouden dragen, ondervonden in de Katholieke Kerk niet de belangstelling, welke zij toch inderdaad, vooral voor apologie en polemiek, verdienden. Bij den voor de degelijkheid misschien al te snellen vooruitgang dier wetenschappen in de vorige eeuw was dus een achterstand der katholieken zoo niet te verontschuldigen dan toch zeker te verklaren. Thans, nu er op vele — schoon lang niet alle — punten klaarheid begint te komen, mogen wij het bejammeren, dat op meer dan één punt zoo lang mogelijk, en ook wel eens langer dan met menschelijke voorzichtigheid en wijsheid strookte, een eeuwenoude uitlegging door meerderen als een soort geloofsdogma werd gevindiceerd. Het doet pijnlijk aan te moeten aanschouwen, dat men meer dan ééne uitlegging, eerst verdedigd als erfgoed der Kerk, later gedwongen werd, — en waarom dan nog zoo benepen mogelijk? — prijs te geven. Wie zal zeggen of in den tegenwoordigen strijd om het geloof — sommige geleerden hebben gesproken van een »crise de la foi" — niet meerderen jammerlijk bezweken zijn door een goedbedoelde doch onvoorzichtige methode van doodzwijgen der moderne objecties tegen Bijbel en Kerk? [2])

---

[1]) Vgl. Jean Réville, *Le Protestantisme libéral*, p. 3--20.

[2]) Te weinig bekend is het schrijven van Mgr. Mignot, aartsbisschop van Albi, gericht aan zijne geestelijheid. In zijn *5e Lettre sur les Etudes ecclésiastiques* (l'Apologétique et la critique biblique) zegt hij: »... ces questions s'imposent aujourd'hui à l'attention de tous les esprits sérieux; elles sont à l'ordre du jour. Les problèmes que nous craignons d'aborder sont du domaine public, on les discute passionément dans les milieux mêmes qui devraient y rester le plus étrangers. Resolus sans nous, ils le sont contre nous. La prétendue solution descend peu à peu de nos grandes chaires publiques et se substitue dans l'enseignement de l'histoire ancienne à la solution traditionnelle. De nouveaux Manuels sont mis aux mains des éleves de nos écoles supérieures, ils pénètrent déjà dans

Het lag in den aard der zaak, dat de snelle vooruitgang der bijbelwetenschap en de afgedwongen noodzakelijkheid om sommige sinds onheugelijke tijden bezette stellingen prijs te geven en terug te trekken, verschillende geloovigen, die dit snelle verloop in zijn opvolgende phases niet of met weinig attentie hadden gevolgd, met ergernis en bezorgheid moest vervullen en deed besluiten om te verdedigen wat maar eenigszins verdedigbaar toescheen, terwijl anderen, door voortdurend retireeren ontmoedigd, niet zonder overijling wilden prijsgeven, wat met zekerheid verdedigd en behouden kon worden. Bij deze verwarring der geesten moest eene verschijning als die der bovengenoemde *Cursus* een hoogst welkome wezen. Doch ook van deze uitgave kon voorspeld worden, dat er in den loop der jaren wellicht verandering van inzicht zou komen, dat misschien in latere commentaren derzelfde reeks afgebroken zou worden, wat in vroegere met veel zorg was opgebouwd; maar deze veranderingen, uitgevoerd in dienst der ware wetenschap, zouden tegelijk een waarborg zijn voor de deugdelijkheid van het gansche werk [1]).

---

les écoles secondaires en attendant de descendre officiellement dans l'enseignement primaire. Alors, le mal sera complet. Plaise à Dieu, qu'il ne soit pas sans remède!

»Il y a des gens qui ne parlent jamais de ce qui les contrarie. Il leur semble qu' à force de se taire, les choses dont ils ne parlent pas cessent d'exister. Ce procédé a du bon, mais il ne réussit pas toujours. Dans un siècle de publicité à outrance, où les plus graves problèmes, au lieu de rester dans le domaine de la discussion haute, sereine, impartiale, d'où ils ne devraient jamais sortir, sont traités avec une légèreté impie dans les plus insignifiantes Revues, dans la presse quotidienne qui les fait pénétrer jusqu' aux moindres hameaux, jetant ainsi le doute dans l'esprit et le coeur des braves gens, est-il sage de fermer les yeux, de nous boucher les oreilles, de nous taire, comme si notre silence devait empêcher les autres de parler? de nous reposer sur notre prospérité passée, de dire que l'Eglise a subi de bien autres épreuves et triomphé d'erreurs autrement dangereuses, comme si, malgré son immutabilité et les promesses rassurantes de Notre Seigneur, elle n'avait pas perdu l'Afrique, l'Orient, une partie de l'Europe et n'était pas exposée à d'autres défections aussi douloureuses?"

1) In de eerste editie van Cornély's *Historica et critica introductio*, II. 1, p. 33-154 wordt de Mosaïciteit van den Pentatench verdedigd in een geheel anderen zin als v. Hummelauer in zijn straks te bespreken *Deuteronomium* dien opvat.

Nadat in eene met zeer veel eruditie geschreven *Introductio*[1]), welke bij haar verschijnen algemeene bewondering wekte, de grondslagen voor eene gezonde exegese gelegd waren, volgde in statige octavo's een gansche rij van commentaren, die nu langzamerhand gaan vormen een standaardwerk, dat voor onze tijden voldoet aan alle redelijke eischen van orthodoxie en toegepaste wetenschap tevens. Geregeld zonden de Paters R. Cornély, J. Knabenbauer en Fr. von Hummelauer hunne steeds met spanning verwachte, altijd met graagte ontvangen boekdeelen de wereld in, zoodat thans reeds 31 deelen verschenen zijn. Eene ook maar summiere bespreking van al deze volumina zal wel niemand van mij verwachten. Alleen de drie laatstverschenen boekdeelen werden mij achtereenvolgens toegezonden met het verzoek — een verzoek, waarvan geen weigering aanvaard werd — die werken hier te te willen aankondigen.

Bij deze mededeeling ter verontschuldiging nog een kleine opheldering. In de volgende bladzijden zullen omtrent het auteurschap van den Pentateuch eenige meeningen worden besproken, welke voor sommige lezers misschien nieuw zijn. Enkelen zullen ze misschien met mistrouwen lezen en zich afvragen, of zulke sententies zonder »letsel des geloofs" gehouden kunnen worden. Voor dezulken zij met allen nadruk voorop gesteld, dat bij alle onderzoek naar auteurschap van eenig Bijbelboek, voor elken katholiek vaststaat wat de Kerk als geloofsstuk leert, nl.: dat de Boeken van het Oude en Nieuwe Testament, met al hunne deelen, onder ingeving des H. Geestes geschreven zijn. Daaruit volgt, dat die Boeken tot auteur hebben God, als *auctor primarius*[2]). Doch hiermede is niets gedefiniëerd over den menschelijken auteur dier Boeken, den *auctor secundarius*. Het antwoord op de vraag naar den menschelijken auteur ligt ten slotte op het

---

[1]) R. Cornély. *Introductio generalis* 1 vol., *Introductio specialis in singulos libros Veteris Testamenti* 2 vol., *Introductio specialis in singulos libros Novi Testament* 1 vol.

[2]) Vgl. *Revue Biblique* V (1896), p. 206. Zanecchia; *Divina inspiratis Sacrarum Scripturarum ad mentem S. Thomae Aquinatis.* p. 93—109.

gebied der historie. Aldus hebben het steeds vele kerkvaders en latere schriftverklaarders begrepen [1]). Zoo staat het dus den katholieken geleerde vrij, met de hulpmiddelen der menschelijke wetenschap te onderzoeken naar den auteur van eenig Bijbelboek, of ook de gegevens eener min of meer vitieuze traditie aan critiek te onderwerpen.

* * *

Reeds eenigen tijd had de katholieke geleerde wereld met spanning de publicatie te gemoet gezien van Deuteronomium; in zijn commentaar op dit belangrijke boek zou de geleerde P. von Hummelauer zijne meening uitspreken over de verschillende moeilijkheden, die zich in den loop der vorige eeuw om den ouden Pentateuch van Moses hadden opgestapeld. Had men na den geleerden Oratoriaan Richard Simon en den geneesheer-exegeet Jean Astruc [2]) geen katholieke stemmen meer hooren opgaan ten gunste eener critische studie van de oudste boeken des Bijbels; hadden alleen rationalisten, dikwerf van valsche beginselen uitgaande, eene te ver gaande historische en litteraire kritiek uitgeoefend en daardoor een geweldige revolutie in de bijbelstudie teweeggebracht, in de laatste twintig jaren [3]) hadden eenige katholieke geleerden de meening uitgesproken, eerst schuchter, dan vrijer en onafhankelijker, dat men in den Pentateuch verschillende bronnen te onderscheiden had, zeer verscheiden van leeftijd en oorsprong; en in de allerlaatste jaren hadden niet weinigen der onzen zich heel of half gewonnen gegeven aan wat men gewoonlijk noemt »de moderne richting" [4]). Het was geen zucht naar gewaagde nieuwigheden, maar de

---

1) Vgl. *Revue Biblique* IX (1900), p. 32—35.

2) R. Simon 1638-1712; J. Astruc 1684-1756.

3) De geleerde Fr. Lenormant in zijn *Les Origines de l'Histoire* 1880 was, meen ik, de eerste die onhoudbaar verklaarde »la thèse de ce qu'on appelle l'unité de composition des livres du Pentateuque".

4) De namen alleen van tijdschriften als de *Etudes, Civiltà*, die de »modernen" tot voor korten tijd sterk bestreden, zijn welsprekend.

evidentie der resultaten van de moderne Bijbelstudie, die den geleerden Aartsbisschap van Albi, Mgr. Mignot, aldus deed schrijven: »Lorsque tout le monde, catholiques et protestants, était d'accord pour croire que Dieu avait inspiré les Livres sacrés suivant l'ordre chronologique traditionnel, que le Pentateuque, Josué, les Juges, Samuel, les Psaumes et les autres écrits étaient des auteurs et des dates généralement acceptés, l'apologétique était fort simplifiée; la critique était inutile; l'exégèse suffisait.

»Aujourd'hui, il en est autrement.

»Malgré l'unité profonde qui la pénètre tout entière et qui est une des preuves les plus frappantes de son inspiration divine, la Bible est un recueil de livres spéciaux, distincts d'esprit et de forme, dont le caractère est très varié et l'origine plus complexe qu'on ne le pense d'ordinaire. Elle est à elle seule toute une littérature. Ecrite à des époques et dans des circonstances fort différentes, elle s'est formée lentement, obscurément, généralement sans date précise: en un mot, elle a une histoire, et à ce titre, comme toutes les oeuvres lttéraires, morales et religieuses, elle est soumise aux lois de la critique historique et littéraire" [1]).

Ook Pater von Hummelauer was den nieuwen weg een eindweegs opgegaan. Had niet indertijd zijne visioen-theorie over het scheppingsverhaal — die, en parenthèse gezegd, evenmin volledige oplossing van alle moeilijkheden gaf als de andere in omloop zijnde — veler verbazing gewekt? Had niet zijn critische speurzin, die weinig bleek onder te doen voor dien van verscheidene modernen, den verhaaltrant der oude Patriarchen meenen te erkennen in de verschillende bronnen, die Moses voor zijne bewerking van Genesis als eind-redacteur zou gebruikt hebben? Had hij niet in zijn commentaar op Numeri verondersteld, dat een niet onaanzienlijk stuk tekst uitgelicht en verdonkeremaand zou zijn door misdadige nakomelingen? Met het oog op hetgeen hij in zijn vorige commentaren had geleverd, kon men verwachten, dat von

---

1) In zijn straks aangehaalde *5e Lettre sur les Etudes ecclésiastiques*, p. 17.

Hummelauer een zeker diep bestudeerde, misschien geheel oorspronkelijke oplossing der Pentateuch-quaestie zou geven waarvan te voren gezegd kon worden, dat zij bestrijding zou vinden, doch waaraan geen enkel tegenstander den lof eener verbazende eruditie zou weigeren. Reeds in het internationale congres voor katholieke geleerden te München in September 1900 [1]) trad de geleerde pater in de druk bezochte 5e zitting der 6e sectie op met eene korte, duidelijke uiteenzetting zijner oplossing van de Pentateuch-quaestie. Deze voordracht verscheen later in de *Biblischc Studien* [2]) en vond in dit tijdschrift [3]) eene korte bespreking. Doch in zijn commentaar op Deuternomium, waarvan het imprimatur gedateerd is van Augustus 1900, liet de geleerde auteur het volle licht schijnen over zijn stelsel.

Ten gevalle van de lezers, die belang stellen in de veel besproken en beschreven Pentateuch-kritiek, volge hier eene korte bespreking der denkbeelden die P. von Hummelauer in zijne *Introductio* [4]) verdedigt.

De geleerde auteur opent zijne inleiding met vier teksten, die voorop gezet zijn met het kennelijk doel om den lezer zijn volle aandacht te laten vestigen op het groote — misschien ook te groot geschatte? — gewicht dier tekstwoorden. Ze volgen hier:

---

[1]) Vgl. *Akten des V internationalen Kongresses Katholischer Gelehrten zu München*. S. 365-367. Er was over dit punt, blijkens het verslag, geen discussie. De vermoedelijke oorzaak hiervan was, dat vele geleerde exegeten niet waren opgekomen uit een betreuringswaardig doch zeer begrijpelijk quiproquo, als zouden op het congres geen exegetische quaesties behandeld worden; op het congres van 1897 toch was besloten de Exegese van het progam af te voeren om plaats te maken voor een sectie Orientalia. Dat er nu door sommigen toch exegese is behandeld, schijnt ontstemming verwekt te hebben. Doch deze ontstemming zal toch wel geen oorzaak zijn waarom het congres, tegen de Paaschdagen 1903 te Rome uitgeschreven, nog niet gehouden is. Wat dan wél de oorzaak is? Men hoort niet eens van voorbereidselen.

[2]) *Biblische Studien*, VI, 1. u. 2 (1901) S. 15-24.

[3]) *De Katholiek*, Dl. CXIX (1901) bl. 553-554.

[4]) Fr. de Hummelauer, *Commentarius in Deuteronomium*: *Introductio*, p. 1-159.

Deut. XXXI, 9: »Scripsit Moyses thoram hanc, et dedit sacerdotibus filiis Levi, qui portabant arcam foederis Iahve" [1]).

Jos. XXIV, 26: »Scripsit Josue verba ista in libro thorae Dei" [2]).

I Reg. X. 25: »Locutus est Samuel Iudicium Regni, et scripsit in *libro*, et reposuit coram Iahve" [3]).

Deut. XXIX, 29 (Hebr. 28): »Obscuritates [textus] Iahve Deo nostro commendatas habeo; quae clara sunt, data sunt nobis et filiis nostris in aevum, ut faciamus omnia verba thorae huius" [4]).

Na deze teksten vooropgesteld te hebben, vestigt de geleerde schrijver de aandacht op het feit, dat meerdere oudere katholieke exegeten de meening waren toegedaan, dat aan het boek Deuternomium na Moses' dood nog eenige documenten van kleiner of grooter omvang waren toegevoegd; en de namen van Bonfrerius, Calmet, Iansenius (Iprensis), a Lapide, Pererius, Tirinus en Tostatus maken in deze werkelijk een gezag uit. De tweede en derde der hierboven aangehaalde teksten geven, volgens den schrijver, het bewijs, dat met name Josue en Samuel iets hebben toegevoegd aan de Wet van Moses. Daarna wordt gewezen op het getuigenis van een apocrief boek: IV Esdras XIV — dat in onze Vulgaat als appendix opgenomen is — als zouden ten tijde van Esdras alle Heilige Boeken verbrand zijn geweest en door Esdras onder goddelijke inspiratie weer opgeschreven. Bij de oude Kerkvaders vond dit verhaal gereeden ingang, doch in de laatste eeuwen heeft het langzamerhand alle aanhangers verloren. Pater von Hummelauer meent evenwel een kern van waarheid te moeten aannemen: een soort reconstructie van den ver-

---

1) »Moses schreef deze Wet en gaf ze aan de priesters, de zonen van Levi, die de ark des verbonds van Jahve droegen".

2) »Josue schreef deze woorden in het boek der Wet des Heeren".

3) »Samuel zegde [tot het volk] de Wet van het Koningschap en schreef ze in *het* boek en plaatste dit voor [het aanschijn van] Jahve".

4) »De duisterheden [van dezen tekst] moet ik aan Jahve, onzen God, overlaten; wat duidelijk is, is aan ons en onze zonen gegeven voor altijd, opdat wij doen alle de woorden van deze Wet".

waarloosden en verminkten schriftuurtekst door Esdras; en hij meent het bewijs van de groote moeilijkheden dier reconstructie te onderkennen in den vierden der boven aangehaalde teksten. Deze tekst zou nl. begrepen moeten worden als een vrome verzuchting van den reconstructor, die de duisternissen van den tekst aan God overlaat; eene opvatting, die wel niet veel aanhangers zal vinden.

Na op deze wijze voor den katholieken exegeet een tamelijk groote mate van vrijheid ten opzichte van den Oud-Testamentischen tekst gevindiceerd te hebben, geeft de auteur een overzicht over de samenstelling van Deuteronomium. Dit laatste boek der Pentateuch begint na eene korte historische inleiding met de Oratio Moysis I^a, die van I, 3 loopt tot IV, 40 en waarin de groote wetgever van het Joodsche volk de laatste geschiedenis van zijn volk verhaalt, sluitende met eene vermaning om de Wet te blijven onderhouden. Na een klein tusschenvoegsel volgt dan het eerste gedeelte eener tweede aanspraak van Moses, die V, 1 begint met eene bespreking van Gods geboden, om dan VI, 4 over te gaan tot dat gedeelte, wat von Hummelauer den Pentalogus noemt. Deze zou, volgens den schrijver, de eigenlijk gezegde Thora wezen, welke naam dan later op den ganschen Pentateuch zou zijn overgegaan. Deze zoogezegde Pentaloog omvat de volgende geboden:

1°. het gebod van Jahve te dienen als den eenigen God (VI, 4—13),
2°. verbod om vreemde goden te dienen (ib. 14—15),
3°. verbod om Jahve op de proef te stellen (ib. 16),
4°. algemeene inscherping van alle geboden (ib. 17—25),
5°. gebod om de Chanaäneesche volken te verdelgen (VII, 1—10).

Het zal den lezer, die deze verdeeling nagaat in zijn Bijbel, niet verwonderen, dat van verschillende zijden bedenkingen zijn ingebraeht tegen deze nieuwe »Vijf Geboden Gods". Men wijst er op, dat het eerste en tweede gebod eigenlijk hetzelfde zijn, en dat het derde en vierde te alge-

meen en het vijfde van te voorbijgaand en temporair belang zijn om een »Thora" te kunnen vormen [1]).

Hierna volgen eenige motieven om de geboden van God op te volgen (VII, 12—XI, 32), waarna de rede van Mosès onderbroken wordt, om eerst weer door te gaan met het XXVIIIe hoofdstuk. Deze onderbreking wordt veroorzaakt door de tusschenvoeging van een »*Collectaneum*", eene wetsverzameling die vervat is in XII, 1—XXVI, 15. Dit *Collectaneum* beschouwt v. Hummelauer als geschreven, niet door Moses, doch door den profeet Samuel, en verwijst ter staving van Samuel's auteurschap naar de reeds boven aaagehaalde woorden van I Reg. X, 25. Niet dat deze tekst het eenig bewijs zou zijn; hoofdargument voor deze bewering is volgens den geleerden schrijver het feit, dat deze wetsverzameling in zich zelve verschillende kenteekenen draagt, die uitwijzen, dat de wetten van het *Collectaneum* van een ander tijdperk zijn dan de overige wetten van den Pentateuch.

Om het belang der zaak worden hier de voornaamste dier kenteekenen beknopt aangegeven.

Op de eerste plaats wijst de schrijver op Deut. XII, 8 [2]), waar gezegd wordt dat tot dien tijd ieder offerde waar het hem goeddacht en waar tevens de wet over de éénheid van cultus wordt hersteld; immers gansch Exodus-Numeri bewijst de iure et de facto het bestaan van één heiligdom [3]).

Er moet dus tusschen de wetten van Exodus-Numeri en die van Deut. XII, 2-32 een gansch tijdperk liggen, waarin de wet van Moses over de éénheid van offerplaats niet geobserveerd is

---

1) Vgl. *Revue Biblique*, Tome X (1901) pag. 612.

2) »Gij zult daar niet doen wat wij hier heden doen, een ieder wat hem rechtmatig toeschijnt".

3) De bekende plaats van Ex. XX, 24—26: »Een altaar van aarde zult gij Mij maken en daarop zult gij uwe brandoffers en vredeoffers, uwe schapen en runderen offeren op alle plaats, waar de gedachtenis zal zijn van mijnen naam; Ik zal tot u komen en u zegenen. Bijaldien gij Mij een steenen altaar maakt, zult gij dit niet van gehouwen steenen bouwen; want zoo gij het beitelijzer er over opheft, zal het ontheiligd zijn. Gij znlt niet langs treden tot mijn altaar opklimmen, opdat niet uwe schaamte ontbloot worde", wordt door Hummelauer verstaan van den den vóór-Mosaïschen cultus.

geworden. Hiermede zou dan eenigszins samenhangen, dat in het *Collectaneum* wordt toegestaan het oprichten en gebruikmaken van private altaren, eene vrijheid die Moses niet toegestaan kan hebben. Verder had Moses in de boeken Numeri en Leviticus duidelijk omschreven wat de plichten en rechten der priesters en der levieten waren, een toestand die het *Collectaneum* niet meer kent; deze wetsverzameling kent bijv. geen afzonderlijke tienden voor de levieten, geen eerstgeborene offerdieren voor de priesters, wijst den priesters andere offerstukken aan dan in Leviticus worden toegekend: zelfs kent het geen afzonderlijke levieten-steden, doch veronderstelt ze arm en zwervend, terwijl over het algemeen er weinig of geen onderscheid tusschen priesters en levieten in het *Collectaneum* te bespeuren is. Vervolgens staat het *Collectaneum* toe voor het Paaschoffer runderen te gebruiken, die door Exodus en Numeri daarvoor niet worden toegelaten, terwijl meer soortgelijke indulgenties van de oude strengere wetten van Exodus-Numeri in genoemde wetsverzameling worden aangetroffen. Ten slotte wijst Von Hummelauer er op dat Deut. XIX, 9, negen vrijsteden aanwijst, terwijl Num. XXXV, 9 vv. slechts zes dergelijke steden toegestaan worden.

De toestand, waarvan het *Collectaneum* de weerspiegeling geeft, is niet te plaatsen in het tijdvak van Josue, toen de Israëlieten de wet van Moses nog nauwgezet onderhielden, doch is volkomen overeen te brengen met hetgeen wij weten van de Joden in het tijdperk der Rechteren. Immers, in het Boek der Rechteren wordt meermalen gewag gemaakt van private altaren (men denke aan Gedeon, Jephte, Manue en Samuel); er wordt gesproken van arme zwervende levieten; de maatschappelijke en religieuse positie der priesters is deerniswekkend; verschillende superstitiën wijzen op eene bedenkelijke verslapping der oude Mosaïsche zeden. De overweging nu, dat het *Collectaneum* sterk afwijkt van de wetten uit Ex.-Num. en zeer wel overeenkomt met den toestand onder de Rechters, vereenigd met het boven aangehaalde getuigenis van I Reg. X, 25 brengt von Humme-

lauer tot de these, dat het *Collectaneum* is geschreven door Samuel en niet door Moses [1]).

Zooals te verwachten was, verwekte deze nieuwe thesis van den geleerden auteur geen gering opzien in de exegetische wereld en vond, bij de groote bewondering voor de veelomvattende schriftuurkennis, waarvan deze commentaar alle blijken gaf, veroordeeling bij de grootmeesters der katholieke exegese, eerbiedige vermelding bij de gewone recensenten, die geen eigen gezag tegenover dat van den geleerden schrijver konden en mochten stellen, doch nergens, naar mijn weten ten minste, onvoorwaardelijke instemming. Waarom, zoo vroeg men [2]),· moet uit het feit, dat de wetten van het *Collectaneum* zachter en milder zijn dan de overige Mosaïsche wetten, het besluit getrokken worden, dat *dús* de mildere en zachtere opvatting van een jonger tijdvak zou zijn, terwijl de Joodsche geschiedenis, gelijk trouwens elke eenigszins regelmatige wetsevolutie, toont, dat de wetgeving hoe langer zoo meer preciseerend en centraliseerend werd. Men zou, uitgaande van de veronderstelling, dat het *Collectaneum* een afzonderlijk op zich zelf staand wetscorpus is, eerder tot de conclusie komen, dat wij het niet als een later invoegsel, maar juist als een Ur-Deuteronomium te beschouwen hebben, dat later gepreciseerd werd door de strengere en juister omschrijvende wetten van Exodus-Numeri (de zoogenaamde Verbondswet Ex. XX, 23—XXIII, 33 blijve daarbij buiten rekening gelaten).

Na zijne thesis over het auteurschap van het *Collectaneum* gaat von Hummelauer over tot eene bespreking en uiteenzetting der verschillende stellingen van de moderne rationalisten. Ook dit onderwerp mag hier niet geheel onbesproken blijven.

Sommige bestrijders van het rationalisme schijnen hun hoofdargument tegen dit stelsel te zoeken in de eindelooze

---

1) v. Hummelauer, *Comm. in Deut.* Introd. pag. 35.

2) Vgl. *Revue Biblique,* Tome X (1901) pag. 611; *Revue du clergé français,* Tome XXXI (1902) pag. 382.

verdeeldheid van inzicht onder zijn voormannen. Dit moge waar zijn met betrekking tot de detailpunten van de critiek, maar als onpartijdig beoordeelaar kan men niet ontkennen, dat er in de hoofdpunten wel eenstemmigheid is onder de onafhankelijke critici. Men weet, dat de Pentateuch voor hen allen eene compilatie is, die eerst na de Babylonische gevangenschap tot haar tegenwoordigen definitieven vorm gekomen is. Deze compilatie vindt haar punt van uitgang in twee verzamelingen der historische en religieuse tradities van het Joodsche volk, welke onderscheidenlijk naar de daarin voorkomende verschillende Godsnamen, Jahvist en Elohist (J. en E.) genoemd worden. Deze beide verzamelingen zouden dateeren uit den tijd der koningen en langzamerhand een definitieven vorm hebben aangenomen in de 8e eeuw vóór Christus. Het oorspronkelijke Deuteronomium (D.) zou een gansch onafhankelijk document geweest zijn, één geheel uitmakend en samengesteld door een der Profeten, en door Helcias in den tempel gevonden, kort na de samenstelling [1]). Na de Babylonische gevangenschap zou de redactie vallen van de Levitische wetgeving, die dan aangeduid wordt door P. (Priestercodex). Een of meer eind-redacteurs zouden deze verschillende documenten tot één geheel hebben gevormd, ongeveer op de wijze waarop later Tatianus uit de vier canonieke Evangeliën een Evangeliënharmonie samenstelde, welke gedurende zekeren tijd de vier Evangelieverhalen uit de Syrische kerk dreigde te verdringen [2]). Moses wordt door vele dezer modernen — de hypercritici mogen uitgezonderd worden — erkend als wetgever der Joden, en zeker zou de Decaloog van hem zijn oorsprong nemen. De oudste wetten zouden daarna belichaamd zijn in de Verbondswet [3]). Over de

---

1) Vgl. IV Reg. XXII—XXIII.

2) Ook in het kerkelijk officie der Gallicaansche liturgie kwam somwijlen een dergelijk harmoniseeren der vier Evangeliën voor.

3) Deze Verbondswet (Exodus XXI—XXIII) toont werkelijk merkwaardige punten van overeenkomst met de overoude wetten van Hammurabi. Vgl. *Kath.* Dl. CXXIV (1903) bl. 64-81.

zoogenaamde Heiligheidswet [1]) zijn de meeningen zeer uiteenloopend: gedeeltelijk zou zij zeer oud zijn, gedeeltelijk ook dateeren van de Babylonische gevangenschap. De verwachting mag hier uitgesproken worden, dat meerdere geleerden hun chronologie ten opzichte van Israël's oudste wetgeving eenigszins zullen wijzigen ten gevolge der jongste ontdekkingen in Babylonië en Susa. Wanneer eenmaal de Palestijnsche archaeologie betrekkelijkerwijze over zooveel documenten kan beschikken als de Assyrische en Babylonische — doch die tijd schijnt nog verre verwijderd te zijn — dan zal veel, wat tot dan toe vast scheen te staan, onhoudbaar blijken. Doch vooralsnog worden dergelijke wissels op de toekomst door de rationalisten niet gehonoreerd [2]).

Een der gewichtigste punten van uitgang voor de Pentateuchcritiek is het verhaal van het wedervinden der Wet van Moses, tijdens de regeering van koning Josias, onder den hoogepriester Helcias. Ieder, die deze geschiedenis leest [3]), begrijpt, van welk gewicht de uitlegging van dit verhaal is. De geleerde commentator bespreekt dan ook ampel en breed dat terugvinden der Wet; hij weerlegt de verschillende meeningen der hoogere critiek en tracht met eene reeks argumenten aan te toonen, dat het teruggevonden Wetboek niets anders was dan de door Moses geschreven, eigenlijk gezegde Thora (d. i. Deut. V—XI, XXVIII), vermeerderd met het *Collectaneum* (d. i. Deut. XII—XXVI, 15), waarmede allerwaarschijnlijkst verbonden waren de »verba Iosue" (d. i. Deut. XXVI, 16—XXVII, 26).

In de bladzijden, die daarop volgen, wordt behandeld de geschiedenis der Mosaïsche Wet, en wel eerst in het tijdvak

---

[1]) De zoogenaamde Heiligheidswet staat in Leviticus XVII—XXVI.

[2]) Zelfs in de Tweede Kamer der Staten-Generaal is over deze quaestie gesproken. Doch de verwachting van onzen Premier, dat met de ontdekking der tafels van Hammurabi geheel de theorie van Kuenen zou gevallen zijn, is niet ganschelijk vrij van optimisme. Vgl. *Handelingen v. d. Tweede Kamer*, bl. 664.

[3]) Voorgevallen in 622 v. C.; beschreven in IV Reg. XXII vv. en II Paral. XXXIV vv.

van Moses tot Samuel. Voor dit tijdperk bepleit de schrijver het bestaan van een »liber bipartitus", eene dubbele verzameling geschriften. Het bestaan dezer beide boekdeelen zou te onderkennen zijn aan beider slotverzen, welke nog in den Bijbel gevonden worden. Deze slotverzen staan opgeteekend in Num. XXXVI, 13 en Lev. XXVI, 45 (Hebr. 46), terwijl Lev. XXVII, 34 eveneens dergelijk slotvers heeft [1]). De eerste tekst zou het slot wezen der geschiedenis van wat gebeurd is in het land van Moab, de tweede zou het einde vormen van het verhaal der gebeurtenissen in het gebergte van Sinai, terwijl de derde der aangehaalde teksten niets anders is dan het slot van het later bijgevoegde 27e hoofdstuk van Leviticus. Aan deze beide verhalen der acta moabitica en sinaitica zou zich dan aansluiten het historisch gedeelte van Deuteromium (d.i. Deut. I, 1-3 en XXXI, 14—XXXIV, 12).

Hoever strekte zich dat liber bipartitus uit? De auteur meent Genesis te moeten uitsluiten; voor de prae-Noachitische, prae-Abrahamitische en prae-Mosäische acta, waaruit Genesis geacht wordt te bestaan, is geen plaats in het liber bipartitus, dat alleen met de Wet in betrekking staat, alleen de gebeurtenissen om Sinai en in Moab beschrijft; zoodat alleen Exodus, Leviticus en Numeri tot dit veronderstelde liber bipartitus behoord hebben.

Daarna bespreekt de geleerde auteur wat het »Boek der Wet" is, waarvan in den reeds aangehaalden tekst van Deut. XXXI, 9 sprake is. De kern van dit »Boek der Wet" zou in den reeds genoemden Pentaloog te zoeken zijn, doch ook de paraenetische gedeelten (Deut. VII, 12—XI, 32) en de inleiding daarop (Deut. V, 1—VI, 4), benevens de zege-

---

1) Num. XXXVI, 13: »Dat zijn de geboden en de rechten, welke de Heer geboden heeft door de bediening van Moses aan de kinderen van Israël, in de velden van Moab, aan den Jordaan, tegenover Jericho".

Lev. XXVI, 45: »Dat zijn de rechten en de geboden en de wetten, welke de Heer tusschen zich en de kinderen van Israël op den berg Sinaï door de bediening van Moses gegeven heeft".

Lev. XXVII, 34: »Dat zijn de geboden, welke de Heer aan Moses gelastte voor de kinderen van Israël op den berg Sinaï".

ningen en vervloekingen van Deut. XXVIII zouden deel uitgemaakt hebben van de Thora, die Moses aan de Levieten gaf [1]).

Deze door Moses aan de priesters overhandigde Thora werd natuurlijk met alle zorg bewaard, doch niet zoo, alsof de Wet van Mozes een doode en niet een levende wet was; toevoegingen, veranderingen werden toegelaten; Josue voegde er bij de »mandata atque iudicia" van Deut. XXVI, 16—XXVII, 26; terwijl Samuel, zooals boven reeds gezegd werd, het gansche *Collectaneum* in de Thora inschoof. Deze tusschenvoegsels, ingeschoven tusschen de Wet van Moses, gesteld op naam en gezag van Moses, werden langzamerhand door de latere Joden, die niet meer wisten dat Josue en Samuel hun eigen wetten en voorschriften in de Wet hadden ingelascht, aangezien en gehouden voor de eigen wetten van Moses.

Onder de regeering der verschillende koningen van Juda en van Israël brak voor het boek der Thora een droevig tijdperk aan, het tijdperk van afgoderij en onverschilligheid onder de vorsten en onder het volk. De vijanden van den godsdienst lieten niet na het volk te wijzen op de elkander tegensprekende wetten van Jahve: de priesters, als uitleggers der Wet, leerden dat er slechts op ééne plaats geofferd mocht worden, en de Thora stond private altaren toe! Het eene handschrift der Thora bevatte veel meer Mosaïsche voorschriften dan het andere! Omdat men de ware geschiedenis der Thora niet meer kende, en alles aan Moses meende te moeten toeschrijven, waren dergelijke opgeworpen moeilijkheden haast onoplosbaar en droegen zij veel bij tot het verspreiden van den geest van onverschilligheid onder het volk [2]). Door de vervolgingen van eenige der meest goddelooze koningen werden de priesters, die met de zorg over de Heilige Boeken belast waren, verstrooid; de Heilige Boeken werden verbrand of vernietigd, zoodat het ten laatste mogelijk werd, dat de Thora van Moses, wel niet geheel onbekend,

---

[1]) Vgl. v. Hummmelauer, *Comm. in Deut.* Introd. p. 66-73.
[2]) Vgl. v. Hummelauer, *Comm. in Deut.* Introd. p. 83.

maar toch gansch verloren geraakte. En zoo kon de Thora van Moses, volgens het bijbelverhaal, werkelijk als iets nieuws in een der tempelgebouwen door den hoogepriester Helcias ontdekt worden.

Zooals reeds werd gezegd, bestond de gevonden Wet uit niets anders dan de Pentaloog met de tweede redevoering van Moses, vermeerderd met de toevoegsels van Josue en Samuel; doch het liber bipartitus maakte, altijd volgens von Hummelauer, daarvan geen deel uit.

Hoe waren nu intusschen de lotgevallen van deze tweeledige verzameling? Nog ongelukkiger dan die van de Thora! Raakte deze eenigen tijd verloren, ze werd ten minste teruggevonden, doch van het liber bipartitus zijn gansche stukken verloren gegaan en nimmer terechtgekomen. Reeds in zijn commentaren op Exodus-Leviticus en op Numeri had von Hummelauer opgezet, dat uit het schriftuurverhaal waren uitgevallen: de geschiedenis der vóór-Mosäische priesters, die de oorzaak waren van de tegenwerking en den opstand tegen Moses; eveneens de geschiedenis van den afval van Cades en de daaropvolgende 37-jarige omdoling; verder de geschiedenis van het tweede of nieuwe Verbond, dat Jahve na dien afval met zijn volk in de velden van Moab gesloten had. Dit alles zou door latere Joodsche ijveraars, die zich lieten voorstaan op hun afstamming van Abraham en hun trouw aan het verbond met Jahve, zooveel mogelijk vernietigd zijn, om alle sporen van het tweede plechtige Moabitische verbond uit te wisschen. En dat zij dan hierin meesterlijk geslaagd zijn, wordt wel daardoor bewezen, dat eerst in onze dagen dit bedrijf ontdekt wordt! Alleen zou men kunnen vragen, waarom er door diezelfde ijveraars niet wat meer geschrapt is: daar staan in de H. Schrift wel meer geschiedenissen, die den oprechten Israëliet onaangenaam moesten aandoen! Daar zouden, naar aanleiding van deze hypothese des geleerden schrijvers, wel meer vragen te stellen zijn. Zeker zal men deze, naar het oordeel van v. Hummelauer verdonkeremaande stukken, te beschouwen hebben als zuiver historische documenten, terwijl dan de inspiratie van het liber bipartitus — of van den ganschen Pentateuch —

niet toekomt aan Moses, maar aan Esdras, of de mannen der Groote Synagoge, zoo men wil, als eindredacteur [1]).

Dat sommige historische documenten, welke betrekking hadden op de geschiedenis van Gods volk en welke in de H. Schrift aangehaald worden [2]), verloren zijn geraakt is een bewezen feit: tegen de mogelijkheid in 't algemeen dat ook uit den Pentateuch stukken verloren geraakt kunnen zijn, zou weinig te zeggen zijn.

Wanneer zijn nu de verschillende besproken documenten door een algemeenen eind-redacteur of compilator tot onzen tegenwoordigen Pentateuch samengevoegd? P. v. Hummelauer toont aan, dat dit niet geschied is na Esdras, doch òf wel tijdens het leven en met medewerking van Esdras, waarvoor dan de Rabbijnsche overlevering in IV Esdras XIV, die door zoovele Vaders en kerkelijke schrijvers aanvaard werd [3]), getuigen zou, òf wel onder de Babylonische gevangenschap, òf ook misschien in enkele handschriften kort voor de verwoesting van Jerusalem door de Chaldeëen. Hiermede hangt nauw samen de quaestie over den ouderdom van den Samaritaanschen Pentateuch. Het is hier de plaats niet om over dezen merkwaardigen tekst uit te weiden; genoeg is het te weten, dat Samaritanen hun Pentateuch van de Joden moeten hebben ontvangen op een tijdstip waarop de Pentateuch-tekst der Joden geheel of nagenoeg was vastgesteld.

---

[1]) Of zou het ook mogelijk zijn, dat in een bereids geïnspireerd boek nog geïnspireerde toevoegsels werden ingeschoven? Dr. O. Happel verdedigt een dergelijke these: »Die heiligen Bücher des Alten Testamentes haben eine innere Geschichte. Es sind mit dem heiligen Texte mancherlei Wandlungen und Veränderungen vorgegangen, ehe er endgultig festgelegt wurde. Diese Geschichte ist nicht das Ergebnis zufälliger Korruption oder unberechtigter Interpolation, sondern das Werk berufener, prophetisch begabter Organe". Vgl. *Biblische Studien* VI (1901) S. 27.

[2]) Van algemeene bekendheid is o.a. dat de schrijver van III en IV Reg, dikwijls voor verdere détails der geschiedenis verwijst naar de annalen der koningin van Juda en Israël.

[3]) Onder de Vaders en kerkelijke schrijvers, die een reconstructie onder Esdras aannamen, vinden wij namen als van Tertullianus, Clemens Alexandrinus, Chrysostomus, Irenaeus, Basilius, Theodoretus enz. Vgl. v. Hummelauer, *Comm. in Deut.* pg. 9-10.

Over dit tijdstip loopen, bij mangel van positieve gegevens, de verschillende meeningen ver uiteen: eenigen houden dat de Samaritanen hunnen Pentateuch reeds bezaten bij de losscheuring van het Tienstammenrijk onder Jeroboam; anderen meenen dat de priester, die volgens het verhaal van IV Reg. XVII, 24—41 aan de vreemde kolonisten van Samarië den godsdienst des lands moest leeren, den Pentateuch heeft leeren kennen aan die voorvaderen der latere Samaritanen; weer anderen denken aan het tijdvak van Alexander den Groote, toen de Samaritaansche tempel op den Garizim gesticht werd. Voor v. Hummelauer is onder het bestuur van Nehemias het best de overbrenging van den Pentateuch naar de Samaritanen te plaatsen [1]).

Nu de velerlei wetten, in verschillende tijden gemaakt om elkander te vervangen of te verbeteren, in één wetboek waren samengevat, bleken langzamerhand de moeilijkheden, welkc dit kunstmatig samenstel van wetten noodzakelijkerwijze scheppen moest. De uitleggers der Wet, de Profeten, ontbraken; nu begon de letter der Wet te drukken; alle voorschriften gelijkelijk te onderhouden was een ondragelijke last. En zoo werd langzamerhand voorbereid de komst van Hem, die voor de slavernij der Wet zou brengen de vrijheid des Evangelies.

Na deze uiteenzetting der geschiedenis van den Pentateuch bespreekt de geleerde schrijver de stijl-eigenaardigheden van Deuteronomium en behandelt eerst den stijl van het *Collectaneum* en daarna den stijl der overige hoofdstukken van Deut. Na eene lange en geleerde opsomming van Deuteronismen (spraak- of stijleigenaardigheden in genoemd boek) komt de schrijver tot de uitspraak, dat de twee oraties van Moses van een anderen stijl zijn als het liber bipartitus. Door deze gewichtige concessie aan de critische wetenschap wil de auteur niet gewonnen geven, dat daaruit nu tevens een verschil van schrijver zou volgen. Moses kan in zijn redevoeringen en

---

[1]) Vgl. v. Hummelauer, *Comm. in Deut. Introd.* p. 98-101

in zijn geschiedverhalen van het liber bipartitus zeer wel een verschillenden stijl hebben; er kunnen verscheidene jaren liggen tusschen de samenstelling der onderling verschillende documenten; Moses kan oudere bronnen gebruikt hebben; of ook datgene, wat wij thans Deuteronomismen noemen, kan een stijleigenaardigheid geweest zijn van den eind-redacteur, die alle docnmenten in één bepaald geheel verzamelde [1]).

Een aandachtig lezer denkt hier misschien bij zich zelven: wat wil men dan wel met die stijl-argumenten, die, zonder objectieve waarde te missen, toch uiteraard veel subjectiefs hebben? Als decommentator aanneemt, dat Moses van stijl heeft kunnen veranderen, of dat de Deuteronomismen van een eind-redacteur kunnen zijn, verliezen zij dan niet nagenoeg alle waarde voor bronnen-schifting? Wanneer eeuwen lang de tekst zoo vlottend is geweest, overgelaten aan de zorg van menschen, die van critiek niets afwisten en van litterairen eigendom weinig of geen bewustzijn hadden, die gaarne eigen toevoegsels inlaschten [2]), waar blijft dan de waarde der stijl-idiomata? Is er niet veel waars in het woord van Joh. Lepsius: »Die alttestamentliche Forschung leidet an einem Grundfehler philologischer Kritik. Die Resultate der literarischen Kritik standen bereits fest, als man die Notwendigkeit einer Textkritik erkannte. Der erste Grundsatz der Philologie: erst Textkritik, dann literarische kritik — wurde auf den Kopf gestellt. Das Dogma von der Verbalinspiration des überlieferten hebräischen Textes gab die Grundlage für die Operationen der Quellenscheidung und für die archäologische Forschung. Die Korruptel ist die Mutter der Kritik des Alten Testaments" [3]).

Deze moeilijkheid wordt door v. Hummelauer niet onderschat; daarom wijdt hij gansch een hoofdstuk aan de »verwantschap van stijl", ter beantwoording der vraag, in hoeverre

---

1) Vgl. v. Hummelauer, *Comm. in Deut.* p. 134-135.

2) Bedoeld worden hier glossen en kleine interpolaties, niet de grootere tusschenvoegsels.

3) Aangehaald bij Ed. König, *Glaubwürdigkeitsspuren des Alten Testaments*, p. 31.

stijleigenaardigheden eenig argument kunnen geven vóór of tegen eenen auteur. En dan concludeert de geleerde schrijver, dat, niettegenstaande alle tekstbederf in een gerestitueerden tekst — en omtrent de bijzondere critische gaven dezer restitutores maakt von Hummelauer zich geenerlei illusies — ook bij de beperkte litteratuur der Hebreeën, toch uit zekere verwantschap van stijl, argumentatie, plaats- en tijdbeschrijving benevens eenige eigenaardige woorden, wettig besloten kan worden tot eenheid van auteur, wanneer deze verwantschap zich toont in vrij lange perikopen [1]). Doch in kortere perikopen, zinnen of uitdrukkingen, zou een verwantschap van idiomata geen vaststaand argument zijn voor eenheid van auteur samen met andere langere afdeelingen, waarin dezelfde idiomata voorkomen. Natuurlijk heeft deze laatste regel slechts een begrensde waarde. Zooals de schrijver dan ook zegt, is de critiek meer een kunst dan een wetenschap. Het is naar deze regels, dat v. Hummelauer dan in de blz. 144—155 van zijn *Introductio* de bronnen J. E. P. D. der moderne Pentateuch- (of Hexateuch-) critiek bespreekt.

Hier mogen aangehaald worden de woorden van Mgr. Mignot: »Je n'ai pas à me prononcer ici sur la valeur des arguments présentés par l'une et l'autre école, mon but n'étant pas d'étudier l'authenticité du Pentateuque, mais ce qu'il faudrait faire si l'on prouvait qu'il n'est pas de Moïse. On ne saurait résoudre pareil problème en quarante pages. ... Le problème est extrêmement complexe; parmi les catholiques, un certain nombre inclinent vers la solution nouvelle sans qu'ils s'imaginent s'éloigner de la foi même de l'epaisseur d'un cheveu. Je le disais à l'instant, c'est que tous les esprits même intelligents et sincères, ne voient pas les choses sous le même angle, et que l'on est souvent frappé, de l'importance des preuves historiques ou morales suivant ses dispositions d'esprit ... Que de gens, par exemple, refuseront toujours d'admettre qu'il y ait dans le récit du déluge

---

[1]) Vgl. v. Hummelauer. *Comm. in Deut. Introd.* p. 138 143.

deux documents fondus ensembles, ce qui pourtant est très vraisemblable.

»Ce qui n'est pas contestable, c'est l'existence de plusieurs documents dans le Pentateuque. Les plus conservateurs l'admettent au moins pour la Genèse et la première partie de l'Exode; les critiques catholiques progressistes l'admettent pour tout l'Hexateuque" [1]).

Hier behoeft niets bijgevoegd te worden. Ook mag ik mij in dezen geen eigen oordeel aanmatigen. Doch de eindindruk is wel deze: men doet wijs zich los te maken van de idee, dat in de oudste tijden de begrippen over auteurschap en de rechten en plichten daarvan dezelfde waren als thans, en het is niet vermetel, bij de beoordeeling van auteurschap en wat daarmede samenhangt — een terrein trouwens waar ons door geen uitspraak der Kerk de eenig veilige weg gewezen wordt — ons meer vrijheid van opinie te vindiceeren dan tot voor korten tijd oorbaar scheen, zonder evenwel al de verschillende oplossingen der Pentateuch- (Hexateuch-) quaestie als vaste wetenschap te aanvaarden. En dit laatste gelde ook voor de door P. von Hummelauer opgezette theorie.

J. VAN DEN DRIES.

---

4) Vgl, Mgr. Mignot, *5e Lettre sur les études ecclésiastiques*, p. 31.

EEN PLEIDOOI VOOR DE VRIJE LIEFDE.

ANNA DE SAVORNIN LOHMAN. *Geluksvogels*

De reden, waarom wij op dezen roman de aandacht vestigen, is niet voornamelijk de letterkundige waarde, maar veel meer de theoriën, welke de schrijfster in dit geschrift verkondigt. Uit alles blijkt, dat deze roman boven alles bedoelt te zijn een strijdschrift, een pleidooi voor de vrije liefde.

De hoofdfiguur van dezen roman is zekere Loekie van Metsweert, een jong meisje uit de Haagsche aristocratie. In háár bijzonder zijn de lievelings-theorieën van de schrijfster over liefde en echt als belichaamd en daarom is blijkbaar aan de schildering van háár karakter de meeste zorg besteed.

Wij ontmoeten Loekie van Metsweert het eerst aan het strand van Scheveningen in gesprek met haar vriendin, Helena Reelings, eene van de vooruitstrevende richting, steeds vol van hervormingsplannen en van de gedachte om nuttig te zijn, hierdoor wellicht eenigszins gedwongen en onnatuurlijk, maar nochtans in den grond een oprechte en edele ziel; daarna op een *tea* bij de familie Naarssens, te midden van eenige Haagsche salondametjes, die zich vroolijk maken over een mésalliance in hunne familie; en eindelijk te huis bij haar goede, vrome mama, die na een allergelukkigsten maar zeer kortstondigen echt, weduwe geworden, veel te toegevend was voor hare twee eenige dochters, de ons reeds bekende Loekie en haar oudere zuster Willie.

Op die wijze heeft de schrijfster de verwikkeling van den roman voorbereid, ons in kennis gebracht met de voornaamste personen, die er een rol in vervullen, en bovenal onze sym-

pathie veroverd voor de heldin. Zij heeft ons deze doen kennen als een oprecht, open, vroolijk en tegelijk hartelijk en warm-voelend meisje. Niet weinig dragen hiertoe bij de contrasten, welke de schrijfster zeer vernuftig tegenover haar stelt, vooral Loekie's eigene zuster Willie.

Deze laatste vormt wel de sterkst sprekende tegenstelling met Loekie. Geen wonder: gelijk deze de sympathie der lezers moet winnen voor de vrije liefdes-theoriën van de schrijfster, zoo moet Willie dienst doen om het wettig huwelijk in discrediet te brengen. Wordt Loekie ons voorgesteld als een levenslustig, gevoelig, hartstochtelijk jong meisje; haar zuster juist het tegendeel: als een berekenende, trotsche, egoïste natuur.

Voortdurend kibbelen de twee meisjes met elkander, tot groot verdriet harer vrome moeder, die tegen hare dochters niet is opgewassen. Maar aanleiding is gewoonlijk Willie, die zich zoo dikwijls »onaardig of wreed en onhartelijk" toont en daardoor de gramschap van Loekie, die anders wel vrede *wilde* houden, tot een uitbarsting brengt. Waar Willie steeds doordraaft en zelfs haar moeder bitse woorden toevoegt, wordt Loekie daarentegen door een enkelen blik van haar goede mama tot zwijgen gebracht en vaak houdt zij een scherp antwoord, dat zij reeds gereed had op een hatelijkheid van Willie, binnen, omdat zij een traan ziet glinsteren in de oogen van haar mama.

Niet lang duurt het, of wij vernemen, dat Willie verloofd is. Zij treedt in het huwelijk met Herman Renssinghe, iemand van hooge geboorte en een groot fortuin, maar van zeer beperkte geestesgaven en met een zwak en prikkelbaar zenuwgestel. Doorslag tot dit huwelijk gaf bij Willie geenszins liefde, maar berekening. Dit huwelijk brengt Loekie in kennis met Willie's zwager, René van der Whegen, die gehuwd is met Renssinghe's zuster, de schoone, maar ongelukkige Eva. Deze laatste was kort na haar huwelijk ongeneeslijk krankzinnig geworden. Loekie en Van der Whegen vatten spoedig genegenheid voor elkander op. In den aanvang was die, bij Loekie althans, geheel onschuldig. Zij was zich geenszins bewust, dat zij Van der Whegen in den vollen zin van het woord »liefhad".

»Met het conventioneele van haar aristocratische opvoeding en haar Haagsche godsdienstigheid, zag ze nog geheel en al in hem den getrouwden-man, dien lief te hebben ze niet mocht, omdat zoo iets heel »onfatsoenlijk" en heel »slecht" zou wezen".

Hare liefde werd intusschen voortdurend sterker, en op zekeren avond, nadat Van der Whegen haar had thuis gebracht en zij onderweg zeer intiem gesproken hadden, toen openbaarde 't zich in haar: ze had hem lief »ze zou hem alles willen geven om hem gelukkig te maken, zichzelve, en haar »eer" en haar »fatsoen", alles, — — alles".

De schrijfster voegt er bij:

»Maar, omdat ze, in haar onnoozele conventioneelheid, dacht, dat dit mooie, sterke, heilige liefdegevoel slecht was en zondig, daarom schreide ze den heelen nacht van schaamte over zichzelve".

Die laatste gesteltenis was echter niet van langen duur; al meer en meer begint Loekie zich van hare »onnoozele conventioneelheid" los te maken, en, als zij op zekeren dag bij haar zwager verneemt, dat Van der Whegen ernstig ziek is en een gevaarlijke operatie moet ondergaan, is haar besluit genomen, zij begeeft zich op klaar lichten dag naar zijn huis, verklaart dat zij hem wil toebehooren, hem niet meer zal verlaten en blijft publiek met hem samenwonen.

Dit stout bestaan verwekte natuurlijk veel opzien. Overal in den Haag werd het feit besproken. Vooral was het een verpletterende slag voor Loekie's moeder, de vrome weduwe van Metsweert. Maar, ofschoon Loekie diep gevoelde, dat zij door allen werd uitgestooten en ook leed om het verdriet, dat zij haar vrome moeder veroorzaakte, volhardde zij niettemin in haar besluit en voelde zich, ondanks alles, hoogst gelukkig. Zij bleef in den Haag tot Van der Whegen hersteld was, daarna vertrok zij met hem naar Indië. Vandaar stuurt zij aan Helena Reelings, haar vriendin, de eenige, die haar niet den rug had toegekeerd en haar zelfs in hare afzondering was komen opzoeken, haar portret met dat van haar kind, benevens een langen brief, waarin zij o. a. schrijft:

»Zie je — je weet wel, — voor al je reformplannen heb ik nooit veel gevoeld, nooit me daarmede beziggehouden. Maar nu denk ik dikwijls — op dat ééne punt *moet* er toch verbetering komen in ons vrouwenlot, op *dat* punt, dat het geen schande meer voor ons is een kind te hebben zonder »wettigen" naam".

Naast deze hoofdfiguur treden nog anderen in den roman op den voorgrond. Vooreerst Helena Reelings, van wie wij juist gesproken hebben. Helena wordt ons geteekend als een forsche, krachtige natuur, die reeds van haar prille jeugd getroffen en geërgerd was door het nutteloos leven van haar ouders, en bij wie reeds toen het plan ontwaakte, haar leven verdienstelijk en nuttig te maken. »Practische, sterke vrouw, die nog maar pas begon te leven en vast besloten was, dat leven te regeeren en niet er zich door te *laten* regeeren". »Zinnend steeds op haar toekomstplannen: een vaag ideaal van iets groots, iets goeds zullen tot stand brengen, van een mooi, rein leven willen leiden". »In stilte zonder leiding, met groote volharding werkte zij voort aan haar geestelijke ontwikkeling, leerde van alles, om zich daardoor te bekwamen voor die »roeping", die ze nog niet duidelijk omschreven, toch kláár in zich voelde: roeping van meehelpen-willen om het groote oneindige wereldleed te verminderen, door geven haar eigen persoon en fortuin, heel haar eigen-ik". Zij gaat naar Engeland, om het werk van Octavia Hill te bestudeeren, vast besloten zich later geheel te wijden aan het maatschappelijk werk. Haar grootsten vijand ziet zij in den man. Zij ziet, hoe deze alom over de vrouw zegepraalt, hoe de vrouw zich aan hem onderwerpt en in die onderwerping haar geluk vindt. Dat wil *zij* niet. Zij wil haar hart voor hem sluiten. »Vrij onafhankelijk wil zij door het rijke leven gaan. Geen man, geen kinderen, geen huiselijke beslommeringen, waardoor zij zou ondergaan voor de maatschappij".

»Toch gevoelt zij instinctmatig, hoe haar juist door dat streven iets onvrouwlijks aankleefde", en door hare levensondervinding geleerd, twijfelt zij ten slotte, of dan, »heusch een man liefhebben, in smart en tranen zelfs, niet zaliger was dan de steriele, kalme eenzaamheid van haar en de haren, die

stelden 't hoogst van alles 't eigen-ik". Zij gevoelt zich eenzaam, hare illusiën omtrent hare hervormingsplannen verdwijnen, haar trots wordt gebroken en ten slotte wijdt zij zich geheel aan stil liefde bewijzen.

Een derde, van wie de geluksweg geteekend wordt, is Helena's zuster, Anneke: »teer, bleek bloedloos meisje met blauwe passie-oogen, vreemd vuur schitterend in haar smal gezichtje, bang voor het leven en in haar smachten van heel zwakke vrouw-natuur naar het steun-element, steun zoekend in haar groote oudere zuster, die zoo flink was en zoo levenssterk". Anneke vat liefde op voor den geneesheer van haar vader. Ongelukkig is de doctor reeds verloofd en begeeft zich weldra in het huwelijk. Anneke heeft hem hare liefde nooit verklaard. Hare liefde is geheel inwendig. Die liefde is Anneke's wanhoop en tegelijk het ideaal van haar leven. De doctor sterft vroegtijdig, maar Anneke's liefde voor hem blijft. Hoogbegaafde toonkunstenaresse, vindt zij in hare liefde de bezieling voor haar kunst en kwijnt er tegelijk in weg. Zij behaalt groote triumfen. Nochtans, als allen haar toejuichen, is zij aan de bitterste zielesmart ten prooi. Zij denkt steeds aan hem, dien zij zoozeer had liefgehad, maar dien zij nooit had mogen toebehooren. Het gezicht zijner weduwe »maakt haar woedend tegen die koel mooie, kalm-zelfverzekerde vrouw, die geweest was *zijn* levensgezellin". Niemand had iets vermoed van haar zielelijden, tenzij alleen hare zuster. Doch deze had vergeefs getracht haar zielsgeheim te achterhalen. Had Anneke vroeger steeds heel haar vertrouwen geschonken aan Helena, nu de liefde zich van haar had meester gemaakt, blijft zij ineens gesloten voor haar zuster, die nu nog méér verbitterd werd, op den vijand, den man. Alleen op haar sterfbed openbaart Anneke aan Helena haar geheim. Ze was nu niet bang meer, om te sterven, gelijk voorheen, omdat *hij* haar was voorgegaan. »Ze was bang voor het leven — — waar hij *niet* was, en verlangde naar den dood, omdat hij *daar* wel was. Ze was zoo blij, dat zij nu ging *zijn* weg — opstanding of vernietiging — maar in ieder geval *zijn* weg".

»Voor al jullie nieuwe-vrouwen-gedoe — zegt zij o.a. tot haar zuster — voelde ik nooit veel; dat weet je wel. Maar in één ding heb je groot gelijk: dat je lacht om al dat conventioneele, dat preutsch doenerige, van mama en al die côterie-menschjes; — — dat doe ik ook net als jij". —

Want »die côterie-menschjes", die waren het juist »met hun gemeene huwelijken, zooals van Lous en Henri [over wie straks], die onzedelijk en slecht handelen". Als ze er maar een dominee bij hebben, — 'n moderne of 'n orthodoxe, dat doet er niet toe, — die 't huwelijk »inzegent", dan is alles goed. Maar »*hare* mooie, onbezoedelde, gewijde zielsliefde, die ze stil in zich had rondgedragen, die zouden zij veroordeeld, immoreel genoemd hebben!" Ten slotte drukte Anneke haar zuster op het hart, toch niet om haar te treuren, »omdat ze zoo nameloos, nameloos gelukkig was toch in al haar lijdensuren, zoo intens, zoo mooi-gelukkig".

»Dat *hij mij* niets gaf, dat *ik* niet bestond in zijn oogen, dat was *hard*, — — natuurlijk. — — Maar *zoo als 't was*, zoo was 't toch beter dan jou zelfgenoegzame armoede van niet-liefhebben".

Ook deze liefdeheldin is een en al adel van karakter. Een schril contrast met haar vormt Henri, haar »verloopen, verliederlijkte, tegen betaling van een vrij groote aanbreng-som in een assurantie-maatschappij aan een baantje geholpen broer". Na de dienstbode zijner moeder verleid te hebben, voegt hij bij al zijne laagheden en buitensporigheden ook nog deze »misdaad" — in het oog van de schrijfster wel de grootste — dat hij een wettig huwelijk aangaat met Lous Naarssens, »'t mooie, maar gefaneerde meisje, dat al te veeleischend was geweest in vroeger jaren". Maar thans was zij oprecht verheugd:

»dat ze nu ten slotte nog een »goede partij" kon doen als deze, met iemand van naam, fortuin, positie; aan wien alleen »maar" ontbrak: 'n gezond lichaam, die alleen »maar" was: 'n smerig, vies wrak van zijn vroegere manlijkheid. —

»En de verloopen, gesjeesde student, die zijn levenskapitaal had verspeeld in vuilige onnoembaarheden, die »op" was in lichamelijken en geestelijken zin, verheugde zich evenzeer, omdat hij door dit huwelijk en deze familie-relatie met de aanzienlijke van Naarssens zich rangeerde tot »fatsoenlijk mensch".

De andere gehuwden die in dezen roman voorkomen, zijn niet veel beter. Loekie's zuster, Willie, was in het huwelijk getreden uit louter berekening; en Renssinghe huwde haar »bezweken voor den zinnenprikkel dien Willie's lichaam-schoon — dat ze niet verkocht per dag, maar per contract tegen zijn baronnen-titel en fortuin — verderfelijk-verlokkend op hem uitoefende". Sinds dat oogenblik echter is zijn noodlot begonnen. Willie maakte haar man het leven zóó zuur, dat deze, na het grootste deel van zijn fortuin door de schuld van zijne vrouw te hebben verloren, ten slotte uitkomst zoekt in zelfmoord.

Van der Whegen huwt Renssinghe's zuster uit hetzelfde motief als Renssinghe Willie; als zijn hartstocht voldaan is, merkt hij, dat hij Eva niet liefheeft, en gevoelt zich bitter ongelukkig.

De ouders van de gezusters Reelings worden ons geteekend als volgt:

»Papa, flinke, pootige, stoere societeits-meneer, gepensionneerd generaal, s'ochtends gezondheidswandelende door de Boschjes, s'middags bittertjes-pakkende op de Witte, snoevende aan zijn »kletstafel" over Indische begrooting en vaderlandsliefde, en trouw aan de koningin, en liberale beginselen etc.

Mama, coquette vrouw van de wereld, steeds opgaand in côterie-visietjes van voornamigheids-gedoe, en contra-visietjes, en »jours". En die twee, papa en mama, te zamen, afsjouwend, als was het een aangenomen dagwerk, elke Haagsche gelegenheid tot uitgaan en pretmaken, 't Kurhaus, de Tent, de circussen, de comedie, de opera, de Diligentia-concerten, alles wat er maar te doen was, opdat ze »eruit" konden zijn".

De oude mevrouw Renssinghe, Willie's schoonmoeder wordt ons voorgesteld als:

»germain-nichtje van haar echtgenoot, zelve ook reeds besmet dus met dat bedorven Renssinghe-bloed, en die toch haar half-onnoozelen neef ingepakt had, omdat ze zijn naam, zijn positie, zijn geld wou hebben".

Slechts één enkele gehuwde vrouw vindt genade in de oogen van de schrijfster. Het is de moeder van Loekie, mevrouw van Metsweert, omdat deze haar huwelijk had aan-

gegaan uit louter liefde. Zij wordt ons voorgesteld als een echt vrome vrouw die het oprecht meende en een echt geloof bezat. Bij de schildering echter van dat echt geloof kan de schrijfster toch eenige sarcastische insinuaties niet binnenhouden.

Ziedaar. Wij meenen thans den hoofdinhoud van den Roman genoegzaam te hebben weergegeven. Gaarne hadden wij méér aangehaald; doch niet alleen plaatsruimte noodzaakte ons tot beperking, ook de vrees wellicht een of ander gevoelig gemoed te kwetsen.

De schrijfster vindt geen behagen in het schetsen van tafereelen, die de verbeelding bezoedelen. Daarvoor is zij te veel edelvrouw in den waren zin des woords. Toch hebben wij sommige zinsneden kieschheidshalve niet willen mededeelen. De »moraal" van den roman laat zich gemakkelijk samenvatten. Volgens de schrijfster ligt de hoogste bestemming van de vrouw in de echtelijke liefde. Volgens haar geeft alleen die liefde — wel te onderscheiden van »verliefdheid", waarmede zij den lageren zinnelijken lust bedoelt — recht tot echtelijke samenleving. Deze is zonder die liefde altijd onzedelijk, ook al is zij voor kerk en burgerlijk gezag geregeld door een wettig huwelijkscontract. Blijkbaar heeft volgens de schrijfster dit laatste met de zedelijkheid der echtelijke samenleving niets uitstaande. Alleen de liefde is hier norma. Waar die liefde is, maakt geen vroeger aangegane huwelijksverbintenis den geslachtsomgang met een ander per se onzedelijk. Waar die liefde *niet* is, maakt geen verbintenis dien zedelijk en geoorloofd. Tusschen een vrouw, die zonder liefde een huwelijk aangaat en een gevallen vrouw of lichte deern is slechts dit onderscheid, dat de laatste haar lichaam verkoopt bij den dag of bij het uur, de eerste voor geheel haar leven bij wettelijk opgemaakt contract, voor een naam, fortuin of een onderdak. De tweede heeft nog vaak dit voor, dat ze het doet uit nood, terwijl de andere het doet uit berekening en egoisme. Moeder worden in het huwelijk, maar zonder liefde, acht de schrijfster onzedelijk. Moeder worden buiten het huwelijk, maar uit liefde, is hoogst eerbaar en zedelijk.

Hieruit volgt natuurlijk van zelf de geoorloofdheid der echtscheiding. Waar de liefde ontbreekt, heeft immers de echt geen recht van bestaan? Eveneens het geoorloofde der polygamie. De schrijfster keurt het dan ook in haar werk *Over boeken en schrijvers* [1]) uitdrukkelijk goed, dat Zola er nevens zijn wettige echtgenoote, nog een andere vrouw op nahield, bij wie hij wekelijks enkele dagen ging doorbrengen. Wat er moet gebeuren, als een vrouw voor meerdere mannen tegelijk liefde opvat, zegt de schrijfster niet. Waarschijnlijk acht zij dit eenvoudig onmogelijk. Ook schijnt zij niet de mogelijkheid aan te nemen, dat de liefde kan ophouden of zelfs verflauwen. Zou men met voorbeelden aankomen, dan ligt haar antwoord voor de hand: wat men voor liefde aanzag, was het niet, het was slechts verliefdheid.

Het behoeft niet gezegd hoe deze beginselen indruischen tegen de christelijke, bijzonder tegen de katholieke zedeleer. Nochtans zij men in zijne beoordeeling van de schrijfster niet onrechtvaardig. Men vergete niet, dat de *volstrekte* eenheid en onontbindbaarheid van het huwelijk voor een groot deel steunt op de bovennatuurlijke openbaring, bepaaldelijk op de verheffing van het huwelijk tot sacrament, en dat de schrijfster van dit bovennatuurlijk licht is verstoken. Van het standpunt der bloot natuurlijke rede, schijnt het niet zoo absoluut, niet zoo zonder eenigen twijfel zeker, dat Van der Whegen, wiens vrouw in den aanvang van zijn huwelijk volslagen en ongeneeslijk krankzinnig wordt, geen nieuw huwelijk zou mogen

---

1) Ondanks deze en dergelijke afdwalingen, erkennen wij toch in genoemd werk wezenlijke verdienste. Flanor schreef naar aanleiding van dit werk in den Nederlandschen *Spectator* o. a.: »Onder de critici zal Anna Lohman niet licht worden genoemd, maar waar sprake is van voelen van wat het best en edelst, van wat er grofs en onwaars is in veler werk, daar neemt zij een eereplaats in". Haar artikelen over Van Deyssel en anderen noemt hij »merkwaardig", niet als 'n endgültig oordeel, maar als een beeld, dat de werken dezer schrijvers wierpen in een edel, waarheidzoekend vrouwehart".

Met dit oordeel kunnen wij ons — hoewel niet geheel zonder voorbehoud — veel beter vereenigen dan met de kleingeestige critiek, die onlangs Henri Hartog onder den titel: *Een eigenwijs schrijfster* over bovengenoemd werk als vlugschrift in het licht zond.

aangaan [1]). Van dit standpunt schijnt ook de polygamie, gelet op de goddelijke toelating hieromtrent, niet absoluut veroordeelenswaardig. Per se is ook de tegenwoordigheid van een godsdienstbedienaar voor de geldigheid van het huwelijk geen vereischte, ofschoon het bevoegde gezag recht heeft dit als voorwaarde voor de geldigheid te stellen. Afdwalingen, waar het die punten betreft, schijnen ons derhalve, buiten het licht der openbaring, gemakkelijker te vergeven. Het feit zelf, dat de schrijfster de openbaring verwerpt, hebben wij hier natuurlijk niet te beoordeelen.

Wat ons echter niet vergeeflijk schijnt, is de diepe minachting, waarmede de schrijfster op de christelijke opvatting van het huwelijk en in het algemeen op alle christelijke geloofsovertuiging neerziet. Voor haar schijnt ook het meest echte geloof in den grond niet anders dan zwakheid. Zij verklaart het uit het steun zoeken van een zwakke vrouwenziel. Ook spreekt zij hier van »bekrompenheid" van »malle conventie's" van »kleine gekke menschjes, die den Oneindigen God niet begrijpen'. Acht zij zich gerechtigd op de tallooze kloeke, groote en edele geesten, welke het Christendom onder zijn belijders en verdedigers telt, zóó uit de hoogte neer te zien? Zou de schrijfster den Oneindige zooveel beter begrijpen dan zij? En heeft zij de gronden van het christelijk geloof wel ooit ernstig nagevorscht en overwogen?

Bovendien is de christelijke opvatting van het huwelijk, bepaaldelijk wat de absolute eenheid en onverbreekbaarheid betreft, ook van zuiver natuurlijk stanpunt bezien, wel inderdaad onredelijk? Vinden zij, die elkander waarlijk liefhebben en door hun liefde gedreven, het huwelijk aangaan, niet juist hun geluk in het bewustzijn, dat zij elkander voor altijd bezitten, verbonden zijn door banden, alleen te slaken door den dood? Is het niet de zaligste gedachte voor de waarlijk minnende echtgenoote, dat haar man alleen is voor haar, gelijk zij voor hem? Noodzaakt ook die volstrekte eenheid en onverbreekbaarheid de gehuwden niet — als zij

---

[1]) Verg. Bellarminus, *De Matr.* Lib. I, c. IV.

ten minste geweten bezitten — hun geluk steeds bij elkander te zoeken, elkanders gebreken te verdragen, omdat losmaking van den eens gesloten band immers toch onmogelijk is en hiermede het uitzicht op een nieuwe verbintenis is uitgesloten? Wordt op die wijze ook niet zeer krachtig de verzoeking tot ontrouw tegengegaan, wijl hoop op blijvende vereeniging met het voorwerp eener nieuwe liefde toch is afgesneden? Hoezeer zijn dan die twee eigenschappen niet in staat den onderlingen liefdeband te versterken! Zijn zij ook niet tevens de beste waarborg voor de goede opvoeding en het geluk van het kroost, waarin toch het hoofddoel des huwelijks ligt? [1])

Laat de schrijfster nu ontkennen, dat de twee genoemde eigenschappen, zoo absoluut als het christendom die opvat, voor het huwelijk noodzakelijk zijn, toch zal ze moeilijk kunnen loochenen, dat daarin het ideaal, de hoogste volmaaktheid des huwelijks ligt. En waarom zou dan het bevoegde gezag die hoogste volmaaktheid niet tot wet mogen verheffen, als ze dit voor het algemeen belang oorbaar acht? Of zou het gezag, dat toch moet waken voor het algemeen belang, waar het eene quaestie geldt, die daarmede zoo innig samenhangt, niets hebben in te brengen?

En hoe staat het nu met de theorie van de schrijfster zelve? Kan *deze* den toetst der rede doorstaan? Het lijkt er in de verste verte niet naar. De schrijfster stelt, gelijk wij gezien hebben, de liefde als hoogste en eenige norma der echtelijke samenleving. Nu verdient zonder twijfel de zuivere, belanglooze, ideale huwelijksliefde, gelijk de schrijfster die in haar roman schildert, allen eerbied. In haar vindt het huwelijksleven zijn meest hechten natuurlijken steun. Maar de geachte schrijfster vergeet, dat die liefde, hoe schoon en verheven ook, en hoezeer onderscheiden van lagen zinnelijken lust, toch ten slotte niet meer is dan een hartstocht, al is het er eene van zeer edele natuur: dat zij dus, gelijk alle andere hartstochten, slechts in zooverre rein en zedelijk

---

[1]) Men leze de gulden hoofdstukken van Thomas Aquinas in de *Summa contra gentiles*; Lib. III, c. 122, 123 en 124.

is, als zij in harmonie is met de rede, die hier op de allereerste plaats rekening moet houden met het doel des huwelijks.

Ook omtrent dit doel heeft de schrijfster geen juiste begrippen. Dit doel vindt het huwelijk niet in de liefde. Dit doel vindt het huwelijk, althans op de eerste plaats, in de voortplanting van het menschelijk geslacht, m. a. w. in de voortbrenging en opvoeding van het kroost, gelijk de natuur zelve allerduidelijkst te kennen geeft. Want de tweeheid der sekse, die van geheel de echtelijke genegenheid de basis is, blijkt geheel op de voortplanting aangelegd.

Allereerst aan dit hoofddoel moet derhalve de zedelijkheid der echtelijke samenleving worden afgemeten, en hier moet niet met bijzondere gevallen rekening worden gehouden maar met den algemeenen regel.

De schrijfster echter stelt het doel des huwelijks in de liefde. Die liefde vindt, volgens haar, het doel in zichzelve. Die liefde is voor haar de eenige norma der zedelijkheid. De rede heeft dus volgens haar voor den hartstocht te buigen Maar dat is de zedelijke orde omkeeren; want, dat ook de liefde, gelijk alle andere hartstochten, van de orde der rede kan afwijken, is toch waarlijk evident genoeg. De schrijfster levert er zelve een voorbeeld van in haar Anneke; want al is Anneke's liefde, in zoover zij vrij blijft van boozen lust en van het gevaar daarvoor, theoretisch en op zichzelve beschouwd, niet volstrekt zondig, toch is zij zedelijk abnormaal, om niet te zeggen ziekelijk. Bovendien hoe onzeker is die norma van de schrijfster! Gelijk zij zelve toegeeft, is de echte liefde in de practijk zeer moeilijk van hetgeen zij noemt: verliefdheid, te onderscheiden. En wat, als die liefde, hoe echt ook, eenmaal verflauwt, ja ten eenemale verdwijnt? En wat, als men liefde opvat voor een iemand, die reeds aan een ander door liefde is verbonden? En wat, als men die liefde niet kan deelachtig worden? En wat, als men zelf tot zoo'n liefde niet in staat is? Ongehuwd blijven, zal de schrijfster zeggen. Maar als men nu niettemin zich tot het huwelijk gedrongen gevoelt? En, als men het huwelijk noodig heeft om zedelijk staande te blijven? Vooral,

daar volgens de schrijfster een man immers eenvoudig niet zonder een vrouw schijnt te kunnen? Wie ziet niet in, dat op die wijze geheel het geslachtsleven, die grondslag der maatschappij, op losse schroeven wordt gezet en de deur wordt opengesteld voor allerlei euvelen, voor willekeurige echtscheiding, polygamie, ja zelfs polyandrie, prostitutie en alle ellenden die daarmede samenhangen?

Deze misvatting van de schrijfster staat nog met een andere in zeer nauw verband, zij heeft zich n.l. niet genoeg rekenschap gegeven van hetgeen eigenlijk onder huwelijksliefde te verstaan is. Blijkbaar ziet zij over het hoofd, dat er, behalve de huwelijksliefde, gelijk zij die opvat — eene liefde, die, hoe gewenscht ook, niet altijd in onze macht is — nog een andere bestaat, de liefde n. l. uit heilig plichtbesef, uit heilige overtuiging geboren: eene liefde, die altijd onder het bereik ligt van onzen redelijken en vrijen wil; eene liefde, die de hartstochtelijke liefde instandhoudt, veredelt en niet zelden op den duur ook voortbrengt, of, waar zij tekort schiet, hare taak overneemt; eene liefde, die men moet, maar ook kan geven, als men er zich toe verplicht, en die voor de echtelijke gemeenschap zeker voldoende is.

Hieruit volgt vanzelf de onhoudbaarheid van de stelling der schrijfster, dat een huwelijk aangegaan uit een ander motief dan liefde (in haren zin) per se onzedelijk is, en dat eene vrouw die zulks doet, gelijk staat met een veile deerne. Zich voor goed aan iemand verbinden, uit welk motief dan ook — mits de meer edele motieven niet positief uitgesloten, of ook niet geheel uit het oog worden verloren, — is nu eenmaal niet hetzelfde als zich ieder oogenblik geven aan den eersten den beste. In het eerste geval heeft men voldaan aan de eischen, die rede en geloof voor het involgen van de geslachtsdrift stellen; bijzonder met het hoofddoel des huwelijks is rekening gehouden. In het tweede geval is van dit alles geen sprake. Daarenboven wordt het tweede door de natuur zelve gewraakt in de schandelijke ziekten, die het tengevolge heeft. Die vergelijking tusschen iemand, die haar lichaam verkoopt voor haar leven en per contract aan een enkelen

man vóór de prijs van een titel, fortuin of iets dergelijks, en een ander die haar lichaam elk oogenblik voor geld veil geeft aan iedereen, is daarom wel geestig gevonden en klinkt ook heel aardig; doch gaat toch eigenlijk heel niet op.

Nog andere waarheden heeft de schrijfster uit het oog verloren, o. a. dat het trotseeren van de publieke opinie niet altijd heldenmoed is, vooral niet, als men het doet om aan zware offers te ontkomen, die het ontzien dier opinie zou meebrengen, evenmin als men zijn particulier belang hooger stelt dan het algemeen. Ook moet de geachte schrijfster niet vergeten, dat een conventie onder redelijke menschen gewoonlijk ook een redelijken grond heeft; alsmede, dat beginsellooze conventionaliteit van conventie wel is te onderscheiden. Dat verschillenden zonder innerlijke overtuiging, uit sleur, menschelijk opzicht, berekening of een nog minder edel motief, aan iets hechten, sluit niet uit, dat anderen het uit zeer deugdelijke motieven kunnen doen.

Ten slotte moet hier niet uit het oog worden verloren, dat men bij het beoordeelen van een wet, een gebruik, een gewoonte, een conventie, een bepaling, of noem het hoe ge wilt, zich allereerst moet afvragen, in hoever zoo iets strookt met het algemeen belang. Het kan n.l. zeer goed gebeuren, dat eene wet voor het algemeen belang hoogst wenschelijk, ja, zelfs volstrekt noodzakelijk is, en dat zij niettemin voor verschillende, misschien vele, particuliere gevallen allernoodlottigste gevolgen heeft. Een absoluut volmaakte wet, d. w. z. een wet, waarmede ten gevolge van s'menschen vrijen en vaak kwaden wil, geen inconvenienten verbonden zijn, is nu eenmaal onmogelijk. Men voert derhalve geen eerlijk pleidooi, als men, om een wet of gewoonte in diskrediet te brengen, zoo goed als uitsluitend de aandacht vestigt op de schaduwzijden er van.

Wij ontkennen niet, dat ook aan de christelijke opvatting des huwelijks bezwaren zijn verbonden. Maar vooreerst vragen wij: is het Christendom hiervoor aansprakelijk? Doet niet juist het christelijk geloof de krachtigste middelen aan de hand om de

huwelijksgegemeenschap ook in de meest ongunstige gevallen dragelijk en zelfs zooveel mogelijk gelukkig te maken? En is niet juist de grootste oorzaak van de ongelukkige huwelijken, dat men van de middelen, die het christelijk geloof in zoo grooten overvloed biedt, geen gebruik maakt? Het Christendom stelt aan de gehuwden het verhevenste toonbeeld van liefde ter navolging voor: de liefde van Christus en zijn Kerk. Christus verhief bovendien het huwelijk tot sacrament, d. w. z. maakte het tot een middel van genade, waardoor de gehuwden de kracht kunnen erlangen om elkander de verheven liefde, waarvan hun huwelijk het symbool moet zijn, ook werkelijk toe te dragen. En wat tal van andere motieven tot trouw, tot wederzijdsche verdraagzaamheid en oprechte liefde vindt de Christen niet in zijn geloof?

En op de tweede plaats vragen wij: zou het zooveel beter gaan als de huwelijks-theorieën van de schrijfster en hare overige slappe zedelijkheids-beginselen veld wonnen? Werd dan niet veeleer de geheele maatschappelijke orde het onderste-boven gekeerd. Wij gelooven niet, dat de geachte schrijfster zelve al de consequenties van haar theorie in practijk zou aandurven.

Met al deze bemerkingen willen wij intusschen niets afdingen op de vele goede en edele gevoelens, waarvan de schrijfster in haar geschrift blijk geeft. Er is iets oprechts in deze schrijfster, dat sympathie inboezemt. Van alles, wat zweemt naar huichelarij of onoprechtheid, heeft zij een hartgrondigen afkeer. Alle oprechte zielen daarentegen zijn haar dierbaar. Ondanks haar geprononceerd ongeloof en haar, wij zouden haast zeggen, poseerend en gewild twijfelen, heeft toch eenvoudig en oprecht geloof nog wel haar sympathie. En wie juicht haar niet toe, als zij het nuttelooze en nietswaardige leven van zoovelen, vooral in de hoogste kringen, naar verdienste geeselt; als zij ijvert tegen het schijnfatsoen, de beginsellooze en inconsequente conventionaliteit; ijvert tegen verschillende valsche zedelijkheids-beginselen, tegen de onrechtmatige en vaak onnatuurlijke verheffing der vrouwen, tegen het ongezonde in de vrouwenbeweging, tegen huwelijken

uit lagen zinnelijken lust, en in het algemeen tegen huwelijken zonder liefde?

Ook aan het buitengewoon talent van de schrijfster brengen wij gaarne hulde; verschillende gedeelten van haar roman, o. a. de teekening van Willie's gedrag na den noodlottigen stap van haar zuster, zijn ware meesterstukken. Om dit vele goede echter, waarmede hare dwalingen vermengd zijn, om dat heerlijke gewaad, waarin zij hare denkbeelden kleedt, is haar boek, vooral voor jonge en onervaren menschen, die het kaf van het koren niet weten te onderscheiden, dubbel gevaarlijk.

Als wij ten slotte de schrijfster een goeden raad mochten geven, dan zou het deze zijn: dit allergewichtigst vraagstuk niet uitsluitend bij ongeloovige en vooral niet uitsluitend bij romanschrijvers te bestudeeren, maar er ook eens christelijke wijsgeeren op na te slaan, bijv. St. Thomas Aquinas of, om een nieuweren en beter toegankelijken schrijver te noemen, de *Moraal-philosophie* van P. Cathrein.

Deze schrijvers behandelen de huwelijks-quaestie ook louter van het standpunt der menschelijke rede; doch doen dit met veel meer grondigheid dan Tolstoi en andere Noorsche romanschrijvers. Nochtans vinden wij, om de gulle waarheid te zeggen, die studie nog al bezwaarlijk voor vrouwen, daar zij meer met haar hart dan met haar verstand plegen te rade te gaan, en een deugdelijke behandeling van dit vraagstuk een zeer onbevangen oordeel en een zeer nuchteren kijk op de dingen vereischt.

Veel liever zagen wij de schrijfster eens met ernst een boek over de gronden des geloofs ter hand nemen. Zij heeft een oprecht hart en God is eindeloos goed.

Amst., 21 Jan. 1904. TH. BENSDORP, Congr. SS. Red.

GOLGOTHA.

Eens ging de zonne ver en breed
In zee van eigen goud vervloeien,
En vlood de glans van 't verre gloeien
Dofrood langs 't zwarte wolkenkleed.

Toen hing aan 't kruis in schemergloed
Ontkleed Gods Zoon en strekte d' armen
Wijduit in godlijk schoon erbarmen,
En zachtkens drupte en viel het bloed

Van 't lange haar en doornen kroon,
Langs stillen mond en bleeke wangen,
Waar versch uit wonden droppen hangen,
Als dauw uit roode rozen schoon.

Toen klonk luid-door zijn stervenskreet
En boog Hij 't hoofd na 't laatste zuchten.
Diep schokte d' aard, Zijn hooners vluchtten,
Maar één blijft staan en weent in liefdeleed.

* * *

LIJDENSROOS.

Zoo is de schoonste roos geloken
Die eens uit Jesse leven nam,
In vollen bloei werd z' afgebroken
En ruw gehecht aan groenen stam.

De zon lag diep in parelkleuren,
Toen boog heur bloemkroon kwijnend neer
En vouwde saám in eenzaam treuren
De roode blaren, zacht en teer.

Daar hing de roos in stervensbeven
En sloot de bleeke lippen dicht.

* * *

Zoo hing de Heiland vele stonden
In smart op 't bloedig zoenaltaar,
Een rozenkroon van roode wonden
Om 't bleeke hoofd, van lijden zwaar.

Het leliënwit der leên en wangen
Lag vaag in purpren gloed gedoofd:
Een zachte zucht van smartenprangen,
En stervend boog Hij 't moede hoofd.

Toen heb ik Hem door rouw gedreven
In 't hart een dank-altaar gesticht.

S. L. BRAUN, O. P.

DANK VOOR UW KRUISJES.

Wij hadden onze kruisjes
  Als ieder menschenkind,
Wij kregen ze gezonden
  Van 's kruises besten Vrind.

Wel leerde Hij ons dragen
  Zijn' kruisjes met geduld,
Die zelf op 't hout der schande
  Droeg onze zondenschuld.

Gij hebt ons nu gezonden
  — Wat wonderbaar gezicht! —
Een kruisje, dat in 't duister
  Een kruisje wordt van licht.

Ver wijken dan de droomen,
  En 't nachtelijk beeldenspel,
Als wij onze oogen richten
  Naar 't kruisje licht en hel.

J. J.

NIEUWE UITGAVEN.

Annuarium der R. K. Studenten in Nederland. Anno Domini MCMIII. Leiden, G. F. Theonville. Prijs *f* 1.50; geb. *f* 2.—.

De verslagen der R. K. Studentenvereenigingen, de beschrijving der retraite te Warmond, het relaas der feesten te Gent en te Leuven, schilderen een heerlijk tafereel: een keurkorps kloeke jonge mannen, tredend uit het halfdonker naar voren in het volle licht.

Studenten met blijden levenslust, hooge idealen, opgewekte bedrijvigheid.

Jonge mannen met vaste overtuiging uitgesproken in fiere taal die geestdrift ademt en geestdrift wekt.

Roomschen met den wil voor alles te leven volgens ons heilig katholiek geloof en den wensch bij de apologie der daad te voegen de apologie des woords.

Bondgenooten, die zonder eigen aard te verloochenen één zijn in liefde, zooals in geloof en in hoop, en vastaaneengesloten uitgaan ter verdediging van Christus en Zijne Kerk.

Strijders, die, omgord met de wapenen des lichts, zich oefenend reeds medestrijden en medebevechten de vreedzame overwinning van onzen God en onzen Heer Jesus Christus.

Welkom, jonge strijdmakkers, in het licht van Gods stralende zon en — dank voor uw komen! Uw verschijnen doet de harten der oudere strijders warmer kloppen en met vastere hand de wapenen grijpen in verhoogd vertrouwen: vóór Christus en voor God tegen ontkerstening en ongeloof!

* * *

Dit annuarium beveelt zich aan in »de gunst" eener gezonde kritiek, die »per slot van rekening aangenamer is, dan

zoet geknik en toegelach", eener kritiek, die gerust »wat loftakken" weg mag breken en geen nijdig gezicht zal te zien krijgen, wanneer ze wat »hardhandig naar de ooren" grijpt.

Aan dien wensch ga ik voldoen. Ik heb echter volstrekt geen plan te veel weg te breken: want vooreerst zie ik het jonge, frissche loof te gaarne; ten tweede zou men bij een jonge plant gemakkelijk voor waterloot aanzien wat bestemd is een stevige vruchtdragende tak te worden; en eindelijk is de bezemfabrikatie niet mijn ideaal van de edele snoeikunst. Overigens is de stam van de jonge plant in een jaar tijds stevig geworden en hebben zich de wortels goed uitgebreid, zoodat een takje minder niet alleen geen schade maar veeleer voordeel zal zijn. Van de ooren zal ik afblijven: Cnaeus en Celsus moesten immers met eene critieke boodschap naar den rechter, omdat »Cnaeus door Celsus midden op straat bij het oorlelletje getrokken was".

En wanneer ik zelf niet te veel wensch weg te breken, dan is het duidelijk, dat ik zulk overdreven snoeiwerk niet van de Annuarium-redactie eisch, zelfs dáár niet, waar mijn oog een waterloot of een »loftak" zou zien. De redactie, welke dit jaar en in 't vervolg »de geheele verantwoordelijkheid voor den inhoud van het Annuarium draagt", heeft in veel hoogere mate dan de kriticus dezen plicht: dat zij met de eigenheden der studenten-maatschappij en de richting en het kunnen van de studenten-auteurs rekening dient te houden.

De redactie van het Annuarium 1903 verdient allen lof. Zoowel de samenstellers der verslagen als de schrijver van *Retraite* kunnen mijn oordeel over hun werk aan 't begin van dit opstel vinden. Want, ofschoon de geheele inhoud van het Annuarium de opgewekte stemming, waarin mijn welkom werd neergeschreven, veroorzaakt heeft, zoo is toch de inhoud van de verslagen hier hoofdoorzaak. En deze inhoud, van zoo velerlei goed roomsch werk getuigend, zou niet bezielend gewerkt hebben, indien de verslagen dor, droog en koud waren geweest.

De studentenvereenigingen hebben — deze verslagen staven het — er aan gehecht, blijk te geven van hunne sympathieën voor den grooten Nederlandschen Doode, die rust nabij het Vaticaan in de schaduw van St. Pieter, en de redactie heeft toen zij, in een keurig artikel, den gestorven »Keizer" herdacht, zijn getrouwen »Paladijn" niet vergeten. In het bewustzijn, dat goed Roomsch en goed Nederlandsch saamgaande begrippen zijn, en in de overtuiging, dat een volk groot is, als het zijn groote mannen eert, zal ieder — ook zij, die eigen zienswijze tegen die van den Paladijn vasthielden en verdedigden — zeggen: zoo hoort het.

* * *

Laat ik nu van het eigenlijk mengelwerk spreken.

De wetenschappelijke bijdragen 't eerst. Hoe noode ik in het Annuarium zuiver litteraire bijdragen van velerlei aard zou missen en hoeveel ik van humor houd — humor en opgewektheid zijn immers zoo door-en-door roomsch, en er bestaat zoo'n kerngezonde »Witz", zonder eenige afhankelijkheid van een »unendlichen . . . Durst" — de ernstige opstellen zullen het mengelwerk op peil houden, niet slechts door de eigen waarde maar ook door hun invloed op de andere stukken.

Hiermee wil ik niet zeggen, dat de wetenschappelijke bijdragen moeten werken als een zware lijst, die een genrestukje fijner gepenseeld doet schijnen dan het in werkelijkheid is; verre van daar; ik meen dat de »labor improbus", zonder welken ernstige verhandelingen aan niemand, allerminst aan jongelui, goed lukken, ook den beoefenaar der schoone letteren in herinnering zullen brengen, dat er altoos nog een »limae labor" bestaat. Dit met betrekking tot *het* Annuarium; niet tot *dit* Annuarium.

Van »labor improbus", die de studie onzer katholieke wijsgeeren, St. Thomas vooraan, en het napluizen van vele ernstige werken niet versmaadt, getuigen zoowel: *Over Souvereiniteit* als *Over Wereldbeschouwingen*; ik constateer het met innig genoegen.

Wie voor de schrijvers den lof vraagt, dat zij rijp werk geleverd hebben, mag met Ovidius zeggen:

»Praemia magna quidem sed non indebita posco".

Een paar aanmerkingen houde men mij ten goede.

In de inleiding van *Over Wereldbeschouwingen* is m.i. te veel in een te kort bestek samengedrongen; zonder schade voor de rest had dit kunnen wegblijven. Daarenboven is aan den schrijver een zinstorende verwisseling van *abstractievermogen* met *kenvermogen* bij de correctie ontsnapt (bl. 291). 't Is het *ken*vermogen onzer ziel, waarin o.a. de gelijkenis met God bestaat, niet het *abstractie*vermogen. Dat wij menschen door abstractie van de zintuigelijke beelden tot denkbeelden komen, is eene onvolmaaktheid, die in de vereeniging onzer ziel met het lichaam haren oorsprong heeft. Een reine geest, zooals God is, kent, maar heeft daarvoor geen abstractievermogen noodig.

Volkomen in overeenstemming met de, eenig ware, teleologische opvatting en zeer bevorderlijk voor de doorzichtigheid van het artikel *Souvereiniteit* ware het geweest, indien de schrijver den samenhang tusschen: oorsprong — naaste doel — noodzakelijk middel — einddoel, met een paar volzinnetjes meer had aangegeven. De aanhef daartoe komt meer dan eens in zijn opstel voor, en de grenzen eener »korte beschouwing" zou hij niet hebben overschreden.

De opstellen: *Frédéric Ozanam*, *Keulen* en *Nicolaas Beets* zijn overgangsvormen van het zwaardere naar het lichtere genre. 't Eerste is eene hulde aan den stichter der St. Vincentiusvereenigingen op den 50sten verjaardag van zijn overlijden en eene krachtige opwekking tot deelneming aan de conferenties; met beide stem ik van harte in.

Of de schrijver van *Keulen* een tweeledig doel voor oogen gehad heeft bij 't neerschrijven der afdrukken van indrukken, die Keulen, de Dom »die naar boven leeft", de klokken met haar bulderend geprevel, het warm-roomsche leven overal, de Katholikenversammlung, de kardinaal »in zijn purperen zwier" op hem gemaakt hebben? Of hij behalve

deze herinneringen aan en van Keulen ons nog heeft willen zeggen: hoe het ware, goede en schoone u aangrijpt met overweldigende kracht en u meesleept en overmeestert, al is het oud, eeuwen oud zelfs? Heeft hij ons nog willen zeggen: hoe — alle conventie en alle moderne ik-wil-ik-zijn ten spijt — elk roomsch ik naar boven leeft, meegaand met den ademtocht onzer kerken en den zang onzer klokken, met heel den roomschen feestjubel, en in nederigheid kniebuigt onder den zegen van de prinsen onzer Kerk, en de heerlijkheid van Gods Kerk schoon vindt, zooals door de eeuwen heen de geloovigen haar genoten? Wil hij bewijzen: dat, waar de gedachten en gevoelens één zijn, de taal, smijdig en gedwee, op ieders wijze dat ééne weet te zeggen, maar zoo, dat ieder ander meevoelt en meedenkt? Ik weet het niet: in alle geval beide oogmerken heeft de schrijver bereikt, in weerwil van het woord »vernoken", dat zich verloopen heeft als een hondje in eene kerk.

Nicolaas Beets reken ik tot de overgangsvormen van zwaar naar lichter genre, wat de stof aangaat. De taal is zwaar, te zwaar althans voor mij; na herhaalde lezing durf ik niet beweren, dat ik den schrijver begrepen heb. »Wees u zelf" zou mijne παραίφασις tot den schrijver luiden, zonder vrees, dat iemand aan het: »hij kon niet, hij was niemand" gaat denken; de schrijver geeft duidelijk genoeg blijk, dat hij iemand is, maar.... die op 't oogenblik tracht iemand anders te zijn.

Zieke; Kroniekbrokjes van een student; Aan een Princesje onder de vrouwen zijn genrestukjes.

In *Zieke* vind ik den gedachtengang van iemand, die bij opkomende koorts onwel, naar en lamlendig is juist weergegeven. De schrijver van *Kroniekbrokjes* heeft dit jaar een minder gelukkigen greep gedaan dan verleden jaar. Het *Princesje*, dat was — het deerniswaardig meisje, dat is — wekt een goed geteekend medelijden en een vromen wensch naar redding, die beide volstrekt niet afkeurenswaardig zijn, al moeten ze — zooals de schrijver 't wel niet zegt, maar bedoelt — werken uit de verte en vertolkt worden in de beê: »O God ontferm Gij Uwer".

Corpus Inscriptionum Lugduno-Batavorum »overgenomen uit de »Sarvaloka", tijdschrift voor de geheele wereld, van 1 Aug 2425" is van humoristischen aard; 't is het *Varia* der studenten-almanakken maar in nieuwe kleedij, in den vorm eener bespreking van de opschriften door studenten der 20e eeuw op tafels gegrift en in de 25e door Rhsi uit Baltimore ontdekt. Men zal wel student moeten zijn om *alle* toespelingen te verstaan en te genieten; de originaliteit trekt aan.

En nu de gedichten.

»Es gibt nichts poetischeres als Verse machen" meent »Unteroffizier Dose" bij Hackländer! Maar de man dacht er niet aan, dat er verzen zijn, die met poëzie op voet van oorlog staan, en dat proza soms zoo goed is als een dichtstuk.

Ik voor mij tel het stukje *Voor Maria geboorte* — niet onverdienstelijk door Geuer verlucht — onder de gedichten, en nog wel, 1° onder de verstaanbare en 2° onder de goede. 't Is waar ik zou er: »die predikers den mond afveegt" willen uitlichten en een deleatur zetten van: »wier keel enz." tot »Vaandel". — Daar is de schrijver er voor gaan zitten om eens iets geheel nieuws te vinden en is daardoor gezocht geworden. — Maar voor 't overige vind ik die ontboezeming meer dan gewoon mooi. Er is klaarheid gekomen in het hoofd van den »Kleine jongen". In *dit* gedicht ten minste zijn de nevels geheel en al verdwenen; ik zou zeggen: het denken en voelen — in casu specifiek roomsch — neemt concretere vormen aan; daardoor spreekt hij eene taal, die elk Christen verstaat en doet hij den lezer mee »Wees gegroet" zeggen met vroom-poëtischen zin. Ook in den krans van sonnetten *Genade* wordt o.a. in I, II, III (voor de helft), IV de taal verstaanbaar en tegelijk de inhoud begrijpelijk. De »Kleine jongen" is bezig met »zich zelf" te vinden, hij zal een goede vondst doen.

Ik weet te weinig van modernisme om er veel van te zeggen; ik hoor echter, dat *Offer* modern is, en het komt mij voor, dat *Grootvader* een dichtje is in den ouden trant. Is dat zoo, dan zeg ik, als mijne stem gevraagd mocht worden:

»Modern?" vóór; »Oud?" vóór. Hoe ze 't rijmen, moeten zij maar weten, die de stemming uitschrijven. De schrijver van *Offer* heeft, in een opgewekte bui dunkt me, een »dood lied" gezongen en een krabbelingske ter illustratie geteekend. Zou »de arme jongen met veel papier en inkt" zoo'n stiefkind van den humor zijn, dat hij in het *Woord vooraf* met zoo'n ernst den ernst moest verdedigen? Geloove wie wil — zijn vers en zijn kaboutertje, dat pas den bundel »Minnedichten" klaar heeft, en bij de teekening van het hart zijn pen schijnt gespleten te hebben, logenstraffen hem.

Het luchtige liedje van *Drie vrouwen, die van me houwen* leent zich best tot eene ondeugende melodie, waarvoor de schrijver maar bij den zanger van 't *Drinklied* en den *Strijdkreet* moet aankloppen; eene kleine verduidelijking zou ik wel willen aanbevelen; ik ten minste kan niet uitmaken, of eerstgenoemde van de drie op spondeïschen voet leeft, en of de tweede een lange lijs is, die de lucht in schiet.

Stimmungsbilder — er is rijke afwisseling in 't mengelwerk — zijn: *Lenteavond*, waarop zoo gansch van zelf een student van »een heel lief meisje" aan 't droomen raakt, als hij er een heeft ten minste; *Wintermiddag* — zou een Groninger op schaatsen philosopheeren over de doelloosheid van 't visschenleven? —; *November*, ietwat prozaïsch maar als teekening van den mistigen dag niet kwaad; en het frissche *Levensmei*.

Voor iemand, die zich tot taak gesteld heeft het Annuarium der *R.-K. Studenten* te bespreken, moet de bijdrage van Dr. Vlaming: *Wetenschap en Zedeleer* »hors concours" blijven. De inhoud eischt het en de courtoisie zoowel ten opzichte der samenstellers van het Annuarium als ten opzichte van den Warmondschen Hoogleeraar verlangt het. Behalve de innerlijke waarde heeft deze verhandeling het voorrecht van zeer actueel te zijn.

En wat het beste is in 't Annuarium: de *lange* lijst der leden onzer R.-K. Studentenvereenigingen. Moge de tijd niet meer verre zijn, dat *alle* roomsche studenten als *ijverige* leden geroemd worden, en moge, behalve een respektabel aantal

geëxamineerden, nog dikwijls eene mededeeling geplaatst kunnen worden als deze: »De heer W. H. Keesom phil. doctns. te Leiden, werd bekroond met de gouden medaille voor zijne beantwoording der prijsvraag, uitgeschreven door de Leidsche faculteit van Wis- en Natuurkunde, naar proefondervindelijke onderzoekingen over het beloop der plooipuntslijn en van de lijn der kritische raakpunten bij binaire mengsels van normale stoffen".

Den bekroonde onzen oprechten gelukwensch.

Ten slotte: het voortbestaan van het Annuarium moet verzekerd worden, op zijn minst daardoor, *dat ieder jaar de oplage* — en zij worde ieder jaar grooter — *uitverkocht wordt*. De vrienden der studenten, de leeraren, onder wier leiding zij hunne voorbereidende studiën deden, de inrichtingen van onderwijs, die zij bezochten, de bibliotheken, die er belang bij hebben een volledig overzicht der Katholieke Studentenvereenigingen bij elkaar te krijgen, moeten dit Annuarium koopen [1]) en wie het lezen wil, leze nooit in een *geleend* exemplaar.

»Vivat, crescat, floreat" het roomsche leven aan onze Universiteiten en aan het Polytechnicum — »dat kan en gebeure in den naam van God den Vader en den Zoon en den Heiligen Geest".

Roermond. J. M. L. KEULLER.

Een boek van heiligen en hun dieren, door ABBIE FANNELL BROWER, *uit het Engelsch, door* CHRISTINA DOORMAN, *geïllustreerd door* FANNY Y. GERY. Amsterdam, H. J. W. Becht.

Een goede noot voor de vertaalster en misschien ook voor de schrijfster van dit aantrekkelijke boek: de eerste is zeker, de tweede hoogstwaarschijnlijk niet katholiek, en zij slaagden er

---

[1]) Mocht men verleden jaar daar nog niet aan gedacht hebben, dan koope men het Annuarium van 1902 — als er nog exemplaren zijn — nu er bij.

in een verzameling middeleeuwsche legenden te vertellen, zonder één enkele opzettelijke hatelijkheid aan het adres der katholieken en zelfs met heel weinig niet-gewilde onjuistheden. Integendeel, er spreekt innige sympathie uit voor de Heiligen en hun lievelingen uit het dierenrijk. Eenige dezer legenden zijn soms wel wat heel naïef en op de grens van het onnoozele of zelfs sprookjesachtige; maar men neme ze voor wat ze zijn: vrome, dikwijls aandoenlijke verhalen, die volstrekt niet als geloofswaarheid behoeven of zelfs mogen aangenomen worden.

Het schoonste, en ook meest bekende, verhaal is zeker van den heiligen Franciscus van Assisië, voor wien alle dieren en schepselen Gods als broeders en zusters waren.

Dat de beide edele vrouwen, die dit boek schreven en vertaalden, den grooten Heilige bijna begrepen hebben, blijkt uit den aanhef van de legende, die wij ter betere kenschetsing van haar verhaaltrant hieronder laten volgen.

»Barrevoets in sneeuw en blootshoofds in den regen ging St. Franciscus de wereld door, een glimlach op het gelaat uitstralend de groote liefde, die in zijn hart was.

»En juist omdat hij de afstraling was van liefde had deze glimlach van Sint Franciscus een wonderbare kracht. Hij opende de harten der menschen en bracht hunne geheime gedachten aan het licht. Die glimlach leidde de menschen juist daarheen, waar Sint Franciscus hen voeren wilde. Hij trok de dieren tot zich en deed de vogels zich neerzetten op zijn borst. Deze glimlach oefende een tooverachtige bekoring uit.

»De vorsten der aarde kenden dezen glimlach en onder zijn invloed werden zij goed en edelmoedig. De zieken en bedroefden kenden hem en hij bracht hun genezing en troost en zij zegenden God in den naam van Sint Franciscus. De ongelukkige bedelaars uit de straten van Assisië kenden hem en deze glimlach van Gods eigen bedelaar gaf hen hulp en deed den Heilige mede voelen en mede lijden met hem. Want hij was evenals zij arm en ook hij had geen dak boven zijn hoofd en was dikwijls ziek en hongerig.

»En zij verbaasden er zich over, dat hij toch nog glimlachen

kon. Doch hij antwoordde hun en sprak: Het betaamt een dienaar Gods niet een droefgeestig voorkomen te hebben vol zorg en bekommernissen. En dan trachtten zij ook te glimlachen, de ongelukkigen. Doch hoe verschilde hun glimlach van den zijne.

»De kleine lammeren, die hij in het bijzonder onder zijn bescherming had genomen en voor wie hij groote zorg droeg, kenden ook den glimlach van den heiligen Franciscus.

»Eens zag hij twee zachtmoedige lammetjes die naar de markt gebracht werden. En daar hij nooit eenig geld had, deed hij zijn pij uit, welke zijn eenige bezitting was, en gaf die in ruil voor de twee kleine beestjes. En hij droeg de lammetjes in zijn arm naar zijne eigene woning.

»De wilde dieren uit het gebergte, de bloeddorstige wolven en de schuwe vossen uit Syrië en Spanje, die hij op zijn zwerftochten ontmoette, kenden Sint Franciscus. Hij toch was een broeder, die geen vrees voor hen had en die zij wederkeerig konden vertrouwen, een broeder, die hen begreep en met hen meevoelde. Ook de vogels uit de boomen kenden hem en zijn verschijning was hen een vredeteeken. En zij zongen met Franciscus, maar hij zong het schoonst van allen.

»En behalve deze levende schepselen, konden ook de groene velden van Italië, de boomen, de weiden, de beekjes en de bloemen den glimlach van Sint Franciscus. Voor hen beteekende hij allerlei dingen, waarvan alleen een dichter vertellen kan. Maar Franciscus verstond al deze dingen, want hij was een dichter. . . ."

Dat Franciscus in zijn groote, brandende *liefde tot God* alle dingen omvatte, al het geschapene liefhad, omdat God het beminde; dat deze liefde als een zon haar stralen uitstortte over groot en klein, hoog en laag, schoon en leelijk — beide vrouwen hebben dit niet ten volle begrepen, en wij maken er haar geen verwijt van.

De natuur, het geschapene beminnen om den Schepper, ziedaar het eigenaardige merk. Juist dit heiligt en verheft deze liefde boven het soms zoo ziekelijke sentimentalisme, dat ons afstoot in de dierenvereering rondom ons.

De Heiligen hadden de dieren lief, als minder waardigen wel is waar, maar toch als schepselen Gods. God gaf hun tot loon hunner deugden en onschuld het voorrecht terug, dat Adam eens in het Paradijs bezeten en later verloren had: hun meester te zijn; vandaar dat zij hen verstonden en gehoorzaamden, en ook dat zij elkander lief hadden. Aldus begrepen staat deze liefde tot de dieren ver boven het belachelijke, dwaze dieren-liefde-gedoe in onze dagen.

Het boek is van fraaie platen voorzien, kloek van druk en uitvoering.

M. S.

De Triomf van den Heiligen Naam Jezus, door REMBRAND NEEFJES, O. F. M. — Amsterdam 1903 (F. H. J. Bekker).

Nog klinkt ons in de ooren, wat Leo XIII bij het aanbreken der twintigste eeuw aan de wereld verkondigde. Nog hooren wij de tonen van het lied, dat hij aanhief in zijn Encycliek: *Tametsi futura,* een lied, waarvan de grondtoon was eene toewijding der geheele wereld aan den Verlosser Jesus Christus. »Insculpere populorum in animis germanam notionem ac prope imaginem Jesu Christi.... In de ziel der volkeren eene volledige kennis inprenten van Jesus Christus, en als 't ware zijn volledig beeld", zoo klonk het uit de bazuin, die hij als wachter op den Vaticaanschen toren deed schallen tot aan de vier windstreken.

De vorige eeuw was getuige geweest van strijd en verwarring. Welnu bij den aanvang van de twintigste gaf Leo het redmiddel aan: den terugkeer tot Jesus Christus. »Geen andere naam is onder den hemel aan de menschen gegeven, in welken wij moeten zalig worden" [1]). En wat is het »Instaurare omnia in Christo" van Pius X anders dan een voortzetting van de leuze zijns voorgangers?

Welnu, de stem van Leo is gehoord door pater Neerjes, en hij is aan den arbeid getogen om diens wensch in ver-

---

1) Act. Apost. IV, 12.

vulling te doen gaan: de kennis van Jesus Christus te verbreiden in de wereld. En hij heeft dat gedaan door den Naam van den Verlosser meer bekend te maken. Door de diepe beteekenis van dien hoogheiligen Naam, dien God zelf aan Zijn Zoon gegeven heeft, in het licht te plaatsen, is hij erin geslaagd den persoon zelf van den Zaligmaker nog meer te doen waardeeren. En het werk, dat hij geleverd heeft, is als een museum, waarin de kostbaarste schatten zijn bijeengebracht; het is als een triomfboog, die den toeschouwer in verrukking brengt.

Zijn boek is als een museum, waarin gij aan de hand van den bekwamen pater wordt rondgeleid om te aanschouwen, wat maar eenigszins op de kennis van den Zoeten Naam betrekking heeft. De acht hoofdstukken van het boek zijn als zoovele zalen, waarin eerst op de ontzaglijke beteekenis van dien Naam wordt gewezen en op deszelfs voorafbeeldingen in het Oude Testament. Daarna wordt ons getoond, hoe in den loop der eeuwen de glorieuze verbreiding heeft plaats gehad, eerst door de Apostelen, daarna door verschillende andere geloofsverkondigers, maar vooral door den H. Bernardinus van Siëna, den apostel bij uitnemendheid van Jesus' naam, en verder door verschillende anderen uit de Serafijnsche orde. Pater Neefjes heeft vooral zijne aandacht gewijd aan hetgeen de zonen van St. Franciscus voor de vereering van dien Naam gedaan hebben. Als volgeling van dien grooten Heilige heeft hij de onaantastbare eer en glorie zijner orde willen doen kennen. Léon de Kerval noemde zelfs in zijn *Etude sur Jeanne d'Arc* de devotie tot den H. Naam: »une devotion exclusivement franciscaine", terwijl Paus Clemens VII ook de verdiensten dier orde in dit opzicht erkende, door aan haar het eerst toe te staan jaarlijks het feest van den Zoeten Naam te vieren. Toch ontkent pater Neefjes niet, dat ook anderen veel voor de verspreiding dier devotie hebben gedaan. En daarom is het jammer, dat hij ook den arbeid van hen niet zorgvuldiger heeft bijeengegaard, om daarmede zijn museum te verrijken. Nu heerscht op sommige plaatsen een leegte, die wij gaarne zagen aangevuld.

Nu hij zijn werk toch eenmaal zoo breed had opgezet, had de schrijver ons ook meer moeten toonen van de verdiensten der Dominicanen, die door het stichten van hun broederschappen, welke ten doel hadden eerherstel te brengen aan den gezegenden Naam des Heeren voor de godslasteringen Hem aangedaan, krachtig die devotie hebben bevorderd; van de verdiensten ook der zonen van Ignatius, van wie alleen de gelukzalige Bernardinus Realino wordt besproken. Evenwel, al heeft dit museum leege vakken, die wellicht later zullen worden ingevuld, gaarne raden wij een ieder aan er binnen te treden om het vele schoone, dat daar is te bewonderen.

De indruk, dien men er van medeneemt, is een heerlijke. Het is, als hadt gij een triomfboog aanschouwd, een boog, waarop in verschillende tafereelen u voor oogen werd gesteld, hoe de vereering van Jesus' H. Naam is gegroeid in den loop der eeuwen; tafereelen, gebeiteld met zoo groote piëteit en godsvrucht, dat zij u vervullen met warmte en gloed, met liefde en vertrouwen. Pater Neefjes heeft dan ook zijn doel bereikt, nl. de liefde en de macht aan te toonen, die op zoo volmaakte wijze vereenigd zijn in den allerheiligsten Naam van Jesus onzen Heiland. Wij zijn door zijn arbeid een boek rijker geworden, dat in staat is ware, degelijke en innige godsvrucht aan te kweeken. Vinde het daarom een ruime verspreiding onder priesters en leeken. Dat de bekende firma Bekker te Amsterdam haar ouden roem gehandhaafd heeft door een keurige en royale uitgave, voorzien van twee mooie platen, zal niet weinig daartoe bijdragen.

J. D. J. AENGENENT.

Latijnsche Spraakkunst door W. JASPAR, *Leeraar te Rolduc*. N. Alberts, Kerkrade. Prijs *f* 2.65, geb. *f* 3. — *Beknopte Latijnsche Spraakkunst door* W. JASPAR, *Leeraar te Rolduc*. N. Alberts, Kerkrade. Prijs *f* 1.30, geb. *f* 1.55.

Ofschoon bovengenoemde werken reeds geruimen tijd in mijn bezit zijn, was het mij tot dusverre niet mogelijk aan

den wensch der redactie van *De Katholiek*, om ze te recenseeren, zóó te voldoen, als ik mij had voorgesteld, n.l. door nauwkeurige lezing en aanteekening van wat mij goed of minder goed toescheen. Ik hoop daarom te mogen volstaan met slechts mijn indruk weer te geven, en deze, het is mij aangenaam dit uit te spreken, is gunstig.

Het grootste der twee boeken is, wat het zijn moet, een boek om na te slaan voor meergevorderden, maar ook menigeen, die reeds lang van de harde schoolbanken af is, zal met vrucht het werk opslaan en eën uurtje in een hoofdstuk dezer syntaxis doorbrengen. Doch al is het grootere werk meer tot naslaan dan tot memoriseering geschikt, toch komt het mij voor, dat de docent goed zal doen ook daaruit één of meer hoofdstukken nauwkeurig met de leerlingen te behandelen.

Maar voor het van buiten leeren is het kleinere werk, dat als een inleiding tot het groote is, veel meer aangewezen, en door deze dubbele uitgave is de schrijver de moeilijkheid ontzeild, die een leerboekschrijver steeds dreigt, n.l. van door volledigheid onleerbaar of door beknoptheid te onvolledig te worden.

De manier van voorstellen bewijst weer op nieuw, dat de eerwaarde schrijver een uitnemend paedagoog is.

Alles ziet er keurig uit.

Dr. L. J. SICKING.

INDRUKKEN.

I.

Zürich, Februari 1094.

Vastenavond. Zürich raast in niet-bedarende Faschingsrazernij. Hadden reeds vorige dagen en avonden enkele gemaskerden de straten doorkruist en de nacht-stilten door hun schrille, gillende Ohé's en Dalli-dalli's verbroken, thans heeft 't Bacchanaal zijn hoogtepunt bereikt.

't Is middag. Ik zit in mijn kamer en tracht te lezen. Maar Prins Carnaval wil heerschen en *allen* moeten hem onderdanig zijn. *Niemand* laat hij met rust, en lezen op Fastnacht, dat duldt hij niet. Een gebrul en getier stijgt uit de straat op. 't Is of alle trompetjes zich onder mijn raam vereenigd hebben, een groote Carnavals-samenzwering. Ik begin hardop te lezen, maar 't geraas wordt sterker en sterker. Lezen op Fastnacht, dat duldt Prins Carnaval niet. Ik geef me gewonnen en sluit mijn boek.

Na de groote steenen kachel nog even met nieuwen houtvoorraad voorzien te hebben, neem ik jas en hoed en begeef me naar buiten. De straten zien zwart van de menschen, die daar rondslenteren in de hoop zoo veel mogelijk van de Carnavals-straat-pret te zien, en die met open mond en een gezicht, stralend van pleizier, iederen dronken vent, die domme dingen zegt of tracht te zeggen, aanstaren en naloopen. Lichtzinnig gekleede vrouwen en meisjes trachten de aandacht van de voorbijgangers te trekken, en zij, die eens terdege willen uitrazen, voelen zich thans dapper onder hun maskers, ze hebben thans den moed van den anonymus om dingen te

doen en te zeggen, waarvoor ze zich anders schamen zouden — uit menschelijk opzicht.

De Niederdorfstrasse is 't brandpunt van deze wildemanspartij. Hier en op de Limmath-quai viert 't Zürichsche plebs, plebs zoowel oeconomisch als moreel genomen, haar feest. Want de »bessere Leute" vieren hier niet, zooals in Italië vastenavond op straat. Voor hun meer verfijnde uitgelatenheid worden in de »Tonhalle", 't »Corso" en andere zalen de groote Maskenbälle gegeven. Aan 't straatfeest nemen alleen deel de bezoekers van de kleinere lokaliteiten en zij, die zich de luxe van een paar franken entree niet eens kunnen of willen veroorloven. Bandeloosheid viert hier hoogtij. En in den gloed der Bengaalsche vuren lijkt de Niederdorfstrasse een hel vol roode duivelen, door 't felle vuur tot een waanzinnigen dans gevoerd. »Ohé! ohé! Dalli! dalli!" . . . La plèbe s'amuse.

Op de Limmath-quai kan men over de hoofden loopen. Hier staan een paar lange kerels, aangegaapt door 't Zürichsche philisterium, Fransche liedjes te zingen, daar laten een paar studenten van een balcon worsten aan touwtjes bengelen, waar hongerige jongens en mannen op de straat naar springen, elkaar vloekend en tierend wegduwend. Een struggle for life in 't klein.

Alles stroomt in de richting van de Bahnhofbrücke. Langzaam schuif ik in de dichte menigte mee tot aan de Polytechnicum-Seilbahn [1]), waar ik een kaartje naar boven neem, om voor enkele oogenblikken 't geraas en getier van 't rommelige, roezige Carnavals-Zürich te ontvluchten. De conducteur, die een oogenblik nog met begeerige blikken de dichte, joelende menigte aanziet, begrijpt blijkbaar niet, hoe 't mogelijk is, al die heerlijkheid te verlaten. Hij ziet me even verwonderd aan, geeft me mijn billet, en eenige oogenblikken later stijg ik als eenige passagier langzaam langs de helling van den Zürichberg naar boven. 't Komt me voor als een bergtocht

---

[1]) Tegen den Zürichberg aan ligt de Polytechnische school, waarheen een Drahtseilbahn in enkele minuten naar boven voert.

bij dikken laaghangenden nevel. Evenals dan de mist al dunner en dunner wordt, naarmate men hooger stijgt, tot men eindelijk in helderen heerlijken zonneschijn herademt en heerleeft met den diep-blauwen goddelijken hemel boven zich en beneden den kouden grijzen nevel, zich vormende tot een dicht «Nebelmeer", waaruit hier en daar de bergen hun besneeuwde toppen verheffen, zoo stijg ik thans op uit de troebele straatcarnavals-atmosfeer van Zürich. 't Geraas wordt zwakker en zwakker, en boven is 't niets meer dan 't geruisch van een heel in de verte de duinen beukende zee. Met kleine crescendo'tjes dringeu flarden geluid nu en dan naar boven door, als een zucht telkens. En dan is 't weer geluidenloos stil.

Ik loop langzaam, die heerlijke zwijgende rust van de natuur genietende, ze inademend, mij er in badende, langs de St. Leonhardstrasse tot de Liebfrauenkirche. De kerk is open. En met volle teugen reeds genietende van die stille, intieme kalmte daarboven, voel ik een onweerstaanbaar verlangen, thans over me te laten komen de heerlijke innige vrede van een leege verlaten kerk, met slechts enkele bezoekers, die daar uitrusten komen van hun levensstrijd en -smarten, en vertrouwelijk komen spreken met Hem, aan wien ze *alles* uitzeggen kunnen, wat hen bezwaart, en die zich nooit van hen afwendt, zoolang ze met vertrouwen tot Hem naderen.

Doch als ik binnentreed, doet zich een verrassend schouwspel aan mijn oogen voor. Daar zitten in dichte rijen honderden en honderden in de lange banken geschaard. Geen plaats is onbezet. En binnen heerscht een plechtige stilte. Hier en daar loopen pas aangekomen bezoekers rond, vergeefs zoekende naar een hoekje, waar ze nog plaats kunnen vinden. Daar ik den vorigen Zondag in een van de kleinere kerken geweest was, had ik niet hooren aflezen, wat Lof of Vesper hier dezen middag zou gehouden worden. Ik vraag dus aan den surveilleerenden kerkbediende of er Lof is en hoe laat dit aanvangt. Een oogenblik ziet hij me als verwonderd over mijn vraag aan en zegt dan op fluisterenden, eerbiedigen toon:

»Es ist heute Fastenpredigt von Seiner Königlichen Hoheit dem Prinzen Max von Sachsen" [1]).

»Und wie spät fängt's an?"

»Punkt 5 Uhr", is 't antwoord.

't Is kwart over 4. En reeds zijn alle banken van de groote Liebfrauenkirche dicht bezet.

Ik beduid den koster, dat ik in ieder geval een plaats moet hebben. Hij trekt een bedenkelijk gezicht, haalt, als om zijn onmacht in dezen te kennen te geven, de schouders op en wil doorloopen. Ik krijg evenwel een 50-Rappen-stuk [2]), dat ik altijd los in mijn zak draag, voor den dag — zoo'n vijftig-Rappen-stuk is hier als een toovermiddel, dat zonder veel woorden bewerkt, wat men met een uur lang redeneeren niet gedaan krijgt — en houdt 't zóó tusschen wijsvinger en duim, dat de man 't toevallig moet zien.

»Zou u niet even met me willen kijken, of er niet hier of daar nog een heel klein plaatsje open is!" fluister ik hem toe.

Dadelijk gaat hij met me de rijen langs, en op zijn hoog bevel schuiven de toch al niet ruim zittenden in een bank

---

1) Prins Max van Saksen werd den 17den November 1870 geboren. Hij is de derde zoon van Prins George van Saksen, broeder van koning Albert. Nadat zijn eerste opvoeding voltooid was, bezocht hij achtereenvolgens de hoogescholen te Freiburg en Leipzig, waar hij den graad van dokter in de rechtsgeleerdheid verwierf en trad daarna in 't Saksische leger. De aandrang om zich aan 't geestelijke leven te wijden was echter te machtig. In Juli 1893 ging hij de colleges volgen van 't bisschoppelijk Seminarie te Eichstätt, waar de theologie naar de leer van den H. Thomas van Aquino gedoceerd wordt. Den 26sten Juli 1896 werd hij aldaar tot priester gewijd. Bij deze plechtigheid waren o. a aanwezig de prinsen Georg Frederik August, Albert en Johan (de laatste met zijn gemalin) en de prinsessen Mathilde en Maria Josepha. Koningin Carola en koning Albert waren door ongesteldheid verhinderd. Te Dresden droeg hij zijn Eerste H. Mis op, waarvoor 't misgewaad door zijn tante, de koningin van Saksen zelve, vervaardigd was. Denzelfden dag onderteekende de prins, in tegenwoordigheid van den koning, den minister-president en een geheimraad, de oorkonde, waarin hij afstand deed van zijn rechten op den troon. Voor 't geval echter, dat prins Max de eenige levende prins uit het Saksische koningshuis mocht zijn, vervalt de afstand, luidens deze oorkonde. De prins werd daarna als kapelaan te Londen in de Duitsche St. Bonifacius-missie geplaatst. Thans bekleedt Z. E. een professoralen zetel te Freiburg.

2) Een Hollandsch kwartje.

vlak tegenover de preekstoel nog meer in elkaar, zoodat ik, tegen alle verwachting in, een prachtige plaats heb.

Om half vijf begint de klok te luiden en steeds stroomen meer menschen naar binnen. Om kwart vóór vijf staat 't breede middenpad en alle zijpaden tot aan 't altaar toe vol wachtenden, dicht tegen elkaar aangedrongen, een onbewegelijke massa.

Eindelijk begint 't orgel te spelen, en klokslag vijf uur gaat de deur van 't sacristie open en haastig betreedt een jonge, tengere man in priestergewaad 't altaar — prins Max van Saksen. Alles staat op. In 't eerste oogenblik denk ik, dat 't nieuwsgierigheid van de menschen is om den prins-priester te zien, maar niemand rekt den hals uit of verheft zich op de teenen. De menigte blijft onbewegelijk staan, als een stille betooging van eerbied en bewondering. 't Koor zingt een korte hymne, dan begeeft zich onder verwachtensvolle stilte de geestelijke naar den preekstoel. Men kan een speld hooren vallen.

Dáár staat hij tegenover de duizenden, die gekomen zijn om hem te zien en te hooren. Een er blozend uitziende jonge man, fier van houding.

Een oogenblik overziet hij de menigte. *In nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti,* klinkt 't met helder sonoor tenor-geluid door de kerk. En dan, ieder woord met nadruk uitsprekende, starende op een punt boven de menigte, werpt hij zijn mooigebouwde zinnen in de ruimte. En hij begint de eerste van zijn vijf meditaties over de vijf kruiswonden van den Zaligmaker.

Wondere tegenstelling! Beneden in Zürich een tierende, beschonken, walgelijke menigte mannen en vrouwen, door gemeene kleeding en gebaren elkaars lage hartstochten prikkelend. Een beestentroep! Een troep lafaards, die zich nu onder hun maskers veilig voelen, die nu den laffen moed hebben hun vuile lusten te laten uitrazen. Een troep gillende en tierende Maenaden in wellust-waanzin rondspringende.

En dáár boven, op den kansel van de Liebfrauenkirche,

die, tegen de helling van den Zürichberg aangebouwd, op de stad onder zich neerziet, staat hij, die den prachtigen moed heeft gehad om de voorrechten en privileges, die zijn geboorte uit een vorstelijk huis hem bood, prijs te geven; hij, die tegenover de heele wereld zijn geloof, zijn heerlijk innig geloof heeft beleden door die mannelijke daad: zijn roeping te volgen, de leer van den grooten Meester te prediken, hen, die in den levens-strijd dreigen te bezwijken, op te heffen, in zijn armen te redden en te helpen met zijn priester-liefde.

De gewijde prins-priester.

Hij vraagt geen masker om zijn handelingen te verbergen. Openlijk zegt hij wat hij te zeggen heeft, hij, prins Max van Saksen.

En terwijl dáár beneden duizenden den woesten dans der gemaskerden aangapen, staan hier duizenden roerloos, onbewegelijk, en *zien* als 't ware den priester de woorden van de lippen. En allen zijn doordrongen van eerbied en bewondering voor dezen jongen man, die een grootscher daad volbracht dan menig koning en keizer, van wien de historie melding maakt; dezen jongen man, die den strijd met 't leven niet heeft gevreesd; die alles heeft verlaten, om alles te kunnen vinden.

Een wondere tegenstelling!

Ave Princeps-Sacerdos!

Na de preek blijf ik nog eenige oogenblikken buiten de kerk staan, om de menschenmassa aan te zien, die zonder einde uit de kerk stroomt. Overal staan troepjes met stralende gezichten, met elkaar te praten en te gesticuleeren.

»Cheibe schön, was?" [1]) klinkt 't in 't harde Zürichsche dialect.

— — — — — — — — — — — — — — — — —

En langzaam daal ik weer af in de troebele Fastnachtatmosfeer van 't feestende Zürich.

SIMON BOERS.

---

1) »Cheibe" is een vrij ruw maar door ieder en overal gebruikt versterkingswoord.

DE MUURSCHILDERINGEN VAN ROME'S KATAKOMBEN [1]).

I. De vroegere kopiïsten.

Sinds het einde der negende eeuw geraakten te Rome de onderaardsche begraafplaatsen der eerste Christenen meer en meer in verval, en het duurde niet lang, of ze waren geheel en al in vergetelheid. Groot was dan ook de verbazing, toen op den 31sten Mei 1578, door eenige grondwerkers in eene *Vigna* der *Via Salaria Nova* de ingang werd blootgelegd tot de katakombe der *Jordani*, die uit eene reeks van zeven kapellen bestond, welke naast eene menigte grafschriften en brokstukken van gebeeldhouwde sarkophagen, ook een groot aantal muurschilderingen bleken te bevatten. Vol geestdrift schildert kardinaal Baronius zijne gemoedsstemming en die zijner tijdgenooten:

»O wonder! We mochten aanschouwen en meermalen doorvorschen het *Coemeterium Priscillae* [2]), dat wij om zijne uitgestrektheid en zijne vele en verscheidene wegen niet beter kunnen noemen, dan eene »*subterranea civitas*". De stad stond versteld! want wat zij tot dusverre [omtrent de eerste christenen en hunne begraafplaatsen] bij S. Hiëronymus en Prudentius gelezen had, kon zij thans in hooggestegen verwondering, met eigen oogen aanschouwen" [3]).

De fresco's der katakomben zijn de oudste, geheel onver-

1) Naar aanleiding van het monumentale werk van Mgr. Wilpert: *Die Malereien der Katakomben Roms*, mit 267 Tafeln und 54 Abbildungen im Text. Gr. Fol. XX und 596. Freiburg, Herder, 1903. Mk. 300.

2) Te dien tijde gaf men dezen gemeenschappelijken naam aan alle katakomben der Via Salaria. Het eigenlijke *Coemeterium Priscillae* ligt verder van de stad verwijderd.

3) *Bar. Ad ann.* 130 § II.

anderd gebleven gedenkteekenen van christelijk geloof, levensbeschouwing en kunst. De groote beteekenis, welke zij vooral op dogmatisch gebied bezitten, springt iedereen dadelijk in het oog. Geen wonder dan ook, dat aanstonds na bovenvermelde ontdekking, die spoedig door vele anderen gevolgd werd, geleerden en oudheidkundigen er zorg voor droegen, door het vervaardigen van kopieën, deze schatten tot gemeengoed der wetenschappelijke wereld te maken.

De eerste, die zich beijverde, deze fresco's te doen reproduceeren, was de Dominikaan fra Stefano Ciacconio, op archaeologisch gebied eer vlijtig verzamelaar dan grondig onderzoeker. Eene voor dien tijd aanzienlijke kunstverzameling op allerhande gebied werd door hem bijeengebracht. Wat natuurlijker dan dat hij aanstonds meerdere teekenaars aan het werk stelde, om de pas ontdekte schilderingen voor zijn museum te kopieeren? Hun werk is thans vervat in een band der Vatikaansche Bibliotheek [1]); en 't mocht aan Wilpert na langdurig onderzoek gelukken, aan een ieder der vijf kopieerders, door Ciacconio te werk gesteld, zijn aandeel toe te schrijven, en de wetenschappelijke waarde van hun arbeid te bepalen [2]).

Deze waarde is zeer gering. Uit alles blijkt dat zij voor hunne taak geenszins berekend waren. Het gewicht van hun arbeid ontging hun geheel en al; zij vergenoegden er zich blijkbaar mede, oppervlakkige opnemingen ter plaatse te doen, eenige vluchtige kràbbels op het papier te werpen, daarna te huis uit het geheugen bij te werken en de figuren te kleuren. Met recht mocht dan ook Philippus de Winghe, volgens Macarius, van hen allen getuigen, »dat de schilders van Ciacconio zich groote vrijheden veroorloofden, terwijl zij veel te spoedig werkten, en aan de tafereelen geen genoegzame aandacht wijdden" [3]) Enkele staaltjes mogen ten bewijze

[1]) *Cod. Vat. latin.* 5409.

[2]) Wilpert, *Die Katakombengemälde und ihre alten Copien.* Freiburg, Herder, 1891. [Gecit: *Alte Copien*].

[3]) »...cum diceret, in picturis Ciacconii pictores, quos adhibuerat, plus sibi indulsisse quam par erat, dum nimium properant vel non satis figuras observant". Macarius (Jean L'Heureux): *Hagioglypha sive picturae et sculpturae sacrae antiquiores*, p. 2. Uitg. van Garrucci, Parijs 1856.

strekken; voor verdere bijzonderheden verwijs ik naar het aan den voet der bladzijde genoemde werk, waarin de tot ons gekomen bladen van Ciacconio's verzameling stuk voor stuk besproken worden, en voor een groot gedeelte op een 20-tal platen zijn afgebeeld [1]).

De eerste kopiïst leverde de meeste teekeningen; hij arbeidde in bovengenoemd *Coemeterium Jordanorum*, in *Priscilla* en in *Novella*. Een vaardig teekenaar was hij, een getrouw kopiïst geenszins. Hij ging op in de kunstrichting van zijn tijd. Onrustige, weelderig geplooide kleeding, langgegroeid, dikwijls wild opwaaiend baard- en hoofdhaar, grove en volle lichaamsvormen, de houding dikwijls scheef en verdraaid; waar het eenigszins naar zijne meening te pas kon komen, een modern hoogrood-gebonden boek aangebracht; de kleuren naar willekeur gekozen; in het aanbrengen of weglaten van gewaden geenszins kieskeurig; sommige voorstellingen in geheel nieuwe herschapen; — ziedaar enkele zijner karakteristieke eigenschappen.

Uit het eerste *Cubiculum Jordanorum* levert ons deze teekenaar o. a. drie tafereelen: Mozes' water uit de steenrots, de opwekking van Lazarus, en de broodvermenigvuldiging, alles zeer bekende, herhaaldelijk voorkomende tafereelen. Welke beteekenis *hij* er aan hechtte, is moeielijk te achterhalen. Maar de reproductie is zóó gebrekkig, dat èn Ciacconio, èn zijn *amanuensis*, die gewoon waren hunne »verklaringen" op de bladen aan te teekenen, hier een welsprekend stilzwijgen bewaren; blijkbaar ontging ook hun de beteekenis. O. a. zien wij zeven bloempotten met groote bladplanten de plaats innemen der zeven broodkorven.

Een ander blad bevat de volgende voorstelling: naast een boomstronk een gebaarde grijsaard, met tunica, ondertunica en pallium bekleed, de oogen hemelwaarts gericht, de handen opgeheven in gebed. Aan weêrszijden der figuur staat de volgende, van moderne scheidingsteekens voorziene inscriptie:

---

[1]) *Alte Copien*, Taf. I—XX, pag. 4—45.

PAV= APOS=
LVS. PAS= TOLVS.
TOR.

Met klem van argumenten komt Wilpert tot de slotsom: deze afbeelding »strotzt förmlich von Willkür: *alles ist an ihm unwahr!*" En de »voraussetzungslose" geleerde wereld heeft deze karikatuur als een welkom wapen tegen den voorrang van Petrus aangewend!

Een der schoonste en belangwekkendste fresco's van Rome's katakomben is de inkleeding eener godgewijde maagd, in *Priscilla*, uit de tweede helft der derde eeuw. Dr. A. C. M. Schaepman heeft het vóór eenige jaren in dit tijdschrift besproken; voor de beschrijving verwijs ik naar de daar bijgevoegde afbeelding [1]). Wat heeft nu onze artiest daarvan gemaakt? De zetel van den bisschop is verdwenen; hijzelf, tot een pijdragenden monnik gemaakt, met een groot boek in de handen, die zich naar het koorgebed schijnt te willen begeven; de jonkvrouw is veranderd in een baarddragenden man met lange Nazarener lokken, in een zeer gehavend gewaad; de derde persoon heeft zijne positie als man gehandhaafd, heeft daarvoor echter alle gelijkenis met het origineel moeten verliezen.

Eene laatste proeve van 's mans verbeeldingskracht uit *Novella*. Eene vrouw, in dubbelgegordelde tunica gekleed, met eene schouderkraag uit schubben bestaande getooid, staat tusschen twee boomen, en reikt aan twee schapen een handvol voeder; naast de boomen wachten geduldig twee hanen, tot ook zij ter voedering aan de beurt komen. Voorwaar, een unicum in de geheele christelijke oudheid! Ciacconio was echter geenszins verlegen ons aanstonds eene verklaring aan de hand te doen; hij meende deze gevonden te hebben in de *Acta Sae Praxedis*. Krachtens dit document stelt de vrouw S. Priscilla voor, »de stichtster dezer katakombe", terwijl zij voedsel reikt aan de hanen, d. i. de verkondigers

[1]) *De veel besproken wandschildering in de Katacombe van Priscilla*, Dl. CXV 1899), bl. 450 vv.

van het Evangelie, en aan de schapen, d. i. de geloovigen in Christus [1]). Dit was zelfs Bosio te kras. Hij veranderde terecht de vrouw in een herder; de beide hanen echter liet hij ongemoeid. Deze hebben zich ook in latere katakombewerken gehandhaafd en, het spreekt vanzelf, ook eene mystieke verklaring gevonden. Het origineel is tot dusverre nog niet teruggevonden; maar alle redelijke twijfel is buitengesloten, dat we hier met eene gewone voorstelling van den goeden Herder te midden van zijne kudde te doen hebben.

Eene meer algemeen bekende »vergissing" is het volgende. In hetzelfde arcosolium bevond zich ook eene afbeelding van Noë, in biddende houding; de ark is, gelijk gewoonlijk, als eene van boven geopende vierkante kist voorgesteld; ter zijde komt de vrededuif met den olijftak aangevlogen. Hoe nu wordt dit tafereel door onzen kunstenaar »bewerkt"? Een grijsaard met baard, staande in een kuipvormige kist; in plaats van de duif een gevleugelde engel, en dat alles voorzien van de kantteekening: »Een engel Gods onderricht den H. Paus en martelaar Marcellus bij zijne prediking" [2]).

Een tweede kopiïst in Ciacconio's dienst gaf niet minder blijk van zijne vaardigheid in het teekenen; fijn gebouwd, elegant zijn zijne figuren, gelijkend op ivoren statuetten. Maar ook hij was een phantast! Gelukkig was zijne taak zeer beperkt, althans slechts acht tafereelen uit S. Callixtus, op drie bladen, zijn van hem bewaard gebleven. Eene schildering in de lunette van een arcosolium, drie oranten, man, vrouw en knaap, voorstellende, wordt aldus door hem in kopie gebracht: de vrouw verdwijnt; de man wordt onderstboven geplaatst, als Petrus getypeerd; achter dezen wordt een omgekeerd kruis geplaatst; de knaap verandert in het bovenlijf van denzelfden apostel. Ciacconio keurde de teekening goed, en versierde haar met de kantteekening: »Petrus ante Mar-

---

[1]) »Sancta Priscilla Matrona Romana, huius coemeterii fundatrix, pabulum praebens gallis [hoc est] Evangelii praedicatoribus, et agnis, hoc est Christifidelibus". cfr. *Alte Copien*, p. 21, Taf. XI, 2.

[2]) »S. Marcellus papa et Martyr ab Angelo Dei in praedicatione edoctus". T. a. p. Taf. XII, 1.

tyrium; — idem crucifixus" [1]). Eene andere kopie van denzelfden, eene *Adoratio Magorum* voorstellende, werd door een der kopiïsten van Bosio overgenomen, terwijl deze de Magi »zeitgemäsz" maakte, door hen met stevels en sporen te versieren!

Even ongelukkig was Ciacconio's keuze van zijn derden teekenaar. Slechts een enkel voorbeeld, betrekking hebbende op een tafereel [2]) uit het dagelijksch leven, een relatief zeldzaam voorkomend geval in de katakomben. Het bevindt zich in de crypta der bakkers (cubiculum collegii pistorum), in de katakombe van S. Domitilla. Links wordt, onder toezicht van twee bereden ambtenaren, uit drie Tiber-barkjes in de haven van Rome koren gelost; rechts brengt men het koren naar de bakkers, wier collegium hier door acht man vertegenwoordigd is. De kopiïst veranderde de groep van het uitladen in een martel-tafereel: de barken zijn verdwenen; de havenwerkers houden in plaats van zakken groote steenen in hun handen, die zij op hun slachtoffers werpen; twee van dezen vallen zwaar getroffen op den grond, twee anderen nemen de vlucht, en de vijfde grijpt met beide handen naar zijn verwond hoofd. Bij de voorstelling van rechts is de willekeur nog grooter: meerdere figuren ontbreken, en het overige is zoo door elkaar gehaspeld, dat het onmogelijk is van de kopie eenigerlei verklaring te geven.

Het toppunt van onbetrouwbaarheid bereikte Ciacconio's vierde medehelper. Wilpert getuigt van hem: »Dat hij de taak had, tafereelen te *kopieeren*, daarvan blijkt hij zich nooit bewust geweest te zijn; alles wat hij teekende draagt den stempel der meest grenzelooze willekeur en teugelloosheid: hetgeen hem om een of andere reden beviel, vond bij hem opname; wat hem niet paste, werd eenvoudig op zij geschoven; niet zelden rukte hij groepen uiteen, en ordende

---

[1]) Dezen gekruisigden Petrus vindt men nog bij Séroux d'Agincourt, *Storia dell'Arte etc.* (Prato 1828) VI, Tav. XII, 21.

[2]) Tot nu toe steeds geheel foutief afgebeeld. Ook nog bij Garrucci, *Storia dell Arte Christiana*, II, 22, 1. 2.

dan de verscheidene figuren op zijn blad in dier voege, dat de onmogelijkste combinaties te voorschijn kwamen .... Hij werkte gewoonlijk met groote haast. Gaf hij zich eenige moeite, wat echter slechts zelden het geval was, dan kon hij werkelijk iets volmaakt artistieks te voorschijn brengen. Aan talent ontbrak het hem dus niet" [1]). Zijn arbeidsveld bepaalde zich tot de katakombe van S. Domitilla.

Eene onbekende katakombe aan de *Via Latina*, door Ciacconio op de kopieën niet aangegeven en spoedig na hare ontdekking door gravers naar puzzolano-aarde verwoest [2]), was het arbeidsveld, den vijfden kopiïst van onzen kunstminnaar aangewezen. Deze had goeden aanleg tot kopieeren; velen zijner figuren geven de typen der christelijke oudheid weder, en had hij goede leiding gehad en onder behoorlijk toezicht gestaan, hij zou deugdelijk werk geleverd hebben. Nu echter zijn er ook bij hem vele onnauwkeurigheden aan te wijzen. Ook kopieerde hij in de historische crypta van S. Valentino; spoedig na hare ontdekking werd deze katakombe in een wijnkelder veranderd en kwam daarna geheel in vergetelheid, tot zij in 1878 weder ontdekt werd door Marucchi. Volgens dezen behooren de zich in jammerlijken toestand bevindende fresco's tot het pontifikaat van Paus Theodorus (642—649); daardoor hebben deze een geheel afwijkend karakter van de overgroote meerderheid der muurschilderingen, die tot een veel vroeger tijdperk behooren. Om het weinige, wat er nog van te zien is, vallen dus hier de vrijheden van den kopiïst niet zoo gemakkelijk aan te wijzen. Uit vrees van te uitvoerig te worden, en wegens het omslachtige van beschrijvingen zonder bijgevoegde afbeeldingen, meen ik mij tot deze algemeenheden te kunnen bepalen [3]).

Tot zooverre het werk van Ciacconio's vijf kopiïsten, dat opgenomen is in den Vaticaanschen Codex.

---

1) *Alte Copien*, p. 31—35.

2) »Dalle sacrileghe mani de' Cavatori, avanti gli occhi nostri, con incredibil nostro dolore, è stato rovinato e guasto", zegt Bosio.

3) Men vergelijke: *Alte Copien*, p. 36—41.

Volledigheidshalve maak ik hier nog melding van een Codex der Vallicellana. In het bezit van Ciacconio waren twee bladen daarvan met gekleurde teekeningen (fo. 4 en 22), blijkens zijne aanteekeningen door een zesden medehelper vervaardigd, wiens werktijd valt tusschen den tweeden en derden kopiïst. Deze twee bladen steken zeer gunstig af bij het werk der overigen, en bevatten eenige tafereelen uit *S. Domitilla.*

De kunstlievende Dominikaan heeft zijn voornemen om de kopieën zijner kunstenaars uit te geven gelukkig nooit ten uitvoer gebracht. Wel hebben ze een grooten invloed uitgeoefend op de gedrukte kopieën, gelijk we straks zullen zien — om die reden heb ik ze zoo breedvoerig besproken — en ze werden indertijd op zulk eene hooge waarde geschat, dat de Ambrosiana te Milaan, er eene voortreffelijk geslaagde reproductie van liet vervaardigen [1]).

Hoe onvolledig onze bespreking van den Vaticaanschen Codex ook zij, er blijkt genoeg uit, hoe gerechtvaardigd het oordeel is van Philippus de Winghe, boven aangehaald: ... »plus sibi indulsisse quam par erat, dum nimium properant, vel non satis figuras observant".

Voor ééne zaak echter zijn wij Ciacconio dank verschuldigd. Door zijn toedoen kennen we den inhoud der muurschilderingen van het *Coemeterium Jordanorum,* dat spoedig na zijne ontdekking verwoest is geworden. Bosio nam de kopieën, echter met nog meer afwijking van de origineelen, op in zijne *Roma Sotterranea.*

De begaafde jeugdige Vlaming de Winghe had zich aanstonds na de ontdekking van 1578 naar de Eeuwige Stad begeven, en mocht zich spoedig in de vriendschap van Ciacconio verheugen, die hem de schatten toonde van zijne verzameling. Groot belang stelde hij in de fresco's van het *Coemeterium Jordanorum;* bij zijn eerste bezoek aan deze katakombe kon hij zich van de onnauwkeurigheid der gemaakte

---

[1]) *Cod. Ambros. F. 228*, bevat het werk van den eersten kopiïst; *Cod. F. 229* dat der vier anderen.

afbeeldingen overtuigen. Aanstonds was zijn besluit genomen: zelf nieuwe teekeningen te vervaardigen niet alleen, maar ze ook van een deugdelijken kommentaar te voorzien. Doch reeds in 1592 stierf hij te Florence, waarheen hij zich voor verdere studieën begeven had. »Zijn dood was een harde slag voor de nog zoo jeugdige wetenschap der christelijke oudheidkunde; hij was een rijkbegaafd jongeling — zegt Jean L'Heureux — die op dit gebied gemakkelijk alle anderen overvleugeld had, ware hem een lang leven geschonken geworden". Zijne eigenhandige teekeningen zijn tot nu toe als verloren te beschouwen; we kennen ze slechts door reproducties uit de tweede hand, die Bosio zelf vervaardigde [1]). Deze getuigt, dat hij beider arbeid (van Ciacconio en van de Winghe) onder de oogen heeft gehad, en voor zijn werk ook benuttigd heeft; immers het *Coemeterium Jordanorum* was reeds vernield, voordat hij zijn wetenschappelijken arbeid begon [2]).

Wijzen nu, gelijk wij boven zagen, de afbeeldingen van Bosio nog meer en grooter onnauwkeurigheden aan dan die zijner voorgangers, dan is het duidelijk, dat zulks alleen aan *zijne* medehelpers, den teekenaar of den plaatsnijder, te wijten is.

Aan Antonio Bosio heeft men den eerenaam gegeven van »Columbus der Katakomben", en terecht spreekt De Rossi over hem met den grootsten lof. Hij was nog geen volle achttien jaren oud, toen hij zich aan de studie der christelijke oudheid, en dat woord genomen in den uitgebreidsten zin, begon te wijden. Den 10den December 1593, dus een jaar na de Winghe's dood, bracht hij waarschijnlijk zijn eerste bezoek aan de katakomben — tenminste op dien datum vindt men voor de eerste maal zijn naam in den muur ingekrast — en zijn veelvuldigen arbeid zette hij gedurende zes en dertig jaren met bewonderenswaardigen moed en onvermoeiden ijver voort

---

1) *Cod. Vallicell.* G. 6. fo. 1059.

2) »Si ritrovarono in questo cimeterio, sette monumenti arcuati; le cui pitture furono all'hora copiate da Filippo Vinghio Fiammengò, e del Ciaccone ancora, da quali noi l'habbiamo havute, giachè primache comminciassimo quest'opera, fu il cimeterio finito di rovinare da cavatori" etc. R. S. p. 513. *Alte Copien*, p. 11.

tot aan zijn dood in 1629[1]). Zijne geschriften liet hij met zijn vermogen na aan de Orde der Maltezer-ridders, en door tusschenkomst van den prefect der Vaticana, Kardinaal Francesco Barberini, een nepoot van den regeerenden Paus, werd zijn werk door P. Severano van het Oratorium in 1634 uitgegeven onder den titel: *Roma Sotterranea.* De reusachtige omvang van zijn arbeidsveld noodzaakte Bosio het kopieeren der fresco's aan anderen over te laten; had hij zelf deze taak verricht, of tenminste gelegenheid gehad den arbeid van anderen zorgvuldig te kontroleeren, zijn werk zou veel voortreffelijker geslaagd zijn. In zijne *Roma Sotterranea* spreekt Bosio zoo goed als nooit over zijne medewerkers; dientengevolge heerschte omtrent dat vraagstuk langen tijd de grootste onzekerheid. Thans staat vast, dat Bosio drie personen in zijn dienst had: den Romein Giovanni Angelo Toccafondo, den Siënees Sancti Avanzini, en den schilder en plaatsnijder Francesco Fulcaro; diens broeder Sebastiano Fulcaro heeft hoogstwaarschijnlijk alleen voor P. Severano gearbeid.

Welke waarde moet nu aan de illustraties der *Roma Sotterranea* worden toegekend?

Toccafondo was noch teekenaar, noch kopiïst, en zijn willekeur evenaardde zijne ongeschiktheid. »Naar believen — aldus vat Wilpert zijn oordeel samen[2]) — voorzag hij de afgebeelde personen van baarden, verkortte of verlengde hij hunne gewaden, gaf aan naakte figuren kleedingstukken, en omgekeerd; naar goedvinden veranderde hij de rangschikking der tafereelen, liet geheele groepen of belangrijke bestanddeelen weg, bracht allerlei bijvoegselen aan, zoodat in de kopie elke gelijkenis met het oorspronkelijke verloren ging". Het vermoeden is gerechtvaardigd, dat hij zich meermalen aan opzettelijk bedrog heeft schuldig gemaakt, te meer daar hij ook in zijn particulier leven geenszins onbesproken was. Een enkel voorbeeld moge hier volstaan. Een bekende voorstelling in *S. Domitilla,* thans nog in duidelijke omtrekken en frissche

---

1) Kraus, *Roma Sotterranea,* p. 5, 7, 39.
2) *Alte Copien,* p. 48.

kleuren bewaard gebleven is deze: Maria met het goddelijk kind, gezeten op eene roode kathedra neemt het midden in van het tafereel; van beide zijden naderen *twee* Magi in Oostersche kleederdracht met hunne geschenken. Deze bekende voorstelling werd voor 300 jaren, toen alles nog veel duidelijker en frisscher was, door Toccafondo aldus weergegeven: de Madonna is veranderd in eene martelares, het bovenlijf ontbloot, alleen het hoofd met een lichten sluier bedekt, met op den rug saamgebonden handen, en knielende op een brandstapel, waarvan de vlammen hoog en breed oplaaien; het kind is natuurlijk verdwenen; vier beulsknechten (de Magi!) komen ijlings machtige bossen hout aandragen, om aan de vlammen nieuw voedsel te verschaffen. Als Bosio deze teekening zag, keurde hij haar eerst goed; naderhand echter vergeleek hij haar met het origineel, en in zijne verontwaardiging over het gepleegd bedrog trok hij een streep over de geheele breedte. Het gevolg was, dat Toccafondo, op zijn laatst in 1600, uit Bosio's dienst ontslagen werd.

Een getrouwer hulp vond de onvermoeide onderzoeker in Sancti Avanzini van Siëna; in de katakomben zelve heeft deze zich door een blijk zijner kunstvaardigheid vereeuwigd. In een cubiculum der katakombe van St. Pietro e Marcellino teekende hij zijne beroemde landgenoote S. Catharina van Siëna ten voeten uit, en in een arcosolium derzelfde katakombe een gevleugeld engelenkopje tusschen twee mannelijke busten. Over het algemeen was Avanzini zich van zijne taak, tafereelen te *kopieeren*, wel bewust; opzettelijke veranderingen of bijvoegingen komen bij hem slechts zelden voor, zoo bijv. bij eene *Aanbidding der wijzen*, waar hij bij de twee Magi van het oorspronkelijke stuk, eigenmachtig den derde bijgevoegd heeft. Verschillende omstandigheden werkten echter mede (wij komen hier straks nog op terug), om ook zijn arbeid slechts zeer onvolkomen te maken, en schier ontelbare onnauwkeurigheden en misvattingen zijn ook bij hem gemakkelijk aan te wijzen.

Ten slotte zij nog bemerkt, dat ook de plaatsnijder Fulcaro zich niet steeds getrouw aan den voorarbeid der beide teeke-

naars gehouden heeft, maar ook op zijne beurt zoogenaamde verbeteringen heeft aangebracht, zonder zich de moeite te geven, de origineelen te gaan bezichtigen; en dat P. Severano, de uitgever der *Roma Sotterranea* niet voor zijne taak berekend was, zoodat hij zelfs aan de door Bosio afgekeurde reproducties eene plaats in zijn werk heeft ingeruimd. Daardoor valt het te verklaren, dat somwijlen van één fresco twee geheel van elkander afwijkende kopieën zijn opgenomen.

Had Bosio zelf de uitgave van zijn werk bezorgd, vele afbeeldingen zouden oneindig beter zijn uitgevallen.

Het ligt echter in den aard der zaak zelve, dat de arbeid niet dan onvolkomen kon zijn. Bosio toch was de eerste, die de studie der christelijke archaeologie op wetenschappelijke wijze beoefende. De treurige toestand, waarin vele der tot ons gekomen fresco's zich bevinden; het bijna onafzienbare terrein, waarover hij zijne nasporingen moest uitbreiden; de elkander met spoed opvolgende ontdekkingen; de vergelijkingen, die hij te maken had tusschen de fresco's, de inscripties, de opgegraven sarcophagen onderling; de werken der Grieksche en Latijnsche Kerkvaders, de acta der oude Concilies, de oude verhandelingen der kerkelijke historie, de Acta Sanctorum etc. etc., die hij doorvorschte, om ze met de opgravingen in verband te brengen; daarbij de gebrekkigheid der technische middelen, die hem ten dienste stonden — als men dit alles bedenkt, dan kan het aan onze bewondering voor de ontzaglijke werkkracht en den wetenschappelijken ijver van den grooten man geen afbreuk doen, wanneer wij toegeven, dat eene groote menigte der afbeeldingen van zijn werk onnauwkeurig is, en slechts geringe wetenschappelijke waarde bezit.

»Voor meer speciale onderzoekingen — zegt Wilpert — als voor de studie omtrent de kleeding of voor de iconographie der afgebeelde personen, en vooral met betrekking tot de chronologische ordening der fresco's zijn de illustraties van Bosio's werk een noli me tangere. Ongelukkigerwijze echter verheugden zich deze afbeeldingen in den roep eener volkomen betrouwbaarheid, en vonden vooral door de Latijnsche bewerking der

Roma Sotterranea van Aringhi de grootste verbreiding. Bottari en in den jongsten tijd Garrucci publiceerden ze opnieuw, terwijl velen in de grootere archaeologische werken, zelfs van den allerlaatsten tijd nog als vertrouwbaar een plaatsje vonden. Waar zooveel onkruid tusschen de tarwe schuilt, kon onmogelijk op een goeden oogst gerekend worden, en voornamelijk met betrekking tot de symbolische verklaring, hebben ze een zeer nadeeligen invloed uitgeoefend [1]).

Zij die na Bosio zich op de studie der christelijke oudheidkunde toelegden, vergenoegden zich meestal met de illustraties der *Roma Sotterranea* te reproduceeren. Eerst Boldetti [2]) en zijn medewerker Marangoni [3]) publiceerden eenige tot dan toe onbekende schilderingen; maar op den naam van ernstig werk mogen deze afbeeldingen geen aanspraak maken.

Séroux d'Agincourt, van Beauvais geboortig, hield zich van 1779, het tijdstip zijner vestiging in Rome, tot aan zijnen dood in 1814, met de studie der katakomben bezig. In het zesde deel zijner *Geschiedenis van het verval der schoone kunsten in de 5de eeuw tot aan hare wedergeboorte in de 15de*, zijn vele katakombenfresco's afgebeeld, voor het grootste gedeelte aan Bosio ontleend. Sommige schilderingen werden door hem voor de eerste maal in beeld gebracht, maar helaas, op zulk een wijze, dat opzettelijk bedrog bijna niet valt buiten te sluiten. Bij de kopie eener plafond-schildering uit S. Saturnino — »*voor mijne oogen in 1791 ontdekt*", zegt hij — maakt hij de bemerking, dat de figuren van het midden-

---

1) *Malereien* etc. p. 177. »In weerwil dezer groote onvertrouwbaarheid, liet zich eene groote menigte van aankomende archaeologen, voornamelijk in Duitschland, niet weerhouden, in hunne dissertaties en monographieën van deze reproducties gebruik te maken, en aldus onbewust dwalingen van de ergste soort in hun opstellen op te nemen. Dergelijke »misvattingen" staan in vermakelijken tegenspraak met den gezaghebbenden kathedertoon, die ons uit hun geschriften tegenklinkt, die den zaakkundigen lezer tot vroolijkheid stemt, maar den beroepsrecensent imponeert". T. a. p. noot 1.

2) Boldetti, *Osservazioni sopra i cimeteri dei Santi Martiri edantichi Cristiani di Roma.* (Roma 1720. 2 in-fol.).

3) Marangoni, *Acta S. Victorini*, 1740.

veld »eenige zeldzaam voorkomende eigenaardigheden vertoonen"; wat zijne afbeelding echter laat zien, zijn geene eigenaardigheden, maar in de katakomben volslagen onmogelijkheden [1]).

Het monumentale werk van Perret [2]) heeft, wat de kopieën der fresco's betreft, een hooge typographische waarde; de schrijver echter was architekt, geen archaeoloog; het was hem te doen om smaakvolle verluchting, niet om getrouwe afbeeldingen; en *daarin* is hij volkomen geslaagd. Jammer maar weer, dat zelfs nog onder de nieuwste schrijvers velen ze als basis voor hunne besprekingen benutten.

Ook aangaande het groote werk van Garrucci [3]) — als *Sammelwerk*, vooral voor vergelijkende studiën, onmisbaar — is het te betreuren, dat de afbeeldingen vaak zoo slecht verzorgd zijn.

Wat de Rossi eenmaal zeide omtrent de lotgevallen der katakomben zelve: »waarlijk, de geschiedenis die ik te schrijven heb, is een aaneenschakeling van ongevallen en van onherstelbare verliezen" [4]), dat is in zekeren zin ook van toepassing op de geschiedenis der kopieën. Het tot dusverre behandelde heeft ons kunnen leeren: dat zij »eene ware lijdensgeschiedenis" is, des te meer te betreuren, daar zij zulk een

---

1) *Alte Copien*, 70—71. Het tafereel, dat hij voor deze »pittura inedita" in bewerking nam, is N B. eene plafondschildering in het Ostrianum, die overigens geene kenschetsende eigenaardigheid heeft aan te wijzen.

2) Perret, *Catacombes de Rome, architecture* etc. Paris 1851—55, 6 vol. gr. in-fo. avec 325 pl.

3) *Storia dell' Arte Cristiana.* Eene onnauwkeurige kopie van de genezing van den melaatsche in *S. Domitilla*, verklaart hij als: Petrus, na de wonderbare vischvangst zich nederwerpend voor de voeten van I. C. uitroepende: Ga weg van mij, o Heer, want ik ben een zondig mensch". Deze verklaring was weer oorzaak, dat de melaatsche een groote rol heeft gespeeld in de hypothese der historische ontwikkeling van de Petrus-type. Wilperts *Malereien* p. 223. Wilpert: *Ein Cyclus Christologischer Gemälde.* 1891. Taf. VII, 2. — Weis-Liebersdorf: *Christus-und Apostelbilder* (Freiburg 1902) acht zich gerechtigd tot het vonnis: »Nicht einmal uber den Stilcharakter und die Ausführung des Ganzen, geschweige denn über die Kopftypen, läszt sich nach Garruccis Tafeln etwas Sicheres sagen". p. 92.

4) Kraus: *Roma Sotterranea*, p. 14.

nadeeligen invloed heeft uitgeoefend op de chronologische ordening, de wetenschappelijke beschrijving en uitlegging der monumenten, en zoo herhaaldelijk tot het opzetten en verdedigen der onmogelijkste hypothesen heeft aanleiding gegeven.

De onsterfelijke grootmeester der christelijke archaeologen, Commendatore de Rossi, heeft de beoefening der christelijke oudheidkunde op geheel nieuwe banen geleid, en haar inderdaad gemaakt tot wetenschap. Zijne afbeelingen zijn oneindig beter, dan al het werk zijner voorgangers. In de drie deelen van zijn hoofdwerk, *Roma Sotterranea*, vinden wij de reproducties der fresco's uit de 2de, 3de en 4de eeuw, die ons in staat stellen de ontwikkeling der oud-christelijke schilderkunst tot in de 5de eeuw na te gaan. Daar deze afbeeldingen het karakter van het oorspronkelijke over het algemeen goed weergeven, kon men het wagen zich een oordeel over de aesthetische waarde dezer kunstvoortbrengselen te vormen en met meer of minder waarschijnlijkheid hun leeftijd te bepalen. Niet alle afbeeldingen nochtans, die het werk van den meester sieren, hebben dezelfde waarde. De Rossi had voortdurend een groot aantal kunstenaars in zijn dienst, over het algemeen zeer handige teekenaars, somtijds echter de volle geschiktheid voor kopiïsten missende. De beste onder hen was de schilder Gregorio Mariani; vele zijner reproducties bezitten, voor den tijd dat zij vervaardigd zijn, onovertroffen kunstwaarde; en de onnauwkeurigheden, die van tijd tot tijd ook bij hem zijn aan te wijzen, moeten hoofdzakelijk op rekening worden gesteld van den betreurenswaardigen toestand, waarin zich vele fresco's bevinden. Om hier alle misvatting te kunnen vermijden, had de kopiïst, behalve over zijne bekwaamheid in schilderen en teekenen, over zulk een rijkdom van archaeologische détail-kennis moeten kunnen beschikken, gelijk uit den aard der zaak slechts bij uitzondering het geval kan zijn [1]). De aanwending der photographie

---

[1]) Verschillende onnauwkeurigheden vindt men aangegeven bij Wilpert, *Die Malereien der Sakramentskapellen in der Katakombe des hl. Callistus* (Freiburg, 1897).

alleen was in staat om aan dit euvel ten volle tegemoet te komen.

Uit dit alles zal het den lezer duidelijk zijn, met hoeveel ongeduld door de echt wetenschappelijke archaeologen naar eene, aan de hooge eischen der moderne techniek zoo volmaakt mogelijk beantwoordende, den volledigen schat van Rome's katakombe-schilderingen bevattende verzameling werd uitgezien, en wat onsterfelijke verdiensten voor de studie der christelijke oudheid de man zich zou verwerven, die het zich ten levenstaak zou stellen, dit reuzenwerk tot stand te brengen.

Te meer geldt dit, wanneer men in overweging neemt, dat de tijd waarschijnlijk niet meer verre is, dat deze allerkostbaarste gedenkschriften van het oudste verleden der Kerk, zoo niet geheel, dan toch voor een zeer groot gedeelte, zelf tot het verleden zullen behooren.

Eene tweevoudige oorzaak werkt hier samen. Vooreerst de toestand, waarin de fresco's zelve zich bevinden. Onnoemelijk veel is er reeds verloren gegaan tengevolge der slechte qualiteit van het materiaal, door de schilders in de katakomben aangewend; van de verven, die zij gebruiken, van het stucco, waarop zij hunne tafereelen hadden aan te brengen, en dat dikwijls met overhaasting en slordigheid aan de wanden van tufsteen werd bevestigd. Vele plafond-schilderingen, bijvoorbeeld, danken haar voortbestaan alleen aan de omstandigheid, dat ten tijde der groote overbrengingen der reliquieën, de cubicula met het puin der geopende graven tot boven werden opgevuld, zoodat zonder dezen aangebrachten steun de plafonds zouden hebben losgelaten. De salpeter- en schimmelvorming vond in de vochtige, met bedorven lucht gevulde ruimte maar al te gunstig terrein, en, alhoewel meerdere tafereelen juist daaraan hun behoud en frischheid te danken hebben, richtte ze toch dikwijls groote schade aan. Voeg daarbij den schadelijken invloed, die de toegetredene buitenlucht uitoefent op de monumenten, die eeuwenlang er van verstoken waren; en niet het minst het gebruik der kaarsen en waspitten, die, bij het toonen der katakomben

aan de bezoekers, de fresco's met rook en walm bedekken, en na verloop van jaren natuurlijk onnoemelijke schade veroorzaken. De treurige toestand der wandschilderingen der zoogenaamde Sakramentskapellen in *S. Callisto*, die jaar in jaar uit aan duizende bezoekers getoond worden, strekke ten bewijze.

Eene tweede oorzaak heeft echter nog verderfelijker gevolgen: vernieling en verwoesting door menschenhand. Goddank, zijn de tijden voorbij, dat kunstvrienden en zelfs wetenschappelijke mannen zich niet ontzagen, dikwijls geheele wanden van hunne stucbekleeding te berooven, om hunne kunstverzameling met eene of andere schildering te verrijken. Onberekenbaar veel is door dezen »grober Unfug" verloren gegaan. Boldetti, gedurende vijf-en-veertig jaren Custos der katakomben, gaf daarvan het eerst het betreurenswaardige voorbeeld; hem volgde Séroux d'Agincourt, die zich in zijn werk op dit vandalisme beroemde: »figura — zegt hij — facente parte della mia raccolta"! Ja tot in de eerste helft der pasverloopen eeuw is men met deze vernieling voortgegaan. De Cavatore Valentino Masci, die jarenlang de opgravingen leidde onder den Custos Ludovici, verhaalde zelf aan de Rossi, hoe hij eens een geheelen wagen met schilderingen uit de katakombe der Vigna Massimo, in de stad begeleid had; aan de woning van Ludovici aangekomen bemerkte hij dat tengevolge van het lange traject alles in een vormloozen hoop puin herschapen was.

Eenige dergelijke »kunstschatten" bevinden zich o. a. in het Museo Cristiano Lateranense. De fresco's zijn alle overgeschilderd, de oorspronkelijke voorstellingen onherkenbaar, derhalve onherstelbaar verloren,

Deze tijden zijn gelukkig voorbij; de vernieling echter wordt nog steeds voortgezet. Het aanleggen van nieuwe stadswijken buiten de oude muren van Rome deed eenige galerijen afsnijden, of geheel vernielen door de fundeering der moderne huurkazernes. Bij den bouw eener villa voor Victor Emmanuel II aan de Via Salaria drongen de werklieden door in de aangrenzende katakombe der Vigna Massimo, en beschadigden,

naast vele tot dan hoe onaangeroerd gebleven grafsteden, een der best geconserveerde schilderingen, die de christelijke oudheid ons overleverde.

Hoe betreurenswaardig deze feiten zijn, men is niet altijd bij machte ze te voorkomen. Niet te verontschuldigen daarentegen is het feit, dat men jarenlang de opzettelijke verwoesting heeft laten voortduren van de katakombe der H. Cyriaca, door den aanleg en de uitbreiding van het stedelijk kerkhof van Agro Verano. De Rossi o. a. gewaagt in zijn *Bollettino* van eene geheel geschilderde crypta, die men verwoestte, zonder gelegenheid te geven, de fresco's »te zien en te kopieeren" [1]).

De laatste moedwillige beschadiging van een kostbaar fresco — zoo verhaalt ons Wilpert [2]) — had plaats in de katakombe van S. Praetextatus, kort voor 6 Maart 1901. Een maand te voren had hij het geluk gehad eene bij uitstek goed geconserveerde schildering te ontdekken; omgeven van duiven, gazellen en dolfijnen is Christus als leeraar en wetgever in het medaillon afgebeeld. Hij is gezeten op een met een groen kussen belegden zetel en leest in de lange met onleesbare teekenen beschreven wetrol, die Hij met beide handen vast houdt. Met veel moeite en kosten werd de muur die het arcosolium afsloot en de schildering tot dan toe verborgen hield, door hem verwijderd. Als hij na een maand, op bovengemelden datum terug kwam, om onder zijn toezicht het fresco te laten photographeeren, kwam hij tot de onaangename ontdekking, dat men de afsluitingsdeuren der katakombe met

---

[1]) Zonder in het minst de verdiensten van het interimair bestuur van den kerkelijken staat, voor de opsporing en het behoud van de monumenten der profane oudheid te willen miskennen, wil ik hier toch even er op wijzen, met hoe weinig piëteit soms de meest eerbiedwaardige heiligdommen worden behandeld bij het uitgaan op nieuwe ontdekkingen. In de zeer verdienstelijke *Korte Verhandelingen over het Forum Romanum* door M. van Vollenhoven, (Haarlem 1903) kan men zien, hoe men weer op nieuwe ontdekkingen hoopt, »door binnen enkele jaren de kerk van S. Adriano (p. 82) en SS. Cosma e Damiano (p. 95 vv.) te sloopen".

[2]) *Malereien*, p. 170, 235 vv.

geweld had opengebroken, en het kostbaarste van het stuk schandelijk geroofd had; het bovenste gedeelte van Christus' figuur, en de schoonst gevormde der vier gazellen had men uit de schildering weggehakt! Wie het schandelijk stuk bedreef, heeft men tot nu nog niet kunnen achterhalen; maar het moet iemand geweest zijn, die goed op de hoogte was van den plattegrond dezer katakombe, aangezien het cubiculum tamelijk afgelegen en verre van den ingang der katakombe verwijderd ligt. Het ligt voor de hand, dat ook de zorgvuldigste bewaking niet altijd bij machte is, de herhaling van dergelijke schanddaden te voorkomen.

De meerdere of mindere onbetrouwbaarheid derhalve der tot dusverre gepubliceerde kopieën eenerzijds, en anderszijds het niet te onderschatten gevaar van natuurlijken of gewelddadigen ondergang der ons zoo dierbare gedenkteekenen uit het oudste verleden der Kerk, deed reeds de Rossi herhaaldelijk den wensch uiten, dat tot eene volledige en betrouwbare uitgave van Rome's onderaardsche schatten zou worden overgegaan. Hij zelf verlangde, dat de jeugdige geleerde, dien hij bijzonder liefhad, en die als 's meesters »bester und begabtester Schüler" door vriend en vijand als om strijd wordt geprezen, zich met deze heerlijke, maar uiterst moeilijke taak belasten zou. En inderdaad niemand was beter geschikt, dan JOSEPH WILPERT om deze opdracht te volvoeren. Van 1884 af, toen hij als jong gewijd priester naar Rome kwam, had hij zich met hart en ziel op de studie der christelijke archaeologie toegelegd. De eerste vruchten zijner studiën werden, meen ik, neergelegd in Kraus' *Realencyclopedie der christlichen Alterthümer* [1]), waarvan het tweede deel reeds voor een groot gedeelte was voltooid. Verschillende theologische en archaeologische tijdschriften in Duitschland, Oostenrijk en Italië ontvingen tal van bijdragen van zijne hand, die in den loop der jaren thans tot een onafzienbare reeks zijn aangegroeid. Aan de studie der kerkvaders en scriptores ecclesiastici, aan de grondige beoefening der palaeographie en epigraphiek paarde zich een

[1]) Freiburg. Herder 1882—1886.

veelvuldig bezoek, men zou haast zonder overdrijving kunnen zeggen, een voortdurend verblijf, in Rome's katakomben, zoodat het hem spoedig moeielijker werd, te verdwalen in de doolhoven der Roma Sotterranea, dan in het stratennet der bovengrondsche stad. Voeg daarbij eene groote vaardigheid in het teekenen, en, wat vooral den nauwgezetten onderzoeker te stade kwam, een paar oogen, aan wier scherpen blik niets, letterlijk niets ontsnapte [1]). Toen dan ook in het voorjaar van 1889 zijn eerste werk verscheen: *Principienfragen der Christlichen Archaeologie*, waarin hij tegenover de »Forschungen" der Protestanten Schultze, Hasenclever en Achelis, het goed recht verdedigde der beginselen, die de school van de Rossi leidden bij de verklaring der monumenten, vatte Prof. Kraus, de beroemde kunsthistoricus, zijn oordeel aldus samen: »Wilpert hat sich mit dieser Streitschrift eine Stellung erworben, welche ihm niemand streitig machen wird".

Het kon niet anders of bij voortgezette studie moest bij Wilpert het vermoeden opkomen — en dit werd spoedig eene vaste overtuiging — dat de onbetrouwbaarheid der reproducties bij Bosio cum suis, veel grooter, en de invloed, dien zij op de uitlegging der gedenkteekenen uitoefenden, veel nadeeliger moest zijn dan over het algemeen werd aangenomen. Een nauwgezet onderzoek achtte hij hier dringend noodig. Afzonderlijk werd elke afbeelding aan eene scherpe kritiek onderworpen, en waar het maar eenigszins doenlijk was, met de origineelen in de katakomben vergeleken. Het resultaat zijner onderzoekingen publiceerde hij, Ao. 1890 in het door mij herhaaldelijk geciteerde werk: *Die Katakombengemälde und ihre alte Copien* [2]).

Naast dezen arbeid begon hij aanstonds den wensch van

---

[1]) Bij gelegenheid dat Wilpert eene geheele reeks door hem ontdekte fresco's waarbij o. a. de genezing van den blindgeborene toonde, waar niemand tot dusverre iets vermoed had, zeide de Rossi schertsend: »Ook gij deedt een wonder, ge hebt de blinden doen zien. Anche Lei ha fatto un Miracolo; ha illuminato i ciechi". Wilpert, *Cyclus*, p. 9, 2.

[2]) *Eine Etnographische Studie*. Freiburg, 1891. Het »Vorwort" is gedateerd 26 Dec. 1890.

zijnen hoogvereerden leermeester te vervullen: de uitgave van den volledigen schat der muurschilderingen van alle Romeinsche katakomben in getrouwe reproductie en critisch gecommentarieerd, voor te bereiden.

Eindelijk in het najaar van 1903 ligt het werk voor ons: *Die Malereien der Katakomben Roms, herausgegeben von* JOSEPH WILPERT, 2 vols. in fol. Een tekstband XX en 596 blz. met 54 illustraties in den tekst. Een atlas van 267 platen, waarvan 134 in lichtdruk, en 133 in driekleurendruk. Daarover een volgend artikel.

(Slot volgt.) Dr. H. VAN AARSEN.

DE SPELLINGKWESTIE.

Opstellen over spelling en verbuiging door Dr. R. A. KOLLEWIJN. Tweede vermeerderde druk. Amsterdam, H. J. W. Becht, 1903.

De spellingkwestie staat in nauw verband met bovengenoemde opstellen of liever zij werd eerst recht een open vraagstuk bij het verschijnen van het eerste opstel: *Onze lastige spelling*, in het jaar 1891. De volgende opstellen, het laatste gedagteekend van 1902, hielpen haar op de baan houden. In al dien tijd heeft het niet ontbroken aan warme verdedigers van de »Vereenvoudigde"; vele mannen met goedklinkende namen in de letterkunde en op onderwijs-gebied hebben zich verklaard voor het spellingsysteem Kollewijn, maar talrijk zijn ook de bestrijders en nog talrijker zij, wie de beweging koud laat.

De enthousiasten onder de vereenvoudigers beschouwen zich reeds meester van de toekomst, wat nog te bezien staat. De spelling toch is een onderdeel van de taal, die ons dierbaar geworden is in de vormen, waarin wij haar hebben leeren kennen, waarin wij haar nog dagelijks zien en gebruiken. Men noeme vrij het vasthouden aan de gebruikelijke spelling sleur en conservatisme, doch men bedenke ook, dat de macht der gewoonte een niet te miskennen voordeel aanbiedt bij de dingen van ons dagelijksch leven, waaronder ons schrijven en ons lezen gerekend kunnen worden. De voorstanders van het systeem Kollewijn geven zoo gaarne voor, dat die macht der gewoonte, alias sleur, reeds is afgemaakt, maar de feiten zeggen, dat de afgemaakte in volle leven en zeer welvarend is, ja, onder de voorstanders zijn er velen, die naar de sleur blijven schrijven.

Wie de pen hanteert, het zij voor dagblad, voor brochure of voor boekwerk, schrijft om gelezen te worden en wel door de groote menigte. Die groote menigte houdt zich aan een gevestigde spelling, die ze heeft leeren verstaan, en ongetwijfeld zou zij de gewone krant, het gewone boek onvoldaan ter zijde leggen, als die haar werden aangeboden in een spelling, welke haar vreemd is. Een en ander zeer ten nadeele van schrijver en uitgever. Eigenbelang! hoor ik roepen. Och, laten we de dingen maar nemen zooals ze zijn. Multatuli wist van dit nadeel een woordje mee te spreken, en onze tijd is in genoemd opzicht waarlijk niet beter dan de zijne was.

Maar het onderwijs? Is het geen zonde en jammer van den kostelijken tijd besteed aan het leeren van uitgangen, van verbuigingen, van naamvallen, van regels en geslachten en al dat gedoe, verbonden aan de spelling van De Vries en Te Winkel? Klaagt men niet algemeen over de treurige resultaten van het onderwijs in de Nederlandsche Taal aan onze lagere en middelbare scholen? Wat is de sombere grondtoon in de officieele verslagen van de examens? En toch hebben we leerboekjes en leerboeken in overvloed, methodes te kust en te keur, »pleizierige" en dorre. Het zit 'm dus in de »taal", en al die last wordt veroorzaakt door de spelling van De Vries en Te Winkel!

Zeker, de klachten over de resultaten van ons onderwijs bevatten veel waarheid. We moeten het niet verzwijgen: ons onderwijs lijdt aan een ernstig euvel, en dat euvel heet overlading. Men zij echter billijk. Een spelling, ook een lastige, mag de stok niet zijn om den hond te slaan. Een goede vereenvoudiging, waar die kan medewerken om de herhaaldelijk gewraakte overlading te verminderen, is toe te juichen. De vraag is nu, of de »Vereenvoudigde" het geprezen middel zal zijn. Zullen met haar ook niet bewandeld moeten worden »vele wegen, die leiden tot één hoofddoel: zuiver te spellen?" Ieder onderwijzer zal gaarne onderschrijven, dat het een weldaad zou wezen, als de spelling zoo kon gewijzigd worden, dat die sleep van buigingen van lidwoord,

bijvoegl. naamw. e. d. wat eenvoudiger gemaakt werd, doch hiervoor behoeft men de »Vereenvoudigde spelling" in haar geheel niet aan te nemen. Oppervlakkigheid is de vijandin van alle onderwijs en voor het voortgezet onderwijs is zij doodend. Men wijst zoo gaarne op de taal van onze buren aan de overzij van het Kanaal. Hoe eenvoudig moet daar het spellingonderwijs zijn: geen buiging van lidwoord en bijvoegl. naamw.! de buiging van voornaamw. is niet noemenswaard! geen regels voor geslachten! enz. enz. Wat wil men nog meer? En toch .... daar wordt steen en been geklaagd over de kennis van eigen taal, geklaagd van alle kanten; 't moet er treurig zijn (zie *Het Schoolblad* van 26 Januari l.l.). Tout comme chez nous! Och, och, die stok!

Wat niet prijs mag gegeven worden, ten einde het gevaar te vermijden van nog treuriger resultaten te zien, is de eenheid der leerstof. Geen spellingsysteem naast een spellingsysteem! Wanneer bij verscheidenheid van methode nog verscheidenheid in de leerstof moest komen, waar zou het dan heen met ons onderwijs? Juist het bewaren van die eenheid in spelling doet vele onderwijzers gekant zijn tegen de »Vereenvoudigde". Zij vreezen, dat met de vereenvoudiging de willekeur de school zal binnentreden. Die willekeur zou een ramp zijn voor het onderwijs in de Nederlandsche Taal, en noch het denkbeeldige nut van **bomen, zo, leren, zee, buro,** enz., noch het vervallen van de **45** geslachtregels met bijna **200** uitzonderingen (sic) — tusschen haakjes, die nooit geleerd worden — kan tegen dat kwaad opwegen.

Over de vereenvoudigde spelling heeft thans de regeering zich uitgesproken. Een uitspraak was ook wenschelijk en noodzakelijk. Het voorval, de terugzending van het ontwerp der statuten van den Bond van Nederlandsche onderwijzers met de bemerking, dat het ontwerp van *fouten* gezuiverd en in de officieele spelling ingediend moest worden, is bekend. Ongetwijfeld heeft dit mede aanleiding gegeven tot de vraag aan den Minister van Binnenlandsche Zaken, in hoever er vrijheid van spelling bestond. In de vergadering der Tweede Kamer op 16 December l.l. na het lager-onderwijsdebat gaf

Z. E. de meening der regeering aan in zake spelling. De Minister erkende, dat in *Groot-Nederland* op vereenvoudiging der spelling werd aangedrongen, welke vereenvoudiging samenhangt met de nieuwe strooming op het gebied van letterkunde en kunst. De regeering moet in de spellingbeweging onzijdig staan, d. w. z. de regeering schrijft geen bepaalde spelling voor, maar wacht af, of algemeen bij de natie allengs een zekere strooming vaste bedding krijgt. Na den strijd over de spelling Lelyvelt-Bilderdijk en Siegenbeek-Weiland heeft de spelling van De Vries en Te Winkel algemeen ingang gevonden. De regeering blijft de door de groote massa aangenomen spelling handhaven, voorzoover zij zelve te spellen, de spelling te gebruiken en te onderwijzen heeft, tot de nieuwere richting zoo zal hebben veld gewonnen, dat er metterdaad een nieuwe strooming gekomen is, die werkelijk door het algemeen zal geaccepteerd zijn. In betrekking tot de school neemt de regeering dit standpunt in: op de school wordt onderwezen in lezen en schrijven en dit met het doel om de groote massa van het volk in staat te stellen te lezen wat er uitkomt. Waar nu de verhouding van de geschriften, uitkomende in de spelling van De Vries en Te Winkel, tot die, uitkomende in de vereenvoudigde spelling, is als 95 tot 5, daar ligt het in de roeping der regeering op de school de spelling van De Vries en Te Winkel te doen onderwijzen. De keuze der spelling mag niet overgelaten worden aan het particulier inzicht van den onderwijzer, dit zou leiden tot verwarring. Uit het ingewonnen gevoelen van de Inspecteurs van het Lager Onderwijs bleek, dat dezen eenparig meenen, dat het lezen en schrijven moet onderwezen worden in de spelling van De Vries en Te Winkel en niet anders. Een en ander sluit echter niet uit, dat, wanneer een onderwijzer uit private liefhebberij aan de kinderen bovendien de andere spelling wil leeren, daar op zich zelf niets tegen is.

In betrekking tot de examens zeide de Minister, dat er geen reden is om den candidaat te beletten in de vereenvoudigde spelling te schrijven, doch het behoort tot het recht en den plicht van den examinator te onderzoeken, of de candidaat

bekend is met de spelling van De Vries en Te Winkel. Nog maakte Z. E. de opmerking, dat de heer Kollewijn geen monopolie bezit en dat, wanneer er weldra een derde en spoedig daarop weer een vierde richting zou komen in de spelling, wij in een zeer treurigen toestand van taalverwarring zouden geraken, een toestand als op het einde der 18de eeuw, die vooral voor het onderwijs niet te hopen is.

Deze verklaring van de ministertafel laat aan duidelijkheid niets te wenschen over.

1°. De regeering zelve houdt zich bij de spelling van De Vries en Te Winkel.

2°. Voor de scholen is de spelling van De Vries en Te Winkel aangewezen.

3°. De candidaat-onderwijzer moet bij zijn examen met de spelling van De Vries en Te Winkel bekend zijn.

Is hiermede nu de spellingbeweging en het systeem Kollewijn veroordeeld? Verre van dat. Wil men propageeren voor de »Vereenvoudigde", men ga zijn gang, mits men hare toepassing niet in de school brenge bij het vastgestelde onderwijs.

Het door de regeering ingenomen standpunt is, dunkt me, juist. Een streven naar vereenvoudiging van de spelling De Vries en Te Winkel bestaat en is redelijk. De regeering dient echter te waken voor de nadeelige gevolgen van een plotseling en sterk ingrijpen in de gevestigde spelling, te waken ook tegen willekeur. Ongetwijfeld zullen we mettertijd vereenvoudiging van spelling krijgen. Onze taal is geen dood ding en, evenals al wat leeft, is ook zij aan wijziging en verandering onderworpen; zij heeft verschillende tijdperken van verandering doorleefd en met het algemeen aannemen en volgen van de spelling De Vries en Te Winkel is geenszins voor haar de tijd van wijziging afgesloten. Maar dat wijzigen moet zonder schokken geschieden.

Voert het systeem Kollewijn ons op den goeden weg der vereenvoudiging? Ik waag het deze vraag te stellen. Ontegenzeggelijk bevat het systeem veel goeds. De spelling van De Vries en Te Winkel — »het resultaat van een nauwkeurig onder-

zoek, ingesteld door groote taalkundigen" (*Opstellen*, blz. 9) — veroorzaakt last en veel last, en eenige verlichting van dien last zal door velen dankbaar aanvaard worden. We weten echter maar al te goed, dat de heeren De Vries en Te Winkel ook meer hadden willen vereenvoudigen, vooral in betrekking tot de buigingsuitgangen, waar die uit de spreektaal verdwenen waren of sterk aan het verdwijnen waren. Doch de tijd scheen hiervoor nog niet gekomen. Men achtte het noodzakelijk alle spellingverschijnselen onder regels te brengen, en zoo kregen we dan ook regels, die bepaald niet veel om het lijf hadden. Het pogen was goed, het resultaat mooi wetenschappelijk en het schrijvende Nederland schikte zich vrij gewillig in dat spellinggareel. Voldaan gevoelden wij ons vaak niet en dikwijls ontsnapte menigeen alles behalve tevreden: »al die kleinigheden!" Die geslachten en die buigingen, welke men niet kon *hooren!* Er deden zich tegenstanders op van de aangenomen, de »nieuwe" spelling. Bij den heer Kollewijn sloten zich meerdere ontevredenen aan. Het verschijnen van *Onze lastige spelling* in de *Vragen van den dag* riep als het ware de tegenstanders op en de »Vereeniging tot vereenvoudiging der spelling" werd spoedig opgericht. De gevestigde spelling had heel wat aanvallen te doorstaan.

De vraag, hoe te vereenvoudigen was echter niet gemakkleijk te beantwoorden. Een vereenvoudiging à la Van Deyssel c.s. kon het antwoord niet zijn, dat was een ware spellinglosbandigheid, en zoo iets kon ook bij de vereenvoudigers geen genade vinden. Er werden commissies gevormd en weer commissies, doch tot een oplossing kwam men niet gemakkelijk. Zijn we niet meermalen vergast (?) op een twistgeschrijf over **a** en **aa**, over **e** en **ee**, waarbij onwillekeurig gedacht werd aan het spreekwoord van het sop en de kool? De schoonheid van onze moedertaal staat of valt niet met een letter, maar voor het resultaat van een nauwkeurig onderzoek enz. te geven een stelsel, naar persoonlijke meening opgebouwd en aangeraden na een zeker compromis, gaat niet aan. Onze taal vertegenwoordigt toch voor ons een stuk historie.

In zake vereenvoudiging zullen meerderen te vinden zijn voor het weglaten van de buigingsuitgangen van lidwoorden, bijvoeglijke naamwoorden, bijvoeglijke voornaamwoorden enz. De beschaafde uitspraak heeft een volstrekten afkeer van deze uitgangen, voor de duidelijkheid zijn ze niet noodig, een onnoodigen last veroorzaken zij aan al wat Nederlandsch schrijft. Wat er mee in verband staat, naamvallen en geslachten, behoort bij den tegenwoordigen stand van onze taal grootendeels tot de spraakkunstige vondsten. De zoo mooi afgepaste vier naamvallen leven alleen in onze spraakkunstboeken, in werkelijkheid zijn er meer of minder, naar de definitie, die men van naamval aanneemt. Het woordgeslacht is een denkbeeldig iets, dat, waar het namen van levenlooze voorwerpen geldt, geheel afhangt van de persoonsverbeelding, die wisselend kan zijn, en, waar geen persoonsverbeelding mogelijk is, op geen enkel redelijk stelsel steunt. Zelfs het woordgeslacht van diernamen steunt vaak niet meer dan op spraakgebruik. De bedoelde uitgangen kunnen zonder verlies voor onze taal gewijzigd worden en met die wijziging zal onze lastige spelling heel wat minder lastig worden.

Wat de samenstellingen betreft, deze vertoonen bij de spelling van De Vries en Te Winkel een orthographisch allegaartje. Vereenvoudiging is hier zeer gewenscht, en deze vereenvoudiging kan te gemakkelijker doorgevoerd worden, daar in de praktijk van de regels (?) in de gevestigde spelling vaak afgeweken wordt. Laat hier de uitspraak den regel maken, de meervoudsuitgang worde echter duidelijkheidshalve door: *en* voorgesteld. Men schrijve vereenvoudigd *boerewoning*, *leeuwekop*, *vrouwekleed*, *heerediensten*, *dievelantaarn*, ook *prinsevlag* enz., maar de duidelijkheid zal zonder moeite bevorderd worden door *woordenboek*, *pennenbak*, *krentenbrood*. De enkelvoudsvormen met meervoudsbeteekenis als *bloembed*, *oesterbank*, *boekwinkel*, *dierkunde* e.d. kunnen hier zeer goed naast blijven staan, het algemeene spraakgebruik onderscheidt ze onmiddellijk.

Mij dunkt, de vereenvoudiging van de hierboven genoemde buigingsuitgangen en van de samenstellingen zullen niet die

tegenkanting vinden, welke het systeem Kollewijn in zijn geheel zal te overwinnen hebben. Zelfs de voorstanders van het vasthouden aan de spelling van De Vries en Te Winkel passen deze vereenvoudiging reeds geruimen tijd in sommige opzichten toe. Hoe weinigen schrijven nog *een***en**, *mijn***en** enz., hoe weinigen houden zich aan de **n** in den 3^{n} naamval meervoud. Een stap verder en men is er. En daarmee zal een weldaad bewezen worden aan den leerling, aan den onderwijzer en aan wat in *Groot-Nederland* de pen voert. Is het om het woord te doen, vervangt dan »Vereenvoudiging" desnoods door »Wijziging" der spelling van De Vries en Te Winkel.

Ten opzichte van een groot deel der overige vereenvoudigingen in het systeem Kollewijn kan de vraag gesteld worden: is vereenvoudiging hier wel synoniem met verbetering? Voor het toonlooze achtervoegsel *lijk* wordt *lik* gegeven: is dit inderdaad een verbetering? De klank is door de in onze taal gebruikte letterteekens niet weer te geven, men moet dus aan eenige groep letterteekens dien klank verbinden, en komt nu *lik* nader bij de uitspraak dan *lijk*, waaraan die toonlooze klank door het gebruik gehecht is? Het toonlooze *mijn* behoudt de Vereenvoudiging met *ij*. Voor den uitgang *isch* wordt *ies* genomen: komt hier het teeken nader bij den klank? Aan *uw* blijft de spelling Kollewijn een bepaalden klank toekennen: waarom dan *lijk* en *isch* veranderd?

Systeem Kollewijn schrijft: *titel, kieviet, afgodiese, fabriekant* of *fabrikant;*

systeem De Vries en Te Winkel schrijft: *titel, kievit, afgodische, fabrikant:*

welke spelling geeft hier de beschaafde uitspraak het naaste weer?

De moeilijkheid van **e** en **ee**, o en oo wordt vaak overschat. Bij verreweg de meeste woorden met deze klinkers wordt door veelvuldig gebruik die moeilijkheid zeer verminderd, of die klinkers komen voor in bepaalde uitgangen. Ook de verbinding *sch*, als *s* uitgesproken, maakt onze taal niet tot een ondraaglijken last.

Door de veranderingen — ik kan ze niet alle verbeteringen noemen — welke het systeem Kollewijn in onze schrijftaal wil

brengen, wordt op de eerste plaats de etymologie in een hoek gedrongen, en toch kan de vereenvoudiging het niet geheel zonder etymologie stellen. Laat ons Nederlandsch toch eenigszins den stempel van zijn herkomst en van zijn overgangen behouden.

Ten tweede wordt het ontwikkelend element grootendeels uit onze taal gelicht. Men klaagt over het dorre in onze taalboeken en als leervak staat »Nederlandsche taal" algemeen met een zwarte kool aangeteekend. Het zal door de vereenvoudiging waarlijk er niet beter op worden.

Op de derde plaats, en dit is dunkt me een zeer groot bezwaar, krijgt onze schrijftaal een geheel ander aanzien. Het geslacht, dat heeft leeren lezen en schrijven naar de spelling van De Vries en Te Winkel en geen voortgezet onderwijs genoten heeft, dus de groote menigte, zal op een dwaalspoor komen en veel ongelezen laten ter oorzake van die »vreemdigheid". Er zullen noodzakelijk twee spellingsystemen naast elkander blijven staan, ten minste voor een geruimen tijd, en dit moet tot verwarring leiden. Alleen een zeer geleidelijke overgang kan een vereenvoudiging, welke dan ook, mogelijk maken, en het systeem Kollewijn kent in het geheel geen overgang.

De spelling De Vries en Te Winkel is ongetwijfeld een lastige spelling, maar berust toch op een stelsel, zij het ook op een wetenschappelijk stelsel met de gebreken er aan verbonden. Haar geheel omverwerpen, met uitzondering van de òòk zeer lastige vervoegingsvormen der werkwoorden, en dan een spelling geven, welke op geen stelsel opgetrokken is, dat zal de tegenstanders afkeerig doen blijven van de »Vereenvoudigde". Zooals de vereenvoudigde spelling thans daar staat, zonder consequentie, kan elk zijn eigen meening er op toepassen, elk zal willekeurig veranderingen kunnen aanbrengen, zoogenaamde vereenvoudigingen naar eigen inzicht invoeren. Bij hen, die de »Vereenvoudigde" volgen, vinden we reeds geen volkomen gelijkheid van spelling, we stuiten telkens op verscheidenheid: ligt hierin niet het bewijs voor de mogelijkheid van willekeur? Zoo iets behoort in geen

degelijk spellingsysteem. Spelling moet niet een kwestie worden van geven en nemen.

Een paar vragen aan de »vereenvoudigers". De beschaafde spreektaal zal aangeven of ter vervanging van een zelfstandig naamwoord de persoonlijke voornaamwoorden: hij, zij, ze, hem, haar, in de schrijftaal gebruikt moeten worden. Maar wat zal de voornaamwoorden bepalen voor die substantieven, welke *niet* in de spreektaal voorkomen? Wat zal in het algemeen de spelling regelen van de woorden, die buiten den kring van de spreektaal liggen, en hun aantal is toch zeer groot. Wie of wat zal beslissen in gevallen, waar de beschaafde spreektaal, min of meer dialectisch, twee vormen gebruikt? In de *Opstellen* en ook in de onlangs verschenen *Nederlandse woordelijst* ontmoeten we heel wat: *ofs.*

De toekomst zal uitwijzen, in hoever de vereenvoudiging van onze tegenwoordige spelling werkelijkheid zal worden. Onze lastige spelling dient gewijzigd, dat vraagt de school, dat vraagt wat in Nederland de pen hanteert. In onzen tijd van wijzigingen is de spellingkwestie volkomen op haar plaats. Blijve zij in de goede richting. Nog eens het systeem Kollewijn bevat ongetwijfeld veel goeds, doch het gaat te ver, het grijpt de praktijk te plotseling aan om het vraagstuk op te lossen. Voor den een vereenvoudigt het te veel, voor een ander niet genoeg en dat leidt niet op den juisten weg. Om aannemelijk te wezen behoort een vereenvoudiging geleidelijk te gaan, en indien ze deze hoedanigheid mist, zal ze op groote bezwaren in de praktijk blijven stuiten. De eerste stappen, al zijn het ook kleine, zijn reeds gedaan op den weg der wijziging van onze schrijftaal, het spellingvraagstuk zal een oplossing trachten te vinden en langzaam en zonder schokken zal er komen »metterdaad een nieuwe strooming, die werkelijk door het algemeen zal geaccepteerd zijn".

Hoorn. L. P. MIDDENDORP.

ZINGEND TEN DOOD.

De Julizon van 1794 brandde over Parijs — Parijs van het roode schrikbewind, Parijs, razend van woede, blind van razernij, walmend van bloed, dol van moordlust, geen recht meer kennend, geen rechtvaardigheid, geen rechtspraak, geregeerd door beulen en moordenaars, door gepeupel en straat.

Op het Plein van den Omvergeworpen Troon wachtte Guillotine, de onverzadelijke Moloch, haar dagelijksche hecatomben. Alles werd door haar verslonden. Bij karrevrachten zond men haar toe schuldigen en onschuldigen — onschuldigen het meest — jongen en ouden, reinen en bezoedelden, heiligen en boosdoeners, bedriegers en bedrogenen.

En zij ontving genadig die offeranden, en naast haar gaapte het reuzengraf, met wijden, steeds geopenden muil alles verslindend: koning, koningin, prinsen, prinsessen, dichters, geniën als André Chenier, geleerden als Lavoisier, schaamtelooze vrouwen als Dubarry, heiligen als de drie hertoginnen van Noailles, en dan nog een groot aantal, wier namen niet bekend zijn, priesters, edelen, arbeiders, vrouwen des volks, grijsaards, kinderen. De grond was doorweekt door hun bloed, de lucht verpest door de verrotting hunner beenderen, het deerde niet, steeds voller werd het graf, steeds werkzamer het afschuwelijk instrument.

En weer had de goede, vaderlijke regeering gezorgd voor nieuwen, verschen aanvoer. Weer verliet de dagelijksche stoet van doodskarren de binnenplaats der Conciergerie. Daar weerklonk het gewoon geworden geroep der namen van hen, die ten doode waren gewijd, en het gepeupel,

nooit moede van dit schouwspel hun door de groote liefde hunner regeerders aangeboden, omringde al joelend en scheldend de volgeladen karren.

Dertig mannen en vrouwen vulden ze vandaag en het volk rekte de halzen uit en schraapte de kelen en zocht zijn laagste en gemeenste woorden om ze hun na te werpen, die gingen sterven.

Zulke boosdoeners ook! Vijanden der vrijheid, vijanden der republiek, der groote, deugdzame republiek, die thans nog als toen haar roem zoekt in den strijd tegen alles, wat zwak en weerloos is, edel en rein.

Daar naderen de karren, en plotseling verstomt het schelden, het jammeren en gillen, dat de dagelijksche muziek is geworden in de straten van het bloedende Parijs.

Als een lied uit hooger, uit reiner sferen daalt over al dat gemeene, platte, ruwe een stroom van zoete harmonie, een hemelval van teere, witte klanken; daar zweeft in de lucht, zwaar van hitte en bloed en dronkemansdampen, een engelenrei, en allen verstommen onwillekeurig, allen luisteren, het wulpsche schandwoord besterft op de grove lippen der brullende mannen, der krijschende wijven.

Zij kenden die zangen niet meer, het verblinde volk, zangen tot nu toe slechts weerklinkend in de met wierookwolken en bloemgeuren gevulde kerken, in het halfdonker der mystieke kloosterkapel. Zangen niet bestemd voor de brutale klaarte van den blakerenden Julidag, voor de ooren van een razend, naar bloed dorstend gemeen. En als de doodskarren langs gaan, zien zij een vlucht blanke duiven, vrouwen gehuld in haar mantels van smetteloos wit, de oogen ten hemel, de handen gevouwen, de ziel verzonken in heilige extase, zittende op de ruwe, houten met bloed bespatte banken.

Het zijn de Carmelitessen van Compiègne, door de revolutie eerst geduld in haar klooster — dat eens koningen en prinsessen tot gast mocht hebben, en waarvan de zoete vrede den hoogen vrouwen smachtend deed verlangen naar een rustplaats bij haar, verre van het koninklijk paleis en den troon — later verjaagd en toen op nieuw weggerukt uit haar

stil, teruggetrokken leven, van de eene gevangenis naar de andere gesleept, beschuldigd van contra-revolutie, van geheimen haat, stille verlangens naar hernieuwing der slavernij, van gehoorzaamheid en onderwerping vooral aan de regels harer orde.

En als bewijzen van haar ontzaglijke schuld werden aan de rechters voorgelegd: een bij haar gevonden portret, het testament van Lodewijk XVI, brieven van haar geestelijke raadslieden, een loflied op het H. Hart.

Voor die zwarte misdaden gingen zij nu sterven de zestien nonnen, aan haar hoofd de priorin, Moeder Theresia van den H. Augustinus. Zij had alle schuld op zich genomen en alleen voor de rechtbank haar onschuldige, zwijgende dochters verdedigd. Niets mocht baten, het vonnis viel, de dweepsters moesten sterven. Een harer, zuster Maria Henriette, vroeg haar beschuldiger wat zij onder dat woord verstonden: »Ik bedoel uw gehechtheid aan kinderachtig geloof èn aan zotte godsdienstige practijken".

Toen keerde zij haar blij gelaat stralend van bovenaardsche schoonheid tot haar gezellinnen en juichte: »Moeder, Zusters! Laten wij ons verheugen, wij sterven voor God!"

En nederig het hoofd buigend herhaalden allen het offer dat zij eens met hare Moeder aan God hadden gebracht, het offer van haar leven voor de redding van het vaderland en de bekeering der beulen.

Daar klonk het weer als met engelenstemmen:

»Salve Regina! Wees gegroet Koningin des Hemels, Moeder van Barmhartigheid, ons leven, onze zoetheid, onze hoop!"

De stilte rondom haar groeide aan. Over die gezichten, gebrandmerkt door zonden en misdaad, verwrongen door haat, lekkend naar bloed, gleed iets neer van de hemelsche kalmte der stervende vrouwen. Een frissche dauw, een waas van reinheid scheen op hen neer te dalen uit die maagden in haar witte mantels, hoog gezeteld; zij beheerschten het grauw, zij temden de hartstochten, zij breidelden de lusten, zij deden verstommen de furiën. In reusachtigen triumftocht

begeleidde het volk haar door de straten, blakend van zonlicht en gloeiend van stof, aandachtig luisterend, ondanks zichzelf geboeid.

»Heer ontferm u onzer, Heer ontferm u onzer." En zij smeekten om genade meer voor het verdwaasde, verdwaalde volk, voor het ongelukkige vaderland dan voor zich zelf. Zij immers gingen ter eeuwige bruiloft van het Lam, zij hadden haar taak volbracht, zij eindigden haar leven van boete en offerande, van versterving en gebed voor hen die niet wilden lijden, niet konden bidden.

»Te Deum laudamus!" U o God loven wij!

Zoo klaterde het hoog in de lucht, in blijde schitterklanken, dan daverde het in vreugdevolle akkoorden: het schavot was in zicht, de aardsche in bloed gebade troon, dien zij zouden beklimmen, als eerste trede tot dien anderen troon hoog in de wolken; en oogen, nooit verfrischt door tranen, voelden zich vochtig worden, lippen, verschrompeld in vloeken en godslasteringen, begonnen te trillen, stemmen die gejuicht hadden toen koning en koningin, prinsessen en prinsen van den bloede, Girondijnen en September-mannen waren gevallen, trilden van ontroering en vroegen angstig: »Welke schuld is in haar?"

De karren stonden stil en de Camelitessen daalden af; glimlachend zonder eenige ontroering knielden zij neder en hieven nu het »Veni Creator" aan.

»Kom Heilige Geest! daal neder over deze menigte, over deze harten, die U verworpen hebben. Geef hun een nieuw hart en gij zult het aanschijn der aarde vernieuwen."

Wie zal zeggen, voor hoevelen dit gebed verhoord werd, voor hoevelen het offer der Camelitessen niet vergeefs is gebracht?

En toen, als knielden zij alleen in haar kloosterkapel en niet omsingeld door duizenden menschelijke hyena's aan den voet der bloeddronken guillotine, hernieuwden zij haar doop- en kloostergeloften.

Beulen, soldaten, toeschouwers, allen bleven roerloos staan, zwijgend, eerbiedig, plechtig bijna, wachtend totdat zij ge-

reed waren tot sterven. Zij stonden op en Moeder Theresia vroeg als eenige gunst het laatst te mogen blijven. Ook aan prinses Elisabeth, tante des konings, was eens dit voorrecht toegestaan.

Zij stond rechtop onder het monstergevaarte, en de zusters kwamen één voor één neerknielen om haar zegen te ontvangen.

De eerste was de jongste van allen, een novice, Zuster Constance; blijde beklimt zij de bloedtrap, als een koningin, die haar kroon gaat ontvangen, en met haar jonge, frissche stem heft zij den lofzang aan:

»Laudate Dominum omnes gentes!"

Looft den Heer alle volken!

Vijftien stemmen antwoorden haar nog, maar allengs wordt het koor zwakker en zwakker, eindelijk is het alleen de Priorin die nog zingt, dan komt haar beurt, en nu wordt alles stil, geen gejuich, geen tromgeroffel, geen leve, de Republiek! niets — de heilige jonkvrouwen hebben de met bloed gedrenkte aarde ontvlucht en zetten haar lofzang in den hemel voort.

M. S.

„HET WEZEN DES CHRISTENDOMS."

(Vervolg en slot van blz. 204 vv.)

De vorige eeuw heeft een menigte theorieën over den oorsprong en het wezen van den godsdienst zien komen en vergaan. Men heeft den godsdienst gehouden voor een natuurlijke zwakheid, een meer of min ziekelijk produkt van het nog onvolmaakte voorstellings- en oordeelsvermogen van den mensch, voor een uiting der door vrees en begeerte gekwelde ziel. Thans is de gevoelstheorie de meest gevierde. Zij ziet in den godsdienst een noodzakelijke, onontbeerlijke vergoeding voor het onvolmaakte, het beperkte in onze kennis, een gebrek, dat wij met al onze denkkracht nimmer kunnen verhelpen. Ditzelfde geldt voor den wil. Het booze, het weerstrevende, waar de wil tegenover geplaatst is, wordt overwonnen in het religieus gemoed, dat zich in gemeenschap voelt met God. Volgens dit systeem is de godsdienst de bevrediging van het transcendentale gevoel voor het oneindige door de overgave aan God in gelooven, hopen en beminnen. Voor dogma's is in deze theorie geen plaats. Het godsdienstig gevoel is haar alles. Ook kan het bestaan van God niet op wetenschappelijke gronden bewezen worden. Want onze begrippen reiken niet verder dan het zinnelijk-waarneembare [1]).

---

[1]) »Das Wissen und Erkennen ist sie (de godsdienst) nicht, weder der Welt noch Gottes": Schleiermacher, *Reden über Religion*, blz 185; — »Wahre Religion ist Sinn und Gesmack für das Unendliche": *ibid.* blz. 188; — »Religion ist Sache des Gemüts, des inneren Bewustseins": Herder (bij Schell, *Apologie des Christentums* I, 1902, blz. 157); — »Die Wahrheit des Christentums wolle mehr empfinden als anerkannt, mehr gefühlt als eingesehen werden": Lessing (bij Schell, *Apologie* t. a. p.); — »Die Annahme der Gottesidee ist wie Kant bemerkt, praktischer

Dit stelsel wordt sedert Kant en Schleiermacher met grootere of kleinere varianten in vele protestantsche kringen voorgestaan, in Frankrijk vooral door de school van A. Sabatier [1]), in Duitschland door die van Ritschl-Harnack [2]). Spitta geeft in zijn geloofsbelijdenis een vrij nauwkeurige omschrijving dezer theorie: »Den godsdienst, tot welken ik behoor, heb ik niet, omdat hij de ware is, zooals men zou meenen, maar hij is de ware, omdat ik hem bezit, en ik bezit hem, daar en in zooverre hij aan mijn behoefte voldoet .... Het is hiermede gesteld als met de vraag naar den »waren" God. God is altijd en kan ook slechts zijn iemands God, hem helpt hij, daarom is Hij zijn God" [3]). »Waarom zien de menschen in het christendom den volmaakten godsdienst?" vraagt A. Sabatier. Hij antwoordt: »La religion n'étant pas une idée, mais un rapport avec Dieu, ils disent, que la religion parfaite, c'est la réalisation parfaite de leur rapport avec Dieu et du rapport de Dieu avec eux. Et ce n'est point là, de leur part, une spéculation théorique; c'est le résultat immédiat et pratique de l'expérience interne, qu'ils ont faite et font tous les jours. Ils sentent que leur besoin religieux est entièrement satisfait, que Dieu est entré avec eux et qu'ils sont entrés avec lui en une relation si intime et si heureuse, qu'au dessus d'elle et au delà, en fait de religion pratique, non seulement ils n'imaginent rien, mais encore, ils ne désirent rien" [4]). Elders zegt hij: »la vie religieuse n'est ... pas un état fixe, c'est un

---

Glaube, nicht ein Akt theoretischer Erkenntnis": Ritschl, *Die christliche Lehre von der Rechtfertigung und Versöhnung*, III, 1888, blz. 214. — Zie Schill-Witz, *Theologische Prinzipienlehre, Lehrbuch der Apologetik*, 1903, blz. 50, vv.; Schell, *Apologie des Christentums*, blz. 154—200; Cathrein, *Glauben und Wissen*, 1903, blz. 38, vv.; *Stimmen aus Maria-Laach*, 1901, blz. 133.

1) A. Sabatier, *Esquisse d'une philosophie de la religion*, 1903, blz. 186, 360, vv. Zie ook Delfour, *La religion des contemporains*, 1895; Deuxième série, 1899.

2) Zie Harnack, *Dogmengeschichte* III, blz. 446.

3) Spitta, *Mein Recht auf Leben*, 1900, blz. 198. Elders zegt hij: »Das Wesen des evangelischen Christentums hat in der freien Aneignung des Evangeliums nach Massgabe des persönlichen religiösen Bedürfnisses seine Lebenswurzel", blz. 419. t. a. p.

4) A. Sabatier, t. a. p. blz. 176.

mouvement de l'âme, un désir, un besoin" [1]). Aan deze behoefte voldoet de godsdienst: »la religion n'est rien d'autre que la révélation subjective (innerlijke ervaring) de Dieu dans l'homme" [2]). En Harnack: »Het evangelie is geen theoretische leer, geen wereldwijsheid, het is slechts in zooverre een leer als het de werkelijkheid leert van God, Vader. Het is een blijde boodschap, die ons het eeuwig leven verzekert [3]) en ons zegt, wat de dingen, waarmede wij te doen hebben, waard zijn" [4]). »Daar men de geheele prediking van Jezus kan terugbrengen tot deze twee punten: God als Vader, en: de menschelijke ziel zóó geadeld, dat zij zich met hem vermag te vereenigen en feitelijk vereenigt — is het duidelijk, dat het evangelie geen positieve godsdienst is zooals de andere, dat het geen particularistisch en naar vaste stelregels bepaald karakter draagt, dat het dus de godsdienst zelve is" [5]). Harnack's opvatting van het christendom komt overeen met het algemeene denkbeeld, dat aan de gevoelstheorie ten grondslag ligt: God wordt gevoeld, innerlijk ervaren. Doch het onderscheidingsmerk van den door Christus gestichten godsdienst zou volgens zijn meening bestaan in het kennen van God *als Vader*. Jezus zou de eerste geweest zijn, in wien dit bewustzijn van Gods vaderschap ontwaakte en dit bewustzijn ook in anderen op te wekken was zijn zending. Men is christen, zoo men dit bewustzijn met Christus deelt. In deze theorie verstaat men echter onder het woord »kennis" niet een verstandsakt, die berust op onomstootelijke bewijsgronden doch enkel op het gevoel. Want door de school van Ritschl, die geheel op positivistischen bodem staat, wordt alleen het zinnelijk-waarneembare en godsdienstig-gevoelde als realiteit

---

1) A. Sabatier, t. a p. blz. 33.

2) A. Sabatier, t. a. p. blz. 34.

3) Het is evenwel niet duidelijk of Harnack de onsterfelijkheid der ziel aanneemt. Zie *Das Wesen des Christentums*, blz. 147. Vgl. Rolffs t. a. p. blz. 42.

4) Harnack, t. a. p. blz. 92. Dat het »godsdienstig gevoel" de graadmeter is van de waarde der dingen is een der hoofdbeginselen van de school van Ritschl.

5) Harnack, t. a. p. blz. 41.

erkend, en is het bestaan van God slechts een postulaat van het menschelijk hart, dat in het besef van zijn hulpbehoevendheid de noodzakelijkheid gevoelt van het bestaan van een boven de wereld verheven liefdewezen, met hetwelk samen te smelten het grootste geluk en de essentie van den godsdienst is [1]). Harnack's theorie wordt zeer nauwkeurig omschreven door A. Sabatier. Van Christus zegt hij: »Il se sentait avec Dieu dans une relation filiale et il sentait Dieu dans une relation paternelle avec lui.... Ce fut bien le fonds essentiel de sa conscience, le trait distinctif et original de sa piété: c'est aussi le principe et l'essence du christianisme. Ce que nous observons tout d'abord dans la conscience de Jésus, nous le retrouvons... dans l'expérience de tous les chrétiens" [2]). »Ce sentiment, filial à l'égard de Dieu, fraternel à l'égard des hommes, est ce qui fait le chrétien" [3]). »Cette essence, nous l'avons trouvée dans une expérience religieuse, dans une révélation intime de Dieu, qui s'est faite pour la première fois dans l'âme de Jésus de Nazareth, mais qui se vérifie et se répète, moins lumineuse sans doute, mais non méconnaisable dans l'âme de tous ses vrais disciples" [4]).

Deze meening, volgens welke het gansche christendom herleid moet worden tot een gevoelsgeloof in God als Vader, ziet Harnack in het evangelie uitdrukkelijk bewezen. »Bij Mattheus — zegt hij — niet bij Joannes, staat geschreven: »niemand kent den Zoon dan de Vader en niemand kent den Vader dan de Zoon en wien de Zoon het wil openbaren." Godskennis is de sfeer van dit zoonschap Gods. En juist door deze Godskennis heeft hij [Christus] het heilige wezen, dat hemel en aarde regeert, leeren kennen als zijn Vader. Zijn bewustzijn, de Zoon Gods te zijn, is dus niet anders dan het praktisch gevolg van zijn kennis, dat God Vader, zijn Vader was. Goed begrepen is deze Godskennis de geheele inhoud

---

1) Vgl. *Renaissance-Broschüren*, 1902, Nr. 5 blz. 41. Pesch, in *Stimmen aus Maria-Laach*, 1901, blz. 56.

2) A. Sabatier, t. a. p. blz. 184.

3) A. Sabatier, t. a. p. blz. 185.

4) A. Sabatier, t. a. p. blz. 187.

van den naam: Zoon Gods." »Hij [Jezus] weet, dat hij den Vader kent, dat hij deze kennis aan allen brengen zal en dat hij aldus het werk van God zelven verricht. Dat is het grootste onder alle werken Gods, dat is het doel en het einde zijner schepping. Hem is het opgedragen en hij zal het in de kracht Gods volvoeren. Sterk in dit krachtgevoel, met het oog op de toekomstige zegepraal, heeft hij het woord gesproken: »Alle dingen zijn mij overgegeven door den Vader" [1]).

* * *

Deze regelen zijn als de kern van Harnack's boek. De eerste conferentiën waren slechts eene voorbereiding tot de hier verkondigde stelling, dat de zuivere onvervalschte essentie des christendoms bestaat in een gevoelsgeloôf aan God als Vader. In de volgende lezingen wordt aan deze conclusie het christendom in zijn ontwikkeling door den loop der eeuwen getoetst.

Zou het mogelijk zijn den godsdienst nog meer te beperken dan de berlijnsche hoogleeraar deed? Müller schrijft dan ook terecht: »Het is ontzettend weinig, wat Harnack uit de rijke nalatenschap van het godsdienstig verleden nog noodig acht voor den tegenwoordigen tijd als het »wezen des christendoms" te bewaren" [2]). Wanneer men Harnack's bepaling van het christendom vergelijkt met het christendom der geschiedenis, dan vraagt men zich onwillekeurig af, hoe een algemeen denkbeeld als: het geloof in God als Vader, het eenige kan zijn, dat van waarde en blijvende beteekenis is, terwijl men al het andere zou moeten verwerpen als aanhoudende metamorphosen, die het christendom zou ondergaan hebben. A priori lijkt het reeds onwaarschijnlijk, dat een godsdienst, welke zich immer in een zoo samengesteld karakter geopen-

---

1) Harnack, t. a. p. blz. 81; vgl. Holtzmann, *Die Synoptiker — Die Apostelgeschichte (Hand-Commentar zum N. T.* I, 1892,) blz. 173; Stapfer, *Jésus Christ pendant son ministère*, 1897, blz. 314, vv.; Wendt, *Die Lehre Jesu*, 1901, blz. 163, vv.).

2) Schell, *Das Christentum Christi* (Renaissance-Broschüren, 1902, Nr. 5) blz. 4.

baard heeft, op een zoo onbestemd beginsel zou berusten. Op het einde der tweede eeuw, ongeveer honderd jaar na het apostolisch tijdvak, staat het christendom in de geschiedenis als een macht, die het geheele grondgebied van het romeinsche rijk omvat, als een krachtig georganiseerde maatschappij, met een volledig samenstel van wetten, die de geloofs- en zedeleer, de kerkelijke tucht en den uiterlijken eeredienst regelen. Aan Harnack is dit niet onbekend [1]). Indien men nu aanneemt — en hij zegt met nadruk dit te doen [2]) — dat er evenredigheid moet bestaan tusschen oorzaak en gevolg, dan ligt de vraag voor de hand, of er niet een in het oog vallende disproportie bestaat tusschen het christendom van de tweede en het christendom van de eerste eeuw, en hoe zich in zulk een klein tijdsgewricht uit het individueele geloof aan Gods vaderschap een organisme heeft kunnen ontwikkelen, dat gebleken is onverdelgbaar te zijn juist door zijn eenheid van geloof.

Het gevoelsgeloof, dat volgens Harnack de essentie van het christendom is, zou zich niet kunnen openbaren dan in eene algemeene menschenliefde, welke een ieder zou kunnen beoefenen, zooals het hem goeddunkt [3]). Doch, indien de apostelen niet anders predikten dan deze liefde, hoe dan de haat en de bitterheid te verklaren, waarmede de synagoge den nieuwen godsdienst achtervolgde? Dit alles wettigt het vermoeden, dat de bepaling, die Harnack van het christendom geeft, niet in overeenstemming is met de historische waarheid.

Beschouwen wij thans zijn bewijsvoering. Trouw aan zijn methode brengt hij niet een reeks van teksten bijéén, van welke hij de beteekenis tracht op te sporen, door ze nauwkeurig met elkander en hun omgeving te vergelijken, neen, uit de vier evangeliën licht hij één enkelen tekst, en dezen tekst beschouwt hij zoo volkomen geïsoleerd van alle andere, als ware hem nimmer een ander woord van Mattheus, Marcus, Lucas en Joannes onder de oogen gekomen.

---

1) Zie Harnack, t. a. p. blz. 120.
2) Harnack, » » » » 121.
3) Harnack, » » » » 47, 74.

Doch wat behelzen deze woorden? Niet alleen bij Mattheus [1]) maar ook bij Lucas [2]) zegt Jezus: »Ik dank U, Vader, Heer des hemels en der aarde, dat gij deze dingen voor de wijzen en verstandigen verborgen hebt, en dezelve aan de kinderkens hebt geopenbaard. Ja, Vader, want alzoo heeft het u behaagd. Alle dingen zijn mij overgegeven van mijnen Vader, en niemand kent den Zoon dan de Vader, noch iemand kent den Vader dan de Zoon en dien het de Zoon wil openbaren". Jesus dankt den Vader, dat hij — zooals uit den kontekst blijkt — aan de nederigen heeft geopenbaard de kennis van den Messias, de geheimenissen van het rijk Gods en de leer des evangelies. Alles heeft de Vader in zijne handen gegeven. Christus' macht in het rijk Gods is onbeperkt en soeverein. Daarom ook is hij de bron van alle heil. Deze majesteit komt hem toe uit kracht van zijn goddelijk zoonschap,: »niemand kent den Zoon dan de Vader, noch iemand kent den Vader dan de Zoon". Jezus zegt hier niet, zooals Harnack het laat voorkomen, dat hij Zoon Gods is *wijl* hij God kent als zijn Vader. Deze beteekenis geeft Harnack aan Jezus' woorden, maar zij ligt er niet in. Christus constateert, dat hij Zoon Gods en dat God zijn Vader is, en dat beide, de Zoon en de Vader, en zij alléén elkander kennen [3]). Het is dus de verhouding, waarin beiden tot elkander staan, die hier wordt uitgedrukt. »Niemand kent den Zoon", d. i. zijn natuur, zijn eigenschappen, zijn zending, volmaakt, behalve degene, die hem heeft voortgebracht, nl. de Vader. Dit alles is boven het begrip der geschapen wezens zoo verheven, dat geen schepsel den Zoon begrijpen kan. Dit vermag alléén de Vader, God. Omgekeerd kent ook niemand God, den Vader, diens natuur en raadsbesluiten, wijl het eindige nimmer den oneindige kan bevatten. Alléén de Zoon kan den Vader volkomen begrijpen. Christus dus zegt, dat zijn kenvermogen adaequaat is aan het oneindige, absolute, ongeworden object,

---

1) Matth. XI, 25, vv.

2) Luc. X, 21, vv.

3) Matth. XI, 27, »ἐπιγινώσκει" duidt de volmaaktheid der kennis aan.

dat God zelf is, en dat zijn kenakt dit oneindige object feitelijk volkomen dekt. Eveneens, dat zijn wezen het oneindig object is van Gods kennis, want ware dit eindig. dan zou het eveneens door de schepselen begrepen worden. Hij verklaart echter uitdrukkelijk: niemand kent den Zoon, maar alléén de Vader [1]).

Deze beteekenis komt ons uit Jezus' woorden van zelf tegemoet. Wat moet men er uit besluiten? Een wezen wordt verondersteld eerst te zijn, alvorens eigenschappen te bezitten. De Zoon wordt gedacht te bestaan alvorens den Vader te kennen. Hiermede vervalt Harnack's bewering, dat Jezus Zoon Gods geworden is door God te leeren kennen als Vader. Men zou hier wellicht tegen inbrengen, dat Christus bestaan kan als mensch, maar op het oogenblik God wordt, waarop hij God

---

1) Loisy schrijft over Matth. XI, 25, vv. »Il [de tekst bij Matth.] ne se présente pas comme une explication de la filiation divine, mais comme l'expression d'un rapport permanent entre le Père et le Fils. Que ce rapport constitue, à proprement parler, la filiation divine de Jésus, c'est une déduction de théologien, non l'expression d'une doctrine ou d'un sentiment que Jésus lui-même aurait formulés". *l'Évangile et l'Église*, blz. 41. »L'intention du passage n'est pas tant d'expliquer comment Jésus est Fils de Dieu, que de relever la personne du Christ en l'identifiant, comme Fils, à la Sagesse éternelle, que Dieu seul connaît à fond, bien qu'elle se révèle aux hommes, et qui seule aussi possède et représente la pleine connaissance de Dieu, bien qu'elle le révèle à ses créatures. La parole évangélique a donc une tout autre portée qu'il ne faudrait pour la thèse de la filiation acquise à Jésus dans le temps, par la connaissance du Père". blz. 45. »Rien absolument ne prouve et même le texte cité ne dit pas que Jésus soit devenu Fils parce qu'il aurait le premier connu Dieu comme Père. Le rédacteur évangélique n'entend nullement signifier que Dieu n'était pas connu comme père avant la venue de Jésus; il veut dire, et il dit très clairement, que le Christ, le Fils, est seul à connaître parfaitement le Père et cela parce qu'il est le Fils, tout comme le Père, Dieu, est seul à connaître parfaitement le Christ son Fils, et cela parce qu'il est le Père, parce qu'il est Dieu. Le fond de la pensée est le même que dans le passage de Jean: »Nul n'a jamais vu Dieu; le Fils unique qui est dans le sein du Père l'a révélé". (I, 18) La connaissance propre du Fils a pour objet Dieu comme tel, et elle ne concerne pas uniquement la bonté de Dieu, comme si les auditeurs de Jésus avaient eu besoin qu'on leur apprit que Dieu était leur père. Une pareille idée est aussi étrangère aux évangélistes qu'elle l'a été au Sauveur lui-même. C'est une explication artificielle et superficielle de la filiation divine de Jésus". blz. 47. Zie ook Rose, *Études sur les Évangiles*, 1902, blz. 202 vv.

leert kennen als Vader. Deze opwerping mist echter allen grond in Jezus' woorden en bewijst niets voor Harnack. Want in diens opvatting zou deze Godskennis Christus niet veranderen in een God, maar hem binnen de grenzen van het mensch-zijn min of meer volmaken. Is Christus echter niet meer dan mensch, dan kan hij God onmogelijk volkomen begrijpen en zichzelven nimmer het object noemen, dat aan Gods kennis geëvenredigd is. Indien men Jezus' woorden in hun natuurlijke beteekenis verstaat, dan schrijft hij zich zelven een wijze van kennen toe, die hem eigen is, wijl hij de Zoon is van God. Jezus' zoonschap is de geheele grond van zijn Godskennis. Niet omdat hem alle macht gegeven is, niet omdat hij God, den Vader, kent, is Jezus de Zoon Gods, maar wijl hij de Zoon Gods is, daarom kent alléén hij God volkomen en is zijn macht onbeperkt. En hier ligt de dwaling, waarin Harnack vervalt, als hij schrijft: »Zijn (Jezus') bewustzijn de Zoon Gods te zijn is . . . niet anders dan het praktisch gevolg van zijn kennis, dat God Vader, Zijn Vader was" [1])

* * *

Het is opmerkelijk, dat Harnack, waar hij Mattheus XI, 25 toelicht, het terrein der geschiedenis verlaten heeft. Zijn uiteenzetting van Jezus' woorden toch is niet anders dan een exegetische of theologische verklaring. Daarop wijzen wij met nadruk. Want terwijl Harnack zijn *Wesen des Christentums* voorstelt als een werk van zuiver historischen aard, komen wij thans tot de ontdekking, dat juist de hoofdzaak in zijn boek, de bepaling van de essentie des christendoms, het steunpunt van al zijne andere theorieën, uitsluitend berust op den zin, dien hij *als theoloog* in Matth. XI, 25 meent te lezen. Hoe men echter deze bepaling ook beschouwt, hetzij als resultaat van een historisch onderzoek, hetzij als theologisch concept van den door Christus gestichten godsdienst, zeker is het, dat Harnack haar wil geven als wezensdefinitie van

---

[1]) Vgl. Brüll, *Ist Jesus Christus der Sohn Gottes*, 1903, blz. 18, vv.

een geschiedkundig feit. Wijsbegeerte en historie hebben dus beide recht deze bepaling aan hare wetten te toetsen.

Een wezensdefinitie nu bestaat uit een algemeen element, dat men geslacht en een beperkend element, dat men soortverschil noemt. Zoo definieert men den mensch: een redelijk dier, waarbij het woord »dier" een algemeen, het woord »redelijk" een beperkend begrip uitdrukt. Dierlijkheid heeft de mensch met de dieren gemeen, door de redelijkheid is hij van hen onderscheiden. Het algemeene begrip: dierlijkheid, waaronder mensch en dier kunnen worden gerangschikt, wordt door de bijvoeging van het begrip: redelijkheid, zóó beperkt, dat het een bepaalde soort aanduidt. Wanneer nu Harnack het wezen des christendoms definieert, dan behoort zijn bepaling het soortverschil uit te drukken, waardoor het christendom van de andere godsdiensten onderscheiden is. Objectief beschouwd is Harnack's definitie: »het geloof in God, Vader" echter zóó algemeen, dat zij alle godsdienstvormen omvat [1]). Waarom b.v. zouden Israël en de Islam, waarom zou zelfs het heidendom, dat boven al zijn goden toch een »pater deorum hominumque" erkende, zich met deze formule niet kunnen vereenigen? De Königsberger rabbijn Dr. Felix Perles heeft reeds spoedig na het verschijnen der berlijnsche lezingen geschreven, dat Harnack eigenlijk geen christen maar een jood is [2]), en een anoniem vrijmetse-

---

1) Zie Rose, t. a. p. blz. 134; Röck, *Der unverfälschte Sokrates, Der Atheist und »Sophist", und das Wesen aller Philosophie und Religion*, 1903, blz. 91 vv.

2) Perles, *Was lehrt uns Harnack*, 1902, schrijft, dat Harnack »eine dem Judentum sehr nahe stehende und fast damit identische Lehre als Christentum proklamiert" (blz. 14). Deze woorden moeten den berlijnschen hoogleeraar vreemd aangestaard hebben. Want, zooals uit het vervolg zal blijken, tracht hij in het bijzonder het verschil aan te duiden tusschen christendom en jodendom, wat Loisy de geestige opmerking deed maken, dat Harnack het christendom scheen te beschouwen als »le protestantisme de la Loi" *(L'Évangile et l'Église*, XVIII). Het is Perles niet onbekend, dat Harnack uit afkeer van den godsdienst van Israël herhaalde malen het groote onderscheid tusschen christendom en jodendom in het licht tracht te stellen, maar in al dat bewijsvoeren ziet Perles niet anders dan »eine krampfartige Bemühung, die dammernde Erkenntnis von der Uebereinstimmung des Judentums mit der eigenen Anschauung von sich fernzuhalten" blz. 14. Waarom, vraagt Perles, zwijgt Harnack over het tegen-

laar maakt zijn medeleden opmerkzaam op de nauwe verwantschap, die er bestaat tusschen de vrijmetselarij en het christendom, dat Harnack verkondigt [1]). Voor zijn vereerders ligt in de algemeenheid van Harnack's christendom juist de grootste verdienste. Zoo zegt Rolffs, dat in Harnack's boek »aan onzen tijd een christendom wordt aangeboden, dat rekbaar genoeg is, om de nieuwe ontdekkingen, welke Lessing en Kant, Goethe en Schiller, Hegel en Schleiermacher en de exakte wetenschappen aan de negentiende eeuw gebracht hebben, in zich op te nemen, zonder daarbij iets van zijn godsdienstige innigheid en zedelijke kracht te verliezen" [2]). Delbrück tracht zijn eindeloozen lof samen te vatten in een enkel woord: Harnack's christendom is »die absolute Religion" [3]). Het karakteristieke van dit nieuwe christendom bestaat dus hierin, dat het niets karakteristieks heeft [4]). Harnack's definitie bevat derhalve niet anders dan een algemeen element, dat in tal van andere godsdiensten eveneens aanwezig is. Zij kan derhalve niet gelden als een wezensbepaling van den door Christus gestichten godsdienst. Zij omschrijft, om de uitdrukking van Delbrück te gebruiken, »den absoluten godsdienst"

---

woordige Jodendom? Hij antwoordt: »weil er sonst... notwendiger Weise zugestehen müsste, dass hier all das, was für ihm die Religion ausmacht, reiner und ungetrübter zu finden ist als in irgend einer der offiziellen Kirchen" blz. 30. »Fassen wir das bisher Gesagte zusammen, so kommen wir zu folgendem Ergebnis: Harnack streicht aus dem offiziellen Christentum, wie es die Kirche lehrt und der Staat propagiert, gerade diejenigen Elemente, die wir als Juden auch nicht anerkennen. Er kommt dadurch zu einer Religionsform, die dem Judentum sehr nahe steht, sucht sich aber über diese Annäherung hinwegzutaüschen... Es ist für uns eine besondere Freude und Befriedigung, einen Mann von dem Geist, von der Gelehrsamkeit und dem religiösen Ernst Harnacks uns innerlich so verwandt zu wissen" blz. 32.

1) *Freimaurerischen Betrachtungen über Harnacks Wesen des Christentums*, 1901.

2) Rolffs, t. a. p. blz. 4.

3) Bij Rolffs, t. a. p. blz. 4. Vgl. ook Harnack, t. a. p. blz. 41.

4) Rolffs schrijft: »Das is est, was das moderne Christentum charakterisiert: nicht eine bestimmte theologische Richtung oder eine einheitliche religiöse Stimmung, sondern neben der wirklichen Anerkennung der modernen Geistesbildung die Überzeugung, dass es verschiedene Typen evangelischen Christentums giebt, die in der christlichen Gemeinde das gleiche Recht haben". t. a. p. blz. 14.

in dien zin, dat zij het meest generieke begrip aanduidt, waaronder haast alle godsdienstvormen een plaats kunnen vinden, maar geeft het onderscheidingsmerk van het christendom niet aan.

Ofschoon de definitie, objectief genomen, niet specificeert, was het niettemin Harnack's bedoeling met deze definitie het verschil tusschen het christendom en den godsdienst van Israël in het licht te stellen. Zij is dus niet de juiste uitdrukking van Harnack's gedachte. Doch dit is bijzaak. Volgens het gevoelen van den hoogleeraar — een meening, die thans niet voor het eerst verkondigd wordt [1]) — zou men onder het Oude Verbond nog niet het bewustzijn hebben gehad, dat Gods vaderschap zich uitstrekt tot het individu. Men dacht zich God, den Vader van Israël, wakend over het geheele volk. Israël, collectief genomen, was de Zoon Gods. Jezus nu zou met deze opvatting hebben gebroken, de eerste geweest zijn, die God »ervaren" heeft als Vader en geopenbaard hebben, dat God Vader is ook van ieder in het bijzonder. In deze openbaring zou het onderscheid bestaan tusschen christendom en Israël.

Indien deze bewering, voor welke het bewijs altijd nog moet geleverd worden, mocht blijken overeenkomstig de waarheid te zijn, dan zou het verschil tusschen het Evangelie en de Wet weliswaar zijn aangeduid, doch de vraag, waarin het christendom van alle andere godsdiensten onderscheiden is, nog geen schrede nader tot hare oplossing zijn gebracht. Doch Harnack's meening is in strijd met de geschiedenis. Het soortverschil tusschen jodendom en christendom kan dus niet liggen in Jezus' openbaring, dat God Vader is van het individu.

Het gaat hier niet over de vraag, of Jezus de onderlinge verhouding tusschen God en den mensch meer volmaakt heeft, doch of hij een geheel nieuwe leer aan de wereld

---

[1]) Vgl. B. Weiss, *Lehrbuch der biblischen Theologie des N. T.*, 1895, blz. 57, vv.; Karppe, *Étude sur les origines et la nature du Zohar*, 1901, passim; Holtzmann, t. a. p. blz. 173, vv.; Stapfer, t. a. p. blz. 314.

bracht, toen hij God deed kennen als Vader van ieder in het bijzonder. En dit ontkennen wij. In Israël toch leefde dit bewustzijn reeds lang, voordat Jezus op de wereld verscheen. Ofschoon de benamingen »vader" en »zoon" in de psalmen en bij de profeten niet voorkomen, vindt men daar tal van gebeden, zoo doordrongen van liefde tot en vertrouwen op Jahwe, dat zij, die ze stortten, van Gods vaderschap overtuigd moeten zijn geweest. Het tegendeel is dan ook ongeloofelijk. Want hoe zou het individu den God, dien het kende als den Vader van het geheele volk, ook in zijn bijzondere gebeden niet als Vader hebben aangeroepen? Doch uitdrukkelijke getuigenissen ontbreken niet. De schrijver van het boek *Ecclesiasticus* bidt Jahwe aan als den Vader en den Heer van *zijn* leven [1]); hij noemt hem *zijn* Vader, *zijn* Heer [2]). De auteur van *Het Boek der Wijsheid* deelt de traditioneele opvatting zijns volks: geheel Israël is de zoon Gods, doch hij weet bovendien dat het individu, de rechtvaardige, de vrome op bijzondere wijze Gods kind, zoon van Jahwe is [3]).

Hoe men dus Harnack's definitie ook beschouwt, men kan haar in geen geval als eene bepaling van het wezen des christendoms aanvaarden. Verstaat men haar volgens de bedoeling van den schrijver, dan onderscheidt zij het christendom alléén van het jodendom en komt in tegenspraak met de geschiedenis. Neemt men haar in haar objectieve beteekenis, dan is zij zoo algemeen, dat zij op bijna alle godsdiensten kan worden toegepast en derhalve als wezensbepaling door de wijsbegeerte verworpen wordt.

* * *

Wanneer nu de door Christus gestichte godsdienst niets anders is dan eene tot in het oneindige rekbare algemeenheid, waarom dan deze godsdienst »christendom" genoemd? Wat is

---

1) Ecclesiast. XXIII, 1, 4.
2) Ecclesiast. LI, 14.
3) Sap. II, 13, 18. Vgl. Rose, t. a. p. blz. 134, vv.

er in dit christendom van den geest van Christus? Ook Rolffs heeft zich dit afgevraagd. Hij antwoordt: »Harnack heeft ons geleerd dergelijke vragen en twijfelingen te overwinnen door de ervaring, die men uit de geschiedenis opdoet. En de geschiedenis bewijst, dat het van Origenes tot Abelardus, van Melanchton tot Schleiermacher geen theoloog anders gegaan is, die een poging deed om het evangelie in overeenstemming te brengen met de geheele beschaving van zijn tijd" [1]). Deze regelen verdienen al onze aandacht. Wat Rolffs hier schrijft is de duidelijke bevestiging van hetgeen *Das Wesen des Christentums* ons van de eerste bladzijde af te vermoeden gaf, dat nl. bij den theoloog Harnack reeds te voren de theorie vaststond, die de geschiedvorscher Harnack in de historie wilde ontdekken. Er moest een godsdienst uitgevonden worden zoo vaag en zoo algemeen, dat de belijders van alle godsdiensten zich met hem zouden kunnen vereenigen, een godsdienst zoo neutraal, dat hij zich aan de geheele moderne »beschaving" met al haar uiteenloopende richtingen en tegenstrijdige begrippen zou kunnen aanpassen. Wat Schleiermacher deed voor zijn eeuw, dat wilde Harnack doen voor de onze: den godsdienst in overeenstemming brengen met de eischen des tijds, christendom en liberalisme, geloof en ongeloof met elkander verzoenen [2]). Met welke middelen? Door de moderne beschaving de grootst mogelijke concessies te doen en den godsdienst tot een bedenkelijk minimum te herleiden. Zoo werd de geheele bovennatuurlijke orde geloochend en een systeem uitgedacht, dat niet berustte op historische feiten, maar waaraan de geschiedenis zelve zich te onderwerpen had [3]). Dit vooropgezette systeem be-

---

1) Rolffs, t. a. p. blz. 46.

2) Vgl. Schell, *Das Christentum Christi (Renaissance-Broschüren*, Nr. 5) 1902, blz. 10; Neuland, *Die Religion der Gebildeten*, 1902, blz. 9.

3) Bäck schrijft: »Leider drängt sich bei der Lectüre des vorliegenden Buches [van Harnack], bei der wiederholten in immer höheren Masse, das Bedauern auf, einer Atopie, einem Widersprüche zwischen Benennung und Inhalt, gegenüberzustehen. Der absichtsvolle Plan und die methodische Ausführung stehen in scharfen Gegensatz zu einander: ein Werk von rein apologetischem Gepräge

heerschte het geheele onderzoek. Om de theorie ongerept te laten, werd het Joannesevangelie onbruikbaar verklaard, den oudsten getuigen het recht van spreken ontnomen, uit de synoptische evangeliën blad voor blad weggescheurd en den enkelen tekst, dien men goedgevonden had uit het vernielingswerk te redden het woord ontwrongen, dat men te voren gewild had, dat hij zou zeggen, namelijk, dat de door Christus gestichte godsdienst niets anders is dan een gevoelsgeloof aan God, Vader [1]).

Maar deze geschiedvorsching kan evenmin aanspraak maken op den naam van historisch onderzoek als de godsdienst van Harnack op den naam van christendom. Zijn studie mist elke historische levenskiem. Door de eigen godsdienstige gemoedservaring te stellen tot criterium des christendoms [2]), plaatste Harnack zich in de onmogelijkheid de geschiedenis van een zuiver objectief standpunt te beschouwen. Dit subjectivisme openbaarde zich duidelijker, naarmate wij hem in zijn nasporingen volgden. Bij het schiften der bronnen, het bestudeeren der historische bescheiden was niet de onpartijdige geschiedvorscher aan het werk, maar de partijdige theoloog,

---

tritt mit dem Anspruch, reine Geschichte zu bieten, vor uns hin". *Harnacks Vorlesungen über das Wesen des Christentums*, 1902, blz. 5. Vgl. blz. 11. Zie Müller, *Der Reformkatholizismus*, 1899, blz. 13.

1) Harnack's *Wesen des Christentums*, zegt Perles, »ist das Produkt einer so gründlichen Destillation, wie sie noch kein Rabbiner am Judentum vorgenommen hat... Nicht nur das heutige, offizielle Christentum muss sich vor ihm dieser Destillation anbequemen, sondern selbst das Evangelium, das... unter seiner Hand teilweise ein ganz neues Ansehen bekommen hat. Harnack scheint offenbar für sich allein das Recht zu beansprüchen, das Wasser seiner Religion zu destillieren und möchte dann die dabei ausgeschiedenen trübenden Bestandteile in eine andere Quelle schütten, deren Reinheit ihm unbequem ist". *Was lehrt uns Harnack?* 1902, blz. 25. Zie ook Bäck, t. a. p. blz. 25.

2) Feitelijk is dit niet anders dan een toepassing van het protestantsche beginsel, waarbij aan den *spiritus privatus* de hoogste beslissing wordt toegekend. Sabatier zegt dit zeer duidelijk. Het protestantisme schrijft hij, is geroepen »de faire des chrétiens ayant en eux-mêmes, dans leur conscience et dans leur vie intérieure la règle suprême de leur pensée et de leur conduite. Cet âge nouveau d'autonomie, de ferme possession de soi et de self-governement intérieur est celui qui répresente le protestantisme". t. a. p. blz. 253. Zie ook Harnack, t. a. p. blz. 168.

die zijn godsdienstig stelsel, waarmede de geheele moderne beschaving vrede zou kunnen nemen, reeds kant en klaar in zijn brein had, voordat hij nog een enkele bladzijde der geschiedenis had nageslagen [1]).

Waar het evangelie met zijn theorie in botsing kwam, werd het eenvoudig veronachtzaamd, onbetrouwbaar verklaard of met veel behendigheid naar zijn eigen meening verwrongen. Want men kon niet alles verwerpen. De liberale wetenschap toch berooft Christus wel van de kroon zijner godheid, maar wil in hem toch den verhevenste onder de menschen erkennen. In de rij der groote mannen geeft zij hem een plaats zelfs boven Socrates! [2]) Een godsdienst, die zich bij haar zou aanmelden zonder gedekt te zijn met den naam van een of anderen denker, zou gevaar loopen reeds op den drempel van haar pantheon afgewezen te worden. Vandaar dat Harnack zijn stelsel plaatst op den naam, die boven alle namen is, evenals Tolstoï en Nietzsche het hunne theorieën hebben gedaan [3]). Het is mogelijk, dat de moderne beschaving met het gevoelsgeloof aan God, Vader, tevreden is. Maar christendom is dit geloof niet. Het is een bloot fantasiestuk, een voortbrengsel van het godsdienstig voelen des auteurs, »reinste apologetische Idealisierung", zooals Bäck zich uit-

---

[1]) Van Harnack in het bijzonder, zegt Bäck, t. a. p. blz. 8, is waar wat geldt van de school van Ritschl, die zich als zeer kritisch aanmeldt, maar »schliesslich einfach als werthvoll und damit als wahr statuirt, was sie wünscht... Fast in jeder Hinsicht kann dies auch von Harnacks Vorlesungen gesagt werden. Was ihm am Christentum wesentlich erscheint, das ist auch dem Stifter der Religion das Wesentliche gewesen. Was nach Betrachtung der geschichtlichen Wandlungen der Apologet Harnack als der Weisheit letzten Schluss, als das nach seiner Ansicht Bedeutungsvolle und Bleibende hätte hinstellen dürfen, das wird von dem Historiker Harnack unberechtigermassen in den Ursprung der Religion hineinversetzt. Nicht die Vergangenheit wird so vor uns hingestellt, sondern nur die Projektion eines vorher gefassten Bildes in die Vergangenheit hinein". Vgl. ook Loisy, t. a. p. IX.

[2]) Vgl. Harnack, t. a. p. blz. 1; Harnack, *Sokrates und Christus*, 1898: »Wir erkennen, dass an die Höhe des Evangeliums nicht heranreicht, aber doch bezeugen wir mit Justin, dass auch in Sokrates der Logos gewaltet hat" blz. 5.

[3]) Zie Gallwitz, *Friedr. Nietzsche, Ein Lebensbild*, 1898, blz. 248; Perles, t. a. p. blz. 11; Lichtenberger-Bronikowski, *Friedrich Nietzsche, Ein Abriss seines Lebens und seiner Lehre*, 1900, blz. 43.

drukt [1]). Nimmer is het christendom onder deze gedaante in de geschiedenis verschenen. Het is niet de godsdienst, welken Jezus Christus aan de wereld gebracht heeft, dien Harnack verkondigt, maar de godsdienst van een berlijnsch hoogleeraar. Om deze reden had hij zijn lezingen niet moeten heeten: »Das Wesen des Christentums", maar haar den titel moeten geven: »*mijn* godsdienst" of »*mijn* christendom" [2]).

* * *

Wanneer men dus Harnack moet gelooven, dan is het christendom, zooals het twintig eeuwen lang in de geschiedenis bestaan heeft, een groote historische misleiding. Het geheele christendom zou volgens zijn gevoelen gelegen zijn in de essentie, welke wij in de voorgaande bladzijden omschreven: het geloof aan God als Vader. Alle elementen, met welke deze essentie in den loop der tijden in verbinding is getreden, zouden niet alleen vreemd zijn aan den door Christus gestichten godsdienst, maar zelfs het evangelie in zijn oorspronkelijke zuiverheid hebben verbasterd. Reeds ten tijde van den H. Paulus raakte het »ongemerkt met honderde onzichtbare draden in het net der geschiedenis verward" [3]), en deze verwarring werd volkomen toen het met het hellenisme in aanraking kwam [4]). De Kerk dus met haar geloofs- en zedenleer, met haar stelsel van wetten, die haar als goddelijk-menschelijke maatschappij regeeren, is een misleiding op groote schaal. Zij doet zich voor als een stichting van Christus, maar feitelijk is zij een verbastering van zijn leer, een ontaarding van zijn godsdienst, de coëfficient van verschillende aan het evangelie tegenstrijdige invloeden [5]).

Deze geschiedverklaring heeft menig protest uitgelokt. En geen wonder. Logisch voert zij tot de verwerping van elke positieve godsdienstleer. Immers is het christendom, zooals

---

[1]) Bäck, t. a. p. blz. 41.
[2]) Vgl. Bäck, t. a. p. blz. 8.
[3]) Harnack, t. a. p. blz. 114.
[4]) Harnack, » » » blz. 125 vv.
[5]) Harnack, » » » blz. 129 vv.

dit in de geschiedenis optreedt, niets anders dan een vervalsching van het zuivere evangelie, dan heeft het geen enkele reden van bestaan en kan slechts als een noodlottige dwaling worden gehandhaafd.

De strijd met Harnack loopt dus ten slotte over deze twee vragen: ten eerste: of het historische christendom, d. w. z. de Katholieke Kerk, in het zuivere evangelie vervat was evenals de vrucht in de kiem, en ten tweede: of de ontwikkeling van evangelie tot Kerk zonder vervalsching heeft plaats gehad [1]). De eerste vraag wordt door Harnack in *Das Wesen des Christentums* niet beantwoord. Doch daar hij het *geheele* christendom doet bestaan in het geloof aan God als Vader en wel zoo uitsluitend, dat iedere verbinding van dit geloof met welken factor ook als een wezensbederf van het christendom zou te beschouwen zijn, blijkt hij als zeker te veronderstellen, dat het zuivere evangelie niet vatbaar is voor ontwikkeling. Wat de tweede vraag betreft, volgens het gevoelen van den hoogleeraar zelven ligt er tusschen Paulus en de Kerk der tweede eeuw maar één schrede en is de geheele organisatie der Kerk van thans het natuurlijk uitvloeisel, de geleidelijke voortzetting van de Kerk der tweede eeuw [2]).

Tegen deze voorstelling van het christendom rijzen verschillende bezwaren.

Zooals Harnack meermalen uitdrukkelijk te kennen geeft, had hij zijn onderzoek niet ondernomen met de bedoeling om na te vorschen, wat het wezen van Jezus' godsdienst was in het afgetrokkene, maar in de werkelijkheid. Hij wil zijn studie vooral beschouwd hebben als geschiedvorsching, niet als eene wijsgeerige bespiegeling; de definitie, welke hij van het wezen des christendoms geeft als resultaat van historische nasporingen, niet als conclusie van een wijsgeerig stelsel [3]).

---

1) Zie *Revue biblique*, 1901, blz. 121; Loisy, *Autour d'un petit livre*, 1903, blz. 157, vv. (Vgl. Batiffol, *Jésus et l'Église*, in *Bulletin de Litt. ecclés.* publié par l'institut cath. de Toulouse, Déc. 1903, Janv. 1904, blz. 27, vv.).

2) Harnack, t. a. p. blz. 120 vv.

3) Harnack, » » » blz. 4.

Met zijn bepaling wil hij het christendom niet *in abstracto* maar *in concreto* omschrijven. Nu mag men aan de physieke essenties der dingen niet dezelfde eischen stellen als aan de essenties in het afgetrokkene. De physieke essenties bestaan nooit op zich zelf en alleen, altijd zijn zij door een menigte van accidenten omkleed. Volgens Harnack echter zou het christendom, zooals het in de werkelijkheid bestaat, niet anders zijn dan essentie en wel zoo uitsluitend, dat het zich met geen enkel accident zou kunnen vereenigen, zonder in wezen bedorven te worden [1]). Deze beschouwing is, wijsgeerig genomen, valsch.

Gegeven zelfs, dat de kern van den door Christus gestichten godsdienst zou zijn het geloof aan God als Vader, dan volgt daaruit nog geenszins, dat het geheele christendom daarin bestaat en ieder element, waarmede het in verbinding treedt, als verderfelijk moet verworpen worden. Is niet iedere kern gehuld in een bolster? En moet men zeggen, dat er een wezensbederf plaats heeft wanneer de kiemen zich ontplooien? Wanneer men het zaad belet zich te ontwikkelen, omdat het zich daarbij met vreemde elementen moet verbinden, dan tracht men zijn ideale reinheid te waarborgen, door het tot onvruchtbaarheid te doemen en zijn levensontwikkeling te smoren [2]). De godsdienst nu van Christus is niet een dood pand, dat in een schrijn zorgvuldig tegen iedere aanraking moet beveiligd worden, maar als een levend zaad in de aarde neergelegd. Dat zaad moet in rijke vruchtbaarheid opbloeien en door een hemelsche levenskracht den geest van het menschdom vernieuwen. Op deze wijs verbindt zich het goddelijke met het menschelijke; wat in het laatste onrein en bezoedeld, wat er zwak en gebrekkig in is, wordt door het eerste gelouterd, gesteund en gestevigd [3]). De ware godsdienst ver-

---

1) Vgl. Loisy, *L'Évangile et l'Église*, blz. XXIII.

2) Vgl. Schell, *Das Christentum Christi (Renaiss.-Broschüren* Nr. 5) 1902, blz. 20.

3) De gelijkenissen van den zuurdeesem (Matth. XIII, 33; Luc. XIII, 21) en van het mosterdzaad (Matth XIII, 31; Marc. IV, 30; Luc. XIII, 19) geven dit vrij duidelijk te kennen. Vgl. *Revue biblique*, 1901, blz. 121; Sabatier, t. a. p. blz. 207. Loisy, *Études évangéliques*, 1902, blz. 117, vv.

heft en adelt de natuur. Hij houdt rekening met al haar eigenaardigheid en verscheidenheid in volken en individuën. Vandaar die onuitputtelijkheid van vormen, aan welke het christendom zoo rijk blijkt te zijn, en die zich openbaart in de wijze, waarop nu eens helleensche bespiegeling, dan weder romeinsche kracht of germaansch gemoedsleven zich er mede vereenigden. Maar al deze levensuitingen schaden de onverdelgbare kern niet; »overal is de hoop op verlossing, de genadekracht der sacramenten en de leer één en dezelfde. De geloovige der eerste gemeente te Jeruzalem, de leerling der catechetenschool van Alexandrië en die van de Ambrosiaansche school van Milaan, de monnik van Clugny, de humanist Erasmus, de moderne katholiek, zij zouden elkander bij een ontmoeting terstond als geestverwanten erkennen" [1]).

* * *

De vervalsching van het zuivere evangelie moet naar Harnack's meening reeds ten tijde van den H. Paulus begonnen zijn. Vergissen wij ons niet, dan geeft de hoogleeraar zelf met dezen opzet zijn theorie den genadeslag. Men bedenke eens in welke chronologische orde hij de geschriften des N. T. rangschikt. Volgens zijn onderzoekingen, welke hij uitvoerig mededeelt in zijn groot werk *Die Chronologie* zijn alle brieven van den H. Paulus in tijd de synoptische evangeliën voorafgegaan [2]). Paulus' brieven bestonden reeds toen de evangeliën

---

1) Müller, *Renaissance-Broschüren*, 1902, Nr. 5, blz. 4. Vgl. Schell, *Christus* (Weltgeschichte in Karakterbildern) 1903, blz. 120 vv.; *Stimmen aus Maria-Laach*, 1901, blz. 257 vv.

2) De nieuw-testamentische geschriften moeten volgens Harnack in deze orde geplaatst worden: 65—95 de brief aan de Hebr. (wie de schrijver is van dezen brief is twijfelachtig, misschien Barnabas); 48/9 (47/8) de brieven aan de Thessalonikers; 53/52 de eerste brief aan de Corinthiërs (De brief aan de Galaten?); 53/52, begin herfst, de tweede brief aan de Corinthiërs; 53/54 (52/53) de brief aan de Romeinen; 57—59 (56—58) de brieven aan de Colossers, aan Philemon, aan de Ephesiërs (»wenn er echt ist"), aan de Philippensen; 59—64 »die den Pastoralbriefen zu Grunde liegenden echte Schreiben des Paulus"; 65—70, (waarschijnlijk) het Evangelie van Marcus; 70—75 (waar-

geschreven werden. Uit deze tijdsbepaling volgt, dat Jezus' leer reeds bedorven was, voordat zij werd opgeteekend. Want de historische bronnen, uit welke wij de prediking van Jezus moeten opdiepen zijn de evangeliën der synoptikers [1]) en vóór deze geschreven werden had Paulus Jezus' leer reeds verbasterd, en zelfs de overige leerlingen des Heeren van het zuivere evangelie vervreemd en voor zijn eigen meening gewonnen [2]).

Het christendom dus zou reeds van het eerste oogenblik af, waarop het zijn intrede in de wereld deed, bedorven zijn geweest en deze verbastering zou steeds zijn toegenomen, zonder dat iemand het bemerkte of protest aanteekende. Eerst thans, twintig eeuwen nadat het evangelie verkondigd werd, zou Harnack, aan wiens scherpen blik zelfs de »onzichtbare draden" niet kunnen ontgaan, waarmede het in het net der geschiedenis verward werd, eerst thans zou Harnack het ware christendom, de onvervalschte leer van Jezus ontdekt hebben! Deze voorstelling bewijst niet alleen, dat de theorie van den berlijnschen hoogleeraar op geen enkel historisch dokument berust en dus het zuiverste subjektivisme is, dat men zich denken kan, maar veronderstelt een zoo ongeloofelijke dwaling bij de geschiedschrijvers van alle eeuwen,

---

schijnlijk) het Evangelie van Mattheus; 78—93 het Evangelie van Lucas en de Handelingen der apostelen. Harnack, *Die Chronologie*, blz. 233—245; 475—485; 651—700; 717 vv.

1) Harnack, *Das Wesen des Christentums*, blz. 6.

2) »Preisen wir... den Mann (Paulus), der, ohne sich auf ein Wort seines Herrn berufen zu können, aus dem Geiste heraus wider den Buchstaben das kühnste Unternehmen wagte, so dürfen wir nicht minder jene persönlichen Jünger Jesu verehren, die nach schweren inneren Kämpfen sich zuletzt den Grundsätzen des Paulus angeschlossen haben... Es war wahrlich nichts Geringes, dass die, denen jenes Wort ihres Meisters noch im Ohre klang und in deren Erinnerung die konkreten Züge seines Bildes lebten — dass diese treuen Jünger eine Verkündigung anerkannten, die sich von der ursprünglichen Predigt in wichtigen Stücken zu entfernen schien". Harnack, t. a. p. blz. 112. Cremer, een van Harnack's bestrijders, wordt door Rolffs beschouwd als een afvallige van het christendom, daar zijn »godsdienstig bewustzijn" doorgaans berust op het »paulinisch christendom": »Das bedeutet aber eine Verarmung des biblischen Christentums". Rolffs, t. a. p. blz. 50.

dat zij zijn stelsel volkomen omverwerpt en zijn *Wesen des Christentums* als historische studie alle waarde ontneemt.

Men kent het woord van Nietzsche: »Er heeft slechts één waar christen bestaan en deze stierf met Jezus aan het kruis" [1]). Harnack kan dit woord met eene kleine verandering tot het zijne maken: Het evangelie stierf aan het kruis; wat van toen af »evangelie" heette, was juist het tegendeel van hetgeen Jezus geleerd had [2]).

* * *

Vatten wij de vorige bladzijden in het kort samen, dan komen wij tot de volgende conclusiën:

De godsdienst, welken Harnack verkondigt, is een godsdienst zonder Drieëenheid, zonder den Godmensch, Jezus Christus, zonder opstanding uit den dood, zonder wonderen, zonder geloofsbelijdenis, zonder Kerk, zonder sacramenten; Het geheele christendom ligt volgens zijn beslissing in een vaag gevoel van het bestaan van God als Vader;

Tot deze beslissing echter is Harnack niet gekomen door een objectief en volledig onderzoek der historische bescheiden, maar langs zuiver subjectieven weg;

De omschrijving, die hij van het wezen des christendoms geeft, is wijsgeerig genomen onhoudbaar en met de werkelijkheid in tegenspraak;

Deze bepaling kan derhalve niet als toetssteen gelden van de ontwikkeling des christendoms.

Als historisch werk is *Das Wesen des Christentums* door deze conclusiën veroordeeld.

p. B. D. VAN BREDA, O. P.

---

[1]) Nietzsche, *Antichrist*, 39.

[2]) Vgl. Schell, *Das Christentum Christi*, blz. 22.

SACRAMENTSGEDICHT.

Cantabo canticum vineae.

O wingerd, diep verscholen,
Stil bloeiend sacrament,
Waarin de bruid komt dolen,
Die zijne wegen kent;
Wij plukken en wij proeven,
Hoe lieflijk is uw vrucht.
Wij komen weer en toeven,
Hoe goed uw morgenlucht.

Als uw genadetrossen,
Waar onze lust in viel,
De liefde- en levensblossen
Reeds jagen naar de ziel,
Hoe zal van weelde beven
Het hemelsche Festijn,
Waar wij van Jesus leven
En Hij zal Schenker zijn.

O zuivere openbaring,
O mateloos genot:
Op bergen van verklaring
De nadering van God.
Ziet, Hij wordt Gloriekoning
De stille Hovenier,
En hoog staat zijne woning,
Vol glans en maagdenzwier.

A. HUIJBERS.

NIEUWE UITGAVEN.

M. DE WULF, *Introduction à la Philosophie Néo-Scolastique*, 1904. — Louvain, Institut supérieur de Philosophie; Paris, Félix Alcan. — Prix: 5 francs.

De schrijver van het hier aangekondigde boek behoort tot de wakkere mannen, die te Leuven, onder de leuze van Leo XIII: *Vetera novis augere*, degelijke en schoone beginselen der oude christelijke wijsbegeerte en ware gegevens van het nieuwere denken en der proefondervindelijke wetenschappen trachten te verbinden tot één levensrijk en voor steeds nieuwe ontwikkeling vatbaar systeem.

Professor De Wulf beschouwt de wedergeboorte der scholastiek als een feit van beteekenis: »la restauration scolastique représente à l'heure actuelle, et représentera dans les annales du XX siècle, une manifestation intellectuelle qu'on ne pourra négliger"

Maar de scholastiek ligt nog onder velerlei verdenking.

Betere beoordeelingen komen te voorschijn. Doch, hier en daar. Verspreid.

Wanneer iemand opstond, die den waren aard der scholastiek, waarin de H. Thomas van Aquino de erkende leider is, met onpartijdigheid ontvouwde, zou dan niet een zeer juist middel zijn gekozen, om bij waarheidlievenden het vooroordeel te breken en om de verspreide goede voorstellingen systematisch te vereenigen? Zulk eene verhandeling over de scholastiek in hare hoofdtrekken kon tevens eene zeer goede *inleiding* worden tot het bestudeeren van dit wijsgeerig stelsel in bijzonderheden. Tegenwoordig hebben wij ver-

schillende *Inleidingen tot de philosophie* van Paulsen, Wundt, Jerusalem en anderen. In 1899 had De Wulf reeds eene brochure geschreven: *Qu'est-ce que la philosophie scolastique?* In de *Revue philosophique* (1902) had hij een artikel geplaatst: *Notion de la scolastique*, terwijl zijn *Histoire de la philosophie médiévale* (1900) mede tot opheldering van deze *notie* had bijgedragen; maar uiteraard was dit alles onvolledig en niet opgezet om mogelijke misvattingen terstond terecht te brengen. Het nieuwe boek was aldus aangewezen; het moest zijn een *Introduction à la Philosophie Néo-Scolastique.*

Thans ligt het voor ons. Een keurig werk, wat het uiterlijk aangaat. Over den inhoud wenschten wij het volgende mede te deelen.

De neo-scholastiek steunt op de scholastiek, waarvan zij wil zijn »la restauration et l'adaptation actuelle".

Vandaar de natuurlijke splitsing van het werk in deze twee deelen: *De scholastieke wijsbegeerte* en *De neo-scholastieke wijsbegeerte.*

De schrijver verklaart zijn plan en zijne bedoeling in deze woorden: :»Les deux parties de l'ouvrage se juxtaposant sous forme de diptyques, l'auteur a essayé de comparer point par point les idées du passé et celles du présent. La néo-scolastique est plus vaste que la scolastique, puisqu'elle est un agrandissement de sa doctrine: *Vetera novis augere.* D'autre part, si la néo-scolastique est constituée dans ses lignes maîtresses, il reste à la parachever dans une foule de détails. Pour cette double raison, la seconde partie de l'ouvrage contient plus d'ébauches que la première".

Derhalve, wat is scholastieke wijsbegeerte?

Het woord *scholastiek* is vaag van zin. Voor menigeen heeft het nog altijd een storenden bijklank. Wat Laurentius Valla en Ludovicus Vives in den Renaissance-tijd tegen verbasterende en verbasterde scholastieken hadden geschreven, werd veralgemeend en geweten aan *de* scholastiek door mannen als Baco van Verulam, Brücker en Taine en hunne talrijke echo's. Het scheelde weinig, of men weigerde het echte cultuurmerk aan een ieder, die niet wilde belijden, dat de

westersche volkeren, sedert het sluiten der grieksche scholen door Justinianus (529) tot het verschijnen van Descartes' *Discours de la Méthode* (1637), als dooven en blinden waren geweest voor de ware wijsgeerige gedachte.

Langzamerhand hebben meer open zin voor het middeleeuwsche leven in het algemeen en meer studie van beroemde denkers der XIIIe eeuw in het bijzonder dit strenge oordeel verzacht.

Eigenaardig zou het zijn, de scholastieke elementen aan te toonen in wijsgeeren der moderne school. De heer De Wulf herinnert aan het oude werk: *Recherches sur l'origine des découvertes attribuées aux modernes, où l'on démontre que nos plus célèbres philosophes ont puisé la plupart de leurs connaissances dans les ouvrages des anciens* (1766). Als dit denkbeeld — zegt hij — eens werd hervat, maar met critischen zin! En hij verwijst naar een begin van uitvoering bij Glossner, Von Hertling, Freudenthal, Von Nostitz-Rieneck, Jasper en Rintelen, die de verhouding tusschen Descartes, Spinoza, Leibniz en de scholastiek hebben toegelicht.

Haasten wij ons te bekennen, dat er bij het schatten en begrijpen der scholastiek ook binnen de veste van Ilium gedwaald is, en niet daarbuiten alleen.

Een nieuwe reden om den leuvenschen geleerde dankbaar te wezen voor de tweehonderd bladzijden, die hij aan de omschrijving en de bepaling van het begrip: *scholastieke wijsbegeerte* heeft gewijd.

Was de scholastiek een groep van stelsels? Was zij één enkel stuk philosophie? Men dient verder te weten, of zij uitsluitend in eene methode of in eenige methoden bestond. Voorts, zij kan niet eensklaps zijn ontstaan, zonder dat iemand nauwkeurig haar genesis weet te melden.

Daar zijn nog andere dingen te bepalen. Het schijnt immers, dat men kon spreken van eene mohammedaansche scholastiek in het Oosten gelijk van eene katholieke scholastiek in het Westen. De Vedantâ zou wellicht eene brahmaansche scholastiek kunnen heeten, en Zeller in zijne *Philosophie der Grieken* vindt bij Philo eene joodsche scholastiek.

Wat derhalve is *de* scholastieke wijsbegeerte?

Uitgebreide kennis van de geschiedenis der scholastieke philosophie, waardoor de Heer De Wulf nieuwe wegen en ruimer uitzichten opent, maakt zijn antwoord op deze vraag zeer belangrijk. De studiën van Baeumker, Denifle, Willman, Gietl, Ehrle, Mandonnet, zijn eigen graven in nauwelijks ontgonnen mijnen van middeleeuwsche wetenschap, leveren hem telkens stof om zijne beschouwingen te verhelderen te bevestigen met leerzame feiten. Op deze wijze treedt de scholastieke wijsbegeerte stap voor stap te voorschijn, en zien wij haar karakter en wezen tegenover de mystiek, de scholastieke theologie, het Aristotelisme en de anti-scholastiek der middeleeuwen. Men begrijpt, hoe geheel anders Aristoteles voor den H. Thomas gold dan voor Andronicus van Rhodes, Alexander Aphrodisias, Themistius, Simplicius en Averroës; hoe fabelachtig het is, de wijsbegeerte der scholastieken te herleiden tot een *universalia*-strijd. Het groote stelsel, dat, meer dan menigeen vermoedt, ook aan afwijkende, moderne denkers begrippen en beginselen heeft overgedaan, is veel te groot, om het met één trek te teekenen. Professor De Wulf heeft ruim zestig bladzijden (129—193) noodig geacht om het systeem in zijn kenmerkende leeringen te schetsen: dit moge veel schijnen, *te* veel is het voor zijn doel, mijns erachtens, volstrekt niet.

Onvolledig zou de geachte schrijver zonder twijfel gebleven zijn, indien hij zijne bepaling en kenschetsing van het stelsel, waarvoor hij eene *Inleiding* geeft, had afgesloten zonder een bondig woord over de scholastieke wijsgeeren in hun eclips. Daarom kunnen wij de negentiende paragraaf over *La décadence de la scolastique* (p. 193—203) als een der noodzakelijkste van geheel het eerste deel dezer *Introductie* beschouwen. Vermoedelijk zal een volledige geschiedenis der scholastieke wijsbegeerte sedert de XVe eeuw meer waardeerbaren arbeid te melden hebben dan sommige lezers van genoemde paragraaf zouden verwachten; doch het is maar al te waar, dat verwaarloozing van taal en vorm, uitspinnerij in plaats van aanwinst en verdieping van gedachten, en bovenal een halsstarrig

vasthouden ook aan de natuurkundige gegevens van Aristoteles de school buiten het leven brachten en de wijsheid, die beter lot verdiende, deed kwijnen en verbleeken door te weinig vrije beweging in de nieuwe, frissche werkelijkheid.

Dit zouden de groote meesters van den voortijd nooit hebben gedoogd. Albertus de Groote, de H. Thomas van Aquino, diens leerling Egidius van Lessines, Rogier Baco en meer kloeke mannen der XIIIe eeuw hadden het toch duidelijk genoeg uitgesproken, dat er op proefondervindelijk gebied andere tijden, andere leeringen konden komen. Stelde Aquinas, om den eersten meester te noemen, zich niet zoo veelzijdig mogelijk in verband met de wetenschap van zijnen tijd? Daar was ook bij de oude wijzen geen enkele beweeggrond te vinden, waarom de wijsbegeerte zich van de geschiedenis, en zelfs van de *histoire contemporaine*, diende verwijderd te houden.

De slotsom luidt: »La scolastique est tombée non pas faute d'idées, mais faute d'hommes" (p. 203).

Het uitzicht op herbloei in de XIXe en de XXe eeuw bleef bestaan voor de scholastieke philosophie.

Waarom?

»Ses parties vitales demeurent saines" (p. 202).

Het tweede deel der *Introduction* handelt over de *neo-scholastiek*. Daar zijn thans zooveel neo's: wat wil deze? Men verhaalt, dat een van Galilei's vrienden niet te bewegen was om door den teleskoop te zien: hij duchtte sterren te vinden, waar zij, volgens de aristotelische stellingen, niet behoorden te zijn. Omgekeerd, daar zijn lieden geweest, die hun verstandsblik angstvallig van oude christelijke wijzen afkeerden, omdat zij, volgens hun vooruitgangstheorieën, daar eigenlijk geen geestelijke lichten van waarheid mochten aantreffen.

Wie de *Introduction* verder leest (p. 207—269), zal zich door zulke bekrompen opvattingen niet beklemd gevoelen.

De Schrijver haalt, naar Dr. Ehrhard, de bekende woorden van Lacordaire aan, dat Thomas van Aquino een *lichtbaak* is en geen *grenspaal*. Hij verwerpt als geheel onbewezen de

voorstellingen van Frohschammer en Eucken, die de vernieuwde thomistische studie ongeveer gelijkstellen met achteruitgang. Hij herinnert aan verwante dwalingen bij Maurenbrecher en Secrétan, en stelt daartegen onomwonden het neo-scholastiek program. Hier ontbreekt het niet aan bijzonderheden en actueele dingen. Men leze maar de vijf paragrafen, wier titels alleen reeds weetgierigheid gaande maken; zij luiden: *Le mot et la chose; — L'appareil pédagogique; — La néo-scolastique et l'histoire de la philosophie; — Philosophie néo-scolastique et dogmatique religieuse; — Néo-scolastique et sciences modernes.*

Gaarne laten wij den ondernemenden geleerde, tusschen deze kloeke bedrijven, zijn betrekkelijk kleinen kamp uitvechten van Neo-scholastieken tegen Neo-Thomisten. Beide partijen hebben zich te houden aan het *vetera novis augere* en aan de breede beginselen, met de majesteit van het hooggezag verkondigd door hem, in wien de oude wijsheid zoo modern was, Paus Leo XIII. Ziedaar een hoofdzaak. Overigens, de meeste theorieën, die de schrijver in genoemde paragrafen verdedigt, vinden gelukkig steeds meer haren weg. Toch blijven er moeielijkheden, die niet gering zijn. Nemen wij als voorbeeld de verhouding van de neo-scholastieke wijsbegeerte tot de moderne wetenschappen.

Vele deelnemers aan het Internationale Congres van katholieke geleerden te Brussel herinneren zich wel het zeer bezield dispuut van professor Duhem met den eerwaarden heer Bulliot uit Parijs. Duhem bracht hulde aan de scholastieke metaphysica: »elle a les promesses de la vie éternelle", zeide hij. Maar de beroemde beoefenaar der natuurwetenschap waarschuwde hen, die de resultaten der hedendaagsche wetenschappen tot een nieuwen grondslag pogen te maken der oude wijsgeerige beginselen. Duhem vreesde voorbarigheid. Eene gegronde vrees. Immers welke uitkomsten der physische wetenschappen b.v. worden door de meest bevoegden zelven reeds als *eindresultaten* gehouden? Zoo werkt men veel, doch vaak op vlotte fundamenten. De Aquiner bouwde bij voorkeur op zeer eenvoudige, maar algemeen en altijd

vaststaande feiten; wanneer men echter onduurzaam materiaal van veranderlijke moderne waarschijnlijkheden tusschen den ouden, hechten grondslag inschuift, is er gevaar, dat geheel het fundament wankel zal gaan schijnen. De schitterende synthese van Herbert Spencer begint aan vele kanten los te laten. Kan men dit uitsluitend toeschrijven aan het slechte cement der verbindende gedachten? Principieele bewonderaars dier synthese weten nu reeds, dat hare wetenschappelijke bouwsteenen in de open lucht van zich steeds verwijdend onderzoek verweeren.

Daarenboven, welk een omvang heeft de formule: *sciences modernes!*

Ondanks deze bezwaren gaan wij geheel met De Wulf's hoofddenkbeeld mee. Hij verlangt namelijk, dat de neo-scholastieke wijsbegeerte den voortgang der wetenschappen stadig volge; dat zij alle belangrijke gegevens, die de tijd brengt, ernstig bestudeere, om hare wijsgeerige beginselen en de moderne feiten, zonder achterlijkheid, met elkander te vergelijken; dat de verklarende leerinhoud zich steeds verjeugdige door ruime binnenstrooming der experimenteele waarheid.

Hoe eene breed opgevatte beoefening der wijsbegeerte het best wordt bereikt, is een ander vraagstuk.

Gaarne onderwerpen wij aan het oordeel onzer lezers het middel, sedert tien jaren aan het *Institut de Philosophie* van Leuven beproefd, en in de *Introduction* (p. 267—268) aldus omschreven: »Un enseignement des sciences spécialement approprié à la philosophie pourra seul satisfaire aux multiples exigences du problème. Car les cours scientifiques généraux, tels qu'ils existent dans nos universités modernes, comprennent trop ou trop peu: *trop*, dans ce sens que l'enseignement professionnel doit entrer dans une multiplicité de faits et de détails techniques dont la philosophie n'a pas à se préoccuper; *trop peu*, parce que l'enseignement professionnel a souvent l'observation des faits pour but final, tandis que, au point de vue où nous nous plaçons, les faits ne sont et ne peuvent être qu'un moyen, un point de départ vers la connaissance des causes et des lois les plus générales" (Mercier).

Laat ik thans nog zeggen, waartoe de herschapen scholastiek geleid heeft en nog leiden zal.

De theorieën, waaruit naar de spreekwijze van den schrijver de »synthèse *scolastique*" bestaat, vallen deels als onwaar weg; andere komen ongerept te voorschijn uit de dubbele vuurproef der wetenschap en der contemporaine wijsbegeerte; ten slotte toont zich nog een gestadige verrijking en aanwas der oude scholastieke nalatenschap. Kritisch, hier verlies, daar winst aantoonend, doorloopt de neo-scholastieke geleerde nagenoeg geheel het terrein der wijsbegeerte: *La métaphysique; — La theodicée; — La cosmologie; — La psychologie générale; — La critériologie; — L'esthétique; — Autres branches d'ordre psychologique; — Morale et droit social; — Logique* (p. 269—327).

Men behoeft niet alles in bijzonderheden te onderschrijven, wat op deze bladzijden wordt beweerd, om ze in haar geheel zeer suggestief te kunnen noemen. Het oude en het nieuwe staan naast elkander. Bemoedigend is het te zien, dat er zulk een levenskracht van waarheid is in vele voorvaderlijke leeringen. Bijna van elke afdeeling der scholastiek geldt wat Charles Gide, de bekende schrijver der *Principes d'économie politique*, van de sociale moraal der scholastieken zeide: »La renaissance de l'école catholique et même du thomisme rend indispensable aujourd'hui l'étude de ces doctrines qu'on croyait fossiles, et en les déterrant, on s'émerveille de voir combien elles paraissent vivantes" (*Rev. d'économie polit. 1896*, p. 514).

Het door den heer De Wulf gegeven overzicht prikkelt tot arbeiden en verder onderzoeken. Voor den tegenwoordigen beoefenaar der scholastieke wijsbegeerte zijn nieuwe gezichtseinders opgegaan, en uit verre diepten van wetenschap rijzen nieuwe vraagstukken die tot rusteloos voortgaan langs den ingeslagen studieweg nopen.

Hiermede eindigen wij dit verslag. Nu en dan hadden wij het kunnen onderbreken om den schrijver een kleine wijziging in overweging te geven. Pag. 103 b.v. wordt »l'évêque Berkeley" met Descartes, Gassendi en Malebranche genoemd als een van hen, die »ne professent pas une autre foi que Thomas d'Aquin" :

deze uitspraak betreft blijkbaar alleen met eenige beperking den ierschen protestantschen bisschop van Cloyne.

Pag. 270—271 vinden wij op de lijst der door de neo-scholastiek verworpen leeringen »plusieurs doctrines de psychologie médiévale"; als *eenig* voorbeeld komt ter tafel »la diffusion des »espèces sensibles" à travers un medium et de leur intussusception dans les organes des sens". Die dwaze opvatting behoort toch wel niet bij de »scholastieke synthese"? De schrijver zelf had de ongerijmdheid op anderer kerfstok gezet (pag. 175—176 en 196). Het monstertje wachtte ook niet op de neo-scholastiek om den doodsteek te ontvangen. Wij zeggen dit alles, omdat wij, gelijk ook De Wulf, het zouden betreuren, wanneer onbedreven lezers iets mochten verliezen van den eerbied, waarop vooral de thomistische psychologie in hare majesteit en edele schoonheid recht heeft.

Hierna brengen wij onze hulde aan den zoo verdienstelijken Schrijver dezer *Introduction à la philosophie néo-scolastique*. Zijn boek is zeer leerrijk en zal, hoop ik, vele lezers vinden. Hij beklaagt zich, met eenige levendigheid, over eenige *laudatores temporis acti*, »dont le conservatisme est farouche", en die wel zouden willen beweren, »que Dieu aurait créé les fossiles à l'état où le géologue les trouve": deze lieden zullen niet gesticht zijn door de slotregels van zijn werk: »La néo-scolastique est mobile comme tout ce qui vit; l'arrêt de son évolution serait le signal d'une nouvelle décadence".

Maar velen zullen Prof. De Wulf hulde brengen wegens zijn geest van initiatief. Hij heeft de scholastieke literatuur waarlijk verrijkt, trouw aan de leuze: *Vetera novis augere.*

Amsterdam. p. J. V. DE GROOT, ord. praed.

Das Christentum und die Vertreter der neueren Naturwissenschaft. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte des 19 Jahrhunderts von KARL ALOIS KNELLER S. J. Freiburg i. B., Herder, Mk. 3.40

Een hoofdstuk uit de apologie van zeer actueel belang en van groote waarde. Tegen het marktgeschreeuw van halfweters,

die altijddoor herhalen: de natuurwetenschappen kunnen met geloof niet samengaan, de natuurwetenschappen dwingen, zoo al niet tot loochening van een persoonlijken God, dan toch tot ontkenning van elken positieven godsdienst en zeker van het Christendom, om van het Katholicisme niet te spreken, laat pater Kneller de mannen der wetenschap uit de pas verloopen eeuw getuigen [1]). Hunne eigen woorden of althans de getuigenissen hunner tijdgenooten over hen worden aangehaald en met korte woorden worden wij over hunne wetenschappelijke verdiensten ingelicht. Ook dit geschiedt weer, vooral waar het minder algemeen bekende geleerden aangaat, zooals b. v. de mathematicus Hermite, door onverdachte getuigen.

De schrijver rangschikt de geleerden volgens de vakken. Voorop echter plaatst hij: De wet van het behoud van arbeidsvermogen. Dan volgen: Wiskunde, Sterrenkunde, Natuurkunde (Electriciteit, Licht), Scheikunde, Delfstofkunde, Geologie, Physiologie, Dier- en Plantkunde, Ontwikkelingsleer.

Voor elk dier afdeelingen van zijn werk heeft hij een aanzienlijk getal namen tot zijne beschikking. En 't zijn niet de eersten de besten, maar mannen van algemeene erkende vermaardheid. Wij noemen eenige namen om den lezer eenigszins te laten zien, hoe rijk en hoe apologetisch nuttig de inhoud is.

Behoud van Arbeidsvermogen: Rob. Mayer (de ontdekker van de wet daaromtrent), Joule, Hirn, Rankine, W. Thomson.

Wiskunde: Gauss, Cauchy, Puiseux, Hermite, Laplace.

Sterrenkunde: Piazzi, Oriani, Cecchi, Denza, Secchi, Bessel, Olbers, Herschel, Leverrier.

Natuurkunde: Volta, Ampère, Faraday, Galvani, Coulomb, Ohm, Oersted, Maxwell, Fizeau, Frauenhofer, Biot, Regnault.

Scheikunde: Berzelius, Dumas, Liebig, Chevreul, Schönbein, Sainte-Claire Deville.

---

1) Wij lazen ergens, dat Dr. Dennert, een geloovig protestant, in *Die Religion des Naturforscher* (6e Uitg. 1901) beweert, dat 92 pCt. van de mannen der natuurwetenschap in God gelooven en 39 pCt. leden zijn van een bepaald kerkgenootschap; Dr. D. zou zijne bewering weldra in een grooter werk door bewijzen staven.

Aardrijkskunde: Daniel, Ritter, Maury.

Delfstofkunde: Hauy, v. Fuchs, Beudant.

Geologie: De Luc,Cuvier,E de Beaumont,Barrande,Daubrée, de Lapparent, Dana, Fraas, Heer.

Physiologie: J. Müller, Schwann, Spring, R. Wagner, Volkmann, Vierordt, Cl. Bernard, Pasteur, Carnoy, Laënnec, Hyrtl.

Dier- en Plantkunde: Ehrenberg, v. Baer,Agassiz,v.Beneden, Du Bus, Altum, David, Latreille, Förster, Leunis.

Ontwikkelingsleer: Lamarck, Geoffroy-St. Hilaire, d'Omalius-d'Halloy, Waagen, Lossen, Heer, Quenstedt, Dana, Lyell, Romanes.

Vóór God getuigen allen — ook Darwin, die bij de laatste groep geciteerd wordt — vóór den persoonlijken Schepper, die door Zijne Voorzienigheid alles bestuurt; enkele intusschen met eenige aarzeling of slechts na eene periode van schijnbaar ongeloof. Vóór Christus een zeer respektabel aantal, terwijl de Roomsch-Katholieken in de phalanx zoo goed vertegenwoordigd zijn, dat de stelling: geloof en wetenschap sluiten elkaar niet uit, voor hen voldingend en feitelijk bewezen is. Daarenboven vindt men menige aanhaling, welke iemand goed doet, getuigend van vaste overtuiging en diep geloovigen zin.

Een heerlijk stuk apologie, wij herhalen 't, maar dat den schrijver veel moeite gekost zal hebben. Wij prijzen intusschen niet uitsluitend het aandragen van honing, maar ook het bouwen der raten. De citaten alleen doen 't niet, de verklarende tekst is ook lezenswaard; de honing ligt klaar in de bloemen, maar wil gezocht worden; de raten worden uit verwerkte voedingstoffen gebouwd.

Eene kleine vergissing op bl. 11, waar »dunkel" in plaats van »hell" staat, weegt niet zwaar.

Met al dat is het boek geen roman-lektuur ofschoon het zoo bevattelijk geschreven is, dat ieder ontwikkeld mensch het verstaan en er van genieten kan. Ziehier, als specimen, een woord van den mathematicus L. Cauchy: »Ik ben christen, d. i. ik geloof aan de Godheid van Jesus Christus, zooals Tycho Brahe, Kopernicus, Descartes, Newton, Fermat, Leib-

nitz, Grimaldi, Euler, Guldin, Boscovich, Gerdil, zooals alle groote sterrekundigen, alle groote natuurkundigen, alle groote wiskundigen der vorige eeuwen.

»Ik ben verder katholiek, zooals de meesten hunner, en wanneer men mij de reden daarvan vroeg, zou ik ze gaarne opgeven. Dan zou men zien, dat mijne overtuiging niet het gevolg is van geërfde vooroordeelen, maar de uitkomst van grondig onderzoek. Ik ben oprecht katholiek, zooals Corneille, Racine, La Bruyère, Bossuet, Bourdaloue, Fénélon het waren; zooals het waren en nog zijn een groot aantal der uitstekendste mannen van onzen tijd, een groot aantal dergenen, die voor de exakte wetenschap, de letterkunde, de wijsbegeerte eene eer zijn geweest, die onze akademies het meest tot sieraad gestrekt hebben.

»Ik deel de overtuiging, van welke getuigenis afgelegd wordt in de geschriften van mannen van den eersten rang als Ruffini, Hauy, Laënnec, Ampère, Pelletier, Freycinet, Coriolis; en zoo ik de levenden niet noem om hunne bescheidenheid niet te kwetsen, ik mag toch zeggen, dat ik met vreugde den geheelen adel, de geheele edelmoedigheid van het christelijk geloof vond in mijne vrienden, den schepper der kristallographie (Hauy), de uitvinders van de chinine (Pelletier en Laënnec), den beroemden zeevaarder op de *Urania* en den onsterfelijken schepper der dynamische electriciteit (Freycinet en Ampère)".

Voor R. Ampère heeft pater Kneller slechts het getuigenis van Ozanam en van Sainte-Beuve, wien niemand van partijdigheid zal verdenken. Jaren geleden hebben wij eens uit J. J. D. Swolfs *La création et l'oeuvre des six jours* woorden van Ampère zelf overgeschreven. Deze mogen hier eene plaats vinden, al kunnen wij ze nu niet controleeren. »Travaille en esprit d'oraison. Étudie les choses de ce monde mais ne les regarde que d'un oeil; que ton autre oeil soit constamment fixé sur la lumière éternelle. Ecoute les savants, mais ne les écoute que d'une oreille. Que l'autre soit toujours prête à recevoir les doux accents de ton ami céleste. N'écris que d'une main. De l'autre tiens toi au vêtement de

Dieu comme un enfant se tient attaché au vêtement de son père. Sans cette précaution tu te briseras infailliblement la tête contre quelque pierre. Que je me souvienne toujours de ce que dit saint Paul. Usez de ce monde comme n'en usant pas. Que mon âme à partir d'aujourd'hui reste ainsi unie à Jésus-Christ. Bénissez-moi, o mon Dieu".

Roermond. J. M. L. KEULLER.

Leerboek der Algemeene Geschiedenis, ten dienste van het Hooger en Middelbaar Onderwijs, door Dr. C. WILDE. IVde Deel: *Nieuwste Geschiedenis van het begin der Fransche Revolutie tot öp onze dagen 1789—1903.* C. F. Theonville, Leiden, 1903.

Het vierde en laatste deel van eene Algemeene Geschiedenis voor het hooger en middelbaar onderwijs hebben wij hier voor ons; de overige drie deelen zullen binnen niet te langen tijd volgen. De Nieuwe Geschiedenis zal de inhoud zijn van het derde, de Middeleeuwen van het tweede, en de Oudheid van het eerste deel.

Dr. C. Wilde is ons allen reeds zeer gunstig bekend door zijn *Chronologisch Overzicht van de Geschiedenis der twee laatste eeuwen.* Wat daar slechts met weinige woorden was aangeduid, is in dit leerboek tot een geregeld en doorloopend verhaal uitgebreid.

De lezers van *De Katholiek* zullen zich wellicht nog herinneren, met welke hooge waardeering door een der leeraars van ons klein-seminarie, die bescheiden met den initiaal v. R. onderteekende, dit *Chronologisch Overzicht* in *De Katholiek* (Dl. CXV, 237 – 238) ontvangen werd. Wij willen even in het kort samenvatten, wat toen werd uitgesproken, en dit vooral hierom, omdat onze beoordeeling over dit leerboek schier geheel daarmede overeenstemt. De indeeling der geschiedenis, zoo schreef de Recensent, in hoofdafdeelingen of groote afgeronde perioden; deze wederom in hoofdstukken,

waarin telkens een kleiner tijdvak der wereldgeschiedenis, scherp omlijnd, behandeld wordt; de hoofdstukken eindelijk onderverdeeld in paragrafen; treft doel. De korte beschouwingen, die ieder hoofdstuk op zich inleiden, waarin een overzicht wordt gegeven over het tijdvak, dat behandeld wordt, is leerzaam. Tot zoover het oordeel wat verdeeling en inleiding tot de stof betreft. Thans heeft de schrijver een eenigszins andere wijze van verdeeling gekozen; hij verdeelt de geheele stof voor dit leerboek in acht hoofdstukken, en ieder is een *afgerond* geheel. De Fransche Revolutie tot den coup d'état van Napoleon Bonaparte b. v. vormt het eerste hoofdstuk, en met deze daad van Napoleon sluit dit hoofdstuk opperbest af. Wij geven grif toe, dat de geschiedenis van 1789—1903 zich gevoegelijk in zeven afgebakende tijdvakken en een afzonderlijk hoofdstuk over Amerika, waarvan de geschiedenis eerst in latere jaren met Europa nauw samengaat, laat behandelen; het komt ons »salvo meliori judicio" echter voor dat voor den geest van den leerling, wiens ontwikkeling ons doel is, een verdeeling in groote *hoofd*afdeelingen scherper zou staan. Wij voor ons, al heeft ook deze indeeling schaduwzijde, zouden de voorkeur geven aan de volgende hoofdverdeeling: *eerste* hoofdafdeeling: de Fransche Revolutie tot het Congres te Weenen in 1815; *tweede:* het Congres te Weenen in 1815 tot het Revolutie-jaar 1848; *derde:* het Revolutie-jaar 1848 tot den val van het tweede Fransche Keizerrijk; *vierde:* het nieuwe Duitsche Keizerrijk tot op onze dagen. Deze indeeling vangt in groote lijnen de geschiedenis van Europa, stelt naar onze bescheidene meening de geschiedenis van 1789—1903 in Europa zoo sprekend mogelijk voor den geest van den leerling. Amerika zouden wij, tenminste voorloopig nog, na Europa afzonderlijk behandeld willen zien.

Omdat ieder hoofdstuk van dit leerboek een afgerond geheel van een bepaald tijdvak geeft, loopt thans niet meer, zooals in het *Chronologisch Overzicht*, de geschiedenis van het eene land in het andere over. De Recensent wees hierop in *De Katholiek* (Dl. CXV, 238); en de Schrijver deed er zijn nut mede.

Een register op het einde van dit boekdeel treffen we niet aan (het *Chronologisch Overzicht* heeft drie registers); we geven toe, dat het leerboek hierdoor wat lijviger en minder handig zou geworden zijn; ook kunnen de registers, bij het *Chronologisch Overzicht* uitgegeven, geraadpleegd worden; maar toch, al zou het alleen zijn, om een vroeger studieboek na afloop der studiejaren nog eens na te slaan, beschouwen wij een bescheiden, in niet al te veel kleinigheden afdalend, alphabetisch register alles behalve overbodig, ja zelfs gewenscht.

Deze omwerking van het *Chronologisch Overzicht* stelde zich ten doel den leerling, maar ook den leeraar dienst te doen; daarom werd de tekst in *grootere* en *kleinere* letter verdeeld. De ijverige, zorgzame en bekwame leermeester zelf is hier aan het werk, men proeft het; de behandeling der stof is gewikt en gewogen; in den geest is de schrijver de leszaal binnengegaan met een scherpen blik op zijn leerlingen, vooruitziende naar de examens, naar de toekomst; hij zorgt er voor zijn leerling niet te overladen; het hoofd moet frisch blijven; de opstellen zijn kort en zakelijk, levendig gesteld; de zinnen niet gerekt, men kan zijn adem behouden. Hij laat het aan den oordeelkundigen leeraar over, om zelf uit de *kleine* letter een keus te maken, die beantwoordt aan de oogenblikkelijke en toekomstige behoeften van zijn gehoor. Met ons is de schrijver overtuigd, dat de geschiedenis vele lessen van hooge levenswijsheid, een ware opvoedende kracht ten goede in zich sluit, waarom het noodig is, levendige geestdrift in het jeugdig gemoed voor haar op te wekken en de oogen voor de veelzijdige wetenschap, die uit haar straalt, te ontsluiten. De leeraar mag zijn onderwijs geenszins doen overgaan in lange persoonsbeschouwingen, in een geestig en fijn uitgesponnen critiek; dit belet hem echter niet, nu en dan ook voor zijn jeugdig auditorium met breede en forsche trekken een historisch beeld in licht en schaduw te schetsen, de volle stroomingen van een of ander gewichtig tijdvak, met al wat daarin leeft en beweegt, voor de oogen van den leerling te laten voorbijtrekken. Den leeraar wordt matig en bescheiden maar toch genoeg materiaal in de *kleine*

letter aangeboden, om een keuze te doen en alzoo kleuren en tinten aan zijn onderwijs te geven, bezieling voor zijn stof op te wekken.

Evenmin als in het *Chronologisch Overzicht* worden in deze omwerking de gebeurtenissen vluchtig en luchtig behandeld, zonder op nauwkeurige tijdsbepaling acht te slaan of met voorbijzien van bijzonderheden, die het volle licht over een feit werpen. Neen! niets passeert hier de revue, of het waakzaam oog heeft nauwlettend rondgezien; de kunstenaar schetst en penseelt ons menig tooneeltje tot in de kleinste maar soms meest teekenende bijzonderheden. Keurig b. v. zijn in het schetsje van Napoleon's ontvluchting uit Elba en zijn opmarcheeren naar Parijs de gevleugelde woorden van Bonaparte: »L'aigle avec les couleurs nationales volera de clocher à clocher jusqu'aux tours de Notre-Dame".

De bekwame leermeester, en fijne kunstrechter, die hier het woord voert, is ook een ernstige *paedagoog*; er wordt gespatieerd en gecursiveerd, en voor belangwekkende personen en feiten een vetter letter gebruikt; een minder gebruikelijk of onbekend woord wordt vertaald, zoo noodig verklaard. Hier hebben wij een klein verzoek: zou op bl. 129 een vertaling of verklaring overbodig zijn van »Hetairia" en »Plilikoi", beide politieke partijen onder de leuze van vriend, of broederschap. Ook keuren wij het niet slechts goed, maar loven het, dat sommige benamingen of zelfs historische gezegden in de eigen taal, des noods met vertaling, worden gegeven als: *Sous la Terreur*, *Salle du jeu de paume*, *Una Italia*, *Duppeler schansen*. De groote strooming van het leven is in onze dagen eenmaal *internationaal*, waardoor sommige gezegden of namen overal burgerrecht gekregen hebben; de kunstwereld inzonderheid houdt zich aan vaste benamingen en biedt zelden vertalingen. De les in de geschiedenis leert alzoo ook den jongeling zich te huis gevoelen in een museum of bij voorstellingen van kunst; de les werkt mede om smaak voor het edele en schoone met de liefde voor waarheid en recht in zijn ziel te ontwikkelen.

Nu zouden wij van den schrijver afscheid kunnen nemen

met den groet en wensch: uw werk kome op alle inrichtingen van hooger en middelbaar onderwijs; leere, voede, beschave, de jeugdige geesten van ons vaderland; zie herdruk op herdruk. Doch gaarne gaven wij onzen geachten Schrijver nog eerst in overweging: of bij een volgende uitgave ook Kardinaal Consalvi niet vermeld dient te worden onder de groote diplomaten van het Congres te Weenen: aan zijn tactvol optreden dankt vooral de H. Stoel de teruggave der »Legatiën". Zoo ook, of niet valt aan te teekenen, dat op het Weener-congres reeds in beginsel besloten werd tot de afschaffing der slavernij. Op bl. 115 zijn wij het met den Schrijver eens, dat de Pausen Leo XII en Pius VIII te kortstondig regeerden, om *groote* zaken tot stand te brengen; toch gaf het grootsche jubilé onder den vromen Paus Leo XII een machtigen stoot aan de herleving van den godsdienst in het geschokt Europa; in 1800 was geen jubilé gevierd geworden. Ook kan op deze pagina — met verwijzing tevens naar bladzijde 167, waar van de »*gemengde huwelijken*" in Pruissen spraak is — bij Pius VIII aangeteekend worden diens krachtig schrijven »Litteris alteris abhinc" over de »*gemengde huwelijken*" aan de Bisschoppen der Rijnstreken. Op blz. 307 vinden wij in juiste trekken Leo XIII behandeld; toch zagen wij gaarne een paar Encyclieken met name genoemd, b. v. over Sint Thomas: »Aeterni Patris" en over het Sociale vraagstuk: »Rerum Novarum". Als vriend der historie zien wij een daad van groote wijsheid — ook tot verdediging der H. Kerk van zeer verre strekking — in het openstellen van het Vaticaansch Archief door Leo XIII: deze kroon worde hem om de slapen gedrukt.

Na den schrijver onze hulde gebracht en kleinere opmerkingen, die ons op het gemoed lagen, uitgesproken te hebben, nemen wij afscheid in de hoop spoedig met nieuwe vruchten der studiën van Dr. C. Wilde kennis te mogen maken.

Middelharnis J. H. A. THUS.

Tractatus de Sanctissima Trinitate, auctore ALEXIO MARIA LÉPICIER, *Ord. Serv. B. M. V., in Collegio urbano de propaganda fide theologiae professor.* 8°, 483 pag. Pretium: frs. 7. Paris Lethielleux, 1902.

Dit tractaat *Over de H. Drievuldigheid* vormt een deel der *Institutiones Theologiae dogmaticae ad textum S. Thomae concinnatae*, die de geleerde pater Lépicier voor enkele jaren begonnen is uit te geven, en waarvan vroeger reeds verschenen zijn de verhandelingen *De Deo uno* en *De B. Virgine Maria.*

Men heeft hier een breedvoerig en zeer degelijk leerboek over het aanbiddelijk geheim der H. Drieëenheid. Van alle kanten en in al zijn onderdeelen wordt het leerstuk bezien, zoo helder mogelijk toegelicht, zoo ver mogelijk verklaard. Zeker, ook daarna blijft ten volle het geheim: het is den mensch niet gegeven den afgrond van Gods wezen te peilen. Maar toch de geest smaakt een eigenaardig genot, wanneer hem ontvouwd, wordt in welken zin en waarom woorden en begrippen, aan de geschapen dingen ontleend, worden toegepast op de geheimnis Gods; wanneer hij leert inzien, dat de schijnbare tegenstrijdigheden geen anderen oorsprong hebben dan de gebrekkigheid van onze kennis. Dat is het waarlijk niet te onderschatten belang eener ernstig speculatieve behandeling onzer dogmata. Alleen hij, die aan de hand der groote meesters den hoogen tempel der echte scholastiek wordt binnengeleid, leert inzien, wat een armoedige oppervlakkigheid er ligt in het woord van Strauss: »Wer dass Symbolum *Quicumque* beschworen, der hat die Denkgesetze abgeschworen". Welnu juist de speculatieve theologie is in het boek van pater Lépicier met ware meesterschap en liefdevolle zorg behandeld. De positieve bewijsvoering en het historisch element zijn geenszins verwaarloosd, maar toch niet zóó grondig en nauwgezet bearbeid, als men in een werk van dezen omvang zou mogen verwachten. Ook een alphabetisch register ontbreekt.

v. N.

Theorie en praktijk. Beschouwingen omtrent den tegenwoordigen toestand der nijverheid in Nederland, *door* FELIX DRIESSEN [1]), *directeur der Leidsche Katoenmaatschappij, voorheen De Heyder en Co.*

De vraag, in hoeverre de inhoud dezer brochure beantwoordt aan den titel, dien zij draagt, willen wij laten rusten. Wie daarover meer wil weten, leze de brochure zelf, of anders de inhoudsopgave ervan in het *Katholiek Sociaal Weekblad* van 26 December 1903. Een ding is echter zeker — en het blijkt den lezer reeds spoedig — namelijk: dat het den schrijver van dit vlugschrift geenszins te doen geweest is om ons een diepen blik te gunnen in den toestand van onze hedendaagsche industrie, hoe interessant dit overigens had kunnen zijn; maar veeleer om eens, met speer en bijl gewapend, geducht te velde te trekken tegen de sociale actie van onzen tijd, en vooral tegen die, welke van katholieke zijde gevoerd wordt. Zijn groote grief daartegen is deze, dat de sociale actie uitsluitend geleid wordt door theoretici, die eigenlijk van de praktijk maar veel te weinig of niets weten; en dat dezen wel geheel anders zouden spreken, als zij zelf maar eens fabrikanten waren. Das ist der langen Rede kurzer Sinn.

Vooreerst blijkt hier al aanstonds schrijvers algeheele onbekendheid met de feitelijke waarheid. Mannen als Besouw, wijlen Vlekke en Van Wijck, die toch ook tot de mannen der praktijk mogen gerekend worden, stonden in de voorste gelederen der katholieke actie. De Fransche sociale fabrikant, le bon père Léon Harmel, is ook voor niemand meer een onbekende. En in Duitschland bestaat zelfs sinds ongeveer vijf en twintig jaar (sinds 1881) een tijdschrift, dat zich op sociaal-economisch gebied grooten naam heeft verworven, en dat het orgaan is juist van mannen uit de praktijk, waarvan Franz Brandts, de groot-industrieel van München-Gladbach, de voornaamste is. Men begrijpt, wat ik bedoel: *Arbeiter-*

[1]) Bij vermelding van dit vlugschrift in de Februari-aflevering (bl. 183) is bij vergissing *Victor* Driessen geschreven in plaats van Felix: wij bieden daarvoor onze verontschuldiging aan. (RED.)

wohl, Organ des Verbondes katholischer Industrieller und Arbeiterfreunde. Dat dus ook practici van naam aan de katholieke actie meedoen, valt niet te ontkennen.

Ten tweede wordt den katholieken theoretici in de schoenen geschoven, dat zij de fabrikanten steeds aan het volk voorstellen als »bloedzuigers, die op alle mogelijke wijze trachten hun eigen voordeel te stellen boven dat hunner industrie en van hun arbeiders". Zietdaar een tweede onjuistheid, waaruit duidelijk blijkt, dat de schrijver niet al te zeer op de hoogte is van de sociaal-economische literatuur der katholieken. Anders toch zou hij weten, dat van die zijde juist altijd de klassenstrijd ontkend, en aan de arbeiders geleerd wordt, in den patroon niet te zien den uitzuiger, zooals de socialisten dat beweren. Dat somtijds door die theoretici partij wordt gekozen voor den arbeider en tegen den patroon, wie zal het laken? De schrijver der brochure *Theorie en praktijk* heeft zich toch niet zóó geheel door zijn theorie laten verblinden, dat hij de oogen gesloten heeft voor de praktijk, en beweren wil, dat alle fabrikanten de strikte rechtvaardigheid — om niet eens te spreken van de christelijke liefde — tegenover hunne arbeiders beoefenen? Wanneer hij de grondwet der sociale actie voor geheel de wereld gelezen had, de Encycliek *Rerum novarum* van Leo XIII, dan zou hij toch weten, dat deze ervan overtuigd was, dat tengevolge der liberale theorieën »aan vele arbeiders een slavenjuk is opgelegd", en »dat aan de nooden der lagere klasse spoedig en afdoende moet te hulp gekomen worden".

Welnu, wanneer zelfs de plaatsbekleeder van Jesus Christus op aarde tot sociale actie heeft aangespoord, wanneer ontelbare bisschoppen die actie onder hunne geloovigen met warmte aanbevelen, dan gaat het toch niet aan die zaak voor te stellen als onbesuisd en gevaarlijk in de gevolgen; dan getuigt het toch van weinig praktischen blik om pastoors en kapelaans, meesters in de rechten en schoolmeesters, die zich met die actie inlaten, voor te stellen als »hommels, wezens, die verbazend veel drukte maken en niets uitvoeren om de algemeene welvaart te vergrooten". Wil hij het betreuren, dat

tot nog toe vooral in ons vaderland door industrieelen, door practici, niet genoeg werd meegesproken, dan gaan wij geheel en al met hem accoord. Maar de schuld daarvan ligt bij hen zelf; velen namelijk hebben zich nog niet kunnen ontworstelen aan de oud-liberale theorieën, die gedurende de negentiende eeuw haar hoogtij hebben gevierd, en die — jammer genoeg — ook op katholieken haar invloed hebben doen gelden. En toch, dat liberalisme is door de Kerk even goed veroordeeld als het socialisme.

Op de overige punten, in deze brochure behandeld, gaan wij niet in. Genoeg is daarover reeds elders geschreven. Het dacht ons voldoende, op dit ééne punt — de hoofdzaak van het vlugschrift — met een enkel woord de aandacht te vestigen.

J. D. J. AENGENENT.

P. Luis Coloma's Novellen, met machtiging des auteurs uit het Spaansch vertaald door W. VAN NIEUWENHOFF. Leiden, J. W. van Leeuwen. Tweede herziene druk.

Al hebben de novellen van pater Coloma niet den wereldroem verworven, die aan zijn *Kleinigheden (Aristocraten van Madrid)* ten deel viel, zoo verdienen zij toch ook ten volle gelezen te worden. Er zijn inderdaad juweeltjes van diep gevoel en karakterteekening bij. Sommige dragen te duidelijk misschien hun tendenz ten toon; maar deze pater Jesuïet heeft nooit de leuze *l'art pour l'art* tot de zijne gemaakt. Hij bekent zelf in de voorrede van zijn grooten roman, dat hij schrijft met een doel of strekking, dat hij zijn werk tot voertuig maakt voor zijn denkbeelden, gedachten en beginselen, en een apostolaat er mee vervullen wil. De lezers zijn dus gewaarschuwd. Wie zich door een roman of een novelle niet wil laten stichten of leeren of zelfs bekeeren, late de werken van Coloma ongelezen. Wij haasten ons echter te zeggen, dat zulk één groot ongelijk heeft. Onder deze novellen bevinden zich kleine meesterstukken, die er niets minder om zijn, dat zij ten doel hebben: het echte katholieke geloofsleven te bevorderen, de

deugd te prijzen en de ondeugd of ten minste de onverschilligheid in godsdienstzaken te brandmerken. Worden boeken met een tegenovergestelde bedoeling geschreven, dan niet vaak hemelhoog geprezen — ondanks de strekking?

Dat echter menig verhaal er door gewonnen zou hebben, als de tendenz er niet zoo bovenop had gelegen, geven wij volkomen toe. En de noten, waarin de schrijver verzekert, dat het verhaalde werkelijk gebeurd is, laten ons tamelijk koud.

Het is ons voldoende, dat deze novellen literair waar zijn en ons een duidelijk beeld geven van het Spaansche volks- en familieleven. Vóór alles echter is P. Coloma satirist, en waar hij de geeselroede van den spot zwaait, is hij op zijn best. Geestige zetten, luimige invallen, afgewisseld door teêr gevoel en fraaie beschrijvingen, maken deze bundels tot een lectuur boven hetgeen men gewoonlijk, met zekere geringschatting, uitspanningslectuur gelieft te noemen.

De vertaling is van pater Nieuwenhoff, dus zeer vloeiend en trouw; de beste lof is zeker, dat voor deze vertaalde novellen in betrekkelijk korten tijd een tweede druk is noodig gebleken.

M. S.

Geen dwepen of drijven! Een woord over drankmisbruik, door J. C. VAN DER LOOS. G. Borg, Amsterdam, 1904.

Dit werkje van den Ouderkerkschen Kapelaan verdient zoowel om den inhoud als om de wijze van behandeling waardeering en aanbeveling. Het is geschreven als propagandageschrift tegen het drankmisbruik vooral onder de landarbeiders en platte-lands-werklieden, zonder te eener of te anderer zijde te overdrijven.

Na een korte uitweiding om te betoogen, dat »de werkman ten plattenlande wellicht ten huidigen dage het meest nog ten prooi (is) aan de verderfelijke gevolgen, welke uit maatschappelijke misstanden geboren zijn", wijst hij de werklieden er op, dat zij voor verbetering van hun maatschappelijken toestand moeten beginnen met rouwmoedig de hand in eigen

boezem te steken en de luxe van alcohol-drinken zich te ontzeggen. Daardoor zullen zij zich een niet onaanzienlijk bedrag in het jaar uitsparen en tevens den boer en den werkgever een krachtig wapen ontnemen, waarmede deze alle pogen tot lotsverbetering van den werkman afweren.

Nog andere redenen tot onthouding van alcoholische dranken worden aangevoerd en meer of minder uitvoerig besproken: uitspraken van groote mannen, adviezen van ervaren geneesheeren, statistieken, ten slotte een beroep op de ondervinding.

Hierna zet de schrijver uiteen, welk ons standpunt moet zijn in de drankbestrijding, wat wij hebben te denken over gebruik en onthouding van alcoholische dranken, wat over de wijze, waarop de onthouding beoefend moet worden. Hier vooral komt de waarschuwing tot haar recht: geen dwepen of drijven!

Zeer geleidelijk volgt nu de beantwoording der vraag, wie van een kruisverbond behooren lid te worden en of ook de vrouw in de drankbestrijding een woord heeft mee te spreken.

Ten overvloede worden eindelijk de moeilijkheden uit den weg geruimd, die tegen de drankbestrijding zijn te berde gebracht.

Daar de schrijver volgens eigen getuigenis zijn boekje voornamelijk voor den buitenman geschreven heeft, ben ik zoo vrij hem te verzoeken enkele uitdrukkingen, meer of minder direct aan zijn confraters geadresseerd, alsook een paar latijnsche termen, in een volgende oplage achterwege te laten.

Vervolgens zoude ik hem de vraag ter overweging willen voorstellen, of het voor de meerdere en goedkoopere verspreiding van zijn propaganda-geschrift niet dienstiger ware geweest, alvorens zijn werkje uit te geven, zich in verbinding te stellen met het Secretariaat van *Sobrietas* of met de *St. Willibrordus-Vereeniging?*

Intusschen wensch ik in het belang der goede zaak den schrijver een ruim debiet van zijn zeer prijzenswaardig boekje, vooral onder de landelijke werklieden, van wie zoo velen het stedelijk proletariaat komen vergrooten.

A. J. RUIJTER.

REORGANISATIE DER KAPITALISTISCHE MAATSCHAPPIJ.

De vraag is gesteld, op welke wijze de gapende wonden kunnen geheeld worden, waaraan onze tegenwoordige maatschappij lijdende is. In een vorig opstel [1]) trachtten wij aan te toonen, dat niet het wezen zelf van onze maatschappij verkeerd is, en dat dus het kapitalisme, op zich zelf genomen, recht heeft van bestaan, wat ook de socialisten of andere overdreven hervormers op sociaal gebied daartegen inbrengen. Maar wij ontveinsden niet, dat het kapitalisme, zooals het tegenwoordig bestaat, aanleiding is geworden van de ergste misstanden, en dat het dus eene diep-ingrijpende hervorming ten zeerste behoeft.

Het opstel, dat wij thans plaatsen, bedoelt nu de middelen aan te geven, waardoor onze maatschappij kan worden gered. Gered . . ., want een bestendiging van den tegenwoordigen toestand zou voeren naar den afgrond. Zooals de toestand is, kan hij niet blijven. »Er liegt etwas wahres in der Behauptung der Socialisten, dass wo der Gegenzatz zwischen Kapital und Arbeit in der Weise besteht, wie er heute herrscht, kein Heil zu erwarten ist, und dass alles auf die Lösung des Widerspruches hindrängt, der sich hier ausspricht" [2]). Welnu, twee wegen staan open. De eene voert steil naar beneden, en aan het einde bevindt zich de dwangarbeid en de dwangonteigening in het socialisme of de anarchie. De andere stijgt langzaam opwaarts, en het in de verte wenkende doel toont ons den eerzamen arbeid en het eerzaam bezit [3]).

---

1) *De Katholiek* (November 1903).
2) Weiss: *Sociale Frage*, II, S. 749.
3) Ratzinger: *Die Volkswirtschaft in ihren sittlichen Grundlagen*, S. 249.

Waarom is de toestand onhoudbaar geworden? Niet omdat het kapitalisme niet deugt; maar — en ziehier de eenige, doch alles zeggende reden — omdat het *liberalisme* met zijne verderfelijke principen en consequenties de geheele maatschappij in al haar lagen heeft doordrongen, en een ontbindings- en verrottingsproces heeft doen ontstaan, dat thans na een eeuw reeds zoover is gevorderd, dat menschelijke hulp schier niet voldoende schijnt. »Si Dieu ne répond pas au problème social — zeggen wij Louis Veuillot na — rien n'y répond assez". — Wat heeft dan het liberalisme gedaan! Het heeft de maatschappij ontwricht; het heeft de scharnieren, waarop de verschillende deelen der maatschappij steunden en liepen, losgerukt en weggeworpen. De standen, die in de middeleeuwen de maatschappij vormden en bijeenhielden, moesten verdwijnen. De gilden, die een bolwerk waren voor al hun leden, moesten worden stukgeslagen. Geen banden ook meer voor de macht van het kapitaal. »Pas trop gouverner", luidde het beruchte woord van d'Argenson. En dat woord was het sein tot de algeheele verwording der maatschappij. Het groot-kapitaal, geholpen door de ontdekkingen der afgeloopen eeuw, kon zijn heillooze werking gaan beginnen. Geen banden, die het meer in zijn steeds ontstuimiger vaart belemmerden. En daartegenover stonden de uiteengedreven standen machteloos. De boerenstand miste de kracht om tegen de uitbuiting van den grond post te vatten. De handelsstand kon niet opwerken tegen den reus van het groot-kapitaal. De handwerkersstand zag zich bedreigd door de concurrentie der groot-industrie. De arbeidersstand, die zich tegelijk met de groot-industrie in breede scharen ontwikkelde, stond machteloos tegenover het hartelooze geldkapitaal. Vrijheid, dat was de leuze van het liberalisme. Geen boeien of knellende banden. Concurrentie op groote schaal, dat zou de energie en den werklust van allen prikkelen en doen zwellen Maar men vergat, dat concurrentie met ongelijke wapenen niet meer is concurrentie, maar veeleer een strijd op leven en dood. En de »harmonies économiques", die Frédéric Bastiat in zijn brein ontwikkelde, liepen in de werkelijkheid uit op de vreeselijkste wanorde.

En zoo kwam het, dat het socialisme zijn intrede deed in de maatschappij. Het socialisme heeft veel waars, laten wij het gerust erkennen. Het predikt de solidariteit tegenover de anarchie van het liberalisme. Het socialisme begrijpt, dat een maatschappij, die bestaat uit losse individuen zonder meer, eigenlijk geen maatschappij is; en daarom heeft het terecht de vaan der solidariteit omhoog geheven. En al verwerpen wij nu ook het socialisme als geheel, omdat het de solidariteit zoo ver drijft, dat de individuen geheel en al opgaan in de gemeenschap, tegenover het liberalisme willen wij toch gaarne het goede erin erkennen. Het socialisme is absoluut verwerpelijk. Nog afgezien van de dwalingen op godsdienstig en wijsgeerig gebied, reeds als economisch stelsel alleen zou het de onhoudbaarste tyrannie ten gevolge hebben. Wij eischen voor een ieder op de individueele vrijheid, mits ondergeschikt aan het algemeen welzijn, en alleen in zoover beperkt als het algemeen welzijn dit gebiedend vordert. Maar het liberalisme is nog veel verderfelijker. Het liberalisme is de schuld van den ellendigen toestand, waarin velen — niemand mag het ontkennen, want de tijd, toen men beweerde: »il n'y a pas de question sociale" is reeds lang voorbij — in onze tegenwoordige vrij-concurreerende maatschappij verkeeren. Daarom is het liberalisme de oorzaak van het socialisme. Neem het liberalisme uit de maatschappij weg, en de groote reden, waarom zoo velen met welgevallen naar de socialisten luisteren en ten slotte tot hunne partij overloopen, komt te vervallen.

Het is dan ook mijn innige overtuiging, dat wij, Katholieken, veel meer onzen strijd moeten richten tegen het economisch liberalisme dan tegen het socialisme. Socialisten-bestrijding is goed en hoog noodig zelfs. Maar toch, alle redeneeringen tegen de socialistische dwalingen zullen het gewenschte succes missen, indien practisch de misstanden der liberale economie blijven bestaan, die de socialistische strooming als noodzakelijke reactie hebben doen geboren worden.

Het is de heerlijke taak van het Christendom door strijd het liberalisme uit de maatschappij te verdringen. »De waar-

heid moet opnieuw erkend worden — zegt dr. Jos. Beck [1]) — dat de Verlosser niet alleen voor de individuen maar ook voor de volkeren geleefd, geleerd en geleden heeft; dat het Christendom niet slechts voor het toekomstige leven verlossing brengt, meer ook voor het tegenwoordige een heilaanbrengende kracht bezit". Daartoe moet eerst de overtuiging gevestigd worden, dat eigenlijk het liberalisme de groote vijand is. En die overtuiging heerscht nog lang niet bij alle Christenen. Velen zijn opgevoed in een tijd, waarin het liberalisme oppermachtig was, waarin het ongemerkt invloed uitoefende ook op Katholieken. En vandaar het verschijnsel, dat velen, zoodra zij van een inkrimping hunner vrijheden hooren gewagen, den schrik om het hart voelen slaan, en bevreesd zijn, dat men op die wijze den weg opgaat naar het socialisme. Het is waar »les idées marchent". Wij zijn reeds verder dan voor tien jaren. Men begint eenigszins verzoend te raken met staatsinmenging op economisch gebied. Maar wij zijn nog lang niet waar wij zijn moeten. Nog veel van de onbeperkte vrijheid, die het liberalisme schonk, zal moeten worden ingeboet. Want die vrijheid was slechts een vrijheid voor enkelen, voor de bezitters van het groot-kapitaal; zij werd een slavernij voor duizenden. Het is waar, de christelijke charitas heeft veel smart en ellende gelenigd; zij is als een wakende engel, die olie giet in vele schrijnende wonden. Maar zij alleen zal op den duur niet bij machte zijn om redding aan de kranke maatschappij te brengen. »Alle Freiwilligkeits-Pflaster können die Schäden nicht heilen. Liebe und Almosen können die individuelle Noth lindern, in der groszen sociale Frage wollen sie wenig besagen" [2]).

Het liberale stelsel in de economie, ziedaar dus *de* vijand grooter dan het socialisme. Tegen dien vijand moet worden te velde getrokken, met dicht aaneengesloten gelederen. Maar hoe? Dat is de groote vraag, die ons hier bezig houdt.

Zal verbetering te verkrijgen zijn door sociale wetgeving?

---

1) *Monatschrift für Christl. Sozialreform*, Heft 1 (1904).

2) Hitze: *Kapital und Arbeit*, S. 451.

Men wane het niet. Sociale wetgeving is aanbevelenswaardig en hoog noodig zelfs; doch men verwachte van haar niet de volledige genezing der maatschappij. »Alle Versuche, die sociale Frage einzig durch Gesetze und durch Maszregeln von auszen oder von oben herab zu ordnen, sind barer Zeitverlust. Das ist eben der Grundfehler der meisten neueren Heilungsversuche, und darum haben wir ein so strenges Urtheil wider die modernen Socialgesetzgebungen ausgesprochen, dass sie nach Art oberflächlicher Aerzte mit aüszerlichen Pflastern oder auch mit Radical-kuren in Brennen und Schneiden nur die aüszerlichen Krankheitserscheinungen angreifen, ohne nach innen zu dringen und an die Wurzel zu gehen. Aber wo einmal das Blut krank ist, da helfen keine Salben auf die Haut. Da musz das Blut kurirt werden" [1]).

Sociale wetgeving is niet voldoende; zij tast de ziekte der maatschappij niet in haar wezen aan. Men leze hieromtrent, wat Mr. Aalberse sprak in de Tweede Kamer op 3 December van het vorig jaar [2]).

»Wij zijn voorstanders van sociale wetgeving, om twee hoofdredenen vooral. Vooreerst omdat, tengevolge van de doorwerking der individualistische, anders gezegd: oud-liberale sociaal-economische beginselen, talrijke misstanden en nooden in de samenleving zijn ontstaan, die dringend om leniging vragen, nooden, zoowel van den middenstand als van den arbeidersstand. Dat is de *oogenblikkelijk noodige* sociale wetgeving. Ik noem als voorbeeld arbeidscontract, arbeidsduur, arbeidsvoorwaarden, verzekering tegen de gevolgen van invaliditeit, ziekte, werkeloosheid, verzekering van weduwen, weezen enz.

»Maar vervolgens, wij willen tevens de sociale wetgeving als middel, om onze nog maar al te zeer individualistische naast-elkander-leving te helpen doorgroeien naar een waarachtige samenleving, gebaseerd op de beginselen van het warme sociale christendom, — het christendom dat, door de

---

[1]) Weiss: *Sociale Frage*, S. 538.

[2]) *Handelingen der Staten-generaal*, blz. 618.

erkenning der verhevenheid der menschelijke ziel, de waarde van het individu verhief, — maar tevens, door de erkenning van de door God opgelegde plichten van sociale rechtvaardigheid en christelijke naastenliefde, het luide uitsprak, dat de mensch niet enkel is individu, maar tevens een sociaal wezen" [1]).

Juister en kernachtiger kon het niet gezegd worden. Sociale wetgeving is slechts een middel om een paar stappen vooruit te komen. Vooreerst om de ergste misstanden weg te nemen, door het liberalisme veroorzaakt. En dan komen vooral in aanmerking wetten aangaande het arbeidscontract, waarvan onze minister van Justitie onlangs getuigde »dat het sluiten ervan voor duizenden en duizenden, die op dit oogenblik zijn overgeleverd aan een zeker soort van willekeur, een economische reddingsplank is" [2]); aangaande ziekte- en invaliditeitsverzekering, pensioenregeling enz. Ook is dringend noodig, dat van staatswege scherper toezicht worde uitgeoefend op de naamlooze vennootschappen. En het verheugt ons dan ook ten zeerste, dat Minister Loeff de verklaring heeft afgelegd, dat door hem »de herziening der regeling van de naamlooze vennootschappen met den meesten ernst zal worden ter hand genomen" [3]). Want de macht, die het kapitaal in onze dagen daarin ontwikkelt, zal de grootste rampen over onze maatschappij brengen, als daaraan geen paal en perk gesteld wordt. Wetten tot beteugeling van den woeker en van den hedendaagschen beurszwendel verdienen ten volle toejuiching. Doch men meene niet in al dergelijke wetten een panacee voor onze kranke maatschappij gevonden te hebben. Neen, wij beschouwen met Mr. Aalberse, dat alles op de tweede plaats slechts als een middel om te komen tot een nieuwe christelijke maatschappij, waarin het oude systeem der standen herleven zal. Hier hebben wij het hart der quaestie, die ons bezig houdt, geraakt. De maatschappij moet opnieuw gezet worden in de voegen, die haar weleer, voordat het

[1]) Zie *Kath. Sociaal Weekblad*, blz. 608 (1903).

[2]) *Handelingen der Staten-generaal*, 9 Dec. 1903, blz. 774.

[3]) l. c. blz. 777.

liberalisme heerschte, te zamen hielden. Van een ordelooze massa moet zij worden een organisch geheel. In een woord: het individualisme moet uit de samenleving worden verbannen; het kapitalisme moet worden gebaseerd op christelijken grondslag; het verbroken evenwicht tusschen kapitaal en arbeid moet daardoor worden hersteld; kapitaal en arbeid moeten weer naast elkander komen te staan, terwijl nu het kapitaal den arbeid onder zijn ijzeren vuist naar omlaag drukt. Welnu, de herleving der beroepsstanden is het eenige middel om onze kapitalistische maatschappij te reorganiseeren; zij is de eenige reddingsplank [1]).

Daar zijn er, die als een rilling over zich voelen komen, als zij denken aan de wederinvoering der standen. Zij schuwen voor die »reactionaire" beweging, die in onze »vooruitstrevende" maatschappij een schrille dissonant zou zijn. Het liberalisme beschouwt namelijk het standenwezen als afgedaan, als een verschijnsel, dat alleen recht van bestaan had in vroeger eeuwen. Die houding kan ons niet verwonderen. Het standenwezen toch strijdt geheel en al met het liberale beginsel; want bandelooze concurrentie is een en hetzelfde met de vernietiging der standen. Ons echter is het juist te doen om die bandelooze vrijheid weg te nemen; en om dat te bereiken is de weder-invoering der beroepsstanden het eenige middel. »So lange nicht wieder selbständige Corporationen als das Mark und das Knochengerüste der Gesellschaft eingeführt werden, lässt sich der Ausbeutung und Uebervortheilung der Kleinen kein sicherer Damm entgegensetzen. Dârum sind alle die schönen Worte von Schutz des Schwachen, von Regelung der Concurrenz und von Solidarität leere Worte, wenn sie nicht von einer ganz concreten Gliederung und Ordnung der Stände verstanden werden" [2]).

Men is bevreesd voor reactie. Doch men vergeet, dat wij juist het tegenovergestelde van reactie willen. Wij willen

---

[1]) G. de Pascal: *La question sociale et l'avenir (Association catholique*, 15 Févr. 1904, p. 100).

[2]) Weiss: *Die Sociale Frage*. II, S. 549.

juist de geheele maatschappij, ook de lagere klassen, doen deelen in de zegeningen van onze hedendaagsche cultuur. Wij zijn dus vooruitstrevend, democratisch in merg en been. Doch wij meenen, dat daarvoor noodig is een groote inperking der vrijheid van de tegenwoordige bevoorrechte standen, n.l. van het groot kapitaal. De rechten van den arbeid moeten worden hersteld; doch daartoe moet de alleenheerschappij van het kapitaal worden gebroken. Wil iemand dat reactionair noemen, hij toont daardoor een vreemd begrip van reactie te hebben.

Maar wij moeten toch niet een instituut van vroeger eeuwen onze moderne maatschappij binnenvoeren, meent men; onze tijden verschillen te veel van de middeleeuwen. En daarop antwoord ik met een distinguo. Wilde men de standen en gilden weer op denzelfden voet in het leven roepen als waarop zij vroeger bestonden, dan zou men zich schuldig maken aan een belachelijk anachronisme [1]). Immers, vroeger waren de gilden geheel op godsdienstige basis opgebouwd. Thans echter, nu de eenheid des geloofs verstoord is, zal een positief-godsdienstige basis niet meer mogelijk zijn. Vervolgens, in de middeleeuwen was de economie hoofdzakelijk locaal, en waren dus de gilden locale vereenigingen. In onzen tijd is zij nationaal [2]), en zelfs internationaal, zeker wat betreft den handel en de groot-industrie. Het enge middeleeuwsche keurslijf past dus zeker niet meer voor onze toekomstige standen. Technisch moeten dan ook de moderne standen er anders uitzien dan de middeleeuwsche; maar het princiep van verbinding en vereeniging der verschillende individuen van een zelfden stand is in onzen tijd even goed doorvoerbaar als in vroeger eeuwen, en zeker nog meer noodzakelijk dan toen.

Geven wij eerst een historisch beeld der vroegere beroepsstanden, om daaruit te besluiten, waar wij moeten heen sturen.

* * *

---

[1]) Hitze: *Kapital und Arbeit*, S. 447.

[2]) Treub: *Een drietal hoofdstukken uit de geschiedenis der Staathuishoudkunde*, blz. 29.

Een absoluut volmaakte maatschappij heeft nooit bestaan en zal ook nimmer bestaan. Een onder alle opzichten volmaakte inrichting veronderstelt volmaakte menschen; en de aarde kent die sedert den zondeval niet. De loochenaars van het dogma der erfzonde — hetwelk Pascal zoo juist noemt het onbegrijpelijkste van alle dogma's en tevens het dogma, zonder hetwelk de tegenwoordige toestand van het menschdom onverklaarbaar is — en verder de wel is waar geloovige maar toch in hunne wetenschappelijke werken van dit dogma abstraheerende sociologen moeten allen tot valsche gevolgtrekkingen komen. Zij zullen bij al de scherpte hunner talenten zich ten slotte onbekwaam moeten verklaren [1]), om een soliede verbetering der sociale toestanden door te voeren. Ook in de glansperiode van het middeleeuwsche corporatie-systeem bestond dus zulk een absoluut volmaakte maatschappij niet. Maar de middeleeuwen kenden wel een voor de gegeven omstandigheden zeer goede maatschappij-ordening. Welk aandeel de Kerk heeft gehad in het tot-stand-brengen dier maatschappelijke orde, is bekend. De Kerk leverde al aanstonds het fundament voor de maatschappelijke organisatie, die wij weldra zullen zien opbloeien, nl. het fundament der christelijke moraal, der christelijke solidariteit, steunende op het gebod van naastenliefde en rechtvaardigheid. Bij haar streven ontmoette de Kerk den onbedorven geest der Germaansche volken met hunne van het Romeinsche recht zoo zeer verschillende rechtsideeën, waaruit zich weldra het Christelijk-Germaansche recht zou ontwikkelen. De vruchten van haar streven toonden zich vooral tegen het midden der dertiende eeuw, na het einde der kruistochten. De slavernij was verdwenen. Grond en bodem waren nog wel sterk gebonden, maar de persoonlijkheid was vrij geworden [2]). Alge-

---

[1]) Merkwaardig is, dat zelfs de socialisten, die anders zoo gaarne hoog opgeven van hun toekomstigen heilstaat, erkennen moeten, dat niet alle verlangens van den mensch bevredigd kunnen worden.

[2]) Ratzinger schildert den toestand volgender wijze: »Die Arbeit war organisiert. Jeder fand Schutz in seinem Arbeitsrecht und fand sein Recht auf den Ertrag seiner Arbeit. Seine Beschäftigung war nicht abhängig vor Ueberpro-

meene welstand van alle klassen en standen kenmerkten de toenmalige maatschappij.

Behalve de hoogere en geprivilegieerde standen van clerus en adel bestonden de volgende beroepsstanden: de boerenstand, de handwerkersstand en de handelsstand. Als onderafdeelingen der beroepsstanden verschijnen de genootschappen of corporaties. De beroepsstand was de band der verschillende, tot eenzelfde beroep behoorende gilden, genootschappen corporaties of vereenigingen.

Als eerste, niet alleen kerkelijke maar ook maatschappelijke stand, gold de clerus. De geestelijkheid had namelijk naast haar bovennatuurlijke zending ook een sociale zending in den volsten zin des woords vervuld. Ook op sociaal gebied geldt het woord van Herder: »Ohne die römische Hierarchie wäre Europa wahrscheinlich ein Raub der Despoten, ein Schauplatz ewiger Zwietracht, oder gar eine mongolische Wüste geworden". Voor een groot gedeelte dankt Europa zijn grootsche cultuur aan de geestelijkheid, vooral aan de Benediktijnen [1]).

De adel vormde den tweeden stand. Die plaats had ook die stand verdiend door zijn cultuurarbeid. De Kerk had den adel bekeerd, zijn wilden trots gebogen, hem liefde en barmhartigheid ingeprent, en hem geleerd om in iederen lijfeigene een in Christus gelijken broeder te zien. Al liet de practijk hier en daar te wenschen over, het beginsel was als princiep

---

duktionen, Konjuncturen und Krisen, diesen traurigen Erscheinungen der Wucherströmung der Gegenwart. Keiner war genötigt, auf dem Markt seine Arbeitskraft wie eine Ware loszuschlagen und ansehen zu müssen, wie der Besitzende die Wagschale von Angebot und Nachfrage durch das eherne Gewicht des Kapitals regelmäszig zu seinen Gunsten zum Steigen und Sinken zu bringen vermag. Der Arbeiter war noch seines Lohnes wert und erfreute sich in Kleidung und Nahrung einer gewissen Behäbigkeit" (*Die Volkswirtschaft,* S. 144).

[1]) Over de kloosters schrijft Arnold in zijn *Verfassungsgeschichte der Deutschen Freistädte* (Bd. 2, S. 164): »Ehe es Städte gab, sind die Klöster die ausschlieszlichen Träger der Kultur gewesen. Im innern Deutschlands ist die Christianisierung allein von ihnen ausgegangen, und man darf wohl sagen, dass die Nation alles, was sie geworden, den Klöstern wesentlich mitverdankt: nicht allein die geistige Ausbildung, sondern auch die materielle Entwicklung wurde erst durch sie hervorgerufen".

aanvaard. Zoo ontwikkelde zich tusschen adel en boerenstand een immer beter wordende verhouding.

De boerenstand hangt, wat zijn ontwikkeling betreft, innig met dien van den adel samen. In de 12e eeuw was de afhankelijkheid der hoorige boeren meestal nog slechts een vormelijke in maar weinige gevallen een drukkende. Dr. Jäger schrijft hiervan: »Die Bauern verwalteten ihre Angelegenheiten selbst, besonders bildeten sie vielfach eigene Gerichtsgemeinden. Die Lage der Bauern war in allgemeinen günstig; die Frohnhofgenossenschaft, in welcher die einzelnen Hof- und Hufenbesitzer arbeiteten, gab ihnen eine persönliche Sicherheit, sie wurden allmählig nicht mehr als Sache behandelt. Während im 9 und 10. Jahrhundert die früher freien Bauern zu halbfreien Hintersassen wurden, finden wir im 11 und 12 und auch im 13. Jahrhundert ein ununterbrochene, wenn auch langsame Entwicklung aufwarts, und zwar wirtschaftlich sowohl wie rechtlich" [1]). Bovendien stonden naast de hoorige, maar persoonlijk vrije boeren vele boeren en boerengemeenten, die geheel onafhankelijk waren, zooals J. Janssen meedeelt [2]). Met hunne gelijken vormden de boeren een bond, terwijl dan de gemeente de vereeniging vormde der verschillende hofgenootschappen. Ieder lid was gerechtigd aan de handhaving van vrede en recht deel te nemen, en in alle aangelegenheden der gemeente zijn stem uit te brengen. In haar volle ontwikkeling is echter de organisatie der boeren belemmerd. Tengevolge der economische, godsdienstige en politieke beweging op het einde der middeleeuwen is de volle bevrijding van dien stand tegengehouden. Het is alzoo de taak van den nieuweren tijd gebleven hier opnieuw ter hulp te komen.

De handwerkersstand evenwel geeft het volmaaktste beeld van organisatie te aanschouwen. Ieder handwerk eener gemeente vormde met zijn meesters, gezellen en leerlingen, ja zelfs met hun vrouwen en kinderen, weduwen en dienstboden

---

[1]) Dr. Jäger: *Kurze Geschichte des deutschen Bauernstandes*, S. 9.
[2]) J. Janssen: *Geschichte des deutschen Volkes*, Bd. I.

als het ware ééne familie, die volgens eigen regels leefde. Die vereeniging is het gilde (Zunft, Innung). Aan het hoofd stond de gildemeester met zijn bestuur; hij werd door de meesters van het ambacht uit hun midden gekozen. Het wereldlijke en het godsdienstige element waren in de middeleeuwen steeds nauw aan elkaar verbonden. Ieder gilde vormde dan ook tevens een godsdienstige corporatie of broederschap. Ieder had een eigen schutspatroon, die volgens de geschiedenis of de legende eenmaal hetzelfde vak had uitgeoefend. Deze verbinding van het arbeidsleven met den godsdienst hield het vak in eere, gaf den arbeid wijding en troost [1]). De gilden waren zelfstandige, doch daarom nog niet geheel onafhankelijke corporaties. Zij waren aan de stadsoverheid gehoorzaamheid verschuldigd en moesten van haar de bekrachtiging hunner statuten ontvangen. Bij moeielijkheden tusschen de leden van een gilde, of bij strijd tusschen verschillende corporaties oefende de overheid een soort van scheidsgerecht uit; zij regelde te zamen de arbeidswetgeving en de prijzen der waren. Voor het overige waren de gilden geheel vrij; zij waren autonoom onder schutse en toezicht der overheid. Het gansche bedrijf was door het gilde aan nauwkeurige voorschriften onderworpen. Wie het handwerk niet zelf geleerd had, en daarvan de bewijzen had overgelegd door het afleveren van een proefstuk — het zoogenaamde meesterstuk — mocht geen werkplaats openen, geen gezellen aannemen, of leerlingen aan den arbeid zetten. Reeds daardoor alleen werd het getal der handwerkers zeer doelmatig beperkt; en, wat van bijzondere sociale beteekenis is, de thans zoo smartelijk gevoelde klove tusschen sommige arbeidgevers en arbeidnemers werd niet alleen niet gevoeld, zij was zelfs op den duur niet aanwezig. Want de meester arbeidde zelf met zijn gezellen; dezen stonden meer naast dan onder hem [2]). De leerlingen, wier bekwaamheden nauwkeurig moesten beproefd worden en wier leertijd zorgvuldig bepaald was,

---

1) J. Janssen: *Geschichte des deutschen Volkes*, Bd. I, S. 321.
2) Dr. Rieschl: *Arbeiterfrage und Socialismus*, S. 20.

hadden na afloop van dien tijd het recht om onder de gezellen te worden opgenomen. De gezellen woonden doorgaans in het huis van hun meester, en hadden daar »nicht blosz Wohnung und Kost, sondern auch Feuer, Licht und Wäsche frei, und standen so in einer innigeren Verbindung zur ganzen Familie, als wenn sie auf blosze Geldlöhnung gesetzt gewesen wären [1]). In al het billijke werden zij door het gilde-gerecht beschermd. Vooral sedert de 15e eeuw waren zij nog in afzonderlijke gezellenvereenigingen verbonden, die geheel en al naar het model der gilden ingericht waren.

Evenals de vorming en de verhouding der leerlingen en der gezellen waren ook de andere gemeenschappelijke aangelegenheden, het vak betreffende, door vaste bepalingen geregeld. Janssen schrijft [2]): Niet ieder afzonderlijk, maar het gilde kocht de grondstoffen. Deze werden òf wel op gemeenschappelijke kosten door bijzonder daarmede bekende personen ingekocht, en in gelijke deelen of overeenkomstig ieders behoefte onder de leden verdeeld, òf wel men schonk door vaststelling van bepaalde inkoopsmarkten of door aanwijzing van een gunstigen inkoopstijd aan alle leden de mogelijkheid om hetzelfde materiaal gelijktijdig in te slaan. Ieder gilde was dus tevens een soort van »Rohstoffverein". Ook de omvang der productie werd volgens de beginselen van recht en broederlijkheid bepaald. Ieder meester mocht slechts een vast getal leerlingen en gezellen houden, en mocht hun arbeidskracht niet overmatig gebruiken. Door deze beperking van den omvang der productie alsmede door andere doeltreffende reglementen verhinderde het gilde eenerzijds de ophooping van arbeiders, anderzijds de ophooping van al te groote rijkdommen in de handen van enkelen, en de verarming der massa. De gilden stelden verder met de stadsoverheid de prijzen vast voor de afzonderlijke waren en levensmiddelen, bepaalden plaats, tijd en wijze van verkoop, en controleerden de producten der gildebroeders. Daardoor

---

[1]) J. Janssen: *Gesch. d. D. Volkes*, I, S. 331.
[2]) l. c. S. 322.

beveiligden zij de consumenten tegen bedrog. Zij ondersteunden ook de hulpbehoevende gildegenooten. Uit het vermogen van het gilde werden niet alleen zieken en weduwen geholpen, maar ook voorschotten gegeven aan degenen die zulks noodig hadden. Zoo was het gilde ook een voorschot- en credietbank [1]).

Zeer dikwijls verbonden zich de gilden van verschillende plaatsen met elkander, en zoo ontstonden er bonden, die echter alleen foederatief met elkander samenwerkten. De band, die allen verbond, was het bewustzijn der solidariteit van alle beroepsgenooten, hetwelk niet weinig versterkt werd door den band van het ééne, oude geloof. Zoo waren de gilden, zooals de protestant Otto Glasgau zegt [2]), »kweekplaatsen van gemeenschapszin, van maatschappelijken en zedelijken vooruitgang, waardoor de arbeid geadeld werd".

Naast de gilden der handwerkslieden stonden de koopmansgilden, die zich, wat de hoofdzaken betreft, maar weinig van de eerste onderscheidden; zij bezaten dezelfde corporatierechten, alsmede roerend en onroerend vermogen. Leden dier vereenigingen waren de zelfstandige koop- en handelslieden, alsmede degenen, die tot hunne familie behoorden, de bedienden en de leerlingen. Beoogden de handwerksgilden de bescherming en bevordering van het ambacht, de koopmansgilden hadden ten doel, aan hun leden de grootst mogelijke handelsvoordeelen te bezorgen, en den geheelen handel van een land of den handel van bepaalde waren uitsluitend in handen te krijgen. Zij heetten gilden of hanzen, en organiseerden zich reeds spoedig tot groote landelijke vereenigingen. Zelfs buiten het land vestigden de Duitsche kooplieden hun onderafdeelingen in Londen, Bergen, Brugge enz. Hun vereenigingsplaats was het gildehuis. Uit de verbinding der handelssteden in het noorden van Duitschland land ontwikkelde zich de groote Duitsche Hanze [3]), waartoe

---

1) Janssen: l c. S. 323.
2) O. Glasgau: *Deutsches Handwerk*, S. 16.
3) Hanze = schaar, vereeniging.

de gezamenlijke steden van het noorden tot aan de grenzen van Vlaanderen en het Thuringerwoud behoorden. De Hanze beschermde de koopmansgilden, vermeerderde hun vrijheden, vertegenwoordigde de Duitsche kooplieden in het buitenland, en beveiligde hunne schepen tegen de zeeroovers.

Ziedaar in korte trekken het beeld van de middeleeuwsche, in beroepsstanden en corporaties geordende, maatschappij. De maatschappij bestond niet uit individuen, maar uit standen; de standen waren onderverdeeld in corporaties. De politieke en territoriale begrenzing vonden zij in de gemeenten. In den eenen stand was de organisatie volmaakter en meer systematisch dan in den anderen; maar in elken stand was zij toch goed en natuurlijk, en aan de bestaande tijdsomstandigheden aangepast. Zij was niet een kunstmatig gekweekte plant, maar zij ontkiemde en groeide als een eik met de kracht der natuur, terwijl zij bevochtigd en bedauwd werd door den weldadigen invloed der Kerk. Zij schutte en adelde den arbeid, en verhinderde de opeenhooping van onmetelijke rijkdommen in de handen van enkelen. Zij kweekte en beschermde den middenstand, en droeg door al die maatregelen bij tot de economische en zedelijke welvaart van het volk. De middeleeuwen volgden bij den opbouw der maatschappij de grondstelling, dat de welvaart van een volk niet afhangt van den nationalen rijkdom, maar van de grootst mogelijke verbreiding van den rijkdom over het gansche volk.

Welnu, die ordening der maatschappij *moet* terugkeeren. Zij is het *eenige* middel tot redding der maatschappij. Wij zien daarin de eenige wijze om de grove misbruiken van het kapitalisme te keeren.

* * *

Maar waarom, zal men wellicht vragen, is dan die inrichting der maatschappij afgeschaft? Wanneer werkelijk die middeleeuwsche organisatie zoo zegenrijk was voor allen, waarom heeft men ze dan niet behouden? Ligt niet juist in de afschaffing ervan het duidelijke bewijs, dat zij verderfelijk was?

Wie aldus redeneeren, maken zich schuldig aan dezelfde fout

als onze moderne socialisten bij hun kritiek op het kapitalisme. Dezen zien in onze maatschappij vele misbruiken, en concludeeren dan tot de innerlijke verkeerdheid van den kapitalistischen productievorm. Zoo ook de aanhangers van het liberalisme. Zij wijzen in het gildensysteem, vooral zooals het in de 17de en 18de eeuw bestond, vele misstanden aan, en meenen daardoor het bewijs te hebben geleverd, dat de gilden per se verkeerd waren.

Beginnen wij met Otto Gierke te erkennen, dat de gilden in de 17de en 18de eeuw inderdaad ontzaglijke misbruiken bezaten. »Mehr als irgend ein anderes Institut haben die Zünfte unter Beibehaltung der meisten äuszern Formen im Laufe der Jahrhunderte ihr Wesen gewechselt. Denkt men jetzt bei Nennung ihres Namens nur an die kümmerlichen Reste in der Jetztzeit, an ihre Entartung und ihren Verfall im 17, und 18 Jahrhundert, so sie wie fast alle aus einer groszern Vergangenheit übrig gebliebenen Körperschaften, nur noch der engherzigsten Privilegiensucht, den kleinlichsten Monopoliengeist, der verknöchersten Selbstsucht dienten, — so darf man darüber nicht vergessen, dass von diesem spätern Zerrbilde in allem fast, auszer in Formen und Namen, sich die zur Zeit der mittelalterlichen Städtefreiheit blühenden Zünfte unterschieden" [1]). Dit sta voorop. Maar volgt uit die erkenning, dat de gilden in zich verkeerd waren? Men begrijpt, dat die conclusie veel te wijd is. De hoofdoorzaak van hun verval is vooral hierin gelegen, dat de gildenmeesters in de 17de eeuw er naar streefden van het gilde een monopolie, van den stand een kaste te maken. Men begon iedere redelijke, door de tijdsomstandigheden gevorderde, vermeerdering van het getal der gildegenooten tegen te gaan. Al konden ook door de toeneming der stadsbevolking of door de stijging van den export dertig wolweversmeesters hun brood verdienen, men bleef toch aan het oude getal van vijftien of twintig meesters hangen. Kwam door vertrek of overlijden een plaats vrij, dan liet men het eerst het oog vallen op bloedverwanten, ook al misten dezen de bekwaam-

---

1) O. Gierke: *Deutsche Genossenschaftsrecht*, S. 858.

heid. Vreemdelingen bemoeielijkte men door het opgeven van een uiterst kostbaar, en tevens onverkoopbaar, meesterstuk, waaraan groote sommen gelds en schatten tijds moesten vermorst worden. Dezelfde egoïstische enghartigheid maakte ook, dat goede en doelmatige verbeteringen in de technische hulpmiddelen van het ambacht werden tegengehouden. Vroeger was de concurrentie der gildebroeders in zooverre vrij, dat ieder mocht trachten de beste waren voor den vastgestelden prijs te leveren. Thans werd ook dit onmogelijk gemaakt [1]).

Bovendien begon langzamerhand een scherpe tegenstelling te ontstaan tusschen meesters en gezellen. Vroeger waren ook wel van tijd tot tijd kleine geschillen voorgekomen, maar steeds waren die van geringere beteekenis gebleven. De gezellen vormden namelijk in vroeger eeuwen geen afzonderlijke klasse, die van de klasse der meesters scherp was gescheiden. Want het zekere vooruitzicht der gezellen, dat zij later ook eenmaal meester konden worden, maakte, dat de scheiding tusschen hen en de meesters niet groot was. In de 17de eeuw echter werd dit anders. Den meesten gezellen werd de opklimming tot het meesterschap onmogelijk gemaakt. Men begon hun arbeidstijd te verlengen, en hun slechter loon en kost te verschaffen [2]).

Bij dit innerlijk verval der gilden, dat vooral zijn oorsprong vond in de vermindering van zedelijkheids- en rechtvaardigheidsgevoel in de 17de eeuw, kwamen nog uitwendige oorzaken, van politieken en economischen aard. Op politiek gebied begon zich het staatsabsolutisme baan te breken. Het Christelijk-Germaansche recht werd verdrongen door het Romeinsche recht, dat tengevolge der humanistische stroomingen weer was opgedoken, en dat geen anderen rechtsgrond erkende dan den Staat [3]). Volgens die beginselen was

---

1) Merkwaardig zijn hieromtrent de mededeelingen van J. Janssen in *Gesch. d. deutschen Volkes*, VIII, 78.

2) Pesch: *Liberalismus, Socialismus und christl. Gesellschaftsordnung*, S. 719.

3) Keizer Karel IV wees den oud-Romeinsch gevormden juristen een vaste plaats aan in zijne keizerlijke kanselarij, bediende zich van hen gedurende zijn lange regeering, en stond hun een grooten invloed toe in het staatsbestuur.

de autonomie der middeleeuwsche gilden en standen onbestaanbaar. Het Romeinsche recht kent geen self-government, geen autonome corporaties. Het gevolg was, dat de Staat — en het zijn niet het minst geweest de Fransche koningen, die hierin het voorbeeld gaven; men denke aan Lodewijk XIV — binnendrong in de rechten der gilden. Er ontstond een bureaucratisch régime, dat den doodsteek toebracht aan het gildewezen. Uit de vroeger onafhankelijke gilden ontstonden nu de enghartige en kleinzielige genootschappen, wier gansche economisch streven het monopolie werd. De vrije keuze der hoofden werd belemmerd, en van staatswege verkocht aan den meest biedende. Daardoor moesten de gilden vervallen. »Onder de slagen van de koninklijke macht — zegt Onno Klopp — zonk jaarlijks een overblijfsel der vroegere corperatievrijheid weg in de diepte, het een na het ander". De koning regeerde tot in de werkplaatsen, hem alleen kwam het toe om meesters te maken, zooals een edict van Lodewijk XIV in Maart 1691 luidde. Ook op economisch gebied waren groote veranderingen ingetreden door de ontwikkeling van het wereldverkeer. De gilden weigerden zich aan te passen; zij hielden geen rekening met de eischen van den nieuwen tijd. Dientengevolge ontaardden zij, en werden inderdaad meermalen een stoornis voor den vooruitgang.

Daar kwam de groote revolutie als een triomf der ideeën van het liberalisme en individualisme op het einde der 18de eeuw. Op 27 Augustus 1789 werden de »rechten van den mensch" afgekondigd, en tevens hun sanctionneering: volledig-vrije sociale werkzaamheid. De anarchie deed haar intrede ook op economisch terrein. Volgens den zin der volle gelijkheid van alle individuen predikende menschenrechten waren alle standen en gilden een sociaal en juridisch onding. Logisch volgde dan ook op 17 Maart 1791 de afkondiging der vrijheid op economisch gebied, afschaffing van de gilden. De overige landen van Europa volgden geleidelijk.

* * *

In plaats van maatschappelijke organisatie kwam nu de wanorde, de anarchie. Alle maatschappelijke banden werden verbroken; onbeperkte vrijheid, was de leuze. In plaats van de misstanden, die in de oude maatschappij waren ingeslopen, te herstellen, wierp het liberalisme de geheele *samen*leving omver, maakte ervan een *naast-elkander*-leving van individuen, welke met noodzakelijkheid weldra te aanschouwen gaf een *strijd* van allen tegen allen. »Door de heerschappij van het individualisme — zegt graaf A. de Mun — en door de onbeteugelde concurrentie deed de revolutie een krijg ontstaan op leven en dood. In plaats van den arbeid te organiseeren, schiep zij een chaos. Laisser-faire, laisser-passer, zoo luidde de tooverformule. Maar het is juist die formule, die er toe geleid heeft, dat alle misbruiken van het geweld gesanctionneerd werden; het was een systeem, gebouwd op zelfoverschatting en opstand tegen de wetten Gods. Er is geen moreele band meer, die den eenen mensch beschermt tegenover den anderen, . . ; er is nog slechts ééne wet, de wet der zelfzucht, de wet om rijk te worden". Nu juist een eeuw heeft het liberalisme over de wereld geheerscht. Juist een eeuw hebben de beginselen van vrijheid en ongebondenheid den schepter gezwàaid over het economische leven der volken. Welnu, is nu het lot der volken gelukkiger dan vroeger? Welke zijn de gevolgen geweest van het liberale stelsel?

»Vooreerst — zegt de bekende socioloog Adolf Wagner [1]) — de zegepraal der begaafdere elementen, die echter dikwijls slechts voor den prijs van groot nadeel der groote massa verkregen wordt, en ten slotte uitloopt op het monopolie van eenige weinigen, — juist volgens Darwinistisch recept: the survival of the fittest. Ten tweede: de zegepraal der gewetenlooze elementen, welke de hun gunstige economische verhoudingen tot eigen voordeel uitbuiten zonder te letten op anderen. Ten derde: de zegepraal van de groot-industrie over het klein-bedrijf. Gevolg hiervan is: vermindering der

---

1) A. Wagner: *Allgemeine und theoretische Volksuirtschaftslehre,* I, S. 243.

economisch- en sociaal-zelfstandige personen, groote en schrille ongelijkheid van economischen en socialen welstand, een scherpe tegenstelling van belangen, en een vijandelijke spanning tusschen de burgers van eenzelfde volk".

Voor den boerenstand beteekende de »Freiwirtschaft" van het liberalisme verbrokkeling van vaderlijken grond en erf, toenemende schuldenlast ten gevolge der vrijheid om schulden te maken; woekerachtige uitbuiting; omlaag-drukking van de prijzen der landbouwproducten door den liberalen vrijhandel. M. a. w. overmacht van het mobiele geldkapitaal over het immobiele grondbezit. »Eenmaal in vele streken en landen een halve koning, is tegenwoordig de boer nog slechts een schaduw van zich zelven" [1]). Men heeft namelijk het grondbezit losgemaakt uit de banden, waarin het vroeger gebonden was. Evenals alle andere waren is ook de grond mobiel geworden. Het geldkapitaal kan het koopen en verkoopen naar verkiezing. Het geld moest heerschen over alles. Doch men heeft daarbij vergeten, dat de grond en de bodem geheel iets anders zijn dan een hoed of een ander kleedingstuk. Dit behoort geheel en uitsluitend aan den een of anderen bezitter. Maar de grond heeft beteekenis voor geheel een volk. Al wordt de grond ook bezeten in particulieren eigendom, toch blijft hij van belang voor de geheele natie. In zekeren zin mogen wij het grondbezit beschouwen als een leen, ten dienste der gemeenschap. En daarom heeft geheel een volk er belang bij, dat er een degelijke en gezonde boerenstand besta. Welnu, de boerenstand van onzen tijd is niet gezond; hij lijdt en gaat gedrukt onder zware zorgen. Tengevolge van het liberalisme, dat de oud-Romeinsche rechtsbeginselen omtrent den eigendom heeft overgenomen, is de grond verbrokkeld, gesplitst en met schulden beladen. Het moderne erfrecht maakt, dat de grond voortdurend in meerdere stukken wordt verdeeld, en dat van een krachtigen boerenstand langzamerhand niet veel meer zal overblijven. In den

---

1) Weiss: *Die Sociale Frage*, II. 568.

regel blijft een der kinderen op het vaderlijke erf wonen, maar hij moet dan den anderen erfgenamen in geld hun aandeel uitbetalen. Zoodoende geraakt de grond diep onder de schuld. Niet zelden moet de boer het geld leenen van woekeraars, die hem het bloed uit het lijf persen. Zietdaar. hoe door het liberalisme de boerenstand is gezonken [1]). Daar komt nog bij, dat door de geweldige concurrentie van buitenlandsche landbouwproducten het den boer dikwijls onmogelijk gemaakt wordt, voor zijn eigen voortbrengselen een voldoenden prijs te maken. Velen moeten dan ook hun hoeve verkoopen, en de grond valt in handen van groote geldspeculanten. Freiherr Karel von Vogelsang en anderen hebben daarom reeds lang de noodzakelijkheid eener verbeterde wetgeving voor den boerenstand bepleit [2]). Aan de gelijkstelling van den bodem met andere zaken moet een einde worden gemaakt; en het is een der voornaamste eischen der staatsoverheid die wetgeving ter hand te nemen. Twee zaken vooral zijn noodig: een betere regeling van het erfrecht, waardoor de al te groote versnippering van den bodem verhinderd wordt; en ten tweede doortastende bepalingen aangaande het schuldenwezen, waardoor gedetermineerd wordt, hoe groot en hoedanig de schuldenlast mag zijn, die op grond en bodem rusten kan. Verder behoort de Staat ook krachtig op te treden tegen den blanco-termijnhandel in granen of andere landbouwproducten, waardoor een verderfelijke invloed op de prijzen wordt uitgeoefend, waarvan de omvang als het ware niet te meten is [3]). Het ideaal echter, waarnaar gestreefd moet worden is, dat de boeren zich vereenigen en als beroepsstand worden erkend. De Staat immers alleen zal nooit een volmaakte en afdoende regeling omtrent het erfrecht en de schulden, die op den grond mogen rusten,

---

1) Biederlack: *Die Sociale Frage*, S. 144; *Staatslexikon der Görres-Gesellschaft* i. v. *Bauernstand.*

2) v. Vogelsang: *Nothwendigkeit einer neueren Grundentlastung;* Ratzinger: *Die Erhaltung des Bauernstandes;* v. Hertling: *Naturrecht und Sozialpolitik.*

3) Zie hierover Biederlack: *Die Sociale Frage*, S. 151.

kunnen treffen, als hij niet wordt voorgelicht door den boerenstand zelf. De reden ligt voor de hand.

De toestand der boeren is namelijk niet voor alle streken dezelfde. Een algemeene, voor alle streken gelijke, regeling is daarom niet mogelijk. De eenige weg is dus, dat voor ieder district de boerencorporaties hun belangen bepleiten, en aan haar worde overgelaten te beslissen wat dienstig is. Wat wij dus ook van een diep-ingrijpende wetgeving voor de boeren verwachten, de finale oplossing der agrarische quaestie geeft zij niet. Dit doel zal eerst bereikt worden, als de boerenstand weer volkomen georganiseerd is. »Der Bauernstand muss sich eben selbst retten, aber die Gesetzgebung muss ihm die Organe und die Macht geben. Er wird sich schon einzurichten wissen, wie es seinen Verhältnissen entspricht. Man gebe ihm nur sein Hausrecht wieder, dann wird er sich schon zu schützen wissen gegen den Eindringling von Drauszen — das Kapital — und gegen die Willkür und Sorglosigkeit seiner Glieder" [1]).

Voor den handwerkersstand waren de gevolgen van het liberalisme even verderfelijk als voor den boerenstand. Alle banden werden ook hier verbroken. Eenieder kon zich als meester opwerpen, in welken tak van bedrijf of waar ter stede ook. De leerling is vrij, de gezel is vrij, de geheele verhouding is verlaagd tot een vrij contract. Alle onderscheid tusschen bekwame en onbekwame vakmannen verviel; een meesterproef was niet meer noodig. Alle keuring van waren, alle bepaling van prijzen hield op te bestaan; de deur werd geopend voor allerlei bedrog; de eer van het handwerk ging verloren. De concurrentie met de groot-industrie, die binnen geen grenzen beperkt was, werd vaak een strijd op leven en dood. Het handwerk ontbeerde tegen het groot-kapitaal iederen steun. Wij willen volstrekt niet beweren, dat het noodig is alle concurrentie af te snijden; gaarne erkennen wij zelfs, dat wij de concurrentie niet ontberen kunnen, als prikkeling tot energie en tot goede productie. Maar daarmee is niet gezegd,

---

1) Hitze: *Kapital und Arbeit*, S. 457.

dat de strijd van allen tegen allen, zooals wij dien tegenwoordig aanschouwen, het ideaal is. Neen, tegen de uitbuiting van het handwerk moet gewaakt en gestreden worden met alle kracht, die in ons is. Het behoud van een gezonden middenstand is het leven der natie. De middenstandspolitiek, die in de middeleeuwen haar hoogtij vierde, was de eenig ware en juiste politiek. Want een volk is ongetwijfeld dan het gelukkigst, wanneer het weinig millionairs, maar vele millioenen bezit. Wat baat het, dat de groot-industrie van een land jaarlijks schatten verdient, als de breede massa niet deelt in de zegeningen der productie [1]).

Tegen de concurrentie van de groot-industrie, en vooral ook tegen de onderlinge concurrentie moet de stand der handwerkers zich vereenigen. Zij moeten evenals vroeger erkend worden als beroepsstand, en gezamenlijk voor hun gemeenschappelijke belangen zorgen. »Wir haben Credit-, Consum-, Rohstoffvereine, wir haben Magazingenossenschaften, wir haben Productivassociationen, wir haben Bildungsvereine, wir haben Kranken- und Sterbekassen, wir haben gewerbliche Scheidsgerichte und Fachschulen. Warum so viele Formen, da die eine Innung sie alle in sich aufnehmen kan?" [2]).

Voor de in fabrieken werkende arbeiders werd de economische vrijheid bijzonder rampzalig. Toen de zich ontwikkelende groot-industrie een deel van het handwerk opslokte, en verscheidene handwerkers maakte tot fabrieksarbeiders, was het taak der overheid geweest, voor die nieuwe klasse in de maatschappij nieuwe organisatievormen te zoeken. Maar het liberalisme duldde dit niet. De Manchestersche economie behandelt den arbeid en den arbeider als een koopwaar. De arbeidsmarkt, de »wet" van vraag en aanbod, en geen zedelijke verhouding, is het, die de betrekking tusschen arbeidgevers en arbeidnemers »regelt". De eerste bepaalt geheel alleen en willekeurig den arbeidsduur, het loon, de inrichting van

---

[1]) In *Rerum novarum* noemt Leo XIII als het hoofdeuvel van onzen tijd: »divitiarum in exiguo numero affluentia, in multitudine inopia": »opeenhooping van rijkdom in de handen van weinigen, gebrek bij de menigte".

[2]) Hitze: l.c. S. 475.

het bedrijf, den prijs van het fabrikaat enz. Dat is het onbeperkte absolutisme, van staatkundig op economisch terrein overgebracht. Wij behoeven den toestand niet verder te schetsen. Het is tegenwoordig voldoende bekend, tot wat ellende in de arbeiderswereld het liberalisme heeft aanleiding gegeven. De geschiedenis kent gruwelijke oorlogen en rooftochten, die bergen van lijken opstapelden. Maar degenen, die als offers gevallen zijn van het onmeedoogende economische stelsel der laatste eeuw, zijn ontelbaar [1]).

Slechts één stand en één economische factor trokken van de liberale stellingen voordeel, namelijk de groothandel en de beurzen; de beurzen, d. w. z. die economische instellingen, wier oogst niet binnen afgebakende velden, maar op onbegrensde vlakten bloeit. De wereldhandel, de groote beurzen-instituten van den modernen tijd, de ophooping van reuzenvermogens waren slechts mogelijk in ons liberale tijdvak. Want het geld heeft om te heerschen absolute bewegelijkheid noodig, het roept om onbeperkte vrijheid. Het liberalisme schonk die vrijheid; en daarom is het geld, het mobiele kapitaal, aan het liberalisme onuitsprekelijken dank verschuldigd. Liberalisme en beurzen zijn, als oorzaak en gevolg, correspondeerende begrippen. »Alles, was es für die liberale Gesellschaft Hohes und Heiliges gibt, vereinigt sich an der Börse. Da ist nicht das Altar des unbekannten Gottes, den Paulus in Athen fand, sondern der nun glücklich bekannt gewordene und offenbare Gott selbst, strahlend im Glanze der edlen Metalle, rund wie die Welt. Von da geht Licht und Wärme aus, Sonnenschein und Regen, Hagel und Donnerwetter, und der Ausdruck dieser neuen Weltregierung sind die Course" [2]). Geld is de koning van onzen tijd. Zijn rijk strekt zich uit, overal waar arbeiders waren voortbrengen en de ethiek eener sociale ordening verbroken is. Zijn tempel is de beurs, welke gesierd is met de immuniteit en alle andere rechten eener koninklijke vrijheid.

* * *

1) *Stimmen aus M. Laach*, XLIX, 359.

2) C. Frantz: *Kritik aller Parteien*, S. 77.

Zietdaar de verderfelijke gevolgen van de liberale vrijheid der laatste eeuw. Die toestand eischt dringend verbetering; en zooals wij reeds zeiden, het eenige middel daartoe is een nieuwe organisatie der maatschappij volgens beroepsstanden. Wij herhalen het: sociale wetgeving voor de arbeiders, voor den boerenstand, voor den handeldrijvenden en industrieelen middenstand juichen wij van ganscher harte toe; zij geeft ons echter niet alles, zij is slechts een schrede op den goeden weg. Zij kan slechts dienen om het meest-schreeuwende onrecht te breidelen, en den weg te banen naar standenordening. Bij alle sociale wetgeving blijft de maatschappij individualistisch, en zij moet worden organisch. Het individualisme beschouwt alle leden der maatschappij als »burgers", en . . . eigenlijk bestaan die niet. Er bestaan eigenlijk alleen boeren, handwerkslieden, arbeiders, industrieelen enz. In een tijd van patriottisch enthousiasme, wanneer het een oorlog of een overwinning op buitenlandsche vijanden betreft, dan, ja dan vergeet de landbouwer dat hij landbouwer, de arbeider dat hij arbeider, de schacherjood misschien dat hij schacherjood is; dan voelen allen zich soldaten, »burgers", dan kan men bij den algemeenen jubel de belangen van zijn stand vergeten. Maar dat zijn toch niet de normale verhoudingen, die den doorslag geven. Spoedig verdwijnt het enthousiasme, en laten zich weder de eischen van het werkelijke leven gelden [1]). Neen, de maatschappij bestaat niet uit individuen, die los naast elkander staan; zij is niet een zandhoop, bestaande uit louter zandkorrels zonder samenhang. Zij is een levend organisme, waarin de verschillende beroepsstanden verschillende functies hebben uit te oefenen. Dan eerst kan er sprake zijn van een »maatschappij", als die verschillende geledingen geordend zijn, ieder met eigen rechten. Daar moet het dus heen. De alleenheerschappij van het kapitaal moet gebroken; de zelfstandigheid van alle standen moet in eere hersteld. Het liberalisme beschouwt het standenwezen als afgedaan; en toch — het is noodzakelijk. Noodzakelijk, want in plaats

---

[1]) Hitze: *Kapital und Arbeit*, S, 410.

daarvan is gekomen een klasse-heerschappij, zoo drukkend dat de toestand onhoudbaar is [1]).

Of wij dan van de wederinvoering der standen en gilden alle heil verwachten? Ongetwijfeld neen. Ook onder de oude gilden kwamen misbruiken en misstanden voor, zelfs in het bloeitijdperk. Doch niemand zal zich daarover verwonderen, als men kent de menschelijke natuur. Men moet echter steeds eene instelling wel onderscheiden van het misbruik, dat er door menschelijke hartstochten van gemaakt kan worden. De idee der gilden was grootsch, edel, weldadig, zoo als nauwelijks een economische instelling geweest is. Doch een absoluut verweermiddel tegen misstanden was zij niet. Zoo zullen ook, wanneer eenmaal de standen in onze maatschappij herleven, onvolmaaktheden blijven. Tegen onrechtvaardigheden van het individu bestaat geen enkel recept, dat onfeilbaar werkt, dan alleen de innige overtuiging van een geloovig hart, dat in alles God voor oogen heeft [2]). Maar niettegenstaande dat alles blijft eene ordening volgens beroepstanden de eenige wijze, waarop een gelukkige samenleving mogelijk is.

Zullen wij spoedig dat ideaal bereiken? De toekomst is ons natuurlijk verborgen. Maar dit is zeker, dat wij ons bevinden op den goeden weg, n.l. op den weg van het vereenigingsleven. Zelfs het liberalisme heeft ingezien, dat een absoluut individualisme onmogelijk was; en vandaar dat Schulze-Delitzsch zelf een krachtigen stoot gaf aan het vereenigingswezen der arbeiders, hoe inconsequent dat ook volgens zijn systeem was [3]). En vooral sinds Leo XIII de kreet, om

---

1) »Der Liberalismus mit seinen Phrasen von Freiheit und Gleichheit bezeichnet die Periode argster Klassenherschaft. Selbt gesetzlich kam dieselbe zum Ausdruck in seinem Censuswahlsystem, das er auch heute noch zäher wie jemals festhält. Was er Neues gebracht hat, ist, dass er blosz zwei Stände kennt: Reiche und Arme, dass er an die Stelle der Stände die Klasse gesetzt hat. Das Volk ist eben kein Abstractum, keine blosze Zusammenfassung von gleichen Individuen, und sobald das Volk concret wird, handeln soll, theilt es sich auch sofort in seinen Anschauungen, Bestrebungen, und anstatt der Gleichheit erscheint die Ungleichheit". Hitze, l. c. S. 400; vgl. Pesch, l. c. S. 548.

2) Weiss: *Sociale Frage*, II, S. 549.

3) V. Ketteler: *De arbeidersquaestie en het Christendom*, blz. 42.

de oude beroepsstanden in de maatschappij te herstellen, deed hooren, is het vereenigingsleven onder de Katholieken sterk vooruitgegaan. De boeren vereenigen zich in boerenbonden, de arbeiders in vakvereenigingen, de handeldrijvende middenstand in hanzen. Dat is de goede weg, doch dat is op verre na nog niet het einddoel. Die vereenigingen zijn volstrekt nog niet de standen, die wij begeeren. Zij zijn nog slechts vrije corporaties, gebaseerd op vrije overeenkomst, zonder dat zij nog het recht hebben op de vakgenooten dwingend gezag te kunnen uitoefenen. Omdat daaraan nog een obligatorisch en waarachtig corporatief karakter ontbreekt, zullen zij steeds slechts een gedeelte, onder de gunstigste omstandigheden het grootste deel, eener bepaalde beroepsklasse omvatten; kunnen zij wel is waar een grooten, maar toch steeds slechts een voorbereidenden invloed uitoefenen. Zij kunnen beschouwd worden als overgangsfactor, niet als laatste doel: »Wir wollen öffentliche Korporationen, nicht Vereine", zegt Hitze [1]). Allen uit eenzelfden stand moeten met elkaar verbonden worden, wil de maatschappij waarlijk hervormd kunnen heeten. Vrije vereenigingen, zooals nu bestaan, kunnen nuttig zijn — van haar kan bijv. een krachtige beweging uitgaan tot bevordering der noodzakelijke sociale wetgeving — maar tegenover de algemeene vrijheid vermogen zij op den duur niet veel. Vooreerst is noodig, dat alle leden van een stand tot de corporatie zijn toegetreden; vervolgens — en dit is de groote zaak, waar het op aankomt — moeten zij als beroepsstanden door den Staat erkend zijn, en toegerust met de noodige rechten om zoowel naar binnen als naar buiten te kunnen optreden; ten slotte moet iedere stand bij de regeering zijn vertegenwoordigers bezitten.

Vooreerst komen wij hier te staan voor het vraagstuk der verplichte toetreding. Heeft de Staat het recht de burgers te dwingen lid te worden van een beroeps-corporatie. Een punt, waarover reeds veel gestreden is onder de Katholieken. Onder de principieele tegenstanders zijn vooral bekend baron von

---

[1]) Hitze: *Kapital und Arbeit*, S. 473.

Hertling[1]), en de onder een pseudoniem zich verbergende Dr. Albertus[2]). Toch mogen wij op dit oogenblik met Kienböck zeggen, dat de strijd ten gunste der obligatorische toetreding is beslist: »Der Streit um die natürliche Zulässigkeit der Zwangsgenossenschaft, der noch vor zwei Jahrzehnten Männer wie Hertling auf Seiten der Gegner des staatlichen Zwanges fand, ist heute zu Gunsten des Prinzips der obligatorischen Genossenschaft ausgefochten. Ich möchte betonen, dass wir allen Grund haben, an diesen Prinzip unerschütterfest zu halten"[3]).

In Frankrijk zijn de groote voorvechters der verplichte toetreding markies La Tour-du-Pin, en Henri Lorin. Deze laatste verklaart in een studie, die werd aangeboden aan het internationaal congres te Freiburg in October 1903[4]): »De beginselen, die ons leiden, hebben ons er toe gebracht om tot ons einddoel te nemen de verplichte ordening der beroepen". Ook graaf A. de Mun is principieel voorstander, ofschoon hij om practische bezwaren de voorkeur zou willen geven aan vrije toetreding. Hij vreest n.l. dat dwang-corporaties gemakkelijk een administratief karakter zullen aannemen en staatsinstrumenten zullen worden; bovendien acht hij dwang ontijdig wegens het verschil van godsdienst in onze dagen. Bisschop von Ketteler sprak zich reeds veertig jaar geleden ten gunste der obligatorische toetreding uit[5]). Ook de geheele Oostenrijksche school, wier stichter is de bekende Freiherr K. von Vogelsang, behoort tot de vurige voorstanders. Men sla slechts de *Sociale Frage* van prof. A. M. Weiss op, om zich hiervan te overtuigen. Dr. L. Windhorst verklaarde op den Katholiekendag te Düsseldorf in 1883, dat hij den dag zou zegenen, waarop de obligatorische corporaties zouden worden ingevoerd[5]). Ook graaf Ferd. v. Galen uitte bij diezelfde ge-

---

1) V. Hertling: *Aufsätze und Reden*, S 56.

2) Dr. Albertus: *Ueber die Nothlage des Handwerks*, S. 35.

3) Zie Norikus: *Die Organisation der Gesellschaft*, S. 143.

4) Deze studie werd opgenomen in *Rivista internazionale di scienze sociali* Januari 1904, p. 10.

5) Zie Pesch: *Liberalismus, Socialismus und Christl. Gesellschaftsordung*, S. 557

legenheid hetzelfde gevoelen. Natuurlijk — aldus omschreef hij zijne meening — bedoelde hij niet, dat de Staat onmiddelijk bij alle beroepsstanden, alleen door wetgeving, tot obligatorische toetreding zou moeten overgaan; eerst moest in den boezem van het volk zelf de overtuiging gevestigd worden, dat toetreding noodzakelijk is, totdat eindelijk de wetgeving aan die overtuiging kracht zou kunnen bijzetten [1]). Evenzoo neemt Fr. Hitze met groote beslistheid stelling ten gunste van den staatsdwang op verschillende plaatsen in zijn voortreffelijk werk *Kapital und Arbeit;* zoo ook E. Jäger [2]) en P. Oberdörffer [3]). De bekende pater V. Cathrein antwoordt op de vraag, of de Staat daartoe het recht heeft: »Das der Staat zu einer solchen Maszregel berechtigt sei, scheint uns unzweifelhaft. Denn dieselbe ist zur Erhaltung eines zahlreichen und wichtigen Standes der Gesellschaft nothwendig und wird von der groszen Mehrheit der Angehörigen desselben dringend gefordert" [4]). Hij spreekt hier speciaal van den handwerkersstand. Professor Toniolo in Italië geeft het middel aan tegen het gevaar, dat uit verplichte toetreding tot een beroepsstand zou kunnen geboren worden in onze dagen, nu de eenheid van godsdienst verloren is. »Het zou mogelijk zijn — zoo schrijft hij [5]) —, dat de beroepsvereeniging in een plaats, waar het socialisme de overhand heeft, de arbeiders van een verschillend politiek, moraal en godsdienstig program opslokte". Daartegen acht hij het noodig, dat in iedere plaats verschillende beroepsvereenigingen kunnen opgericht worden van verschillende kleur en richting.

»Indien dan de staat eischte, dat de werklieden niet geisoleerd buiten den band der corporaties mochten blijven, maar dat zij, om beter hun rechten en belangen te kunnen behartigen, deel moesten uitmaken van de een of andere beroepsvereeniging, dan zou de dwang onvoelbaar worden

---

1) Pesch: l. c., S. 567.
2) E. Jäger: *Die Handwerkerfrage,* I. 139.
3) *Kölner Correspondenz,* 1894.
4) Cathrein: *Moralphilosophie,* II, 603.
5) *Rivista Internazionale,* 1904, p. 36, 37.

en waarschijnlijk tot algemeen welzijn strekken, zonder dat iemand eenig offer behoefde te brengen" [1]). In dat geval zou de organische eenheid van den stand ontstaan uit de verbinding der verschillende vereenigingen, die voor iederen tak van industrie op een bepaalde plaats bestaan; b.v. van de liberale, socialistische, katholieke en andere groepen van een plaats. Dan moet tusschen die groepen gemeenschappelijk overleg plaats hebben, waarbij ten slotte het proportioneel stemrecht zou hebben te beslissen [2]). Een dergelijke oplossing van Toniolo schijnt in onze dagen een noodzakelijkheid, indien men de beroepsstanden niet wil doen ontaarden in een ontzettende tyrannie. Men verlieze niet uit het oog, dat, zoolang de maatschappij niet geheel op christelijken bodem staat, de ordening naar beroepsstanden slechts stukwerk zal blijven. De ideale beroepsorganisatie veronderstelt geloofseenheid, zooals de middeleeuwen die kenden. Zonder dat kunnen de georganiseerde standen nooit dat worden, wat zij vroeger waren. Wil de maatschappij volkomen genezen, dan moet zij eerst terugkeeren tot Jesus Christus. Deze terugkeer zullen misschien onze nakomelingen aanschouwen, wanneer de zon der waarheid het ijs der anti-katholieke vooroordeelen zal hebben doen smelten; voor het tegenwoordige en den eerstkomenden tijd is de geloofseenheid verloren, en laat zich het ideaal der op die eenheid gebouwde organisatie niet verwezenlijken. Het zou echter onverstandig zijn, om, nu de ideale toestand niet bereikbaar is, ook het goede en noodzakelijke niet na te streven. En daarom lijkt ons de oplossing van Toniolo zeer aanbevelenswaardig. Bovendien, is het niet waarschijnlijk, dat juist door de verwerkelijking van hetgeen nu reeds bereikbaar is de christelijke principen langzamerhand zullen doordringen? »Wir möchten das corporative Prinzip an Stelle des Egoismus setzen, und erblicken in dieser Zurückdrängung des Egoïsmus schon an sich ein Gewinn für das Christenthum" [3]).

---

1) *Rivista internazionale*, 1904, p. 38.

2) *Rivista*, l. c.

3) Hitze: *Kapital und Arbeit*, S. 571.

Alle leden van een stand moeten dus tot een corporatie toetreden. Doch dat is niet genoeg. De stand moet dan verder door den Staat voorzien worden van een officieel karakter, d. w. z. iedere beroepsstand moet door den Staat erkend worden als een officieel lichaam, dat toegerust is met de macht om de leden te verplichten door statuten en voorschriften, en ook naar buiten zelfstandig te kunnen optreden. Dat is het eigenlijke ideaal, waarnaar wij moeten streven. Onze tegenwoordige bonden en vereenigingen zijn lang nog niet wat zij moeten worden. Het zijn nog slechts vrije corporaties, die volstrekt geen bindende kracht bezitten voor alle vakgenooten. Zij moeten echter worden zoodanige corporatieve lichamen, dat zij uit naam van alle leden verbintenissen en contracten kunnen aangaan met de overige standen, en tevens hun leden verplichtingen kunnen opleggen, zooals weleer de oude gilden. Dan eerst is er sprake van eigenlijke beroepsstanden, dan eerst is de Staat een levend organisme. Dan eerst zal voor goed een einde komen aan de misstanden van het kapitalisme. De onbeperkte vrijheid, die thans heerschende is op economisch gebied, zal dan eerst kunnen gebreideld heeten. Niet meer het belang van den eenling, zonder te letten op de belangen van anderen, zal dan de drijfveer zijn van alle handelen, maar het belang van den geheelen stand. Niet meer zal dan worden gevraagd, hoe ieder voor zich den grootsten rijkdom zal verkrijgen, maar hoe de geheele stand zal worden gebaat. Het liberalisme der laatste eeuw kende slechts het belang der afzonderlijke individuen; maar de ondervinding van honderd jaren heeft geleerd, waartoe dit heeft geleid. Wij moeten terug naar het princiep der vroegere corporaties. De liberale, anarchistische vrijheid moet verbannen. Alleen de nieuwe beroepsstanden vermogen dit te doen. Die overgang zal gepaard gaan met de opoffering van vele vrijheden. Maar men bedenke, dat de vrijheid van den eenling een ramp wordt voor het geheel, als die vrijheid zonder banden is.

Wij onderschrijven dus van ganscher harte, wat onze katholieke naburen reeds op verschillende Katholiekendagen (München

1876, Düsseldorf 1883, Augsburg 1884, Keulen 1894) hebben uitgesproken: Die Gesellschaft musz nach Berufsständen auf christlicher Grundlage korporativ organisirt werden in einer den gesellschaftlichen und wirtschaftlichen Verhältnissen der Gegenwart angepassten Form" [1]). Ook Paus Leo XIII stelde denzelfden eisch in zijne encyclieken *Humanum genus* en *Rerum novarum.* De taak dier corporaties zal zijn: ieder lid te beschermen in goede en in kwade dagen. Zij moeten zorg dragen voor een rechtvaardig loon, en den arbeidsduur regelen. Zij moeten de afhankelijke arbeiders beschutten voor uitbuiting hunner arbeidskracht, zij moeten de zelfstandige personen beschermen tegen vreemde concurrentie. Zij moeten aan allen een geordend familieleven mogelijk maken, en de maatschappij beveiligen tegen bedriegerijen hunner onderhoorigen. Zij moeten de dragers worden van de verzekeringsinstituten, die thans van staatswege georganiseerd zijn, in zooverre die dan nog noodig zullen blijven. Zij moeten de productie verlichten door algemeene invoering der moderne technische verbeteringen. Zij moeten de verhouding regelen van productie en afname. Het groote gebied van de prijsregeling, van het handelsverkeer, en de tallooze functies van het economische leven in productie, verdeeling en consumptie der goederen moet onder hunne macht komen. In één woord, de beroepscorporaties moeten weder orde en planmatigheid brengen in de chaos van ons economisch leven. Onze maatschappij lijdt n.l. op het oogenblik aan twee fundamentale fouten: »Sie ist erstens unpersönlich, deshalb zu mechanisch und tyrannisch in der Leitung der Production und ungerecht in der Vertheilung. Sie ist zweitens zu zersplittert, entbehrt des einheitlichen Plan's. In der Leitung der Production wie der Vertheilung ist sie deshalb unter öffentliche Controlle zu stellen; und in Bezug auf die einheitliche Zusammenfassung der verschiedenen, arbeitstheiligen Productionskörper musz eine Ergänzung resp. Fortführung der Ordnung stattfinden, zur Verhinderung der

---

1) Zie *Verhandlungen der 50 Generalversammlung der Katholiken Deutschlands 1903*, redevoering van Landsgerichtsrat Gröber, S. 296.

Ueber- wie der Unterproduction, wie auch zur Wahrung einer gerechten Vertheilung. Es musz wieder regiert werden, auch in das Erwerbsleben, in die gesellschaftlichen Verhältnisse hinein" [1]).

Ten laatste — wanneer de beroepsstanden aldus zijn gevormd, en van een officieel publiek-rechtelijk karakter voorzien, dan is een laatste schrede de politieke vertegenwoordiging dier standen bij de regeering; wat de Duitschers noemen »die berufsständliche Interessenvertretung". Ziedaar, wat de kroon zal zetten op het werk der maatschappelijke organisatie. »L'organisation professionnelle — zegt A. de Mun [2]) — pour laquelle nous demandons la liberté la plus large, donnera le moyen d'assurer la réprésentation publique du travail dans les corps élus de la nation". Want de volksvertegenwoordiging zooals zij thans bestaat, is niets dan een fictie, evenals het tegenwoordige begrip van het »volk" hoogst onbestemd is. Terwijl het volk in de vroegere eeuwen niets anders was dan de verbinding der in corporaties gesplitste standen, dus de eigenlijke gemeenschap, is het moderne volk in den liberalen staat slechts het *getal* der staatsburgers, het getal der rechtssubjecten; derhalve geen reëel, maar een gedacht ding. Welnu, wij willen werkelijkheid, en die werkelijkheid dat zijn de standen. Slechts de standen, en niet het volk als zoodanig, nog minder de politieke partijen, kunnen met den Staat in organische verbinding worden gebracht. De Staat moet rusten op het volk; en het volk splitst zich in beroepen, volgens welke er slechts landbouwers, handwerkslieden, kooplieden, geleerden, arbeiders enz. bestaan. Staatsburgers zonder meer zijn er in de werkelijkheid niet, zooals wij boven reeds opmerkten; en daarom is onze volksvertegenwoordiging, die niets anders dan de burgers zonder meer wil representeeren, een dwaasheid, een onding.

Beschouwt men de tegenwoordige parlementen, dan schijnt

---

1) Hitze: *Kapital und Arbeit*, S. 392.

2) *Discours, prononcé à Saint-Etienne*, 18 décembre 1892; vgl. *Annuaire-Almanach de l'Action populaire* 1904, p. 7.

het, alsof het volk niet uit handwerkslieden, kooplieden en landbouwers bestaat, maar uit conservatieven, liberalen, democraten enz.; want de heele vertegenwoordiging steunt feitelijk op de partijen. De zinledigheid van een zoodanige vertegenwoordiging springt ieder in het oog. De Staat kan niet leven van conservatisme of liberalisme. De afgevaardigden kunnen conservatief of liberaal zijn; dat is hun zaak. Dat zal in politieke vraagstukken hun persoonlijke verhouding regelen; maar dat kan toch niet een grondslag zijn voor publiekrechtelijke instituten, die ten doel moeten hebben, niet om de een of andere partij den voorrang te bezorgen, maar veelmeer om de welvaart der maatschappij te verzekeren boven alle partijen uit, evenals de zon schijnt over de geheele wereld. Ten opzichte der politieke groepen in de parlementen merkt pater Weiss op: »Niemand dacht aan den voorrang van politieke partijen, zoolang een ieder zijn rechten door de gilden en de standen verzekerd wist. De politieke partijen zullen dan ook aanstonds hare beteekenis verliezen, en het volk zal van het terroristische juk, van den vloek der verdeeldheid en voortdurende onrust bevrijd worden, als er weer vaste corporaties zijn". Standen derhalve, en niet partijen, moeten de basis worden der toekomstige parlementen, Het liberale constitutionalisme, dat alleen gelijke staatsburgers kent, zal daardoor komen te vervallen. De standen zullen het volk vertegenwoordigen en bij de wetgeving medespreken. Zoodanige vertegenwoordiging vormt den keten, die het volk verbindt met den Staat. Wij willen een ware volksvertegenwoordiging, zulk een, waarbij eenieder kan meespreken en ieder vertegenwoordigd is. Het is een onweerspreekbaar feit, dat bij de tegenwoordige verkiezingen volgens politieke partijen de man uit het volk zich door den meest gewiksten spreker gemakkelijk laat meesleepen. Wanneer het voortaan evenwel zal gaan gelden de belangen van zijn stand, dan zal hij met scherpen blik de beste zaakkundigen weten te treffen. Dat zal des te gemakkelijker het geval zijn, omdat de kiezer in zijn eigen omgeving de afgevaardigden zal te kiezen hebben. Wij stellen ons nl. den georganiseerden beroepsstand voor als gesplitst in hiërarchisch

onder elkander staande corporaties tot aan lokale vereenigingen toe, die hun vertegenwoordigers bezitten in gemeenteraden, provinciale en generale staten. Zulk een vertegenwoordiging zal ook niet een eenzijdige belangenvertegenwoordiging zijn, daar door de corporatie de gemeenschapszin, de belangstelling voor den ganschen stand, opgewekt en gevoed zal worden.

* * *

Dat is de opvatting, die wij hebben, van de richting, die door onze sociaal-economen en sociaal-politici moet worden gevolgd, om de rampzalige uitwassen van het kapitalisme uit de maatschappij te verwijderen. Nog eens willen wij het herhalen: niet de kapitalistische productiewijze is in zich verkeerd, maar wel de vorm, waarin zij tegenwoordig gebracht is door het liberalisme, en tengevolge waarvan het kapitaal de hoofdrol speelt bij de voortbrenging en de verdeeling der goederen. Dat liberalisme is dus de vijand, meer nog dan het socialisme. Dat liberalisme moet bestreden; en het machtigste wapen daartoe is het aankweeken van gemeenschaps- en vereenigingszin bij de verschillende beroepen, opdat later daaruit de organisatie der standen zal kunnen voltooid worden. Dan zal de klove tusschen kapitaal en arbeid, door het liberalisme gebracht, verdwijnen. Dan zal weer een sterke middenstand in de maatschappij herleven. Zonder een sterken middenstand is er geen algemeene volkswelvaart. De Kerk heeft daarom ten allen tijde een middenstandspolitiek gedreven en begunstigd.

Ten slotte nog dit. Het gebouw, dat in onze verbeelding oprijst, wanneer wij denken aan de herleving der beroepsstanden, behoeft een ondergrond; en die ondergrond is het geloof aan God, en aan den Zaligmaker der wereld. En wanneer die ondergrond blijft ontbreken, wanneer de maatschappij God blijft verbannen zooals zij dat reeds eene eeuw gedaan heeft, zal steeds de basis waarop de maatschaappij rust, wankelend zijn. De omverwerping der georganiseerde

maatschappij is begonnen met de proclameering der rechten van den mensch. De herleving der organisatie moet beginnen met de afkondigiging der rechten van God. Daarom moet met de hernieuwing van het vereenigingsleven de hernieuwing der christelijke beginselen worden ter hand genomen. Dan alleen zal de redding der maatschappij volkomen zijn.

Hageveld. J. D. J. AENGENENT.

HET RAADSEL DES LEVENS.

(Vervolg van bl. 115 vv.).

II.

De uiterlijke gedaante zoowel als de chemische en morphologische samenstelling der cellen zijn, ofschoon belangwekkend, van ondergeschikt belang voor de leer van het leven. Het kenmerkende van het leven is de beweging.

»De cel is werkzaam, zij voedt zich, zij deelt zich. Deze drie wezenlijke functies, waarvan de andere slechts bijzondere gevallen zijn, vormen den hoofdinhoud van haar leven" (Yves Delage) [1]). — »De definitie der levende stof kan deze zijn: eene stof die door stofwisseling in haar zelve anenergische en katenergische processen doet ontstaan" (J. Bernstein) [2]). — In de cel heeft »een zelfwerkend herstel der deelen, die beschadigd zijn, plaats" (F. Hofmeister) [3]). — De levende wezens hebben »het vermogen de stoffen der omgeving op te nemen, ze te verwerken, zoodanig, dat zij gedurende eenigen tijd integreerende bestanddeelen van het levend wezen vormen, om daarna wederom uitgescheiden te worden" (L. Landois) [4]).

't Is de moeite waard op te merken, hoe de anti-vitalisten, tot welke de vier genoemde geleerden behooren, als van zelf de gewone bepaling van het leven geven, en zoowel met de opvatting des volks als met de uitspraken der scholastiek overeenstemmen.

---

1) O. c. p. 57.

2) *Ueber die Kräfte der lebenden Materie.*

3) *Die chemische Organisation der Zelle.*

4) *Lehrbuch der Physiologie des Menschen,* S. 14.

Levend noemt het volk: iets, dat zich zelven beweegt, en bij overdracht: iets, dat beweegt en schijnbaar de bewegingsoorzaak in zich zelven bezit. — Levend wordt, naar St. Thomas, dat wezen geheeten: »dat zich zelf tot deze beweging of eene werking aanzet".

't Is ons intusschen minder om deze overeenstemming te doen. Of 't moet heeten *zelf bewegen* of wel *bewogen worden*, zal later blijken; voorshands wenschen wij te zeggen, dat in alle geval het hoofdkenmerk des levens beweging en werkzaamheid is.

Een groot gedeelte der levensbewegingen hangt met de voeding en den groei samen; een ander gedeelte heeft betrekking op de celdeeling, d. i. de vermenivuldiging en de voortplanting. Deze bewegingen zijn aan planten en dieren gemeen; bij de dieren komt nog de plaatsveranderende beweging en die bewegingen, welke met het zintuigelijk leven samenhangen, er bij.

Spreken wij eerst over voeding en groei, en beginnen wij, om de beweging *naar* het voedsel uit te sluiten, bij het oogenblik, dat het voedsel in de onmiddellijke nabijheid is der cel, die het zal opnemen en verwerken [1]).

Voor de planten is dit voedsel hoofdzakelijk van anorganischen aard.

De groene planten ontleenen de koolstof aan het koolzuur der lucht. De andere elementen vinden ze in de eene of andere anorganische verbinding in den bodem. De paddestoelen e. a. onderscheiden zich in zooverre van de overige planten, dat zij de koolstof niet uit de lucht maar uit reeds gevormde organische verbindingen nemen; zij stemmen echter, wat de stikstofvoeding aangaat, met de overige planten overeen.

---

[1]) Wij moeten den lezer vooraf verschooning vragen voor een paar onvermijdelijke herhalingen. In ons vorig opstel bepraken wij den vorm en de samenstelling der elementaire organismen, maar konden of wilden de vermelding der daarbij behoorende bewegingen niet geheel en al vermijden. Deze studie is aan de beweging gewijd en behandelt de voeding, het ontstaan van den vorm enz., maar, om der duidelijkheid wille, meenen wij een paar zaken uit ons eerste opstel hier nog eens te mogen zeggen.

De dieren kunnen met bloot anorganische stoffen, wanneer die ook alle noodige grondstoffen zouden bevatten, het leven niet onderhouden; zij hebben organische verbindingen, d. w. z. verbindingen door een organisme gevormd, noodig, zoodat de dierwereld — middellijk of onmiddellijk — op de plantenwereld teert. Ook deze regel schijnt niet zonder uitzondering; er zijn bakterieën, die tot de dieren gerekend worden en met anorganisch voedsel haar leven onderhouden, de zoogenaamde nitro-bakteriën n.l.; maar haar dierlijke aard is nog twijfelachtig.

Met de verrichtingen, die bij de voeding behooren, hangt de ademhaling ten nauwste samen. Alle organismen hebben zuurstof noodig; de meeste vinden haar in de lucht, die hen omgeeft, of opgelost in het water; sommige, zoogenaamde anaerobionten (cholerabakterieën b.v.), schijnen het vermogen te hebben de noodige zuurstof aan scheikundige verbindingen te onttrekken.

Ofschoon bij de stofwisseling van planten en dieren zoowel energie gebonden als beschikbaar wordt, is toch de stofwisseling der planten vooral een an-energisch proces, zooals Bernstein het noemt. De planten n.l. leggen bij hare stofwisseling energie vast, veranderen kinetische energie in potentieele, verbruiken warmte-energie of licht-energie. Onder den invloed van warmte en licht wordt b.v. in de plant zetmeel gevormd, eene stof, die bij verbranding weer warmte ontwikkelt en op deze wijze de potentieele energie, die in haar is vastgelegd, weer als warmte-energie of kinetische energie teruggeeft.

In de dieren hebben vooral kat-energische processen de overhand, werkingen n.l. waarbij warmte of andere vormen van bewegings-energie vrij wordt.

Het eenvoudigste voorbeeld van de verwerking van voedingsstoffen is wel de vorming van zetmeel in de groene plantendeelen.

Brengen wij in eene aan 't ondereind door kwik afgesloten en met koolzuur gevulde buis een groen blad en stellen wij dit in de zon, dan zullen wij na eenigen tijd kunnen waar-

nemen, dat het koolzuur verdwenen en door een even groot volumen zuurstof vervangen is. Het ligt voor de hand aan te nemen, dat de groene plantendeelen koolzuur hebben opgenomen en zuurstof hebben afgestaan.

Daar het onwetenschappelijk zou zijn meer oorzaken aan te nemen dan strikt noodig zijn, kunnen we de opname van het eene gas en de uitscheiding van het andere voorloopig op rekening zetten van het vermogen van vliezen om gassen door te laten of van het zoogenaamd diffusie-vermogen der gassen zelf, eigenschappen, die ook op anorganisch gebied te vinden zijn.

Het miskroskoop leert ons verder, dat in de plant de vorming van korreltjes zetmeel gelijken tred houdt met de opname van koolzuur en de afscheiding van zuurstof.

Men heeft nu, mede in aanmerking nemende, dat water in de plantendeelen nimmer ontbreekt, voor de synthese van zetmeel deze eenvoudige formule gegeven:

$$CO_2 + H_2O = CH_2O + O_2$$
$$6\,(CH_2O) = C_6H_{12}O_6$$
$$n\,(C_6H_{12}O_6 - H_2O) = (C_6H_{10}O_5)\,n$$

Uit koolzuur en water zou formaldehyd en zuurstof ontstaan; het formaldehyd zou zich, overeenkomstig de eigenschappen der aldehyden polymeriseeren [1]) tot eene suikersoort ($C_6H_{12}O_6$); en deze zou door wateronttrekking en samenvoeging van de resten in zetmeel overgaan [2]).

Men heeft deze formules opgesteld, omdat ze den eenvoudigsten weg aangeven, waarlangs men van koolzuur en water tot zetmeel komen kan, en de suiker als middenterm aangenomen, omdat men reden meent te hebbem om aan te nemen, dat zetmeel eene reserve-stof is, die, als ze in de plant dienst moet doen, eerst in suiker overgaat. Het scheen dus logisch eerst de nuttige bestanddeelen in de formule op te nemen en daarna de reserve-stoffen te doen ont-

---

1) Polymeriseeren is de rechtstreeksche samenvoeging van meerdere gelijksoortige moleculen tot één.

2) Cfr. Verworn, o. c.

staan. Het formaldehyde is vermoedelijk in aanmerking gekomen, wijl de aldehyden zich gemakkelijk polymeriseeren.

Of de werkelijke reactie in de cel aan de eenvoudige formule beantwoordt, en of niet b.v. koolzuur en water onder afscheiding van zuurstof direkt suiker vormen, weet men volstrekt niet, evemin als men de volstrekte zekerheid heeft, dat het zetmeel in de plant aanwezig, volkomen hetzelfde is als het zetmeel, dat men buiten de plant onderzocht heeft.

De eenvoudigheid der reactie bestaat overigens alleen en uitsluitend in de formule; de chemicus, die zou meenen, dat hij volgens deze formule in zijn laboratorium zetmeel zou kunnen vervaardigen, komt bedrogen uit. Langs vele en moeielijk te bewandelen omwegen komt men in 't laboratorium, tot de synthese van sommige, zeggen wij van vele, verbindingen, die wij organisch heeten; volgens de eenvoudige formule, welke wij voor de vorming van zetmeel aangaven, krijgt men niets klaar. »In de organismen hebben de scheikundige werkingen plaats onder omstandigheden, die buiten hen niet voorkomen en die wij tot nog toe niet op kunstmatige wijze kunnen verwezenlijken" (J. Bernstein) [1]).

De synthese der organische verbindingen in het laboratorium vordert veel nadenken, veel zorg en geschiedt niet dan op vrij omslachtige wijze. In de cel geschiedt, om bij ons voorbeeld te blijven, de vorming van zetmeel op zeer eenvoudige manier — althans wanneer de cel volgens de formule verkiest te werken, iets waarvan we niets weten. Minimale hoeveelheden koolzuur en waterdamp een zonnestraaltje of slechts diffuus-licht, dat is alles . . . behalve wel te verstaan het bladgroen. Is dit er niet, dan blijft de vorming van zetmeel achterwege. De eenvoudige reactie der plantencel hangt dus van eene stof af, die reeds door het leven voortgebracht is [2]).

De vorming van zetmeel is nog niet alles; het zetmeel

---

1) O. c. S. 8.

2) Het zetmeel wordt ook in andere dan de groene plantendeelen gevormd; het levend protoplasme schijnt alsdan de fabrikant te zijn. Wij hebben boven alleen de eenvoudigste vorming willen bespreken.

schijnt ook nog structuur te hebben, althans de zetmeelkorrels der verschillende planten kan men aan den vorm, de lagen, de wijze van splijting enz. herkennen. Dit betreft hoofdzakelijk het reserve-zetmeel, dat als voedingsstof voor nieuwe vormingen wordt opgeborgen, maar is toch ook voor het zetmeel der bladeren waar. Deze korrels zijn geene kristallisatie-produkten, men kan ze terstond van kristallen, die mede in de cellen voorkomen, onderscheiden; wij kunnen dus de wetten der anorganische natuur, waartoe de meeste kristallen behooren, niet als verklaring voor den vorm der zetmeelkorrels te pas brengen.

De scheikunde heeft voor deze vorming volstrekt geene verklaring.

Nu willen wij niet zeggen, dat in de cel iets tegen de wetten van physica en chemie gebeurt; integendeel wij zijn overtuigd, dat alles volgens die wetten geschiedt; maar wij kunnen niet aannemen, dat het zoo constante verschil tusschen de anorganische en de organische natuur — een verschil, dat wij hier bij den eenvoudigsten vorm der activiteit reeds zien optreden, — verklaarbaar zou zijn zonder eene andere *leiding* bij het werk.

Met de vorming van zetmeel is intusschen nauwelijks iets gezegd omtrent de scheikundige beweging in de cel, in casu de plantencel. Het zetmeel is geen bestanddeel van alle cellen, en men kan niet eens zeggen, dat het, waar het voorkomt, een noodzakelijk bestanddeel is. Als reserve-stof — men denke aan het zetmeel der granen enz. — ligt het gereed om in dienst des levens te treden, wanneer het jonge plantje ontkiemt; of het als reserve-stof feitelijk nog aan het leven deelneent, is niet zeker.

De scheikundige verbinding, welke in geene levende cel ontbreekt, is het dierlijk of plantaardig *eiwit*. Het ontstaan van eiwit uit koolhydraten, eene klasse van lichamen waartoe het zetmeel o. a. behoort, is een zeer ingewikkeld proces. »Wijl dit eiwit, behalve de atomen der koolhydraten (C O H) nog stikstof en zwavel bevat, en de plant deze elementen

door hare wortels uit salpeterzure en zwavelzure zouten verkrijgt, moeten er eerst gecompliceerde scheikundige veranderingen dezer zouten en synthesen (samenvoegingen) met de koolhydraten plaats hebben. De bijzonderheden dezer reacties kennen wij tot heden volstrekt niet.

»Hoe ten slotte de synthetisch gevormde eiwit-molecule in de levende stof verder tot den opbouw dient, ziedaar iets, waarover wij, wegens onze geringe kennis van de samenstelling, tot nog toe niet het minste kunnen zeggen. Hier ligt nog een groot veld voor het physiologisch onderzoek open" [1]).

Er is veel, wat wij niet weten, maar dit is geen reden om voorbij te zien wat wij wel weten, namelijk, dat in de eerste plaats levend eiwit — indien men deze stof als de drager van het leven wenscht te beschouwen — niet ontstaat dan waar reeds levend eiwit aanwezig is.

In zijne brochure *Die Biogenhypothese*, waarin hij de levende stof »Biogen" heet in plaats van eiwit, zegt Verworn [2]): »dat nieuwe biogeenmoleculen slechts door bemiddeling van reeds voorhanden biogeenmoleculen uit het aanwezig materiaal kunnen gevormd worden", en komt hij tegen Ostwald op, die in deze vorming eene analogie met de kristalvorming wil zien.

Wat wij verder weten is, dat dood eiwit van levend eiwit onderscheiden is, al ware het slechts door de grootere labiliteit van dit laatste, en dat het voedingseiwit van den dooier b.v. niet dan onder den invloed der levende kiem kan omgezet worden in het levend eiwit van het zich ontwikkelend kuiken.

Daarenboven — altijd in de veronderstelling, dat het levend eiwit de hoofdzaak zou zijn in eene levende cel — onderscheidt zich de werkzaamheid van dit levend eiwit in allen deele van die eener anorganische verbinding, daar het eiwit niet alleen uit ongelijksoortige voedingsstof zich zelven opbouwt en zijn eigene hoeveelheid vermeerdert, maar tevens andere ongelijksoortige produkten doet ontstaan en, bij de meercellige organismen, medewerkt tot het ontstaan van cellen met geheel

---

1) Verworn, o. c. S. 168.

2) S. 49.

afwijkende eigenschappen. Als voorbeeld van het eerste noemen wij de druppels olie, die wij o. a. in de plantencellen vinden; voor het tweede herinneren wij aan de cellen der lever en der klieren, die toch allen door voortgezette deeling uit de eerste eicel ontstaan.

Wij zeggen: »zich zelven opbouwt en zijn eigene hoeveelheid vermeerdert" en bedoelen hiermee iets anders of in alle geval iets meer dan er bij den groei van een kristal of den aanwas van eene amorphe scheikundige verbinding gebeurt; ofschoon men in zekeren zin ook van deze kan zeggen dat zij hunne hoeveelheid vermeerderen en groeien. Wanneer eene oplossing van keukenzout zoo geconcentreerd is, dat een eerste kristalletje, een kleine teerling, aanschiet, dan ontstaan weldra andere kristallen, die zich, wanneer de kristallisatie aan het oppervlak plaats heeft, op regelmatige wijze met het eerste physisch verbinden en de bekende zouthoedjes leveren. Kan de kristalvorming ongestoord in de vloeistof plaats hebben, dan ontstaan groote teerlingen of vaste, doorschijnende massa's, die volgens de vlakken van den teerling splijtbaar zijn. Is de vloeistof, die op haar kristallisatiepunt gekomen is, in beweging, dan ontstaan vele maar zeer kleine kristalletjes, het zoogenaamde kristalmeel.

Het eerste kristal blijkt dus niet zoozeer een invloed te hebben op de *vorming* als op de *rangschikking* en de physische samenvoeging der kristalletjes. Dat een kristal, als zoodanig, niet oorzaak is van de vorming van nieuwe kristallen, blijkt daaruit, dat men ook door andere vaste lichamen, stokjes, draden, die men in de vloeistof plaatst, de kristallisatie kan bevorderen.

Somtijds *schijnt* een kristal ook op de *vorming* van kristallen te werken. Lost men in warm water eene groote hoeveelheid glauberzout op, meer dan hetzelfde quantum koud water kan bevatten, en laat men de vloeistof op eene rustige plaats bekoelen, dan wordt de oplossing oververzadigd; zij bevat, om zoo te zeggen, meer als er in moest zijn. Het inwerpen van een kristalletje glauberzout is dan voldoende om plotse-

ling de geheele massa tot kristalschieting te brengen. Dit is echter niet aan het kristalletje glauberzout, maar aan de beweging te danken; wanneer men lucht in de oplossing blaast, gebeurt het evenzeer.

Wanneer dus een kristal aanleiding geeft tot de *vorming* van nieuwe kristallen, dan is deze werking niet aan het kristal als zoodanig eigen; vaste lichamen, beweging kunnen even goed die aanleiding zijn. Daarenboven groeit een kristal slechts, wanneer de stof, waaruit het bestaat, in oplossing aanwezig is; een kristal keukenzout groeit, wanneer het zich in eene oplossing van keukenzout bevindt. Deze groei heeft plaats door appositie, d. w. z. door toevoeging van nieuwe lagen op de vlakken van het kristal, of door aaneenvoeging van kristallen (b.v. ijsbloemen). Doch waar het eiwit groeit is niet het eiwit zelf in de voedingsstof aanwezig, maar slechts zijne bestandeelen en de vermeerdering gaat met de vorming hand in hand.

Men zou hiertegen kunnen inbrengen, dat ook in de scheikunde deze vorming uit de bestanddeelen en afhankelijk van eene reeds gevormde hoeveelheid bekend is. Nemen wij aan, dat in eene vloeistof twee verbindingen, elk uit twee verschillende atomen bestaande, aanwezig zijn, die we, gemakshalve, AB en CD zullen noemen. Door wisselwerking kan daaruit AC en CB ontstaan, zoodat de formule luidt:

$$AB + CD = AC + BD$$

Onder zekere omstandigheden blijft echter de terugvorming van AB en CD uit de nieuw ontstane verbindingen ook mogelijk; de reactie loopt heen en weer en men drukt zulks uit door de schrijfwijze:

$$AB + CD \rightleftharpoons AC + BD$$

Wanneer echter een der nieuwe verbindingen AC b.v. vast wordt en op den bodem van het glas in kristallen of in vasten vorm neerzinkt, dan zal de reactie in den zin van:

$$AB + CD = AC + BD$$

de overhand krijgen op de wisselwerking

$$AC + BD = AB + CD.$$

Dit gebeurt echter niet, wijl AC bepalend werkt op de

vorming van nieuwe hoeveelheden AC, maar omdat het vast geworden AC aan de wisselwerking onttrokken wordt. Wanneer AC gasvormig ontweek of op andere wijze weggenomen werd, naarmate het ontstond, zou de uitkomst dezelfde zijn.

In het scheikundig lichaam AC ligt geene oorzaak, dat er nieuw AC uit andere stoffen gevormd wordt; in het levend eiwit schijnt deze oorzaak wel te liggen, want dood eiwit groeit niet.

Wij zeiden, dat de wijze van groei bij kristallen plaats heeft door aanlegging van buiten, door appositie zooals men het noemt. De organische groei geschiedt door intussusceptie (opneming der bestanddeelen *in* het levend wezen). Dit wil nu volstrekt niet zeggen, dat er in een organisme geene appositie plaats heeft; 't is immers bekend genoeg, dat de afzetting van verdikkingslagen bij de houtvorming in de plantencel door appositie (van binnen) geschiedt, en dat de beenvorming, uitgaande van het periosteum, door appositie (van buiten) plaats heeft. Maar het laatste levend element, de cel, neemt de voedingsstoffen op, verwerkt ze en bezigt ze voor haar zelve of staat hare produkten af ten nutte van andere cellen die ze opnemen en verwerken. De laatste anorganische kristal-elementen doen zulks niet; evenmin de vloeistoffen, dun- of taai-vloeibaar, ofschoon bij deze, tengevolge van de bewegelijkheid, gemakkelijk een verplaatsing van buiten naar binnen en omgekeerd, kan geschieden.

Het is dus onjuist bij de vloeistoffen van eene intussusceptie te spreken, wanneer men daarmee iets wil zeggen, dat van denzelfden aard zou zijn als hetgeen in eene levende cel gebeurt. Dit doet o. a. Verworn [1]), sprekend van de oplossing van zout en water: »Vloeistoffen groeien altijd door intussusceptie in haar binnenste, d. w. z. voegt men bij eene vloeistof een oplosbaar lichaam, zooals b.v. zout bij water, dan lost het water het zout op en plaatst de zoutdeeltjes door diffusie van zelf tusschen zijne eigen watermoleculen. Hier

[1]) O. c., S. 128.

hebben wij dus juist hetzelfde als hetgeen bij den groei van het organisme geschiedt".

't Is toch niet heel en al »juist hetzelfde"; want volgens de theorie van de oplossing, die V. hier schijnt aan te hangen, is het *aan de grens* tusschen zout en water een loswerken der zoutdeeltjes, en *in de vloeistof* — tengevolge der beweging, welke door het verschil in soortgelijk gewicht ontstaat, en tengevolge van een diffusie-vermogen, dat ook weer fine finali op beweging uitkomt — een doorzenden of een van hand tot hand overleveren. Hierbij is volstrekt niet de *vloeistof gegroeid*, maar het water is pekel geworden.

Eene veel mooiere objectie dan in de woorden van Verworn ligt in de proef van Traube Laat men in eene oplossing van looizuur een druppel lijm vallen, dan wordt er aan de oppervlakte van den druppel een laagje looizure lijm gevormd, dat den inhoud als een vlies omhult. Het geheel is nu als eene kunstmatig gevormde cel geworden; de inhoud, de lijm, is door het vlies van de looizuuroplossing gescheiden en de vorming van looizure lijm houdt op.

Weldra echter dringt water, van de looizuuroplossing, door het vlies (diffusie), de druppel neemt in volume toe en het vlies zet uit.

Op die plaatsen waar het vlies een klein scheurtje krijgt of de samenhang maar even verbroken wordt, komt weer de lijm van den druppel met het looizuur der oplossing in aanraking en de opening wordt dichtgemaakt door eene nieuwe hoeveelheid looizure lijm. De celwand groeit hier met de cel en wel door intussusceptie.

De proef is zeer interessant, maar zij haalt den slagboom tusschen leven en niet leven niet omver. Want er is hier geen sprake van opname van voedingsstof en nog minder van verwerken van voedsel, terwijl ook de celmembraan niet door de cel zelve wordt gevormd.

Tot de stofwisseling behoort niet alleen de opname van voedingsstof en de vorming van nieuwe lichaams-zelfstandigheid, maar ook de ontleding en de uitscheiding der ontledings-

produkten. Assimilatie en dissimilatie behooren beide tot de levensverrichtingen. Beide houden aan, zoolang het leven duurt, beide houden met het leven op. De ontleding, die bij den dood begint, is eene andere als die, welke bij het leven behoort.

De scheikundige verbindingen, die ten nauwste met het leven samenhangen, zijn dus, of wij hare scheikundige formule kennen of niet, van zeer labiele samenstelling. Voor de levensuitingen zijn die ontledingen van zeer groot belang.

De oxydatie (langzame verbranding) door de zuurstof der lucht b.v. levert warmte — een vorm van energie — en wij kunnen ons voorstellen, dat deze energie of dit werkvermogen niet uitsluitend als lichaamswarmte merkbaar wordt maar ook, zooals overal in de natuur, gedeeltelijk in beweging kan omgezet worden. De produkten der dissimilatie krijgen in het organisme eene nieuwe bestemming of zij worden uit het lichaam verwijderd.

Is dit zoo, en er is geen reden om dit in twijfel te trekken, dan hebben we in het laboratorium der cel eene reeks van processen, die den gewonen loop der bloot anorganische reacties niet volgen. Van zelf slaan deze laatste den weg naar stabiele verbindingen in.

Verworn tracht dit wezenlijk onderscheid tusschen de werking in de levende cel en de scheikundige reacties in de levenlooze natuur weg te redeneeren door aan de vorming van zwavelzuur te herinneren.

In de zwavelzuurfabrieken kan men — theoretisch en ongerekend de onvermijdelijke verliezen — met eene eindige hoeveelheid salpeterzuur zooveel zwavelzuur vervaardigen als men verkiest. Het salpeterzuur dient daar om, terwijl het zich ontleedt, zwaveligzuurgas onder medewerking van waterdamp tot zwavelzuur te oxydeeren. De ontledingsproducten van het salpeterzuur geven voortdurend nieuw salpeterzuur wanneer er waterdamp en lucht wordt aangevoerd[1]).

---

[1]) Eigenlijk is de ware toedracht van dit continu (doorloopend) proces eene andere; voor het doel dat V. beoogt is deze eenvoudigere voorstelling evenwel even dienstig. Zie o. c. S. 131.

Zulke werkingen zijn er vele in de technologische scheikunde bekend, en wij kunnen de overeenkomst — meer echter niet — met hetgeen in de cel gebeurt grif toegeven, mits men dan ook logisch doorredeneere en zegge: zooals in de techniek deze processen niet van zelf aan den gang blijven en niet van zelf tot eenig praktisch resultaat leiden, zonder dat iemand, die op de hoogte van 't vak is, de fabricatie leidt — zoo is de doorloopende op- en af-bouw der chemische verbindingen in de cel niet mogelijk zonder een technologisch directeur.

In de levenlooze natuur, die de levende cel omgeeft, kunnen we dien directeur niet zoeken, dat is duidelijk genoeg. Rest dus aan te nemen, dat hij *in* de cel verblijf houdt. Of wij hem levensbeginsel noemen of iets anders, doet niet ter zake, hij moet er zijn.

De analogie met de zwavelzuurfabricatie is eigenlijk geene verklaring, zelfs geene poging ter verklaring; 't is hoogstens eene, dunkt ons, niet gelukkige poging om eene anorganische verklaring der organische werking als niet onmogelijk te doen voorkomen.

Dr. Prof. F. Hofmeister (Strassburg) tracht eene bloot scheikundige verklaring van de stofwisseling der cel te geven, en in plaats van zich tot een zeer eenvoudig proces te bepalen kiest hij een zeer ingewikkeld voorbeeld: de werking der levercel [1]).

Zulk eene cel — een dingetje veel kleiner dan een speldeknop — heeft het zeer druk. Behalve de zorg voor haar eigen voeding en reparatie, »maakt ze suiker uit glycogeen en omgekeerd, produceert ze ureum of urinezuur uit amidozuren en ammoniak, ontleedt ze haemaglobulin en maakt bilirubin uit de hierbij ontstane kleurstof onder uitscheiding van ijzer; uit eene nog volkomen onbekende grondstof vervaardigt ze cholzuur en verbindt dit met glycocol en taurin; zij verbindt phenolen met een zwavelzuurrest tot aetherzwavelzuren; zij kan gif vastleggen en onschadelijk maken".

Er is werk genoeg aan den winkel en wel voor elke lever-

---

[1]) *Die chemische Organisation der Zelle.*

cel, want, meent Prof. H., de levercellen zijn onder elkander zoo volkomen gelijk, dat men aan geene verdeeling van arbeid kan denken. Hoe krijgt zoo'n celletje dit alles klaar?

Op deze vraag antwoordt H.: door de *enzymen.*

In 't algemeen zijn enzymen, volgens Hofmeister: »chemische, in het leven werkzame agentia" [1]) of ook »intracellulaire fermenten" [2]) of »katalysatoren van kolloiden aard" [3]).

Ter verklaring dezer termen diene het volgende.

Het gebeurt vaak in de scheikunde, dat twee grondstoffen, die samen onder bepaalde omstandigheden geene werking op elkander uitoefenen, zooals b.v. de zuurstof der lucht met waterstofgas, dat bij de gewone temperatuur ontwikkeld wordt, dit wél doen in tegenwoordigheid van een derde lichaam, dat oogenschijnlijk hierbij overanderd blijft. Richt men, bij de gewone temperatuur, een waterstofstraaltje op een sponsje van fijn verdeeld platina, dan verbindt zich de waterstof, onder vuurverschijnselen, met de zuurstof der lucht [4]).

De werking van zulk eene stof noemt men katalytische werking; zij zelf heet katalysator [5]).

In de organische chemie kent men lichamen, waaraan men eene soortgelijke werking toeschrijft, onder den naam van fermenten. Zoo is in de graansoorten na de kieming een ferment aanwezig, de diastase, die het zetmeel in suiker omzet; eene werking, welke men in de plant veronderstelt, maar die bij de bierbrouwerij in den mout-ketel feitelijk wordt waargenomen. Dit ferment — een eiwitlichaam — is niet georganiseerd. Gedurende het verdere verloop der bierbereiding maakt men gebruik van de gist-cellen, die de suiker nu verder in alcohol omzetten. Gist is, volgens sommigen, een georganiseerd ferment.

Enzymen zijn ongeorganiseerde fermenten en die, welke Hofmeister op 't oog heeft, worden kolloid, d. i. geleiachtig, ver-

---

[1]) O. c. S. 8. [2]) O. c. S. 15. [3]) Ibid.

[4]) Vuurpomp, Döbereiner- of philosophische lamp noemt men het toestelletje, dat vroeger als vuurmaker dienst deed.

[5]) Tegenwoordig houdt men het er voor, dat een katalysator vooral invloed heeft op de *snelheid* eener chemische reactie.

ondersteld om te verklaren, dat zij, hoewel in minimale hoeveelheden aanwezig, — en dat moet wel, wijl er in het speldeknopje zoovelen verondersteld worden — toch niet door den celwand ontsnappen zooals kristalloiden zouden doen.

Om aan elk der vele fermenten van de levercel ook nog, eenigszins ten minste, een eigen laboratorium aan te wijzen, herinnert H. aan de schuimstructuur van Bütschli.

De theorie van H. zit netjes genoeg in elkaar; jammer dat ze geen steek houdt zooals Verworn [1]) en Prof. Dr. Neumeister [2]) aantoonen.

Theoretisch kan men de mogelijkheid van opbouwende enzymen, die, naar het voorbeeld van het platinasponsje, het tot stand komen van verbindingen bevorderen, niet ontkennen; praktisch heeft men tot nog toe slechts ontledende, splitsende enzymen ontdekt. De hypothese van Hofmeister hangt dus heelemaal in de lucht. Daarenboven kent men de enzymen zelf eigenlijk niet, daar men ze tot nog toe niet onvermengd of onverbonden met andere chemische lichamen heeft kunnen verkrijgen. Maar vooral staan wij hier voor een processus in infinitum. Toegegeven dat de vorming van nieuwe organische stoffen aan synthetisch werkende enzymen te danken is, dan moeten deze zelf — want bij de celdeeling gaat met de vermeerdering der cellen eene vermeerdering van de hoeveelheid enzymen gepaard — door een ander enzym gevormd worden, dit weer door een ander en zoo vervolgens, zoodat het veel eenvoudiger is de verschillende bestandeelen der cel elk voor haar eigen groei te laten zorgen, zelfs dan, wanneer men aan de enzymen de splitsing en zelfs de bereiding van voedingsstoffen en de ontleding van organische bestanddeelen der cel wil toevertrouwen [3]).

---

1) O. c. S. 165. — *Die Biogenhypothese*, S. 13 vv.

2) *Betrachtungen über das Wesen der Lebenserscheinungen*, 1903, S. 76.

3) Neumeister gaat in zijne bestrijding van Hofmeisters enzym-theorie veel verder, wellicht te ver. Hij beweert, dat »noch syntheseerende, noch splitsende noch andere enzymen, welke dan ook, iets uitstaan hebben met hetgeen gebeurt in de levende stof" (S. 79). Hij beschouwt deze lichamen als splitsingsprodukten van het protoplasma, die tot taak hebben »scheikundige ontledingen te

Onder de nieuwere pogingen om langs chemischen weg tot de oplossing van het raadsel des levens te komen, moeten wij nog *Die Biogenhypothese* [1]) van Verworn vermelden.

Deze veronderstelling komt hierop neer: dat »in het middelpunt der stofwisseling eene zeer gecompliceerde, labiele (scheikundige) verbinding staat, welke door haren opbouw en hare ontleding alle werkingen der stofwisseling onderhoudt" [2]). Verworn onderzoekt dan verder, welke scheikundige samenstelling men aan deze verbinding of aan hare samenstellende deelen zou moeten toeschrijven om behalve de stofwisseling ook het vermogen om te reageeren op prikkels en den oorsprong der krachten van het organisme (spierkracht) aan deze verbinding te kunnen toeschrijven. Om aan te toonen dat deze, hypothetische, stof de eigenlijke draagster van het leven is, noemt Verworn haar niet »eiwitlichaam" maar »biogeen".

Wanneer de formule van het biogeen eens klaar zal zijn — wij vermoeden, dat ze ons, stereometrisch, een kern met zeer vele zijketens te zien zal geven — hebben we waarschijnlijk een goed mnemotechnisch hulpmiddel om met een oogopslag te zien wat er zoo al in de levende cel gebeurt... of verondersteld wordt te gebeuren. Meer echter niet; de schrijver draagt zelf zorg om dit duidelijk te maken.

Meer dan eene »werkhypothese", die boven de enzymhypothese dit vóór heeft, dat zij alle verschijnselen tot eene eenheid verbindt, wil Verworn niet in zijne theorie zien [3]). Daarenboven wanneer hij van zijn biogeen sprekend, zegt: »Levende stof wordt slechts gevormd door reeds voorradige levende stof" [4]) geeft hij zelf toe, dat met deze hypothese voor eene mechanische (in casu chemische) verklaring van het leven niets gewonnen is.

---

bewerken, die voor het leven, vooral voor de spijsvertering, zoowel als voor de bescherming [afzondering van schadelijke stoffen b.v.] van belang zijn, en die tengevolge van plaatselijke omstandigheden buiten .de sfeer van de levende stof werkzaam zijn.

1) Uitg. v. Fischer, Jena, 1903.

2) S. 25. 3) S. 112 vv. 4) S. 54.

Een bezwaar, aan alle zuiver-chemische theorieën eigen, wordt door Prof. Dr. Julius Bernstein [1]) geopperd.

Ofschoon prof. B. toegeeft, dat wij niet weten, »welke kracht het is, die deze omzetting — van dood eiwit in levend — bewerkt en waarom zij nooit buiten de organismen voorkomt" [2]), en ofschoon hij erkent, dat »in de levende cel eene oorzaak moet werken, die buiten de cel niet bestaat, en die Pflüger met recht daarin zocht, dat in elke levende cel reeds van het oogenblik van haar ontstaan levend eiwit aanwezig is", is hij een aanhanger der mechanistische opvatting. Toch meent hij te moeten ontkennen, dat de chemie alleen tot eene verklaring der levensverschijnselen in staat zou zijn.

Want, zoo redeneert hij, ware het leven bloot chemisch verklaarbaar, dan zouden wij de verklaring in eene »chemische verbinding" — zij het ééne molecule of een aantal gelijksoortige moleculen — of in »een gelijksoortig mengsel van verschillende moleculen, wier werking op elkander het levens-proces voortbrengen" kunnen zoeken. Beide veronderstellingen zijn echter volkomen ongeschikt om den uitwendigen vorm der cellen begrijpelijk te maken.

Nemen wij, zooals Pflüger schijnt te doen, ééne reuzenmolecule aan (betrekkelijk altijd), die door polymeriseering van kleinere »eiwitmoleculen" is ontstaan en, bij dien groei, in de eene richting grooter geworden is dan in de andere, zoodat er b.v. eene cylinder- of stervormige cel uit geworden is, dan hebben wij aan deze molecule eene eigenschap toegeschreven, die ze, chemisch gesproken, niet bezit. »Volgens de valentie-leer stellen wij eene molecule voor door eene formule, waarin de atomen dier molecule in bepaalde richtingen met elkander verbonden voorkomen, hetzij deze richtingen in een plat vlak liggen of in de ruimte gedacht worden. In werkelijkheid echter, kunnen wij niet veronderstellen, dat eene chemische molecule, die in rust verkeert, zich zoo plaatst, dat er slechts in bepaalde richtingen nieuwe groepen (ketenen)

---

1) *Ueber die Kräfte der lebenden Materie.*

2) S. 9.

atomen aan verbonden kunnen worden. Houden wij ons aan hetgeen de ervaring aangaande den aard der scheikundige werkingen leert, dan moeten wij aannemen, dat de atomen eener molecule eene naar alle kanten even groote aantrekking uitoefenen.

»Deze veronderstelling — waarbij alleen eene vermeerdering van de hoeveelheid eiwit, maar niet een of andere uiterlijke vorm verklaarbaar zou zijn — is in overeenstemming met de theorie, welke aanneemt, dat zoowel de atomen in de molecule als de geheele molecule steeds ten opzichte van elkander in beweging zijn, en dus niet in een of andere bepaalde en vaste richting chemisch-aantrekkend kunnen werken" [1]).

Ééne molecule kan ons dus chemisch niet helpen. Eene aantal *gelijksoortige* moleculen evenmin. Deze immers worden, aan zich zelven overgelaten, eene massa zonder bepaalden vorm, indien ze vloeibaar zijn of, wanneer ze vast worden en daarbij niet amorph verkiezen te blijven, een kristal.

»Evenmin — gaat B. voort — is het geoorloofd de levende stof te beschouwen ongeveer als een gelijksoortig mengsel van verschillende verbindingen, wier werkingen op elkander het levensproces voortbrengen" [2]) — d. w. z. een mengsel van verschillende soorten moleculen (*a*, *b* en *c* b.v.) — maar zoo verdeeld, dat er op elk punt der geheele massa gelijke hoeveelheden van elke soort voorkomen (op elk punt b.v. 6 van *a*, 4 van *b* enz.). Want de werking dezer moleculen op elkander (naar binnen, *a* op *b*, *c* op *a* enz.) moet, scheikundig, wel nieuwe moleculen leveren, maar het eindresultaat kan niets anders zijn dan een aantal nieuwe moleculen, die wel is waar van de vorige verschillen, maar wederom zoo verdeeld zijn, dat de samenstelling op elk punt dezelfde is. En naar buiten, d. i. op de omringende stoffen, werkt dit gelijksoortig mengsel overal op dezelfde wijze; er is dus geen reden om een of anderen bepaalden vorm aan bloot chemische werkingen te kunnen toeschrijven.

Eene theorie, die het leven door scheikunde alleen zou

---

[1]) O. c. S. 12. [2]) Ibid.

willen verklaren, staat dus bij de verklaring van datgene, wat met het leven het minst te maken heeft, den uiterlijken vorm, reeds volkomen machteloos.

Bernstein meent dan ook de physica ter hulp te moeten roepen. Hij wil het ontstaan van den vorm der levende massa physico-chemisch verklaren.

We zouden hier kunnen herhalen hetgeen we in ons vorig opstel met betrekking tot den vorm zeiden, dat er n.l. aan den vorm zooveel niet gelegen ligt. Dit zou hier ter plaatse echter onjuist zijn.

Wij spraken dáár over den vorm op zich, en in verband met uiterlijke oorzaken als zwaartekracht; we spreken hiér van de werkingen in het levend wezen, waarvan de vorm kon afhangen. En na de bloot chemische processen onvoldoende verklaard te hebben om dien vorm te veroorzaken, vragen we nu, naar aanleiding van Bernstein's hypothese: of physico-chemische werking in de cel ons den vorm kan verklaren.

Zooals meer gebeurt, heeft eene nieuwe ontdekking aanleiding gegeven tot eene nieuwe mechanistische opvatting der levensverschijnselen.

In het jaar 1857 ontdekte Brücke, dat in de spieren eene dubbelbrekende zelfstandigheid aanwezig is, d. w. z. eene zelfstandigheid, die het vermogen heeft één lichtstraal in twee stralen van ongelijke breekbaarheid te splitsen. Engelmann (1875) vond, dat deze eigenschap aan alle contractieele bestanddeelen eigen is. Daar men het dubbelbrekend vermogen tot 1857 alleen bij kristallen had waargenomen, sloeg men ter verklaring dezer eigenschap bij vloeistoffen of bij geleiachtige massa's den in de natuurwetenschappen zeer gebruikelijken weg in van alles tot de kleinste deeltjes terug te brengen en dan te beweren dat men het verklaard had.

Het kristal kalkspath-rhomboëder is te danken aan rhomboëdrische kalkspath-moleculen, die zich zoo aan elkander leggen, dat de physische assen evenwijdig loopen. Dit kristal is dubbelbrekend, omdat het opgebouwd is uit dubbelbrekende kristal-moleculen, wier optische assen ook evenwijdig loopen.

Ter verklaring der dubbele breking in vloeistoffen neemt men aan, dat in die vloeistof kristal-moleculen aanwezig zijn, die, even bewegelijk blijvend als door het karakter der vloeibaarheid geëischt wordt, toch zoo gericht zijn, dat de optische assen evenwijdig loopen.

Aan deze *vaste*, wijl gekristalliseerde, moleculen heeft Bernstein gedacht, toen hij veronderstelde, dat »de constitutie der levende stof slechts uit een aggregaat (verzameling) van chemisch-differente groepen van moleculen kan ontstaan". In elke groep zijn de afzonderlijke moleculen van dezelfde soort; de groepen zelf zijn van verschillenden aard en overigens zoo verdeeld, dat de samenstelling van het geheel niet op alle punten dezelfde is. Daarbij verkeeren de groepen — die B. physiologische molekulen noemt — in den vasten aggregatietoestand [1]), terwijl tusschen de molekulen zelf eene vloeistof verondersteld wordt.

Komen nu twee zulke, ongelijksoortige, molekulen tegen elkander te liggen, zoodanig, dat zij een vlakje met elkander gemeen hebben, dan kunnen wij, meent B., aannemen, dat ter plaatse contaktkrachten (adhaesie, wrijving, capillariteit, diffusie; benevens electrische, katalytische en ferment-werkingen) werkzaam worden, waardoor de dubbel-molekule in hare scheikundige werkzaamheid aan eene of meer bepaalde richtingen gebonden is. Physische krachten, in het vereenigingspunt werkzaam, zijn de oorzaak, dat de scheikundige reacties, die van deze zoogenaamde kiem uitgaan, en b.v. vermeerdering van massa tengevolge hebben, in ééne richting sterker zullen werken dan in eene andere en een langwerpigen vorm zullen veroorzaken. Zoude, om een ander voorbeeld te geven, de physische contactwerking van dien aard zijn, dat in meer dan eene richting groei mogelijk werd, dan zou een stervormige cel hiervan het gevolg kunnen zijn.

Om te doen zien, dat physische contactwerkingen in staat zijn den groei in bepaalde richtingen te leiden, haalt B. de

---

1) Wij houden het aannemen van *groepen* voor eene noodelooze complicatie; vaste, ongelijksoortige en ongelijk verdeelde moleculen doen denzelfden dienst.

kunstmatige cel van Traube aan (zie boven bl. 407) en den aanwas van de koperpoolplaat in eene Daniël-cel. Bij het eerste voorbeeld bepaalt het contact-vlakje de vorming der membraan, bij het tweede is de strooom van invloed op de richting, waarin zich de stof (het koper) beweegt.

B. zelf meent echter niet de wording van den celvorm physico-chemisch verklaard, maar slechts in de verte aangeduid te hebben, dat zulke wording door physische en chemische krachten niet onbegrijpelijk is. Er ligt intusschen bij zijne theorie eene onverklaarbaarheid aan het begin, in het midden en aan het einde. In het begin vergeet hij ons te zeggen, waarom en door welke oorzaak de twee (of meer) molekulen, die de kiem moeten vormen, elkaar zoo zeker treffen, dat voor elke soort cel steeds dezelfde vorm ontstaat. In het midden wordt het ons, zelfs physico-chemisch, niet duidelijk, waarom door den eersten aanwas de groeirichting niet kan en niet mag veranderen. En ten slotte zien wij niet, hoe uit dezen groei wat anders te voorschijn kan komen dan kristalbloemen (ijsbloemen, saturnusboom), indien de primitieve vaste molekulen op vaste wijze aan elkander hechten, of eene min of meer regelmatige taaie massa, indien alles dik-vloeibaar blijft. Het ontstaan van een centraal geraamte is wellicht niet onbegrijpelijk, maar de vorming van deelen als celkern, celhuid, celvocht is volgens deze hypothese even onmogelijk als het herstel van deelen, die versleten of verloren gegaan zijn. De stof-*wisseling* ter instandhouding van het geheel, een levensproces van groot belang, valt geheel buiten B.'s hypothese. B. zelf schrijft, evenals Verworn, de veroordeeling zijner theorie neer met de woorden: »De vorming van de kleinste kristalletjes, de molekulen, heeft eerst plaats binnen de *levende* cel, of meer algemeen binnen de *levende* stof en wel onder den invloed van de reeds aanwezige molekulen" [1]). Bedoeld zijn de aanwezige *levende* molekulen.

Deze woorden bevatten eene tweevoudige veroordeeling der physico-chemische hypothese van Bernstein. Vooreerst immers,

---

[1]) S. 22. Wij cursiveeren.

zeggen zij, dat de theorie een onverklaarbare rest, de zoogenaamde kiem, op rekening van het leven moet schrijven; en ten tweede leeren zij ons, dat de heele kunstmatig opgebouwde theorie volkomen onnoodig is, want bij de vele en veelsoortige *levende* molekulen is het veel eenvoudiger verschillende werkingen aan differente molekulen toe te schrijven in plaats van, ten behoeve van den vorm alleen, zijne toevlucht te nemen tot de eigenaardige dubbel-molekul, die Bernstein kiem noemt.

Ziehier ten slotte, na de zuiver chemische en de physico-chemische theorieën over de voeding en den groei, nog eene overwegend physische, al is de scheikunde niet uitgesloten.

In het werk van Yves Delage, die er slag van heeft de fouten en gebreken der verschillende theorieën te ontdekken en aan te wijzen, vinden wij een hoofdstuk »De voeding der cel" [1]). Delage vestigt zijne aandacht vooral op de eigenschap van vliezen of membranen. Deze laten, wanneer zij als scheiding tusschen twee oplossingen voorkomen, eenige opgeloste stoffen door, andere niet.

Wanneer men een cylinder, die aan de benedenvlakte door een dierlijke membraan — een stukje varkensblaas — afgesloten is, met eene oplossing van kopervitriool vult en hem in zuiver water hangt, dan kan men duidelijk waarnemen, dat kopervitriool in het water komt en water in den cylinder dringt. Men heet dit dialyse.

Voor D. is nu niet alleen elke cel door haren celwand, maar ook elk deel der cel wederom door een afzonderlijk huidje omgeven en deze membranen werken dialytisch op de voedingsvochten, welke de cel omspoelen. Zij laten echter niet alles passeeren, maar slechts die vochten en oplossingen, welke voor de cel het geschikste zijn. De celwand geeft vrijen doortocht aan alles, wat binnen noodig is: de kernwand laat alleen door wat de kern kan gebruiken, de buitenbekleeding van een kerndraad slechts wat voor de kerndraad nuttig is. Zoo wordt »par des approximations successives" de voedings-

---

1) *L'Hérédité et les grands problèmes de la Biologie générale*, 1903, p. 783.

stof meer en meer gelijkvormig aan het celdeel, waarvoor ze bestemd is, en om ze geheel en al pasklaar te maken is er nog maar eene kleine scheikundige werking noodig.

Niemand twijfelt aan het bestaan der dialyse zoowel in het dieren- als in het plantenrijk, en het hooge belang van dit physisch verschijnsel voor de voeding behoeft men volstrekt niet te ontkennen. De theorie van Delage is echter onhoudbaar.

Het bezwaar tegen deze leer is evenwel niet hetgeen de schrijver schijnt te denken: namelijk het doelmatige der verschillende omhulsels, waarvan elk zoo juist van pas weet door te laten of tegen te houden wat dienstig of schadelijk is; het beroep op de selectie-leer van Darwin om de doelmatigheid mechanisch te verklaren is derhalve geheel overbodig. De moeielijkheid zit veeleer daarin: dat wij niet weten, waar wij met die membranen ophouden, niet begrijpen, hoe de omhullende vliezen zelf ontstaan en niets verstaan van een instrument, dat zich zelven repareert.

Eenigszins geldt dus tegen Delage hetzelfde argument als tegen Hofmeister, tot wiens meening Delage blijkens eene noot [2]) meer en meer overhelt; zijne hypothese vordert een processus, waarvan het eind niet te zien is; de membranen van Delage en de enzymen van Hofmeister lijden aan hetzelfde euvel.

* * *

Met de scheikundige of physico-scheikundige theorieën over voeding en groei, dit mag wel onze conclusie zijn, heeft men het eigenaardige iets, dat *leven* heet, niet overbodig gemaakt. Integendeel bij deze functies blijkt behalve de physische en chemische krachten nog iets noodig te zijn, dat hare werking nader bepaalt en regelt, iets, dat physische en chemische werkingen, die wij niet ontkennen, tevens *organische* werkingen doet zijn, en dat *vermeerdering van massa* en *stofwisseling* doet dienen tot *instandhouding* en *groei* van een wezen van anderen aard dan de levenlooze stof.

Roermond. J. M. L. KEULLER.

---

[1]) P. 775. [2]) Deuxième édition, p. 787.

DE MUURSCHILDERINGEN VAN ROME'S KATAKOMBEN.

(Vervolg en slot van blz. 279 vv.)

II. HET NIEUWSTE KUNSTWERK.

»Vijftien jaren bijna — zegt de schrijver — heb ik aan dit boek gearbeid". Reeds voor vele jaren was de verschijning ervan in het vooruitzicht gesteld, doch verschillende omstandigheden waren oorzaak der vertraging. We zullen echter zien, hoezeer dit uitstel ons ten goede is gekomen.

In zekeren zin heeft ook dit groote katakombenwerk zijne lijdensgeschiedenis. Een groot gedeelte was reeds voltooid, toen een bij de phototypische inrichting Danesi uitgebroken brand alles verwoestte, terwijl tevens de lichtdrukken met de origineele opnamen, voor het werk: *Fractio Panis* bestemd, ten gronde gingen[1]). Nauwelijks was men dit verlies te boven gekomen en zou het opnieuw bewerkte eerste deel in het licht verschijnen, of de Pauselijke Commissie voor Christelijke Archaeologie sprak den wensch uit, het werk tegelijk met de Duitsche uitgave in het Italiaansch te doen verschijnen als eene voortzetting van de drie deelen van de Rossi's *Roma Sotterranea*. Eene tweede omwerking werd dus noodzakelijk; en nu bovengemelde Commissie en anderen aan de uitgave hun financieelen steun verleenden, kon aan eene veel rijkere bewerking gedacht worden, dan oorspronkelijk het plan was, dit vermeerderde de voorbereidende werkzaamheden in niet geringe mate en gaf dus wederom aanleiding tot nieuw uitstel.

---

[1]) *Fractio Panis*, Freiburg 1895, p. VIII.

Men staat inderdaad verbaasd over het geduld en de volharding zoowel van den schrijver als van zijne technische medewerkers, die van het begin tot het einde hun taak met de »pijnlijkste" nauwgezetheid hebben verricht. Eenige bijzonderheden mogen hier eene plaats vinden.

Meer dan vijfhonderd photographische opnamen zijn noodig geweest, men bedenke het wel, in de stikdonkere onderaardsche gaanderijen en kapellen. Elektrische verlichting aan te brengen was onmogelijk, èn om de groote onkosten, èn wijl men met reden beducht was, dat de zuren een nadeeligen invloed op de kleuren der fresco's konden uitoefenen. Men moest zich derhalve tot het gebruik van magnesium-licht bepalen; dit heeft echter weer het groote nadeel, dat het veel rook veroorzaakt, zoodat op dezelfde plaats slechts dan meerdere opnamen achtereen konden geschieden, wanneer een goede luchtverversching aanwezig was, hetgeen maar zelden het geval was; ja, zeer dikwijls bleek het moeielijk, ook maar éénè enkele opname te doen slagen. Herhaaldelijk komt het voor, dat de ruimte ontbreekt, om het photographeer-toestel zoo te plaatsen, dat een geheel tafereel in eens kan opgenomen worden; vooral bij de tongewelven der arcosolia en de plafonds der dikwijls zeer laag uitgebouwde cubicula was dit het geval; men moest zich dus met reproducties bij gedeelten vergenoegen, om deze dan later met zorg tot een geheel te verwerken. Het photographeeren der gewelven van deze arcosolia had daarenboven zijne eigenaardige moeilijkheden; de ruimte is daar namelijk zoo gering, dat de photograaf zijn werk slechts knielend of op den rug liggend vermocht te verrichten. Rechtmatigen lof kent dan ook de schrijver toe aan Pompeo Sansaini, den kundigsten photograaf der firma Danesi, die herhaaldelijk bij zijn omvattenden arbeid de moeilijkste posities had in te nemen, en met groote bereidvaardigheid zijne opnemingen tot meermalen toe herhaalde, wanneer het bleek dat de vorige niet volkomen waren geslaagd.

Intusschen met het photographeeren der fresco's is slechts een klein gedeelte van het werk volbracht; veel belangrijker

is het aandeel van den schilder, den eigenlijken kopiïst. De photographie wordt op zoogenaamd zoutpapier, carta salata, gebracht, en dan in de katakombe, dus wederom bij kunstlicht, tegenover het origineel, in aquarel gekleurd, alles onder de persoonlijke leiding en het voortdurend toezicht van den schrijver. Eén man, de schilder Carlo Tabanelli, heeft dit moeilijke geduldwerk volbracht; meer dan vijfhonderd aquarellen zijn door hem in den loop der jaren in de katakomben vervaardigd! Met welk een goeden uitslag, kan ieder beoordeelen, die ooit een meer dan vluchtig bezoek bracht aan de katakomben: inderdaad, men meent de origineelen voor zich te zien. Ook de firma Danesi verdient grooten lof voor hare meesterlijke uitvoering in driekleurendruk en phototypie.

Een groot gedeelte der schilderingen, die thans in zoo scherpe omtrekken en frissche kleuren voor ons liggen, was met schimmel of zwarte vlekken, ook met aarde en meermalen met een dikke laag stalactiet zoo bedekt, dat de onderwerpen als het ware onherkenbaar waren geworden; velen ging men herhaaldelijk voorbij, zonder ook maar hun bestaan te vermoeden. Hier was het natuurlijk noodig, eerst met water of met eene oplossing van zuren eene reiniging te beproeven, wilde men tot de reproductie overgaan; dagen arbeids werden soms gevorderd om ééne wassching te bewerkstelligen [1]). Vervolgens: in de katakombe van SS. Pietro e Marcellino werden een arcosolium en zes kapellen, waarvan

---

[1]) Deze wassching der fresco's gaf ook aanleiding tot meerdere ontdekkingen. Om een enkel voorbeeld te noemen. Eene bekende voorstelling is: Moses de tafelen der wet ontvangend uit Gods hand, die uit eene wolk komt. Drie exemplaren werden door Bosio gevonden en in teekening gebracht. Om de »hand Gods" nauwkeuriger te photographeeren werd door Wilpert eene wassching beproefd, en... wolk en hand en wettafel, of liever wat men daarvoor had aangezien, verdwenen, en eene ster van acht stralen kwam te voorschijn; bij het tweede exemplaar hetzelfde resultaat; en toen in Dec. 1899 ook het derde werd teruggevonden, kon men na herhaalde wassching dezelfde dwaling van Bosio constateeren. Vlekken en schimmel hebben hier dus eene voorname rol gespeeld. De voorstelling van Moses, de tafelen der wet uit Gods hand ontvangende, is dus uit den catalogus der katakombe-fresco's te verwijderen — op sarcophagen komt dezelfde ontwijfelbaar meermalen voor — en daarvoor komt in de plaats:

Bosio de fresco's reeds gepubliceerd had, wederom met puin opgevuld, zoodat hunne ligging volstrekt onbekend was geworden. Toch was de opname van deze fresco's van het grootste belang, daar hunne kopieën reeds a priori zeer willekeurig moesten geacht worden. Vele en moeilijke onderzoekingen waren noodig, om de plaats te kunnen aanwijzen, waar men met goed gevolg de opgravingen zou kunnen doen. Deze opgravingen vorderden ongeveer een maand arbeids; zij werden echter met zulk goed gevolg bekroond, dat nog twee andere kapellen, rijk met schilderingen voorzien en tot dusverre geheel onbekend, aan het licht werden gebracht. Dit goede resultaat had ten gevolge, dat de onvermoeide archaeoloog er toe overging nasporingen te doen naar *alle* andere in den loop der tijden weer dichtgeworpen of om andere reden onbekend geworden gaanderijen en Cubicula, met dat gevolg, dat thans verreweg het grootste gedeelte is teruggevonden. De vertraging der uitgave, zegt Wilpert, heeft dus zeker hare goede zijde gehad: ongeveer een derde gedeelte der monumenten, in zijne verzameling opgenomen, is thans voor de eerste maal gepubliceerd.

Zoo bezitten we dan nu voor het eerst van alle tot dusver in de Romeinsche katakomben gevonden wandschilderingen eene volledige collectie waarop de wetenschappelijke beoefenaar der christelijke oudheidkunde het onbeperkst vertrouwen stellen kan bij zijne studiën.

Alleen daar, waar de fresco's zich in zulk een toestand van verbleeking bevonden, dat de photographische opname tot geen resultaat leidde, werd van de reproductie afgezien. Ook die tafereelen, waarvan in Wilperts vroegere geschriften reeds nauwkeurige afbeeldingen, eveneens onder zijn toezicht vervaardigd, zijn opgenomen, bleven hier buitengesloten, tenzij

---

de profeet Balaam, wijzende naar »de ster, die op zal gaan uit Jacob" (Numeri XXIV, 17) Wilpert, 199 vv. Een gewone zwarte vlek op de tunica van Christus, als leeraar der wet voorgesteld in SS. Marco e Marcelliano, vond bij Garrucci deze verklaring: een priesterlijk onderscheidingsteeken, in navolging van het borstschild of Urim van den Hoogepriester der Oude Wet. »So weit — zegt Wilpert — geht die Kühnheit des Interpretirens am Schreibtisch" (S. 246).

de belangrijkheid van het onderwerp zelf eene nieuwe, gekleurde afbeelding wenschelijk maakte. Zoo vindt men b.v. van de meergenoemde »Inkleeding der godgewijde jonkvrouw" in Priscilla, die in haar geheel reeds verschenen was in *Die gottgeweihten Jungfrauen* (1892), hier drie détail-opnamen: de groep der inkleeding, van de orans het bovenlijf, en de Madonna met het Goddelijk Kind [1]).

Het medegedeelde moge voldoende zijn, om den lezer te overtuigen, met welke moeiten en opofferingen de uitgave van dezen atlas is gepaard gegaan, en hoe groote finantieele offers daartoe moesten worden gebracht. Den noodigen geldelijken steun mocht de uitgever van verschillende zijden ontvangen: van de Pauselijke Commissie der opgravingen, van den Görres-Verein, van den Kardinaal Prins-Bisschop van Breslau, Z. Em. Georg Kopp, aan wien het werk is opgedragen, en last not least van Z. M. den Duitschen Keizer, die voor deze bij uitstek Roomsche uitgave eene waarlijk vorstelijke bijdrage ter beschikking stelde. Honor cui honor!

* * *

De schrijver zelf noemt de platen-verzameling het gewichtigste deel van zijn werk. En ongetwijfeld, wanneer we alleen letten op het hoofddoel, waarom deze uitgave begonnen werd, moeten we het volkomen met hem eens zijn. Dit mag ons echter niet verhinderen, tevens den grootsten lof toe te kennen aan den wetenschappelijken commentaar, die de illustraties begeleidt. Hierin toch vinden we de rijke vrucht verzameld van twintig jaren ernstigen archaeologischen arbeid. De talrijke afzonderlijk uitgegeven geschriften van Mgr. Wilpert, alsmede de onafzienbare reeks van tijdschriftartikelen en korte notities in de Rossi's *Bolletino*, hebben ons met verloop van tijd reeds bekend gemaakt met de belangrijkste ontdekkingen, die de wetenschap hem te danken heeft. Zoo, om iets te

---

[1]) Taf. 79–81.

noemen, de groote groepen van christologische fresco's in SS. Pietro e Marcellino; de oudste eucharistische voorstelling van het breken des broods in St. Priscilla, waarvan de Rossi zeide: »Met deze ontdekking hebt gij de kroon gezet op onze opgravingen" [1]). Vandaar dat we hier niet op elke bladzijde nieuwe zaken hebben te verwachten, maar veeleer de bevestiging van hetgeen we reeds vroeger van hem mochten vernemen. Toch ontmoet ons oog nog vele verrassende uitkomsten, vooral op het gebied der chronologische rangschikking. Het is echter niet doenlijk hier in bijzonderheden te treden. Een overzicht van den inhoud alleen moge hier een plaatsje vinden.

Het eerste boek houdt zich bezig met hetgeen op de muurschilderingen der katakomben betrekking heeft in het algemeen: de techniek, en den maatschappelijken stand der schilders (cap. 1); de verhouding van de heidensche tot de christelijke schilderkunst, d. i. wat de schilders in de katakomben aan de profane kunst ontleenden, wat specifiek christelijk is te noemen (2). Dan volgen de detail-onderzoekingen naar de kleeding (3), den baard- en haardracht (4), het portret (5), de gebaren (6) der in de tafereelen optredende personen. De hieruit getrokkene gegevens verleenen goeden dienst bij de interpretatie en de chronologische ordening der verschillende tafereelen (7).

Eene korte verhandeling omtrent de aesthetische waarde (8) leidt de bespreking in der beginselen, waaraan de archaeoloog zich te houden heeft bij de vertolking der onderwerpen van godsdienstigen aard (9), welke beginselen dan op eenige der voornaamste groepen uit de tweede, derde en vierde eeuw hunne toepassing vinden. In de twee volgende hoofdstukken wordt de toestand besproken, waarin de schilderingen

---

1) »Con questa scoperta Lei ha coronato gli scavi" *Fractio panis*, p. VII. Het was bij het laatste bezoek dat de grijze meester aan zijne dierbare katakomben bracht, op 6 April 1894. Hij stierf 20 September van hetzelfde jaar, in zijne laatste dagen de gastvrijheid genoten hebbende van Paus Leo XIII, op diens buitenverblijf Castel Gandolfo. Mgr. Wilpert celebreerde het plechtig Requiem.

tot ons kwamen (11), en wat er tot dusverre voor hare reproductie geschied is.

Het tweede boek is gewijd aan de bespreking van alle schilderstukken afzonderlijk, zoowel van die tot ons gekomen zijn, als van die, welke door de oudere schrijvers besproken, na hunne ontdekking verdwenen zijn. De volgende groepeering wordt hierbij in acht genomen. Vooraan staan de christologische voorstellingen, waarvan een groot gedeelte ook met den eeredienst der Madonna in verband staan; zij zijn het talrijkst en behooren voor een groot gedeelte tot de oudste gedenkteekenen (13). In het tweede gelid volgen de voorstellingen van Doopsel en Eucharistie, en daar dit H. Sacrament het onderpand des eeuwigen levens is sluiten zich hierbij aan de zinnebeelden der Verrijzenis (14—16). Dan komen de fresco's, die betrekking hebben op zonde en dood (17), en die de bede uitspreken om barmhartigheid Gods voor de zielen der afgestorvenen (18); in hun gevolg hebben zij de tafereelen betreffende het oordeel (19) en de bede om opname der afgestorvenen in de eeuwige zaligheid (20). Als slot der religieuse onderwerpen komen dan ter sprake: de afgestorvenen (21) en de Heiligen (22) in het genot der zaligheid. Eindelijk vindt de bespreking plaats der weinige onderwerpen uit het dagelijksch leven: de doodenmaaltijden (23) en die in betrekking staan tot handwerk en ambacht (24).

Deze korte opsomming moge althans eenig denkbeeld geven van den rijken inhoud, en van de gewichtige vraagstukken, die ter sprake worden gebracht.

Daar, zooals ik boven vermeldde, vele fresco's moesten worden gereinigd, alvorens tot de vervaardiging der reproducties kon worden overgegaan, bood zich van zelve ook de welkome gelegenheid aan tot een zorgvuldiger onderzoek naar hunne techniek, dan vroeger over het algemeen plaats vond. Dit onderzoek heeft merkwaardige gegevens aan de hand gedaan tot oplossing van het chronologisch vraagstuk. Wilpert is tot het resultaat gekomen, dat alle fresco's van voor het midden der derde eeuw zijn aangebracht op eene

dubbele laag stucco, waarvan de onderste laag uit puzzolaanaarde en kalk, de bovenste uit kalk en marmerstof is samengesteld; bij fresco's van latere dagteekening heeft men zich meestal tevreden gesteld met slechts één laag aan te brengen, bestaande uit eene vermenging van kalk en puzzolaan, over de oppervlakte met verdunde kalk bestreken. Een enkele maal vindt men zelfs een drievoudige laag aangebracht, zooals in de kapel van den H. Januarius in S. Pretestato, alwaar de onderste laag echter op metselwerk is bevestigd, dat eene zwaardere vracht vermocht te torsen dan de losse tufsteen, waarop in den regel de bekleeding is aangebracht. Om deze reden kon dan ook het voorschrift van Plinius Jr. en Vitruvius, die vijf en zes verschillende lagen voor een goeden frescogrond vereischen, niet worden toegepast in de katakomben. De losse tufsteenmuren zouden den te zwaren last hebben losgelaten.

Ook de betere qualiteit van het stucco, de grootere effenheid van de oppervlakte en de zorgvuldiger aanbrenging der verven zijn gewoonlijk kenteekenen van hoogere oudheid [1]).

Aan de gewaden, den baard- en haardracht der afgebeelde personen kan, tengevolge van het ophalen van kleuren en omtrekken, ook meerdere aandacht worden geschonken; zij vormen eveneens een machtigen factor zoowel voor de chronologische rangschikking, als voor de uitlegging der tafereelen. Een jarenlang voortgezette studie van dit onderwerp [2]) bracht Wilpert tot de overtuiging, dat de Christen-kunstenaars in de katakomben de voorschriften, die hieromtrent in het keizerrijk

---

1) De bekende protestantsche hoogleeraar van Berlijn A. Harnack zegt (*Theologische Litteratur-Zeitung*, Jan. 1904): »Thans staat vast, volgens welke beginselen en van welk standpunt men de schilderingen in de katacomben moet uitleggen". En Harnack maakt nog eene opmerking. Vroeger betwistte hij de mogelijkheid om de schilderingen van het jaar 90—150 te onderscheiden van die der periode 150—220. »Thans — zoo schrijft hij — nu ik, onder Wilperts aangenaam geleide verschillende cubicula mocht bezoeken, ben ik overtuigd van dit onderscheid, wijl ik het met eigen oogen gezien heb". *Het Centrum*, van 9 Februari 1904.

2) Wilpert: *Die Gewandung der Christen in den ersten Jahrhunderten* (Köln 1898). Idem: *Un capitolo di storia del vestiario*, in het tijdschrift *L'Arte* 1898/99.

voor de verschillende maatschappelijke standen verplichtend waren, met nauwgezetheid hebben in acht genomen; zij kleedden hunne figuren in de gewaden bij de tijdgenooten gebruikelijk, en maakten alle wisselingen in snit en in versierselen mede.

»Al deze onderzoekingen — zegt Wilpert — berusten op de studie van meer dan tweehonderd met schilderingen versierde monumenten, waarvan thans meer dan een derde gedeelte voor het eerst werd gepubliceerd. De opgravingen der toekomst zullen dezen schat ongetwijfeld nog vermeerderen, in den regel echter zullen zij slechts van dien aard zijn, dat zij alleen het aantal van de reeds bekende onderwerpen zullen vergrooten".

Dat wij hier met een waren schat te doen hebben, zal wel niemand in ernst willen bestrijden. De godsdienstige voorstellingen kan men op ééne lijn stellen met de papyrus-rollen, in de Egyptische grafsteden gevonden, waaraan wij o.a. zooveel kennis van de godsdienstige levensbeschouwing der oude Egyptenaren te danken hebben. Een dergelijken dienst bewijzen ons de grafschilderingen der Romeinsche katakomben, waarvan meerdere onmiddellijk aan het tijdperk der Apostelen verwant zijn. »Hunne taal is steeds bepaald en duidelijk. Men kan niet beweren, dat omtrent de daar uitgesproken geloofswaarheden in den aanvang vage en onzekere ideeën hebben voorgezeten, die eerst later tot ontwikkeling en klaarheid zijn gekomen, nog veel minder is ergens eene tegenspraak waar te nemen. Integendeel: de volmaakste overeenstemming heerscht tusschen de oudste voortbrengselen van christelijke kunst- en levensbeschouwing, en die van latere eeuwen".

Wil men echter van dezen kostbaren schat met vrucht gebruik maken, voor de verdediging der waarheid van onzen H. Godsdienst, dan late men zich daarbij alleen leiden door de gezonde beginselen, en vooral hoede men zich voor overdrijving. Maar al te dikwijls b.v. heeft men zich laten verleiden, om ook in de nietigste details symbolische beteekenis te zoeken; door te vergeten, dat men uitsluitend met versiering van grafsteden te doen heeft, is men er zelfs toe gekomen, polemiek te vinden in de katakomben; heeft men

te veel de apologetische uitlegging op den voorgrond gesteld; — wie zal van de monumenten van een christelijken doodenakker de volledigheid eischen van een traktaat der dogmatiek? — heeft men eindelijk de katakomben veel te veel beschouwd als begraafplaatsen van de *Martelaren*. Meesterlijk is bij Wilpert de uiteenzetting der ware beginselen, en hunne toepassing op de voornaamste fresco's, vooral waar ze tot aaneensluitende groepen vereenigd zijn. Bij zijne methode blijft de phantasie, die zoovele onderzoekers op een dwaalspoor bracht, geheel buitengesloten [1]), en blijft de symboliek wat zij wezen moet: eenig en alleen: »Sache des Verstandes".

Alleen de vrees van al te uitvoerig te worden weerhoudt mij verder op dit hoogst belangwekkende onderwerp in te gaan.

Een blik geworpen op de meer volledige groepeeringen in één cubiculum toont ons, dat daarin voornamelijk uitgesproken is: het vertrouwen van den afgestorvene op de *hulp van God*, zijn hoop op de *opstanding ten eeuwigen leven*, zijn geloof aan de *Godheid van J. C.* en diens *menschwording* uit de Maagd Maria. De afgestorvene heeft het volste vertrouwen, dat Christus hem voor den eeuwigen dood bewaren zal, zooals God eens *Noë* uit de wateren van den zondvloed, *Daniël* uit den muil van den leeuw, *de drie jongelingen* uit het vuur, *Susanna* van de valsche beschuldiging bevrijd heeft; dat Christus hem van den dood zal opwekken, gelijk Hij *Lazarus* heeft teruggeroepen tot het leven; dat de *Heiligen* zijne voorsprekers zullen wezen, en de goddelijke *Rechter* een genadig vonnis over hem zal uitspreken. Zijn vertrouwen is gerechtvaardigd: want hij heeft het H. Sacrament des *Doopsels* ontvangen, hij was een gehoorzaam *lidmaat* der Kerk, der trouwe *kudde* van den *goeden Herder*, hij voedde zich met het *vleesch* en *bloed* van Christus. En evenals de inscripties op de graven den lezer herhaaldelijk smeeken om zijn gebed voor den afgestorvene, aldus richten ook de fresco's dezelfde bede tot den bezoeker der grafkapellen;

---

[1]) Enkele medewerkers van Kraus' *Real-Encyclopädie* b.v. drijven hunne symbolische verklaringen veel te ver.

meer nog, zij geven hem, door hem aan de gewichtigste heilswaarheden te herinneren, de formule voor zijn gebed als in den mond. Men wenscht den afgestorvene de vreugden toe van het hemelsch paradijs, stelt hem derhalve voor als had hij ze reeds ontvangen, hetzij door hem als het gevondene *schaapje op de schouders van den goeden Herder* te doen henendragen naar de kudde der uitverkorenen, hetzij door hem aan den *maaltijd der zaligen* te doen deelnemen, of hem in de houding af te beelden der *Oranten*, d. i. zooals zij in den hemel bidden voor de terugblijvenden, opdat ook deze eenmaal dezelfde gelukzaligheid verwerven.

De fresco's in het cubiculum 54 van St. Pietro e Marcellino zijn reeds voor jaren door Wilpert teruggevonden en in een vroeger werk beschreven. »Veronderstellen wij — zegt hij — dat een zoon het graf zijner moeder bezocht, die daar ter plaatse is ter ruste gelegd. Zijn oog valt op de schilderingen der kapel: midden in het plafond aanschouwt hij Christus als Rechter zetelend tusschen acht Heiligen; daaromheen de voorstellingen der annuntiatie, den doop van Christus, de wijzen opziende naar de ster en hunne huldiging; tweemaal den goeden Herder, en eveneens tweemaal Oranten; aan den wand ziet Hij den Zaligmaker met de Samaritaansche vrouw, en de wonderdadige genezingen van den blindgeborene, de bloedvloeiende vrouw en den lamme. Terwijl hij die afbeeldingen beschouwt, gaan zijne gedachten in woorden over, en zijne woorden vormen zich tot een gebed: »O! Heer Jesus, Licht der afgestorvenen [1]), gedenk mijner moeder! Laat niet toe, dat duisternis hare ziel omgeve! Zij heeft in U geloofd, al hare hoop berustte op U; want Gij zijt de beloofde Messias. Gij zijt het Licht der wereld, de ware God wien alleen aanbidding en huldiging toekomt [2]). Om ons, die Heidenen waren, te verlichten en te verlossen, hebt Gij uit de Maagd Maria de menschelijke natuur aangenomen, en liet Gij U

[1]) φως το θανοντων. epitaphium van Autun (ca. 200); vgl. in den »Canon Missae": »Ipsis, Domine, et omnibus in Christo quiescentibus, locum refrigerii, *lucis* et pacis ut indulgeas deprecamur".

[2]) »Lumen requirunt lumine", *Hymn. in Epiph. Dni.*

doopen in den Jordaan. Gij zijt rondgegaan al weldoende, hebt lammen en kranken op wonderbare wijze de gezondheid teruggeschonken; verkwik nu ook de ziel mijner dierbare moeder! Wees haar niet een gestrenge Rechter, maar zie genadig neder op de glorievolle verdiensten der Heiligen, die hare voorsprekers mogen zijn bij Uwen rechterstoel. Gelijk Gij het verdwaalde schaapje op Uwe schouderen hebt teruggedragen naar de kudde, zoo neem ook hare ziel op in de schare Uwer uitverkorenen en geleid haar in het rijk van Uw eeuwig licht! Zoete moeder, leef in God en bid voor mij" [1]).

* * *

Wanneer wij den machtigen foliant met afbeeldingen doorbladeren, worden we weemoedig gestemd door den treurigen toestand, waarin de kostbare schatten van het oudste verleden der Kerk tot ons zijn gekomen: hoeveel is er door het lange tijdsverloop alleen verloren gegaan; hoeveel tafereelen zijn gedeeltelijk vernield geworden, of om plaats te maken voor later aangebrachte graven, of bij gelegenheid der herhaalde overbrenging van heilige reliquieën der martelaren binnen de muren der eeuwige stad; hoeveel viel ten offer aan eene onzinnige verzamelwoede van vroegere eeuwen! Maar toch welk een schat is ons nog overgebleven: hoe wonderbaar heeft de Voorzienigheid het geleid, dat die schatten eeuwenlang verborgen bleven, om ze in deze tijden van ongeloof en hypercritiek, luide te doen spreken als de onwraakbare getuigen van het geloof en de levensbeschouwing der eerste Christenen!

Om een gemakkelijk overzicht te geven van de groote menigte dezer getuigenissen, heb ik mij de moeite gegeven, de tabel samen te stellen, die aan het einde van dit opstel als *Bijlage* is afgedrukt.

* * *

Over de aesthetische waarde der katakomben-fresco's, wel is waar *hier* een punt van ondergeschikt belang, toch nog

---

[1]) Wilpert, *Cyclus*, S. 55—54. Taf. I—IV. Bijna al deze formules kan men gemakkelijk terugvinden in de inscripties der graven.

een enkel woord. Als artistieke voortbrengselen verdienen deze fresco's reeds daarom onze aandacht, dewijl zij eene belangrijke periode in de kunstgeschiedenis aanvullen; zij beginnen daar, waar de wandschilderingen van Herculanum en Pompeï ophouden, en markeeren in onafgebroken reeks van vier eeuwen en daarboven den voortgang of liever het verval der Romeinsche schilderschool. De kunst van het keizertijdperk was een kunst van verval, daarom hebben ook in de katakomben de oudste monumenten de meeste kunstwaarde.

Bij de beoordeeling hunner artistieke waarde hebben we op meerdere omstandigheden te letten. Vooreerst: de kunst was bij deze schilders geen doel, slechts middel; de fresco's zijn als het ware een teekenschrift, waardoor de Christen zijn godsdienstige gevoelens omtrent het eeuwige leven, zijn geloof en vertrouwen openbaarde; daarom hebben ook de meest onvolmaakten voor ons hunne aantrekkelijkheid. Voor den schilder zelven vervolgens was de symboliek een band, die hem dwong zich bij het onderwerp der tafereelen tot het strikt noodzakelijke te bepalen en, ter voorkoming van misverstand, hem verbood bij eenmaal gangbare onderwerpen nieuwigheden aan te brengen; het zou dus onbillijk zijn uit dien hoofde den schilder gebrek aan vinding te verwijten. Ook de moeilijkheden, die zij bij hun werk te overwinnen hadden, waren vele. De plaatselijke gesteldheid, met haar bedompte, ongezonde atmosfeer, de nabijheid der lijken zetten hen aan hun arbeid te bespoedigen. De kleuren moeten al fresco worden aangebracht; is de kalk eenmaal droog geworden, dan houden de verven niet meer. Zij moeten dikwijls in eene zeer moeilijke positie hun werk verrichten, vooral bij plafondschilderingen en in de enge ruimte van de halfrondbogen der arcosoliën. Bovendien konden ze alleen arbeiden bij het hoogst onvoldoende licht van een armzalig kaarsje of walmend olielampje, dat slechts een klein gedeelte van het te beschilderen vlak vermocht te verlichten. Voor het halfdonker der katakombe zijn deze fresco's dan ook geschapen, niet berekend om door het heldere zonnelicht bestraald te worden. Ook bij

sterkere verlichting in de katakomben zelf, vallen hun gebreken niet zoo in het oog als op de kopieën het geval is.

Wanneer men nu, dit in aanmerking nemende, den *Tafelband* doorbladert, dan gevoelt men zich voor alles weldadig aangedaan door de klassieke rust en den voornamen, door stemmig decoratieve elementen getemperden ernst dezer verzameling. Nergens een spoor van hartstochtelijke opwinding, nergens een uitbreken van toorn, waartoe toch de vervolging, die de Christenen hadden te lijden, zoo gemakkelijk aanleiding had kunnen geven. De voorstellingen van bloedige marteltooneelen, waarin eene latere kunstperiode zich zoo vermeien zou, is hier absoluut buitengesloten, een bewijs, dat de Christenkunstenaar der katakombe nog klassiek dacht en gevoelde.

In vele, vooral decoratieve, schilderingen worden we aangenaam getroffen door de passende verdeeling der velden, door symmetrische ordening, door de harmonie der kleuren; zoo b.v. de voorstelling der jaargetijden in de crypta van den H. Januarius, die men ook in vele handboeken vindt afgebeeld: takken en bladeren, bloemen en vruchten, vooral de kleine vogeltjes in het gebladerte zijn met kennelijke voorliefde behandeld. Wat de voorgestelde personen betreft, wil ik slechts wijzen op de waarlijk artistieke houding van vele Oranten: het zijn geen ziellooze typen, maar menschen van bloed en leven, met sprekende gelaatsuitdrukking, zij staan daar niet slechts in biddende houding, zij bidden waarlijk; men beschouwe bijv. de Orans in het fresco der inkleeding. In de *Fractio Panis* heeft de kunstenaar zijne personen weten te individualiseeren en eene groep vol leven en afwisseling gevormd.

Eene voorstelling van werkelijke kunstwaarde is ook de Madonna met het Goddelijk Kind in de profetie van Isaias. Zelfs Springer spreekt er van met lof. »Velen, dien ik het in de katakomben getoond heb — zegt Wilpert — getuigden dat het hen herinnerde aan Raffaëls Madonna della Sedia".

Dat deze bezoekers der katakomben waarlijk goed gezien hebben, moge blijken uit een woord van Venturi, den besten kenner van de historische ontwikkeling van het Madonna-beeld

in Italië. »Dertien eeuwen voordat Raffaël de Madonna della Sedia schilderde als de moeder, stralende in de schoonheid der jeugd, en geheel opgaande in de liefde van het met wijd geopende oogen om zich heenstarende kind, heeft een christelijk schilder in de katakombe van Priscilla, op gelijke wijze eene Madonna voorgesteld.... Hier, als bij andere gelegenheden, is de christelijke kunst der katakomben, de voorloopster der Renaissance" [1]).

* * *

Ten slotte deze bemerking: Doel van dit opstel is, het groote gewicht van deze uitgave in het licht te stellen, eene boekbeoordeeling te schrijven lag niet in mijn plan; ik meen dit aan vakmannen te moeten overlaten. Dit alleen wil ik hier bijvoegen. Wat de bekende Professor Albert Ehrhard reeds in 1892 schreef, geldt van deze uitgave in veel hoogere mate: »Wenn einst die Geschichte der monumentalen Theologie geschrieben wird, dann darf der dankbare Historiker unter den Gründern und Förderern derselben Wilpert, und mit ihm die ganze Generation jüngerer Archäologen nicht vergessen, die zu Rom in de Rossi ihren Meister, im Campo Santo beim Vatican ihr Heim, in der Liebe zur römischen Kirche ihr treibendes Motiv, in der Kuppel über St. Peters Grab das Symbol ihres idealen Strebens gefunden haben" [2]).

Wie voortaan wetenschappelijk werk wil leveren betreffende de katakomben, kan het laatste werk van Mgr. Wilpert niet ontberen.

Amsterdam, Januari 1904. DR. H. VAN AARSEN.

---

[1]) A. Venturi: *Die Madonna. Das Bild der Maria in Ihrer geschichtlichen Entwicklung bis zum Ausgang der Renaissance in Italien.* Bearbeitet von Th. Schreiber. Leipzig. o. J. (1902). S. 3.

[2]) *Literar. Handw.* No. 551. Wilpert vertoefde van 1884 tot 1893 in Campo Santo. Van 1884 tot 1886 mocht ik mèt hem verwijlen »im Schwalbennest am Riesendom".

BIJLAGE BIJ DE MUURSCHILDERINGEN VAN ROME'S KATAKOMBEN.

ONDERWERP.	Einde 1ste Eeuw.	2de Eeuw. a.	2de Eeuw. b.	2de Eeuw. c.	3de Eeuw. a.	3de Eeuw. b.	3de Eeuw. c.	4de Eeuw. a.	4de Eeuw. b.	4de Eeuw. c.	Verdwenen.	Totaal.	Voor het eerst gepubliceerd.
I. 1. Leven van Christus en Maria	—	2	—	1	1	3	3	7	2	5	2	26	4
a. Voorspelling van Isaias	—	1	—	—	—	—	1	—	—	—	—	2	1
b. » » Balaäm	—	—	—	—	—	—	—	3	—	—	—	3	3
c. » » Michaeas	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1	—
d. Annuntiatie	—	—	—	1	—	1*a*	—	—	—	—	—	2	—
e. De Kribbe	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1	—
f. De Wijzen en de Ster	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1	—	2	—
g. Aanbidding der Wijzen	—	1	—	—	1	1	1	3	1	2	2	12	—
h. Wijzen en herders op één tafereel vereenigd.	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1	—
i. Maria met het goddelijk Kind [2])	—	—	—	—	—	—	1	—	1	—	—	2	—
2. Christus als Wonderdoener	—	1	—	—	2	7	5	4	1	8	2	30	11
a. Genezing der bloedvloeiende vrouw	—	1	—	—	—	1	1	1	—	—	—	4	2
b. » van den lamme	—	—	—	—	—	3	2	2	1	7	1	16	7
c. » » » blindgeborene	—	—	—	—	1	3	1	1	—	—	1	7	2
d. » » » melaatsche	—	—	—	—	1	—	1	—	—	—	—	2	—
e. Uitdrijving van een bezetene	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1	—
3. Christus en de Samaritaansche vrouw	—	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	2	—
4. Lijdenstooneelen	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	3[3])	4	—
5. Christus als Herder, Leeraar, Wetgever.	—	—	—	1	2	—	5	11	6	11	1	37	12
a. De Herder met zijn kudde	—	—	—	—	1	—	4	7	2	6	1	21	6
b. Orpheus te midden der dieren	—	—	—	1	1	—	1	—	1	1	—	5	1
c. De Leeraar der Apostelen	—	—	—	—	—	—	—	3	2	4	—	9	5
d. » » » Evangelisten	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1	—
e. Geeft de wet aan Petrus	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1	—
6. Christus-alléén voorgesteld	—	—	—	—	—	—	1	1	1	8	2	13	2
II. Het Doopsel	—	3	—	9	4	2	8	19	12	22	4	83	29
a. Van Christus in den Jordaan	—	1	—	1	—	1	—	—	—	1	—	4	1
b. » Katechumenen	—	—	—	1	1	1	—	—	—	1	—	4	1
c. Symbolen: 1. De menschenvisscher	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	2	—
2. Genezing v. d. 38-jarigen zieke.	—	1	—	1	—	—	1	1	—	1	—	5	—
3. Mozes water uit de steenrots.	—	1	—	4	3	—	7	18	12	19	4	68	27
III. Eucharistische tafereelen	—	2	—	3	3	2	4	8	5	10	3	40	14
a. »Fractio-panis"	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—
b. De twee visschen, dragend brood en wijn.	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—
c. Brood- en vischvermenigvuldiging. Spijziging der schare. Maaltijd der Apostelen aan het meer van Tiberias, broodvermenigvuldiging, etc.	—	—	—	3	2	2	4	5	4	10	3	33	10
d. Wijnwonder van Cana	—	—	—	—	1	—	—	—	1	—	—	2	2
e. Toespelingen op wijnwonder en broodvermenigvuldiging	—	—	—	—	—	—	—	3	—	—	—	3	2
IV. Verrijzenis der dooden	—	2	—	3	3	1	3	14	10	15	3	54	18
a. Opwekking van Lazarus	—	2	—	3	3	1	3	13	10	15	—	53	18
b. » » Jairus' dochtertje	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1	—
c. Symbool der Jaargetijden [4])	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
V. Zonde en dood	—	—	—	—	—	1	2	6	1	7	—	17	5
a. Zondeval in het paradijs	—	—	—	—	—	1	2	6	1	6	—	16	5
b. Verloochening van Petrus	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1	—
VI. Gebed om de hulp van God voor de afgestorvenen	2	7	—	8	10	8	32	38	23	44[5])	19	191	61
a. Daniël in den leeuwenkuil	1	2	—	—	2	1	9	7	4	9	4	39	12
b. Noë in de ark	1	1	—	—	2	2	6	4	6	6	4	32	12
c. Offer van Abraham	—	1	—	1	—	1	4	4	4	5	2	22	7
d. Drie jongelingen van Babylon voor het standbeeld	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1	2	—
e. » » » » in den oven	—	1	—	—	1	—	2	5	2	4	2	17	2
f. Susanna en de grijsaards	—	1	—	—	—	—	1	1	—	3	—	6	2
g. Jonas	—	1	—	7	2	4	9	14	6	8	6	57	21
h. Job	—	—	—	—	1	—	1	2	—	5	2	11	5
i. Tobias met den visch	—	—	—	—	1	—	—	1	1	—	—	3	—
j. David met den slinger	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1	—
k. Mannaregen	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1	—
l. Verdrukking van Mozes en Aaron	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1	—
VII. Oordeel en Voorbede der Heiligen	—	1	—	1	1	1	3	2	2	4	—	15	3
VIII. Gebed om opname der afgestorvenen in de eeuwige zaligheid	—	—	—	2	1	—	—	2	—	7	—	12	1
a. Elias' hemelvaart	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1	—
b. Het scheepje in den storm	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—
c. Mozes ontdoet zich van zijn schoeisel	—	—	—	—	—	—	—	1	—	5	—	6	1
d. De Samaritaansche aan de Jacobsbron.	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	2	—
e. De wijze en dwaze maagden	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1	—	2	—
IX. De afgestorvenen in het bezit der zaligheid	3	6	—	7	5	5	15	25	13	20	10[6])	109	31
a. De goede Herder draagt het schaapje naar de kudde der uitverkorenen	3	6	—	7	5	5	14	22	11	11	9	93	25
b. De afgestorvene in het gezelschap van heiligen	—	—	—	—	—	—	1	1	—	7	1	10	6
c. Hemelsch gastmaal	—	—	—	—	—	—	—	2	2	—	—	4	—
d. Bron van levendmakend water	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	2	—
e. Oranten [7])	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
X. Vereering van Martelaren [8])	—	—	—	—	—	—	—	4	—	2	—	6	4
a. Hemelsladder	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1	1
b. Aankomst van Martelaren bij Christus.	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1	1
c. Christus reikt hun de kroon	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1	1
d. Martelaren, de kroon dragende	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	2	1
e. » bij Christus in de glorie	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1	—

1. In deze tabel zijn alleen genoteerd de fresco's die betrekking hebben op de geloofswaarheden.

2. Alleen die, welke dateeren uit den tijd dat nog in de katakomben *begraven* werd (pl. m. 410 p. C.).

3. Wilpert verdeelt elke eeuw in vijf tijdperken: begin, eerste helft, midden, tweede helft, einde der eeuw. Ter vereenvoudiging is hier elke eeuw verdeeld in *a* eerste helft, *b* midden, *c* tweede helft.

4. Waar de dateering twijfelachtig is, bijv. einde 3de of begin 4de eeuw, is *hier* het fresco steeds onder het *latere* tijdperk gerangschikt.

1*a*. Door Mgr. Wilpert ontdekt in April 1902.

[2]) Hierbij komen natuurlijk de tafereelen I 1 a en g, profetie van Isaias en Epiphanie.

[3]) Waarschijnlijk op de andere muren van hetzelfde cubiculum.

[4]) Meermalen als symbool der Verrijzenis, meermalen als enkel decoratief.

[5]) Daarenboven 1 uit het begin der 5de eeuw.

[6]) 1 in de vatikaansche Bibliotheek.

[7]) Meerdere malen (± 150).

[8]) Meerdere fresco's uit de 5de, 6de eeuw en later, vallen buiten het bestek dezer tabel.

* *Verdwenen*, d. i. door vroegere schrijvers met aanduiding der plaats beschreven, maar òf wel verbleekt, òf geroofd, òf nog niet teruggevonden.

WILHELMUS DAMASZ. LINDANUS EN DIENS POLEMIEK IN DE TWEEDE HELFT DER XVI^DE EEUW.

Van de vroegste tijden af telde de H. Kerk onder hare zonen een keurbende, die met het zwaard des woords het heilig pand des geloofs verdedigde. De Apostel Paulus opent de rij met zijn redevoering in den Areopaag te Athene; hem volgen een H. Justinus, een Origenes, een Tertulliaan en zoovele anderen.

In het begin der XVI^de eeuw stond Mr. Maarten Luther op; met zijn dwalingen beroerde hij Duitschland, verbrak hij de eenheid des geloofs. In de volle wapenrusting van den strijder Gods, wierp zich tegen hem op de geleerde zoon van Sint-Dominicus, Dr. Joannes Eck. De gedegen wetenschap, de muurvaste betoogkracht, Eck als erfgoed van Sint-Thomas eigen, waren niemand minder aangenaam dan den onzekeren Doctor te Wittenberg. Wel wist hij met woorden en klanken te tooveren, leerlingen rondom zich te verzamelen, de volksgunst te winnen, doch de grondige, theologische wetenschap van Eck ontbrak hem. Met Eck gespte zich een zoon van Sint-Franciscus het slagzwaard aan, Augustijn van Alfeld [1]). Bijtend scherp, al te realistisch voorwaar! voerde deze polemiek met Luther; doch de schuld lag hier aan beide zijden. Paulus' woord: »De liefde bouwt op" is wellicht nimmer meer vergeten onder strijdende partijen dan juist in de XVI^de eeuw, waarin de liefde nog zooveel had kunnen herstellen.

---

[1]) *Erläuterungen und Ergänzungen zu Janssens Geschichte des deutschen Volkes;* herausgegeben von Ludwig Pastor, Freiburg in Breisgau, 1899.

Tegen het midden der XVI^de^ eeuw zien wij de zedelijk verzwakte Kerk als door een nieuw leven herboren. Uit de Kloosterscholen en Stiften, van de katheders der Universiteiten, vooral te Leuven en te Parijs, stonden de verdedigers der waarheid op; liefde voor het erfgoed der vaderen was ontwaakt! Uit de Nederlanden namen vooral drie mannen de verdediging der H. Kerk op zich: Jacobus Latomus, Ruaard Tapper, beiden professoren aan Leuven's Universiteit; en de edele, fiere, geleerde en heilige zoon van Nijmegen, Petrus Canisius.

De voornaamste, de meest weerbare strijder uit de laatste helft dier eeuw, was Roermond's eerste Bisschop, Wilhelmus Damasz. Lindanus, helaas! nog te weinig bekend en gewaardeerd.

Lindanus (v. der Lindt) was een volbloed Nederlander; hij werd in 1525 te Dordrecht geboren. Hij ontving na het ouderlijke huis, zijn eerste opvoeding te Meer bij Hoogstraten; te Leuven doorliep hij de vijf paedagogieën en volgde er den cursus in de theologie; daarna vertrok hij naar Parijs, om zijn kennis in het Hebreeuwsch en Grieksch te vermeerderen, maar keerde in 1552 naar Leuven terug; daar werd hij priester en verwierf het licentiaat in de Godgeleerdheid.

In 1554 werd hij benoemd tot professor in de H. Schrift aan de nieuwe Hoogeschool te Dillingen, in Beijeren, en leerde aldaar van nabij den geleerden controversist Alphonsus Pisanus kennen. Deze school was gesticht door Kardinaal Otto Truchses, Aartsbisschop van Augsburg, als een bolwerk tegen de Hervorming in Zuid-Duitschland.

In 1556 promoveerde hij te Leuven tot doctor in de theologie; kort daarna zag hij zich door Georgius van Egmond, Bisschop van Utrecht, aangesteld tot officiaal of vicaris van Friesland en vestigde zich te Leeuwarden. Maar twee jaar later door Philips II benoemd tot deken der Hofkapel »Maria ten Hove" te 's Gravenhage, 19 Januari 1558, verliet hij Leeuwarden voor den Haag.

Den 4^den^ Maart 1562 is Lindanus door den Aarts-bisschop van Mechelen, Perinot de Granvelle, gewijd tot Bisschop van Roermond, maar kon eerst in 1569 bezit nemen van zijn zetel, zoodat hij als »exempt" deken van 's Gravenhage op

verzoek van Frederik Schenck van Tautenburch in 1565 het eerste provinciaal concilie van Utrecht bijwoonde [1]).

Bisschop van Roermond bleef Lindanus tot 1588, in welk jaar hij door Sixtus V en Philips II overgeplaatst werd naar Gent in België, waar hij den 2den Nov. 1588, slechts weinige maanden later, overleed.

Gevormd in de school van Jacobus Latomus, Ruaard Tapper en Judocus Tiletanus (Joost Ravestein), allen uitstekende godgeleerden en kampioenen der oude Kerk, geoefend onder de leiding van Alphonsus Pisanus te Dillingen, besteedde Lindanus, in de verschillende ambten door hem waargenomen. den hem beschikbaren tijd, om in een breede reeks van werken, de dwalingen zijner tijden te bestrijden, de onwetenden in elken stand der maatschappij voor te lichten, de wankelenden op te richten, de zwakken en twijfelachtigen te versterken, het bederf dier tijden met den vinger aan te wijzen en de ware geneesmiddelen aan te toonen.

Verreweg de meeste werken van Lindanus zijn in de laatste jaren door den geleerden kanunnik M. Willemsen uitgegeven in de *Publications de la société historique et archéologique dans le duché de Limbourg* [2]). Wij willen uit deze omvangrijke studiën een bescheidene keus doen, om een beeld, waarlijk naar het leven, te schetsen van den rusteloozen strijder voor de waarheid: *Lindanus en diens polemiek in de tweede helft der XVIde eeuw.* Wij behouden ons voor om, zoo spoedig mogelijk, in breederen vorm een monographie van Lindanus en diens tijd uit te geven.

* * *

Nog kan men hooren, dat Mr. Maarten Luther het eerst van allen den Bijbel van onder de bestovene banken der middeleeuwen heeft te voorschijn gebracht. Deze bewering is

---

1) De deken te 's Gravenhage was niet onderworpen aan de jurisdictie van den Bisschop van zijn diocees, hij was »exempt".

2) Wij brengen hier onzen oprechten dank aan Kanunnik Willemsen voor de vriendelijke toezending zijner studiën, de vruchten van langen en moeitevollen arbeid.

reeds lang en afdoende weerlegd. Waar echter is het, dat met de Hervorming een nieuw tijdvak voor Bijbel-studie en critiek zich opent. Deze werden omtrent het midden der XVI^de^ eeuw door geleerden van de meest uiteenloopende richting en zienswijze volijverig beoefend. Velen wilden zich met de uitgave der oude *Vulgaat* niet tevreden stellen en verlangden een uitgave, herzien naar den grondtekst. De groote verwarring, door verschillende (niet op het gezag der H. Kerk) herziene Bijbel-uitgaven ontstaan, maakte het besluit der Kerkvergadering van Trente omtrent de Vulgaat noodzakelijk. In hare zesde zitting (8 April 1546) bepaalde zij, dat bij openbare lessen, disputen, predikatiën en uitleggingen de oude vulgaat-editie voor authentiek (gezaghebbend) moest worden gehouden. Een ware storm ging tegen dit decreet in het vijandige kamp op; velen, waaronder Calvijn, deden het voorkomen, alsof door dit decreet alle vergelijk met den Hebreeuwschen en Griekschen tekst voor goed verboden was.

Als jeugdig priester en professor aan de nieuwe Universiteit te Dillingen woonde Lindanus dien strijd bij en leefde hij er midden in. Leerling en vriend van Ruaard Tapper, den Leuvenschen professor, die zelf een werkzaam deel nam aan de vergaderingen van Trente, kende hij beter dan wellicht iemand in Duitschland den waren zin van het decreet der Kerkvergadering; ook wist hij tevens, hoe redenen van hooge voorzichtigheid onze Moeder de H. Kerk hadden bewogen dit decreet uit te vaardigen. Wat wonder, dat hem de vingers jeukten bij den aanval op Trente's besluit! Het professoraat, dat hem te Dillingen was opgedragen, baande hem den weg tot de studie der H. Schriften; alwat de pers aanbood op dit gebied, zocht hij onder de oogen te krijgen; jaren achtereen verzamelde hij zijn aanteekeningen. Eindelijk als vicaris van Friesland zond hij uit Leeuwarden naar Keulen zijn eerste werk: »*De optimo Scripturas interpretandi genere libri III*: drie boeken over de beste manier om de Schriften te verklaren"; het werk verscheen te Keulen in 1558. De titel voluit geschreven, duidt helder aan, hoe Lindanus geheel het toenmalig strijdperk overzag: »Over de beste manier om

de Schriften te verklaren drie boeken of: Waar is de echte waarheid der H. Schriften, d. i. den zuiveren en waren zin, heden ten dage te zoeken? Uit het Hebreeuwsch of uit de Grieksche bronnen? Of is zij veeleer te vinden in de Latijnsche vulgaat-editie, gelijk kortelings op het Concilie van Trente werd bepaald?"

Lindanus begreep zeer goed, waar de schoen wrong in deze Bijbel-studie. Verschillende dwaalleeraars wilden de Bijbelvertalingen zoo, dat deze pasklaar waren voor hunne beweringen; anderen, ofschoon de dwalingen minder of zelfs geheel ongenegen, zagen den Bijbel gaarne vertaald in het sierlijk latijn der humanisten; sommigen waren zelfs zoo bevangen van zucht naar nieuwheid, dat zij met alles, wat uit vroegere tijden kwam, braken; de Bijbelstudie moest nieuw zijn, veel geleerder en scherpzinniger dan ooit te voren, naar de oorspronkelijke teksten bewerkt; eerst aldus gezuiverd, moest de Bijbel in gebruik komen.

Tegenover hen allen vatte Lindanus post en stelde de vraag: of de ware lezing der H. Schriften in de toen verspreide en gedrukte boeken met *zekerheid* te vinden was, of deze den waren Hebreeuwschen tekst gaven, waarnaar de H. Schriften van de Vulgaat moesten hersteld en gezuiverd worden? Hier raakte hij de wondbare plek. Lindanus beweerde geenszins, dat de *oorspronkelijke* Hebreeuwsche tekst niet de voorkeur verdiende boven de Vulgaat; dit sprak van zelf; maar het was zijn overtuiging, dat men aan den destijds verspreiden Hebreeuwschen tekst te veel waarde gaf en bedoelde bepaaldelijk hiermede den Masorethischen tekst. Daarin hadden de Rabbijnen, sedert de 5de eeuw, door het bijvoegen van klinkers en accenten,getracht de uitspraak van het Hebreeuwsch, slechts uit de traditie bekend, vast te stellen. De identiteit van de uitspraak van den Masorethischen met den oorspronkelijken tekst werd steeds betwijfeld; eerstens omdat het Hebreeuwsch zelf in verschillende landen verschillend werd uitgesproken, waarom men geen zekerheid heeft van bepaalde klinkers; vervolgens, omdat de Rabbijnen van ouds, zelfs door meerdere Kerkvaders, verdacht werden uit haat tegen de

Christenen de uitspraak veranderd te hebben. Lindanus laat oningewijden door sprekende voorbeelden zien, welk een verschil van beteekenis in een woord door het veranderen alleen van klinkers kan plaats hebben: am*a*ntes en am*e*ntes, am*a*rum en am*o*rem, mand*a*re en mand*e*re, aud*e*re en aud*i*re [1]). Ook nam hij een kwaadwillige vervalsching van den oorspronkelijken tekst door de joden als waarschijnlijk aan en verwees naar meerdere apologetische schrijvers als b.v. den H. Justinus, Martelaar, in diens dispuut met den jood Tryphon [2]). Volgens hem waren noch de toenmalige Hebreeuwsche noch de Grieksche teksten volkomen te vertrouwen.

Lindanus was echter geen blind vereerder van de Vulgaat en beschouwde haar geenszins van alle gebreken vrij. Doch hij vond het gewaagd en roekeloos om zonder *zekere* gegevens van den eenmaal algemeen in gebruik zijnden tekst af te wijken en proefde in de zucht naar verbeterde en nieuw omgewerkte Bijbel-uitgaven den dwaalleeraar, die zijn stellingen zocht te dekken, den geleerden humanist, die zijn wetenschap wilde luchten.

De storm, tegen het decreet van Trente over de Vulgaat gewekt, poogde hij te bezweren; hij wees er op, dat het Concilie geenszins verbood de vertaling der Vulgaat te verklaren uit den Griekschen of Hebreeuwschen tekst, of hetgeen in haar onduidelijk was uit andere teksten op te helderen, of ook minder geëigende woorden in den Latijnschen tekst door andere, aan het Grieksch ontleend, duidelijk te maken. Er was immers in het decreet alleen spraak over den tekst van den Bijbel in het *openbaar* gebruik; voor studie en Schriftuurkennis werden de andere codices toegelaten.

---

1) Am*a*ntes, beminnende, am*e*ntes, dwazen; am*a*rum, bitter, am*o*rem, liefde enz.

2) Cornely (*Cursus Scripturae Saerae*, p. 267 en 269) verdedigt de stelling, dat de joden ten onrechte van vervalsching der H. Schrift beticht worden en de Hebreeuwsche tekst die zuiverheid niet mist, die hem tot eene anthentieke bron der waarheid maakt, doch hij geeft toe, dat in den Hebreeuwschen tekst fouten zijn en het *niet onwaarschijnlijk* is, dat de Talmudisten en Masorethen, waar zij in de oudere codices tusschen verschillende lezingen te kiezen hadden, aan die, welke den Christenen minder gunstig was, de voorkeur gaven en deze in hun gewijden tekst hebben opgenomen. Dit kalm oordeel van Cornely vindt echter bij anderen bestrijding.

Een machtig wapen werd door de verklaring van Lindanus aan de spotters met Trente ontnomen: niet de wetenschap was geketend, maar een onvoorzichtig gebruik ten nadeele van het geloof door het decreet beperkt. Aangezien het hier niet bepaald de plaats is, om Lindanus' meening omtrent Bijbel-studie en critiek, punt voor punt, vast te stellen, willen wij enkel tot kennismaking met het goede inzicht van Lindanus op dit gebied verwijzen naar de bibliographische studie van Lindanus' werken door kanunnik M. Willemsen (bl. 119—123). Negen punten stipt Willemsen aan uit Lindanus' werk omtrent de Bijbel-studie, en dikwerf komen deze zakelijk overeen met hetgeen Leo XIII in zijn Encycliek *Providentissimus Deus* over deze studie voorschrijft. Voorwaar geen kleine hulde voor Lindanus: een parallel tusschen hem en Leo XIII! Slechts haat en partijzucht deden met den naam van Lindanus spotten als met dien van Canisius; noemde men Canisius een sluwen hond, een blaffert, met Lindanus werd het nog erger gemaakt, in plaats van Lindanus werd hij soms Blind-asinus of Blind-anus [1]) genoemd.

Wordt het met min of meer recht betwijfeld, of Lindanus' aanval op den Masorethischen tekst, tenminste wat vervalsching betreft, geheel gewettigd was — wij veroorloven ons hieromtrent geen uitspraak — in zijn polemiek met de humanisten was de overwinning beslist aan zijn zijde. Geestig en bondig kenmerkt hij de afkeuring der Vulgaat door de humanisten ook door Desiderius Erasmus. Zij ergeren zich aan de »obscura ruditas", de duistere onbeschaafdheid, en de »rudis obscuritas", de onbeschaafde duisterheid, der Vulgaat, ook aan hare Graecismen en Hebraismen.

»Ook ik — antwoordt Lindanus — verlang de kennis van zuiver Latijn, maar verafschuw tevens de zucht naar overdrijving.... Een ieder weet, hoe belachelijk men zich maakt met de Engelen *genii* (bescherm-geesten) te willen noemen, in plaats van Deus (God) een aan de ouden onbekenden en onuitsprekelijken *Jova* te stellen.... In het oog moet men houden

---

1) Blind-asinus = blinde ezel; Blind-anus = blinde oude vrouw.

dat de H. Schrift haar eigen taal, spreekwijzen en uitdrukkingen heeft. Hij, die hieraan geen aandacht schenkt en volgens Cicero en Demosthenes de H. Schrift wil uitleggen, valt in de grofste dwalingen". En hier wijst Lindanus op de woorden: *justificari, fides, gratia, episcopus, apostolus.* »Is het niet bespottelijk en tevens treurig — gaat hij voort — de beteekenis dezer woorden uit Cicero, Demosthenes of uit het burgerlijk gebruik te ontleenen? Hiervan maakt men misbruik, om de eenvoudigen en onbedrevenen te bedriegen. Zoo verstaat men onder *justificari* slechts een *gerechtelijke*, een *toegerekende*, geen *inwendige* en *ware* rechtvaardiging. Voor hen ook beteekenen de woorden *episcopus* en *apostolus* alleen een wereldlijke bediening, waaraan, buiten het ambt van opzichter of afgezant, geen gezag verbonden is.... Terwijl zij op deze manier de Scylla der barbaarschheid ontvluchten, vallen zij in de veel ergere Charybdis der ketterij: een val, des te meer te betreuren, omdat het verlies eener ziel grooter ongeluk is dan de fout van solecismus of barbarismus" [1]).

Trente waarschuwde, na haar decreet over de Vulgaat, voor vertalingen der H. Schrift, volgens eigen opvatting, en verbood de H. Schrift te vertalen tegen den zin, dien onze Moeder de H. Kerk houdt en gehouden heeft. Hoe redelijk en voorzichtig deze bepaling der Kerkvergadering was, stelde Lindanus helder in het licht.

Een ander geschrift, dat zich logisch aansluit bij dit werk over den zin der H. Schriften, gaf Lindanus twee jaar later in 1560 te Keulen in het licht. De titel luidt verkort: »*Panoplia Evangelica:* Evangelisch wapenmagazijn". Wij schrijven, dat dit geschrift zich logisch aansluit bij zijn eerste werk: in zijn behandeling van den zin der H. Schriften verdedigt hij tegen de dwaalleeraars en humanisten *een* der bronnen des geloofs, door de toenmalige Bijbelstudie troebel gemaakt; in zijn *Evangelisch wapenmagazijn* verdedigt hij de gezamenlijke waarheden des geloofs.

Dit tweede geschrift, met zijn werk over het coelibaat als

[1]) *Solecismus:* een verbinding van woorden in strijd met de spraakleer. *Barbarismus:* een vreemde uitdrukking, aan een andere taal ontleend.

de beste vruchten van zijn polemischen arbeid te beschouwen, is opgedragen aan Koning Philips II. De opdracht is gedagteekend van den 1^en^ Juli 1559. Aan het opstellen van dit geschrift was hij vijf jaar achtereen werkzaam. In zijn opdracht zet hij uiteen, wat hem tot samenstellen bewoog. De goed geloovige Katholiek werd voortdurend tot godsdienstige disputen gelokt: op den openbaren weg, in reiswagens, in schepen, overal was de godsdienst de quaestie van den dag. Op aanraden van zijn leermeester Ruaard Tapper stelde hij daarom dit werk samen, dat zich tot twee deelen uitbreidde. Het eerste deel beslaat vijf boeken en ieder boek is in meerdere, soms vele, hoofdstukken verdeeld. Een tweede deel, minder uitgebreid, verscheen wat later.

In het eerste deel wijdt Lindanus drie boeken aan de *overlevering* en de waarheden, die door de *overlevering* geleerd worden: de Kerkvaders der vijf eerste eeuwen der H. Kerk treden hier in breede rij als getuigen op. Het 4de boek behandelt de zeven H. Sakramenten en de ceremoniën, die ze vergezellen, alsmede het primaat van den Roomschen Paus: de getuigen zoowel uit de Westersche als uit de Oostersche Kerk spreken hier. Het tweede deel is geheel gewijd aan de *realis praesentia* (waarachtige tegenwoordigheid) van Christus in het Allerheiligst Sakrament des Altaars.

Hoe hoog zijn polemiek toen in de boekenwereld gewaardeerd werd, blijkt uit de inleiding, die de drukker, Maternus Cholinus te Keulen, persoonlijk voor de *Panoplia* plaatste. Men zou toch bidden, vraagt hij den lezer, voor de gezondheid van Lindanus; door kerklijke ambten en zorgen was hij overladen met arbeid; toch was dit geestelijk werk zeer loffelijk door hem volbracht en dit nog wel, terwijl hij met onverdroten kracht de bedrukte Kerk dagelijks bijstond. Deze belangstellng van den Keulschen drukker stond natuurlijk ook met den handel in verband. Reeds onder het zetten van het eerste deel zien wij hem Lindanus tot haast aansporen; want om aan de gretigheid der lezers te kunnen voldoen, moest voor de eerstkomende markt de uitgave gereed zijn.

De *Panoplia* vond werkelijk groote verspreiding en hooge

waardeering; niet slechts ontving het werk een plaats in de bibliotheek van Utrecht's Aartsbisschop, Frederik Schenck van Tautenburch [1]), maar men zag het ook op de schrijftafel van den Italiaanschen prelaat, Gabriël Paleotti, Bisschop van Bologna. Meermalen werd de *Panoplia* te Keulen en ook te Parijs, evenals andere geschriften van Lindanus, herdrukt.

Omdat de *Panoplia* wat omvangrijk en meer een boek voor ontwikkelden dan voor het gewone volk was, hebben vrienden en vereerders uit dit groote werk een klein werkje, dat zakelijk de hoofdinhoud weergaf, samengesteld. Dit staat bekend onder den naam van *Tabulae* (tafels). In 7 tafels worden de toenmalige dwalingen en ketterijen behandeld. Om het polemisch talent van Lindanus te leeren kennen, geven wij in het kort den inhoud der zeven tafels. De 1ste tafel toont, dat Luther en de andere ketters met de oudste Kerkleeraars in wezenlijke tegenspraak zijn; de 2de, dat Luther met zich zelven en zijn aanhangers en deze wederom onderling met elkander in tegenspraak zijn; de 3de tafel geeft een lijst van verschillende secten, uit de leer van Luther voortgesproten, en stelt de vraag: wie van u heeft de ware leering? welke moet derhalve onder die verschillende leeringen gevolgd worden? De 4de geeft een lijst der oude ketterijen, die door de Hervormers op nieuw geleerd werden; de 5de tafel wijst op verschillende tekstvervalschingen der ketters; de 6de bewijst de leer der H. Kerk omtrent de betwiste geloofspunten; de 7de tafel geeft een lijst van de oudste leeraars en kerkelijke schrijvers, die in het groote werk, de *Panoplia*, worden aangehaald. Ook deze *Tabulae* werden herhaaldelijk in het Latijn, toen vrij algemeen bekend, in het Fransch en zelfs in het Hollandsch gedrukt: bij Jan Verwithagen te Antwerpen, werden zij in onze taal in 1567 »gheprint".

De vijanden legden zich niet rustig neder bij Lindanus' polemiek. Tegen de *Panoplia* en de *Tabulae* werd het geschut gericht. Vooral Martinus Chemnitz, een geleerd leerling van

---

1) Op de cataloog der boekerij van Schenck, opgemaakt in 1580, staat vermeld «*Wilhelmi Lindani panoplia evangelica*".

Melanchton, wierp zich op en durfde zelfs de apostolische overleveringen gelijk stellen met de fabelen van den Talmud.

Dit kon Lindanus niet gedoogen, hij bereidde zich voor ter verdediging, doch om de woeling dier tijden verscheen zijn verweer eerst in 1575.

Daar de aanval niet slechts hem, maar ook de eerbiedwaardige Kerkvergadering van Trente gold, gaf hij een verdediging uit van de decreten van Trente en van de apostolische overleveringen, gevolgd door drie boeken *Stromata* genaamd. Ieder dier boeken was aan een zijner Nederlandsche vrienden gewijd: het eerste aan Joannus Stryen, S. Th. L., Aartsdiaken en Vicaris-Generaal van Middelburg; het tweede aan Martinus Duncanus (v. Donck); het derde aan Jacobus Pamelius (v. Pamele), kanunnik der kathedrale kerk te Brugge. Deze *Stromata* worden zeer geacht en stellen inzonderheid vele vervalschingen, waaran Martinus Chemnitz in zijn beoordeeling der apostolische traditie zich schuldig maakte, in het licht

De *Panoplia*, de reuzen-arbeid van Lindanus, is voor velen, maar ook voor Lindanus zelven, een bron geweest in zijn polemischen arbeid; uit dit »wapenmagazijn" haalde hij herhaaldelijk de noodige krijgstoerusting. Of echter een nieuwe uitgave voor ons van nut is, betwijfelen wij; het terrein van strijdvoeren heeft zich verlegd, en de wapenen, door hem toen met vrucht gebruikt, zijn thans genoeg van elders bekend. Het »wapenmagazijn" blijft in elk geval een historisch document, dat in een levend beeld de strijd der geesten in die bewogen tijden schetst en Lindanus slagvaardigheid aantoont.

Zeer krachtig heeft Lindanus de oude leer der H. Kerk omtrent het H. Misoffer verdedigd in zijn *Missa Apostolica seu* Ἡ ΘΕΙΑ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ *τοῦ ἁγίου ἀποστόλου* Πέτρου. Dit werk verscheen voor het eerst te Antwerpen bij Christoffel Plantijn, in 1589, een jaar na den dood van den schrijver.

Lindanus had te Rome in de rijke bibliotheek van Kardinaal Sirlet een oud Grieksch handschrift ontdekt. Sirlet, die om zijn bekwaamheid in de Oostersche talen bekend stond en daarom mede gearbeid had aan de Koninklijke

Polyglot (veeltalige Bijbel), te Antwerpen onder de leiding van Arias Montanus verschenen, was een vriend van Lindanus en gaf hem dit handschrift ter inzage. Het was klaarblijkelijk van hoogen ouderdom en gaf duidelijk aan, hoe de gebeden der H. Mis van oudsher waren; tot welke eeuw het behoorde, was echter niet uit te maken; in elk geval was het een historisch document, dat de aloude opdracht van het Misoffer in het licht kon stellen. Lindanus bestudeerde dit Grieksche handschrift, vertaalde het in het Latijn en maakte het, met zijn aanteekeningen voorzien, voor de pers klaar. Daaruit blijkt, dat het met de gebeden der H. Mis, zooals deze door het Romeinsche Missaal worden aangegeven, van de *praefatie* tot het einde van den *canon* een sterk sprekende overeenkomst aanbiedt: de praefatie b.v. begint met de woorden: »Vere dignum et justum, decorum est et salutare, tibi semper et ubique gratias submittere" etc. Kanunnik Willemsen deelt in zijn werk dit handschrift, naar Lindanus' vertaling, in zijn geheel mede.

Om de waarheid hulde te brengen, is het niet voldoende voor een kennismaking met Lindanus' polemiek te laten zien, hoe rechtgeloovig, geleerd en scherpzinnig hij was in de bestrijding der dwalingen, hoe hoog zijn talent gewaardeerd werd, neen, wij zouden de historie te kort doen, zoo wij niet tevens uit zijn geschriften lieten uitkomen de zwakke zijde, die zijn polemiek helaas! had. De verbittering dier tijden deed al te dikwerf den goeden toon te loor gaan. Lindanus's vijanden gaven hem den bijnaam van »beytschaep" en niet zonder grond. Wij verwijzen bij voorbeeld naar zijn: *Cort onderwys teghen de confessie der ministers (so sy hen beromnen) Jesu Christi in der Kercke van Antwerpen* en *Corte en clare antwoorde op die beschermingh der Antwerpscher confessymakers.*

Prins Willem van Oranje had omstreeks 1566 uit Duitschland eenige Luthersche predikanten ontboden, om het felle en woelige Calvinisme te Antwerpen een Luthersch tintje te geven. De Calvinistische predikanten kwamen in deze stad met de Luthersche tot overeenstemming en stelden gezamenlijk de Ant

werpsche confessie op, die volgens hen overeenstemde met de Augsburgsche confessie. Door Koning Philips II was aan Lindanus de weerlegging dezer Antwerpsche confessie opgedragen. In dit verweerschrift slaat Lindanus zeker den goeden toon niet aan; de zalige Petrus Canisius zou, zonder de zaak uit het oog te verliezen, geheel anders geschreven hebben. Pikante saus trekt wel lezers, maar geen rustig beoordeelaar. Hij verwijt deze samenstellers, door hem genoemd »confessydichters", dat zij tegen beter weten in, den Katholieken leeringen toeschrijven, die geheel valsch zijn, en noemt om de vele vervalschingen hun confessie als die van Augsburg een *loeghenworst*. Dit is wel scherp, maar men kan er nog even mede meegaan. Doch als hij in zijn betoog de Calvinistische predikanten onder handen neemt, dan is zeker de bestraffing, die hij Baltasar Houwart, een apostaat-dominicaan, toedient, minder waardig, al is zij geestig en gevat.

Tot nog toe zagen wij Lindanus meer bepaaldelijk werkzaam op het groote strijdperk, waar de mannen der wetenschap elkander het terrein betwisten. Doch hij daalde ook af tot het volk, om het zaad des bederfs, onder hen gestrooid en welig ontkiemend, uit te roeien. Onder de werkjes voor het volk staat bovenaan de *Dubitantius*. Dan volgen de *Ruewardus;* de *Christelicke maniere, om de Sondaeghsche Misse salighlyck te hooren;* en zijn *Cleyne catechismus . . . allen catholischen christen, sonderlinck die van Thesselt* [Texel], *ter liefden gheschreven.*

Recht levendig en zakelijk behandelt Lindanus in zijn *Dubitantius* een der meest besproken onderwerpen uit die dagen: *Waarom brak Luther met de oude Kerk?* Hij kiest hiervoor den vorm eener samenspraak tusschen Dubitantius (den twijfelaar) en Constantius (den volharder). Het onderhoud had plaats te 's Gravenhage; want Lindanus schreef dit werkje als deken van »Maria ten Hove" te 's Gravenhage. Twee jongelingen ontmoeten elkander. Dubitantius stelt zijn vriend Constantius voor naar de groote kerk te gaan en daar langs de beuken wat op en neer te wandelen en te disputeeren over den godsdienst. Op dit voorstel antwoordt Constantius, dat het huis Gods een huis des gebeds is en wijst op Amster-

dam's magistraat, die in de kerken, althans onder de diensten, op boete verbiedt te wandelen. Het plan wordt veranderd; zij wandelen op naar den Vijverberg. Het gesprek vangt aan: wat bewoog toch wel Luther? Constantius wijst Dubitantius op het bekende dispuut van Luther met de godgeleerden te Leipzig en Luther's antwoord, toen hij zich tegenover Eck niet kon redden: »Deze zaak is niet om God begonnen en zal ook om God niet eindigen"; vervolgens verwijst hij naar Luther's brief aan Koning Hendrik VIII: »Het deert me niet, of ook duizend Angustinussen, duizend Cyprianussen, duizend kerken van Hendrik tegen me zijn". Een tweede samenspraak loopt over herhaalde veranderingen in de leer der Hervormers. Constantius herinnert hier zijn vriend aan de woorden van Hertog George van Saksen: »De Lutheranen weten van daag niet wat zij morgen gelooven zullen." Het derde gesprek verhaalt, dat Luther en Calvijn wel wonderen hebben beproefd om hun leer te staven, maar dat in plaats daarvan een reeks van rampen over de landen der Hervorming was neergedaald. Vele bladzijden van Professor Janssen in zijn *Geschichte des deutschen Volkes* toonen ons, hoe waar en zakelijk het werkje *Dubitantius* is.

Ook in den vorm van samenspraken is *Ruewardus* (rustbewaarder) gesteld. In dit werkje, dat hij 1567 uitgaf ter nagedachtenis aan zijn ontslapen leermeester en vriend *Ruaard* Tapper, laat hij vier vrienden een godsdienstig dispuut voeren: Franco verdedigt de Lutheranen; Hugonius de Calvinisten; Adelphius de Anabaptisten; Libertinus (een libertijn dier tijden) stemt met alle drie in. Door onderlinge tegenspraak komt de dwaasheid der dwaling uit. Een teekenend schetsje over Luther's opvatting omtrent godsdienstpunten willen wij hier vermelden. Melanchton brengt bij Luther in diens laatste tijden het bezwaar in, dat deze in zijn leer omtrent het H. Sakrament afweek van de Kerkvaders. Luther antwoordt: »Lieber Philippe, was wollen wir vil sagen? Ich bekenne, das der sache vom Sacrament zu vil gethan ist". Bekend immers zijn de verschillende veranderingen van Luther ten opzichte der leer van het H. Sakrament des Altaars. Melanchton

echter houdt aan en verzoekt verandering; kortaf antwoordt hem Luther: »Aber also machte ich die gantze lehr verdacht".

Praktisch trekt Lindanus in zijn werkje *Christelicke maniere om de Sondaeghsche Misse salighlyck te hooren* tegen sommige opwerpingen onder halfslachtige Katholieken te velde. Sommigen verzuimen 's Zondags de H. Mis, omdat deze in het Latijn gelezen wordt. Hij antwoordt: »Is het noodig te verstaan, *hoe* voor ons gebeden wordt? Is het niet genoeg, *dat* voor ons gebeden wordt? Al wat in het algemeen voor de Christenen van belang is, wordt toch in de Epistelen, Evangelie's en 's Zondags in de onderrichtingen verkondigd. De voorbeelden van Aaron en Zacharias bewijzen toch, dat het gebed, door den priester in naam des volks opgezonden, zijn kracht niet verliest, al wordt het door het volk niet gehoord". Anderen geven voor, zegt Lindanus: «Ick hoore het sermoon, ick blijf Catholyck; al en hoore ick gheen Misse, daarom en ben ick geen Geus". Het antwoord klinkt: «Syt ghy geen Geus, waeromme doet ghy dan dat de Geusen doen?" De scheuring was in die dagen niet altijd en overal openbaar; ook de Hervormers woonden dikwerf, vooral in het Zuiden, nog wel de preek der katholieke priesters bij. Lindanus gaat voort: »De Geusen hooren oock het sermoon met de Catholycksche, als de *spinnen met de biën* de roosen ghebruycken; maer en willen den heilighen Godtsdienst der Apostolische Misse niet hooren: soo en wilt ghy oock niet".

Op verzoek der pastoors van het eiland Texel stelde Lindanus in 1564 de *Cleyne catechismus* op. Hij was toen reeds bisschop, maar vertoefde nog te 's Gravenhage als deken, omdat hij zijn zetel door tegenwerking van Roermond's magistraat niet mocht bezetten. Texel werd nog gerekend te behooren onder het aartsdiakonaat van Utrecht's domproost, en Lindanus was Commissaris van Bisschop Georgius van Egmond en Vicaris der Aartsdiakens van Utrecht geweest; van hier allerwaarschijnlijkst zijne betrekking tot Texel. De *Cleyne catechismus* is verdeeld in twee hoofdstukken; in het eerste »waer de Peter

syn Pille [1]) leert Christelycken te ghelooven", en het tweede »waer de Peter syn Pilleken leert, hoe hy moet God den Heere vreezen, ende wandelen in dit leven na syn gheboden, om alsoo te comen int eewighe leven". In vragen en antwoorden behandelt Lindanus al de destijds bestredene geloofspunten als het primaat, de noodzakelijkheid van het doopsel der kinderen, de mogelijkheid der goede werken. Ook bespreekt hij de ongeldigheid van het huwelijk van priesters en kloosterlingen, die door de groote geloften gebonden waren. Wel karakteristiek in een catechismus voor kinderen!

Uit deze catechismus willen wij een paar voorbeelden lichten, die Lindanus als bestrijder der misbruiken en tactvol polemicus schetsen, maar tevens ook een geheel eigenaardig licht werpen op den toestand dier dagen, en hiermede zullen wij onze studie over Lindanus in dit maandschrift sluiten.

Lindanus prijst het rozenkransgebed aan en wijst op een misbruik, door den duivel uitgedacht, om deze vrome oefening te doen afkeuren: »Dit is hem licht om doen geweest, gemerckt dat over weynich jaren, so wel de mannen als de vrouwen, dese vyftighen oft Roose cranskens meer tot eenen monster oft ydel braggagie hadden van gout, van silver, van costelycke gesteente, dan tot bidden [2]). Men sach meer, dat se fraye ghedaen ende costelyck ghemaect waren, dan daer si toe gheneycht waren, te weten, om ons te vermanen tot een gestadich ghebet; maer also wy te vreden waren, dat wie een fray Pater noster hadden, schoon verciert, lanck ter aerden toe, soo ende soo met gulden teykenen gestoffeert, so en hebben wy niet veel swaricheyts ghemaeckt, om d'oude loffelycke maniere van onse voorvaders te veranderen, ende in de plaetse van devotie, nu alle hovaerdie te ontfanghen,

---

1) In het tweede antwoord van Hoofdstuk I wordt het woord »Pille" uitgelegd: »Ghy heet myn Pille, als Pupillus, weesken, dien ick in myn behoedt ende bewaernisse ontfanghen hebbe, om te brenghen int eewighe leven, daertoe ghy herboren syt int heylighe doopsel".

2) Op verschillende schilderstukken uit de XVIde eeuw worden adellijke vrouwen met lange, rijk versierde rozenkransen, die van hare gordels tot schier aan den grond afhangen, voorgesteld.

als gulde ketenen, silvere gordelen, syde cordelieren, die de opgeblasen fardegalen beter versieren, dan soude een oude frens Pater noster van ons grootmoeder achter ghelaten".

Lindanus laat den »Pille" zijn peter ondervragen omtrent de ceremoniën. Het is bekend, dat de Calvinisten deze onnoodig oordeelden. De »Pille" vraagt: »Syn dan dese ceremoniën van noode?" De Peter vat de vraag practisch op en begint met te wijzen op het nalaten van het kruisteeken, om daarna af te dalen tot het nut, in het onderhouden der ceremoniën gelegen. Dat het toen een tijd van oorlog was en de beelden, aan het oorlogsveld ontleend, door de jeugd uitstekend begrepen werden, kunnen wij veilig opmaken uit het antwoord van den Peter: »Dese utwendige teyckenen syn als veltteickenen in den legher, om te verclaren onder wat capiteyn ghy u soudye verdient; die dan dese ceremoniën ende ghebruycken der Catholischer Kercke vergheet, veracht, ofte verwerpt, die doet als een schelm ende meyneediche weyfelaer, die zyn veltteicken hem schaemt ofte verwerpt. Ghelyckerwijs dan sulcken lansknecht, die hem begint zijns meesters te schamen, ende zijne leverye oft veltteicken veracht, verborcht oft afwerpt, haestelyck wert van zijn vianden omghecoft ende tot een verrader gemaect. So mede een Christen, die nu de leverye oft zijns meesters (Christi) veltteicken begint te schamen, te verachten, oft te verwerpen, haest tot grooter dolinghen coemt, ende tot verraderye van zyn eyghen Heere loosselyck getrocken wordt. Niet dat de salicheyt in dese Ceremoniën der heyliger Religiën is gheleghen, als oock niet die vectorie int veltteicken, maar also si wtwendelyck betuyghen van onser Religie oft geloove, soo behooren si ons inwendich te vermanen waer toe si dienen oft wat si te beduyden hebben.... Maer tis maer de schalcke boosheit des vyants die ons Christen aldus alleynskens wil de Christen Religie onttrecken ende ontstelen. Want als men deze cleyne ceremoniën beghint af te laten, so beghint men oock grooter misteriën te verlaten en so mettertijd de heilghe Sacramenten te verachten. Want so wy sien, eerst beghost hy deur zijn

afghevallen Christen te ghecken met het wywater, met de segheninge des heilighen Cruys int voorhooft. Daer na met de Beelden, ende met de eere der Beelden, die men niet die Beelden, maer Christo, oft de Heyligen, dien si beteickenen, dede, als met waslichten oft Roose cranskens te vercieren, ende (de vijand) heeft niet gherust voor dat hij op veel plaatsen de Beelden afgheworpen ende wtgheroeyt heeft [1]). Nu als de memorie van Christo ende van zyn heylighe luyden wt den oogen wech ghenomen is, so heeft hy een open toeganck om God wt onser herten te nemen; soomen (ey lacy) in veel menschen mach aen- schouwen".

Middelharnis. J. H. A. THUS.

---

1) Lindanus bedoelt hier niet de beeldstormerij in ons land; deze had eerst plaats 1566, doch ziet op de beeldstormerijen in Duitschland en Frankrijk,

GEVALLEN GROOTHEID.

»Historisch bovenhuis te huur". Dat leest men sinds eenigen tijd aan den gevel van het hoekhuis Quai Voltaire — rue de Beaune. Historisch bovenhuis! Parijs is zóó rijk aan geschiedkundige bijzonderheden, dat het moeilijk valt een voet te verzetten, zonder herinnerd te worden aan een groot man, eene beroemdheid of eene beruchtheid, aan een of andere gebeurtenis, die met bloedige hand geschreven schijnt op muur of gevel.

»Zoo die muren spreken konden!" riep de bevallige Koningin van Italië uit, toen de heer de Nolhac haar 't vorige jaar in het paleis te Versailles rondleidde, en het verleden, der laatste honderd jaren vooral, weder vorm en gestalte aannam! Die woorden komen te Parijs herhaalde malen op de lippen.

Het huis, waarvan hier sprake is, onderscheidt zich in niets van de belendende. Vijf verdiepingen is het hoog; het onderhuis is gedeeltelijk een café »A Voltaire", gedeeltelijk een te huur staande winkel en, in de rue de Beaune, een bureau de tabac.

De eerste verdieping met hare hooge dubbele ramen is het »appartement historique". Naast het laatste der vijf vensters, die uitzicht geven op den Quai Voltaire (vroeger Quai des Théatins) op de geelgroene wateren der Seine en de lange gevellijn van de trotsche Louvre-gebouwen, valt op een witmarmeren plaat te lezen: »Voltaire, geboren te Parijs in November 1694 [1]), stierf in dit huis op 30 Mei 1778".

Gevierd en vergood als de wijsgeer van Ferney tijdens zijn

---

1) Mijn Larousse stelt Voltaire's geboortewieg te Chatenay bij Sceaux.

leven geweest is, had deze woning thans eene bedevaartplaats behooren te wezen. Maar wie gedenkt nog Voltaire in onze dagen? Hier is de dood gekomen en het oordeel, God alleen bekend, over »le dernier des hommes après ceux qui l'aiment", als Joseph de Maistre met zijne gewone forschheid zegt.

Indien gij den quai opwandelt, de rue des Saints-Pères, de rue Bonaparte voorbij, kunt gij het standbeeld van Voltaire begroeten; in een ander gedeelte der stad vindt gij hem opnieuw, niet staande ditmaal, maar zittende in zijn leunstoel, Houdon's meesterwerk.

»Dors-tu content, Voltaire, et ton hideux sourire
Voltige-t-il encor sur tes os décharnés?"

Indien hij zich in de andere wereld nog iets aantrekken kon van het »ijdelheid der ijdelheden" dezer wereld; indien hij de apotheose waarin hij stierf, den luister waarmee zijn gebeente naar het Pantheon heengevoerd werd, vergelijken kon bij de vergetelheid waarin hij wegzonk, geweldiger zou de vloek wezen, door hem geslingerd naar zijn 84-jarig leven.

In 1778 heeft al wat naam had in de Parijsche wereld de trap beklommen, naar de eerste verdieping voerend van het hôtel in de rue de Beaune n. 1.

De beroemdheden van den dag volgden er elkaar. Glück, de muzikale lieveling van Marie Antoinette, de schepper van het »Où peut-on être mieux" heeft er het pad gekruist van Mademoiselle Lange, bekend als de beruchte Madame Dubarry, van de godinnen van den schouwburg, van de vele hoog- of laaggeborene prostituées, die er den patriarch van Ferney kwamen huldigen. Mevrouw Necker antichambreerde er, evenals de hertog de Richelieu, Piccini, Ridder d'Eon, abbé Gaultier en anderen. Daar is Franklin den zegen van Voltaire komen vragen voor zijn kleinzoon: onverklaarbare blindheid, schier even onverklaarbaar als die, waarvan enkele jaren later, in 1784, de aristocratische wereld, het geheele Hof blijk gaven, toen zij zich naar de nieuwe theater-zaal van het Odéon spoedden om er »Le Mariage de Figaro" te gaan toejuichen, honderd maal achter elkaar opgevoerd; toen zag men

al die fraai uitgedoste pronkers, al die met overdadigen zwier gekleede dametjes te voet, in vergulde draagstoelen of rijtuigen, henenspoeden naar de plaats, waar eene literaire wraakoefening gehouden werd; waar toeschouwsters en toeschouwers jubelden en klapten als koningschap en aristocratie door de spitsroeden gedreven werden van den vermetelen de Beaumarchais, wiens »Barbier de Séville" hier overtroffen werd [1]). Zij juichten en klapten in de handen, die ontzenuwde en verwijfde aristocraten, bij het hooren, bij het zien van een tooneelstuk, 't welk de inleiding mag genoemd van het met bloed en tranen geschreven drama der groote omwenteling, met *hun* bloed, *hunne* tranen grootendeels.

Ja, ongelooflijke blindheid, tenzij wij er de straffende hand Gods in erkennen, spottend met de verlichting en de wijsheid dezer dwazen, gevoed met het merg der alvernieuwende, alles herscheppende philosophie.

Slechts drie verdiepingen telde het sterfhuis van Voltaire in 1778; behalve de groote poort in de rue de Beaune, had het nog eene andere, nu verdwenen, en uitkomend op den quai Voltaire.

Eigenaar van dit hôtel was Markies de Villette, een in den adelstand verheven avonturier, berucht personage zelfs in die dagen, rijk grondbezitter en weldra lid der Conventie.

»Les erreurs et les passions
De vos beaux ans sont l'apanage;
Sous cet amas d'illusions
Vous renfermez l'âme du sage."

Dus had Voltaire zijn gastheer toegezongen, ons voor de vraag plaatsend: Ernst of Kortswijl? eene vraag even moeilijk te beantwoorden als de satanische grijnslach van Voltaire's masker te ontleden valt. Naar verluidt had de patriarch van Ferney in dezen tijd, die alle liefde wettigde behalve die alleen, welke den naam van wettige liefde dragen mag, der moe-

---

[1]) Het stuk was eerst verboden, doch Marie-Antoinette en anderen hielpen dat verbod opheffen.

der van dezen geblazoeneerden débauché druk het hof gemaakt.

Villette was op een goeden dag gedwongen Parijs te verlaten, waar zekere schandelijke historie, in welke hij betrokken was, niet enkel in de salons achter de door Watteau beschilderde waaiers gefluisterd werd. Te Ferney genoot hij Voltaire's gastvrijheid. Nog iets anders, iets beters viel er hem ten deel: Voltaire gaf er hem zijn aangenomen kind ten huwelijk, Philiberte de Vaucourt, adellijke dochter eener verarmde familie, en door haar pleegvader »Belle et bonne" genoemd. Hoe Voltaire dat meisje aan zulk een lichtmis uithuwelijken kon, zou ons mogen verwonderen, zoo we hier niet vóór ons hadden den geestelijken vader van »La Pucelle", den Bilderdijkschen »Ridder Sox" en andere litteraire vuilnis.

»Belle et bonne" volgde haar man naar Parijs en betrok als Markiezin de Villette het hôtel in de rue de Beaune. Haar zoon heette later Voltaire-Villette.

In 1778 zei Voltaire de eenzaamheid van Ferney vaarwel en nam de gastvrijheid aan, hem door Villette aangeboden. Het Parijs van 1778 bleek inderdaad »het Rome van Voltaire en Voltaire's Jerusalem", als wijlen Dr. Schaepman schreef. Luister slechts.

Den 16 Maart (1778) werd zijne »Irène" voor de eerste maal opgevoerd; maar Voltaire, die sinds den 25 Februari verschillende malen bloedspuwingen had gehad, was niet voldoende hersteld, om naar den schouwburg te gaan. Veertien dagen later, den 30 Maart, was 't hem mogelijk eene opvoering bij te wonen.

Zoodra de menigte zijn rijtuig herkende, omringde zij het juichend, met uitgelaten blijdschap. In de zaal was alles overbezet, en het binnentreden van den gevierden poëet gaf aan de geestdrift gelegenheid om los te barsten in een gejubel en een handgeklap, welke den zwakken grijsaard noodlottig dreigden te worden.

Toen hij in de voor hem bestemde loge plaats genomen had, trad de heer Brizard op hem toe en zette hem eene kroon op het hoofd.

»O God, wilt gij me dan doen sterven!" riep de gekroonde met doordringende stem, en met bevende hand lichtte hij den

krans van zijne lokken. Gelijk te begrijpen valt, was niet enkel het publiek onder den indruk, maar eerst en vooral ook degenen, welke »Irène" te vertolken hadden, terwijl de schepper der tragedie er bij tegenwoordig was. Alle krach ten werden ingespannen, om het stuk te geven, als het nimmer opgevoerd was, nooit meer vertoond is.

En toen het »zwart tooneeldoek" viel, om kort daarop weder omhoog te gaan, ontvlamde de geestdrift der menigte opnieuw, als zij zag, hoe tooneelspeelster en tooneelspelers ieder op de beurt een lauwerkrans plaatsten op de buste van Voltaire [1]), om welke zij op het tooneel een kring geslagen hadden. Tien, vijftien minuten lang was het een onbedaarlijk gejubel, handgeklap en trappelen met de voeten, dat de zaal dreigde in te storten.

Na een kwartier trad Mme Vestris naar voren, met een papier in de hand. Veel moeite kostte het om een weinig stilte te verkrijgen. Markies de Saint-Marc had zooeven een loflied op Voltaire geschreven en nu ruischte het van Mme Vestris' lippen door de zaal:

»Aux yeux de Paris enchanté
Reçois en ce jour un hommage
Que confirmera d'âge en âge
La sévère Postérité.
Non! tu n'as pas besoin d'atteindre au noir rivage
Pour jouir de l'honneur de l'Immortalité.
Voltaire, reçois la couronne
Que l'on vient de te présenter
Il est beau de la mériter
Quand c'est la France qui la donne".

---

[1]) Die buste, het werk van Caffière, werd den 18 Februari 1779 in den foyer van de Comédie Française door de bekende buste van Houdon vervangen. Reeds van 19 April (1778) had het publiek gelegenheid gehad om in het atelier van Houdon het borstbeeld van Voltaire te bewonderen. Den 25 Augustus was het in de Academie tentoongesteld geweest. Een beeldje van verguld brons en eene andere buste, geheel verschillend in uitdrukking en opvatting van die in den foyer der Comédie, had Houdon op den Salon van 1779 ingezonden. Na die drievoudige proeve meende hij zijn model in die mate meester te zijn, dat hij aan het ontwerpen van het groote beeld kon denken. Dit werd geëxposeerd in den Salon van 1781.

Nieuwe storm van toejuichingen, gevolgd door een gebisseer, dat Mme Vestris er wel voor bezwijken *moest*.

Voltaire beleefde dien 30 Maart den schoonsten dag zijns levens. Verafgood was hij door Parijs, en

»Paris c'est le monde"

niet waar? Doch de overmaat der vreugde, het overstelpende der eerbewijzen zouden den grijsaard noodlottig zijn.

Den 25sten Februari, dus ruim eene maand terug, had hij een weinig over het middaguur eene zware bloedspuwing gekregen. De Villette, die bij hem was, snelde in zijn huisjapon naar dokter Tronchin, wiens kunst den kranke weer te been hielp. Het was tijdens die ziekte, dat Voltaire op 2 Maart de bekende verklaring aflegde [1]).

In de »Mémoires" van den markies de Valfour leest men omtrent deze verklaring onder meer het volgende: »Het origineel van deze verklaring, welke in haar geheel met Voltaire's eigen hand geschreven is, berust bij den eerwaarden heer Gaultier. De pastoor van de kerk van Saint-Sulpice heeft mij verzekerd, dat hij 't bewuste stuk volgens het oorspronkelijke van Voltaire's handschrift voor wettig verklaarde.

»Den 27sten Mei bezochten de eerwaarde heer Gaultier en de pastoor der Saint Sulpice den kranke. Hij was nu en dan minder helder bij het hoofd. De pastoor, die mij deze bijzonderheden meedeelde, maakte hem met zijn toestand

---

[1]) Je soussigné déclare qu'étant attaqué depuis quatre jours d'un vomissement de sang à l'âge de quatre-vingt-quatre ans et n'ayant pu me traîner à l'église, M. le Curé de Saint Sulpice ayant bien voulu ajouter à ses bonnes oeuvres celle de m'envoyer M. l'abbé Gaultier, prêtre, je me suis confessé à lui, et que si Dieu dispose de moi, je meurs dans sa sainte religion catholique où je suis né espérant de la miséricorde divine qu'elle daignera pardonner toutes mes fautes et que si j'avais jamais scandalisé l'Eglise, j'en demande pardon à Dieu et à elle en présence de M. l'abbé Mignot, mon neveu, et de M. le marquis de Villevieille, mon Ami, Signé: Voltaire, Mignot, Villevieille. Le 2 Mars 1778, dans la maison de M. le marquis de Villette.

M. l'abbé Gaultier, mon confesseur, m'ayant averti qu'on disait, dans un certain monde, que j'ai protesté contre tout ce que je ferais à la mort déclare que. je n'ai jamais tenu ce propos, et que c'est une ancienne plaisanterie attribuée, dès longtemps, très faussement à plusieurs savants plus éclairés que moi.

Signé: VOLTAIRE.

bekend en verzocht hem eene herroeping te willen doen, beslister dan de vorige, ten einde de gegeven ergernis te herstellen. Voltaire zocht uitvluchten.

»Kies of deel, zeide hem de geestelijke. Sterf kloek volhardend in het ongeloof, waarin gij leefdet, of wel besluit er toe, om uwen medemenschen uw geloof in den christelijken godsdienst te bewijzen.

»Voltaire antwoordde niets, deed niets. Toen deelde de pastoor aan de bloedverwanten mede, dat hij den zieke de H. Teerspijze niet brengen kon of zich inlaten met zijne begrafenis. Hij ried hen aan, hem niet verder tot de parochie te rekenen en mocht hij sterven, hem dan onverwijld incognito naar Ferney over te brengen".

Noch Tronchin's kunst, noch de bewondering, de verafgoding van het achttiende-eeuwsche Parijs vermochten den aansluipenden dood te weren. Zaterdag den 30sten Mei om negen uur 's avonds overschreed hij den drempel van Voltaire's kamer, uitziende op de binnenplaats van het hôtel. Des anderen daags plaatste men zijn lijk geheel gekleed in zijn rijtuig; zijn lijfknecht vergezelde hem naar Scellières, eene abdij in het bisdom van Troyes, waarvan Mignot, zijn neef, abt was [1]).

De sterfkamer van Voltaire is wel de leelijkste, de somberste van het geheele bovenhuis. Eene schutting verdeelt haar in tweeën. Zij is donker, vuil, verwaarloosd; geheel en al een van die vreugdelooze Parijsche vertrekken, waar de melancholie nestelt in de vier hoeken, en een schaarsche zonnestraal schier onwillig nu en dan door de bestoven ruiten valt.

Wanneer gij op den een of anderen Donderdag de Conciergerie bezoekt, de ooren sluit voor de eentonig opgedreunde verklaring van den gids, om alleen te luisteren, in den kerker van Marie-Antoinette, naar de stem der geschiedenis, naar de tragedie, welke geschreven schijnt op deze wanden, dan

---

[1]) Voór dat het bisschoppelijk verbod, om Voltaire in gewijde aarde te begraven, Scellières bereikte, was er aldaar een lijkdienst gezongen en was de beaarding geschied, of Voltaire als een goed christen stierf.

vaart eene siddering u door de leden, dan strijden deernis en verontwaardiging in uw binnenste om den voorrang, dan meent gij telkens de ranke gestalte der »Autrichienne" uit het halfduister te zien oprijzen, lijdend en door het lijden schier onkenbaar geworden, maar niet gebogen of gebroken. Er stropt u iets in de keel, en een traan welt in uw oog bij de herinnering aan de folteringen dezer vrouw, dezer gemartelde majesteit, aan al den smaad, al de schande, welke als een breede modderstroom over dat gekroonde hoofd is gegaan. Ja, zelfs in de kapel, naakt en koud, op enkele schreden van Marie-Antoinette's kerker gelegen, grijpt u iets in de borst, vangt uw oor den wegstervenden galm op van het lied, waarmee de Girondijnen afscheid namen van het leven, en gij zegt bij u zelven: hier brachten zij hun laatsten nacht door; hier was voor hen het voorportaal des doods.

Wat voelt gij bij het binnentreden van Voltaire's sterfkamer? Onverschillig blijft ge. Bij de gedachte aan het vonnis van den rechtvaardigen God, dat hier een leven afsloot als dit van dezen vier-en-tachtigjarige, huivert ge misschien even, uit eerbiedige vrees vóor Gods oordeelen; maar hij, wiens vonnis voor de eeuwigheid hier geveld is, hij is en blijft u onverschillig. Dus verging het mij althans.

Hier stierf Voltaire! Niets herinnert er aan die gebeurtenis. »Belle et bonne" liet in de sterfkamer een marmeren gedenkteeken oprichten, waarin het hart van Voltaire besloten werd.

Alles is verdwenen.

Maar Voltaire, wiens lijk op Zondag 31 Mei 1778 schier als smokkelwaar van den quai des Théatins werd heengedragen, zou er nog eenmaal terugkeeren. De maîtressen van Lodewijk XV hadden geholpen om Voltaire tijdens zijn leven te bevórderen tot »gentilhomme de la Chambre": Lodewijk XVI zou uit een venster der Tuilerieën getuige wezen van den triomftocht, Voltaire door de Revolutie bereid na zijn dood.

Daarmede vervulde de laatste een plicht van dankbaarheid!

»Il fallait tout le venin de Voltaire pour mettre cette fange en ébullition; aussi doit-on imputer à cet infortuné une grande partie des choses monstrueuses de la Révolution —

La Providence voulut la [Révolution] placer entre le plus redoutable des sophistes et le plus redoutable des despotes. A son aurore Voltaire apparaît dans une saturnale funèbre, à son déclin, Bonaparte se lève dans un massacre."

Maar niet minder waar dan dit stuk proza van Victor Hugo is zijne poëzie, als hij »Les Statues" met zijn fraaien beginregel:

»Le cavalier de bronze était debout dans l'ombre",

besluit met de heerlijke verzen, vonnis der geschiedenis gesproken door de Poëzie:

— »Spectre, quelle est là-bas cette machine horrible?"
— »C'est la fin", dit la tête au regard sombre et doux.
— »Et qui donc l'a construite?" — »O mes pères, c'est vous!"

Voltaire verheerlijken was voor de Revolutie eene zelfverheerlijking. Daarom spaarde zij niets, om de overbrenging van Voltaire's gebeente tot eene apotheose te maken, schier zonder weerga.

Den 11den Juli 1791 las men op den gevel van Voltaire's sterfhuis niet het banale »Appartement historique à louer" van thans, maar dit vers:

»Son esprit est partout et son coeur est ici".

Eene deputatie uit den gemeenteraad ging tot aan het begin der gemeente Charenton, om de assche van Voltaire in ontvangst te nemen den 10den Juli 7 uur 's avonds. Verschillende afdeelingen der nationale garde sloten zich bij hen aan. De Bastille-plaats was overal met groen geboomte beplant, regelmatig een soort van voetstuk omgevend, dat gevormd was met steenen der Bastille.

Daar moest het gebeente dien nacht rusten. Op het piédestal had men de woorden aangebracht: »Ontvang op deze plaats, waar het despotisme u in boeien sloeg, Voltaire, de eerbewijzen, die het vaderland u aanbiedt!"

Den volgenden dag weigerde de natuur aan de feestelijkheid luister bij te zetten. Onverpoosd viel er een geweldige regen. De duizenden en duizenden nieuwsgierigen, uit Parijs en van

heinde en verre toegestroomd, lieten zich daarom niet afschrikken. Reeds om vijf, zes uur in den morgen krioelde het aan beide zijden der boulevards van menschen, meestal kleine burgers of werklieden.

Het officieele uur, dat de stoet zich in beweging zetten zou, was acht uur in den morgen. Om den regen, die van geen ophouden wist, verschoof men van uur tot uur, besloot de stedelijke Raad alles uit te stellen tot den volgenden dag.

Een oproerig gemor steeg uit de menigte op, toen zij kennis kreeg van de gevallen beslissing. De ontevredenheid nam hand over hand toe en, capituleerend voor den eisch der menigte, gaf men kwart over twee het sein, dat de stoet zich in beweging zetten zou, ondanks alles.

Als volgt was hij saamgesteld. Een afdeeling ruiterij met muziek, eene afdeeling sapeurs, een bataillon van de militaire school, afgevaardigde groepen der colleges, der stedelijke muziek-corpsen, van de clubs, de vaderlandlievende vereenigingen, en van de tamboers. Verder eene deputatie uit de nationale garde; uit de overwinnaars der Bastille, met Palloy [1]) aan het hoofd; uit de sjouwerlui der Halles, die behalve hunne reusachtige witte hoeden, welke ze ook thans nog dragen, sabels in de vuist hielden in grootte aan hun hoofddeksel evenredig. Als derde afdeeling zag men de met pieken gewapende bewoners van den faubourg Saint Antoine, in wier midden op draagbaren o. a. werden meegevoerd: kogels en steenen van de Bastille. Boven hunne hoofden wapperde een vaandel, waarop de zooeven genoemde sterkte geschilderd stond.

Volgden medaillons met de portretten van J. J. Rousseau, Franklin, Mirabeau, kiezers van 1789 en 1790, Zwitsersche lijfwachten, gendarmen, eene afdeeling muziek, eene andere van de kunstenaars en de tooneelspelers, onmiddellijk het beeld van Voltaire voorafgaande, levensgroot, en de copie

[1]) Hij was een zeer practisch man, die uit den afbraak der Bastille een fortuin wist te slaan. Afbeeldingen der gehate sterkte bracht hij in den handel en ieder wilde zoo'n aandenken koopen, vooral omdat de grondstof, het benoodigde steen, afkomstig was van de Bastille.

van den Voltaire in zijn leunstoel door Houdon. Dit beeld werd gedragen door mannen in de kleeding der oudheid, omstuwd door de leerlingen van de academie der schilderen der bouwkunst, als Romeinen uitgedost. Op de schilden welke zij torsten, las men de verschillende soorten van poëzie, van letterkunde en wijsbegeerte ; ook eene volledige uitgave van Voltaire's werken volgde.

Daarna kwamen zijne familie, de leden der Academie, letterkundigen, een reusachtig muziekcorps en eene even groote schaar zangers, die beurtelings marschen en feestzangen deden klinken. Twaalf sneeuwwitte paarden, in drie rijen van vier, geleid door mannen in antieke kleederdracht, trokken een eveneens antieken wagen op vier bronzen wielen. Een sarcophaag van porfier, de kist bevattend, stond boven op dien wagen. Op den sarcophaag was een antiek rustbed aangebracht, waarop Voltaire, slapend, was voorgesteld. Aan zijne zijde lag eene gebroken lier en achter het hoofdeinde rees de symbolische figuur der Onsterflijkheid, een sterrenkroon houdend boven Voltaire's hoofd. Vier geniussen, rouwend met gebluschte fakkels in de hand, zag men aan de zijkanten; op de vier hoeken van het deksel der sarkophaag waren tooneelmaskers aangebracht, van brons als de geniussen. Slingers van lauwertakken voltooiden de versiering.

Op de voorzijde van de sarcophaag vielen de woorden te lezen :

AAN DE SCHIM VAN VOLTAIRE.

»De Nationale Vergadering heeft den 30 Mei 1791 plechtig verklaard, dat hij de eerbewijzen verdiend heeft, den grooten mannen verschuldigd".

Op de tegenovergestelde zijde en de zijkanten waren versregels van Voltaire aangebracht. Ter weerszijden van den wagen hingen breede, blauw fluweelen draperieën af, overzaaid met gouden sterren en afgezet met driekleurige franje, versierd met driekleurige kwasten en flossen.

Ongeveer acht meter was die triomfkar hoog.

Haar volgde een stoet even talrijk als die voorafging : de procureur-generaal, een deputatie uit het Wetgevend Lichaam,

de Ministers, het departement Parijs, de burgemeester en de municipale officieren, de districts-rechtbanken en kantongerechten trof men er o. a. in aan.

De stoet werd gesloten door een bataljon oud-gedienden.

Van de Bastille-plaats, al de boulevards volgend, ging het over de place Louis XV, wiens standbeeld door de guillotine vervangen was, de tegenwoordige place de la Concorde, langs den quai des Tuileries, den Pont-Royal over, naar den quai Voltaire, naar het nu vergeten sterfhuis. Hier was een amphitheater opgeslagen; vrouwen en jongedochters zaten er, allen in het wit gekleed en met lauwerkronen in de hand. Madame de Villette nam de eereplaats in.

Toen de stoet stil hield, plaatste een der mannen, die het beeld van Voltaire droeg, een kroon op diens hoofd en kuste het op beide wangen. Wat nu volgt schrijf ik letterlijk een ooggetuige na.

»Bevend is Mme de Villette — [Belle et Bonne namelijk] — naar voren getreden; haar hoofd buigt zich een oogenblik op de borst van Voltaire; zij kust hem eerbiedig de beide handen en stelt hem haar dochtertje voor, een kind van vijf a zes jaar, bekoorlijk van gelaat. Aller oogen vulden zich met tranen".

Altoos heftiger werd de stortregen; bij stroomen viel hij neer en in den looppas ging het nu Pantheon-waarts.

Dat was de laatste hulde, door Parijs aan een zijner afgoden gebracht, eene vorstelijke hulde aan Koning Voltaire.

En thans?

Parijs moge Voltaire's Rome geweest zijn en Voltaire's Jerusalem, in het heden is hij voor de Fransche hoofdstad niets meer, zelfs geen voorwerp van curiositeit. In den kelder van het Pantheon rust zijne assche, vergeten, of althans niet méér de aandacht trekkend dan de andere »groote" mannen, die het dankbaar vaderland in een ontwijd heiligdom bijzette. Men heeft de Restauratie beschuldigd van de halsmisdaad, in het geheim Voltaire's gebeente »verwijderd" te hebben.

Bij onderzoek is dat praatje eene legende gebleken.

Dertig jaren bleef het appartement, waarboven gij nu leest:

»Historisch bovenhuis te huur", zijne vensters en luiken hardnekkig gesloten houden.

Daarna werd het achtereenvolgens bewoond door de baronesse de Champi en Senator baron de Bourgoing; in 1845 bracht de bekende Arséne Houssaye er zijne huisgoden over; men heeft enkele weken geleden de laatste bewoonster, die er vijf en dertig jaren verbleef, naar hare jongste rustplaats gedragen.

Voor 7000 francs per jaar kunt gij het voorrecht (?) smaken, om dit historische bovenhuis te betrekken. Ziehier, wat de eigenaar er voor die 7000 francs te genieten biedt.

De ingang wordt gevormd door de koetspoort, in de rue de Beaune, wier beide deuren met fraai snijwerk overdekt zijn. Over de binnenplaats gaande zoekt gij vergeefs de stallen, waarin markies de Villette zijn tien paarden een onderkomen verschafte. Als de keuken, eveneens gelijkvloers aangebracht, zijn ze spoorloos verdwenen.

Langs een trap, die niets merkwaardigs heeft, bereikt gij de hooge, breede deuren van het »historisch bovenhuis". Vooral de antichambre is een tegenvaller. Zoo ergens dan hadt gij u hier niet verwacht op de witte en zwarte steentjes, waarmee zij geplaveid is, en waardoor zij lijkt op den vloer van een moderne keuken in een flinke Parijsche burgerwoning.

Het bas-relief boven de deur der eetkamer schijnt gewoon beeldhouwer-sinterklaas-goed, even banaal als die eetkamer zelve, welke haar licht bekomt van de binnenplaats.

Een dubbele verrassing wordt daardoor het groote salon. Door zijne twee hooge vensters valt het daglicht overvloedig naar binnen, het verguld brons doende glanzen, waarmee de witmarmeren schoorsteen is ingelegd; de blankheid verhoogend der trotsche Ionische kolommen, wier vergulde kapiteele het naamcijfer dragen der markiezin de Villette, terwijl zij zelven het plafond schragen. Die zoldering, gebarsten en gescheurd in alle richtingen, is met mythologische voorstellingen beschilderd en zou, ondanks de verwoestingen van den tijd, de aandacht en de bewondering ten volle verdienen, zoo de hand van een broddelaar, een brekebeen, het oorspronkelijke werk niet grootendeels bedorven had.

Intusschen, zoowel dit salon als het kleine, dat er aan grenst, draagt nog altoos het cachet van het hooggeboren, het onvervalscht aristocratische uit de jaren van vóór de groote revolutie.

Op een blauwen grond vinden wij het plafond in dit kleine salon met de teekenen van den dierenriem beschilderd, keurig uitgevoerd en gelukkig geconserveerd. De vloeren zijn ingelegd en vertoonen eene groote ster van hout in verschillende tinten.

Ter weerszijden van de beide salons een boudoir, laag van zoldering. Maar die zoldering zelf lijkt wel een reuzen-camée met haar half-verheven beeldwerk in beschilderd terrecuit, ivoor met ingewerkt goud.

Van de kamer, door Voltaire bewoond, en die zijn sterfkamer was, hebben wij reeds gesproken. Indien men haar betreedt, na eerst de vertrekken aan den kant der Seine bezocht te hebben, bereidt men zich eene dubbele ontgoocheling [1]).

Het heden gedenkt Voltaire niet meer. Voor één slag van personen moet eene uitzondering gemaakt: voor de naaste en zelfs min of meer verwijderde familie van Homais, het onsterfelijke type der anti-clericale bekrompenheid door Gustave Flaubert zoo keurig, zoo natuurgetrouw geteekend.

Ook dit is misschien een der straffen van dezen philosoof, den geestigsten man van zijn tijd genoemd, dat zijne huidige discipelen geestlooze, enghartige menschjes zijn, hunne domheid verbergend achter eene vooze, dorperlijke rhetorica.

Parijs, Januari 1904. LOUIS B. M. LAMMERS.

---

[1]) De fauteuil, waarin Voltaire den laatsten adem uitblies, wordt bewaard in het vroegere hotel van Mme de Sévigné, thans »Musée Carnavalet" en gelegen in de straat naar de talentvolle briefschrijfster vernoemd. Een gewone leunstoel is 't, met zwart trijp overtrokken. Aan den linker arm is een beweegbaar schrijflessenaartje bevestigd; een ander, rechts aangebracht, diende bij het lezen. Op de bladen dezer lessenaartjes vallen eene soort van Chineesche of Japaneesche poppetjes te zien, wier omtrekken nog vrij goed te onderscheiden zijn. Ik heb een overtalrijk Zondagspubtiek bijna een uur lang zien defileeren voor die reliek, koel en onverschillig.

UIT DE GRIEKSCHE KLASSIEKEN.

AAN ROME.

Wees gegroet, machtig Rome, gij dochter van Ares,
Strijdbre vrouw, met den hoofdwrong van goud.
Aan de goden de Olympus: 't Kapitool is uw zetel,
Heilige veste voor de eeuwen gebouwd.

U alleen gaf de eerwaardige wil van het noodlot
Koningseere, onvergankelijke macht,
U de roeping de volkeren te richten te leiden,
Toegerust als vorstinne met kracht.

En gij snoert in den haam met uw krachtige riemen
Als een lastdier het golvende land
En de schuimende zee; alle steden en volkeren
Ment gij met nimmer falende hand.

Wat ook de eindelooze tijd doe verzwakken en vallen,
Wat in de eeuwige wisseling bezwijk,
Nimmer wendt zich de wind, die de zeilen doet zwellen
Van uw voorspoed, nooit wankelt uw rijk.

Want gij baart, boven allen vruchtdragende moeder,
Mannen groot, sterk en van fieren moed.
Als de weelderige halmen van Ceres op de 'akker
Is het kroost, dat gij voortbrengt en voedt.

(Naar de dichteres MELINNO.)

HELDENDOOD.

Schoon is de dood van den man,
neergeveld in de voorste gelederen
Na een heldhaftigen strijd
voor het eigen zoo dierbare land.
Bitter het lot van wie wijkt van zijn erf
om zich laf te vernederen
Tot een bestaan zonder eer,
als hij ophoudt de bedelende hand.
Ziet, hoe hij zwerft, met een vader
en moeder, vergrijsd door de jaren,
Teedere kinderen en vrouw,
droeve stoet onder schande gebukt;
Waar hij ook heen doolt, verachting
en vijandschap zal hem weervaren,
Hem die bezweek voor den nood,
wien de hatelijke armoede drukt
Tot een schand voor hem zelf, schande voor zijn geslacht.
Eerloosheid en ellende, ziedaar wat hem wacht.

Op dan, niet langer gedraald,
weg de vrees voor het eervolle sneven.
Strijdt met ondoofbaren moed
voor uw erf, voor uw huis, voor uw kroost.
Bedelend als balling te zwerven,
uit eigen bezitting verdreven,
Is een bestaan zonder eer
of genegenheid, achting of troost.
Op dan, gij jongeren, schouder aan schouder,
manhaftig gestreden,

Blijft onversaagd op uw post,
wendt u nimmer ter schandelijke vlucht,
Heilige krijgszucht doortintel uw borst
en uw jeugdige leden.
Denkt dat gij strijdt tegen mannen,
zijt niet voor uw leven beducht.
Weest de schutse der grijsaards, wier knieën geen kracht
Meer bezitten tot vluchten, houdt vóór hen de wacht.

Schande gewis zou het zijn voor de jongeling,
als de oudere in jaren
Hem met zijn lichaam bedekte,
voor hem op het oorlogsveld viel
En in het stof, met den sneeuwwitten baard
en de sneeuwwitte haren
Neergeveld onder de voorsten,
uitblies zijn krijgshaftige ziel.
Droevig en pijnlijk gezicht:
't oude lichaam doorstoken met speren,
Naakt en ontzield nederliggend,
bezoedeld met modder en bloed.
Doch aan den jongeling de taak
overal het gevaar te braveeren,
Wil hij zich tooien met roem
en de bloesem van jeugdigen moed.
Bij de vrouwen geliefd, op het slagveld een held,
Ligt hij schoon in het voorste gelid neergeveld.

(Naar TYRTAEUS).

DR. H. N. VELDHUIS.

EEN ZIELESMART.

Wen 't zuiver beeld van schitter-felle zonne
Omhoog in goud-doortinte blauwe luchten,
Waarlangs met vluggen slag soms vogels vluchtten,
Stil ligt in kristallijnen-klare bronne,

Kan toch, ofschoon geen zucht de waterblaren
Beweegt, de vlakke heldre spiegel even
Van onbekend' ontroering innig beven,
Als plots van korte siddering doorvaren.

Zoo draagt de reine ziel, als klare bronne
Des Hemels schoonen dag en gouden zonne
En kan toch onverwacht van smarte beven,

Wen in d' erin'ring lieve doôn herleven:
Dan trilt de mond, van droeven trek bewogen,
En glipt een traan uit vochtig-glansende oogen.

S. L. BRAUN, O. P.

DICHTERAVONDGANG.

Stoor niet zijn avondgang, wanneer hij — te end'
Den dag, bij 't zonnezinken — heel alleen
Naar 't hooge heuvelveld zijn stille schreên,
Naar 't stervend West zijn peinzende oogen wendt,

En — als de zon in wijde wolkentent
Wegwijkend — in mystieke heerlijkheên
Van gouden dichterdroomen en gebeên
Verzonken, de aarde ontzweeft en hare ellend.

Licht-englen treên uit de avondglans hem tegen
Met bloemen — woorden die *wij* niet verstaan:
Wij zien de lucht vol rozen en gou-regen. —

De zanger staart het wonder spraakloos aan,
En keert... En morgen zal die hemelzegen
Goudglandzend in zijn lied te bloeien staan.

F. R.

BIARRITZ.

MARIABEELD OP EEN ROTS AAN ZEE.

Is haar dit rotsaltaar van star graniet
Niet door natuur zelf opgebouwd: ter eere
Der Zeevorstin, die storm en stroomgebied
Met liefdes sterke hand weet te beheeren?

Waar de oceaan zich 't hoofd te pletter stiet
En machtloos razend van de rots moest keeren,
Omfladderd van der stormen huldelied: —
Dáár rijz' Maria's beeld en triomfeere!

De zee ligt aan haar voet en schuimt omhooge
Haar zilvren watermist, als wierookdamp;
Een beê gelijk stijgt staag de staatge vloed

Met stemmen van alom haar toegevlogen
Van vreeze en rust, van redding, rouw en ramp,
Van àl haar kindren: »Moeder, wees gegroet!"

F. R.

PROEVE VAN KERKLIED.

HORTUS CONCLUSUS.

O aanminnige,
O diepzinnige,
Wondre naam van Maria.
Eeuwig bloeit haar lof:
Gods gesloten Hof.

Lieflijk vergezicht
In het hemellicht,
Waarin engelen wandlen;
Klare spiegelbron
Der gerechte Zon.

Wondervolle Roos,
Die de Heer verkoos,
Om zijn gratie te ontvouwen,
Zonder smet noch fout,
't Hart van zuiver goud.

Lelie, hoog van zin,
Beeld der reine min,
Tusschen doornen ontloken,
Sterk de teedre jeugd
In uw ranke deugd.

Onbevlekte Maagd,
Of het u behaagt
Ons uw paden te toonen,
En uw geurig spoor
Volgt het bruidenkoor.

A. HUIJBERS.

MADONNA MET KIND.

De Moedermaagd
't Kind Jesus draagt:
De hemelschat
In goud gevat! —

En Jesus lacht
Zijn moeder zacht
In 't zoet gelaat,
En om haar slaat
Hij juichend blij
Zijn armkens beî,
En koost en speelt
En kust en streelt.

Zie, dankbaar richt
Op 't god'lijk wicht
Vol liefde en trouw
Zich 't oog dier Vrouw:
Haar aangezicht
Straalt van het licht
Der maagdendeugd
En moedervreugd'.

J. J.

LELIE DES VELDS.

Matth. VI, 29.

O lelie slank
Van kelk en blank!
Wie kan uw schoonheid noemen?

In bosch, vallei
Op veld en wei
Wint gij den prijs der bloemen.

Maar — wat er in
U, Koningin,
Een luister lag besloten:

Dat heeft die ziet,
Wat Hij uit niet
Geschapen heeft, ontsloten.

Niet Salomon
In glorie kon
Als één van u zich kleeden,

Wijl God de Heer
Zijn halmpje teer
Sloeg schoonheid om de leden.

J. J.

NIEUWE UITGAVEN.

FR. JOANNES LOTTINI, *O. P. Introductio aa sacram Theologiam, seu de veritate catholicae fidei.* 12° 834 pag.; pret. Lir. 7; Parisiis, apud Lethielleux 1903.

FR. JOANNES LOTTINI, *O. P. Institutiones theologiae dogmaticae specialis, ex Summa Theologica S. Thomae Aquinatis desumptae et hodiernis scholis accommodatae.* Volumen I. — 8° 550 pag.; pret. Lir. 6; Parisiis, Lethielleux, 1903.

1. Pater Lottini, wiens *Compendium Philosophiae scholasticae* reeds in dit tijdschrift (Dl. CXXIV, blz. 217) besproken werd, biedt ons hier een leerboek van *apologetica*, als inleiding op de eigenlijk gezegde godgeleerdheid. Het boek bevat drie verhandelingen: I. Over het bestaan van bovennatuurlijke waarheden; II. Over het feit der goddelijke Openbaring; III. Over de middelen, door welke de inhoud dier Openbaring bewaard wordt en tot ons komt. In groote lijnen valt de inhoud der *Introductio* samen met de stof, die in de tractaten over *den waren Godsdienst*, over *de Kerk* en over *Overlevering en Schriftuur* pleegt behandeld te worden.

Voordeelen van het werk zijn zuiver kerkelijke gezindheid en gezonde leer, scherpzinnige bewijsvoering, die door haar streng schoolschen vorm den geest van leerling en lezer altoos in het gareel houdt, en boven alles een bewonderenswaardige klaarheid van voorstelling. Overigens geloof ik, dat de geleerde schrijver, die toch onderstelt, dat zijn lezers een cursus van wijsbegeerte hebben doorgemaakt, beter gedaan had tal van zaken, die in de wijsbegeerte thuis behooren, hier niet zoo breedvoerig te herhalen. Nog op andere wijze kon het boek, zonder schade voor de degelijkheid, aanmerkelijk bekort worden. Waar twee of drie gelijksoortige

bewijzen, die wel onderscheiden, maar toch zeer nauw verwant zijn, achter elkander worden voorgedragen, wekt men veelal verwarring of onklaarheid in den geest van den leerling. Ook het hoofdstuk over de Godheid van Christus ware m. i. beter achterwege gebleven. Hoe wil men in de *apologetica*, en dus noodzakelijkerwijze ter loops, een behoorlijk antwoord geven op de moeilijkheden, die deze stelling mede brengt? Daartegenover kon dan bij sommige vraagstukken het positieve bewijsmateriaal van feiten en teksten wat rijker wezen. Ook de uiteenzetting en weerlegging van de leer der tegenstanders voldoet niet altoos; men leze b.v. wat over Kant gezegd wordt! Eindelijk, al wordt de oude waarheid in dit boek schier altoos voortreffelijk uiteengezet en veelal uitmuntend verdedigd, de frissche bries van het zich altoos verjongende leven waait u maar zelden in het aangezicht.

2. Dit eerste deel der *Bijzondere Dogmatiek* bevat vooreerst de leer over God, één in wezen en drievuldig in personen, en dan de leer over God als schepper van de engelen, van de stoffelijke wereld en van den mensch. Zóó nochtans dat de schrijver zich, óók wat de volgorde betreft, zoo nauw mogelijk aansluit bij de *Summa* van St. Thomas.

De goede eigenschappen der *Introductio* vindt men hier onverkort terug; de schaduwzijden zijn in dit werk veel geringer. Schrijver is beknopter en houdt veel meer rekening met den modernen tijd. Alleen de positieve bewijsvoering is ook hier meermalen te kort en te oppervlakkig, en van een geschiedenis der dogmata ontwaart men ook op hoofdpunten zoo goed als niets. Opmerkelijk en van thomistisch standpunt volkomen gerechtvaardigd, is de wijze waarop pater Lottini de z.g. futuribilia beperkt. En waardeering verdient zijn pogen om Thomisten en Molinisten wat dichter bij elkaar te brengen.

De *Introductio* heeft geen alphabetisch register; laten we hopen, dat dit voor elk wetenschappelijk werk onmisbaar aanhangsel op het einde der *Institutiones dogmaticae* zal worden bijgevoegd.

G. v. NOORT.

Grondwaarheden des Geloofs, verklaard en verdedigd tegen de moderne dwalingen door Paus Leo XIII, z.g. Naar het Duitsch bewerkt door p. N. VAN HASSEL, *O. P.; met een inleiding van p.* J. V. DE GROOT, *O. P. mag. S. Theol.* — 8°, 424 blz., prijs *f* 1.50. G. Mosmans, 's-Hertogenbosch, 1903.

»De *Handelingen* van den onvergetelijken Leo XIII, encyclieken, brieven, toespraken, zijn als een wetboek van christelijke wijsheid voor onzen tijd. De katholiek, met verstand en hart verknocht en trouw aan zijn geloof, vindt er veilige beginselen, verheffende gedachten, bezielende vermaningen om in de moderne maatschappij den vromen zin der voorvaderen eerlijk en onafscheidelijk te verbinden met een activiteit, die zich altijd verjeugdigt, en aanpast bij al wat een billijke eisch of waarachtige ontwikkeling der nooit stilstaande menschheid is. Gelijk wij den man van licht en vrede hebben gezien, toen hij met ons was als de plaatsbekleeder van Christus, alzoo treedt hij ons te gemoet uit zijne geschriften.

»Daarom kan het bijna niet anders of zeer velen zullen worden aangetrokken door het hier ingeleide boek: *Grondwaarheden des geloofs, tegen de moderne dwalingen verdedigd door Paus Leo XIII, z.g. uit de pauselijke oorkonden verzameld.*

»Want ten eerste de heilrijke leering van den grooten Paus was verspreid over een groot getal oorkonden, die men in onze moedertaal nergens vond bijeengebracht. Ten tweede meer dan eens is de Paus teruggekomen op denkbeelden, die hij reeds voldoende had uitgesproken, maar die wegens hun groote belangrijkheid en tegenover onjuiste of onvolledige opvattingen, nogmaals behoorden ontvouwd te worden: de voornaamste dier geleidelijk verschenen toelichtingen van een en dezelfde hoofdgedachte zijn nu zoo verzameld en gerangschikt, dat ieder nadenkend lezer den vollen inhoud der verschillende leerstukken gemakkelijk verstaan kan. Eindelijk, de onderwijzingen van Leo XIII worden meermalen voorafgegaan door uitspraken van vroegere pausen, zooals van Pius IX: de latere meer breedvoerige verklaringen

werpen dan helder licht op eenige oudere stellingen, die in haar beknoptheid, gelijk de Syllabus dit heeft bewezen, door andersdenkenden somtijds onnauwkeurig, ja averechts werden beoordeeld".

Met dit lange citaat uit de *Inleiding* van Prof. Dr. de Groot, is én het belang én het nut dezer uitgave zóó geschetst, dat het overbodig schijnt daar verder over uit te weiden. Een paar woorden slechts over den inhoud van het boek.

Pater Van Hassel heeft niet alle waarheden van het Christendom, die Leo XIII tijdens zijn langdurig pontificaat heeft uiteengezet of ingescherpt, willen behandelen; hij koos eenige grondwaarheden, die in den tegenwoordigen tijd voor een breeden kring van lezers, ja voor iederen ontwikkelden katholiek van bijzondere beteekenis zijn.

Ziehier de reeks der hoofdstukken en dezer zakelijken inhoud.

I. *De macht en de roeping van het pausdom*, en daarmeê onze verplichtingen tegenover den oppersten leeraar en leidsman.

II. *De H. Kerk:* haar stichting, haar maatschappelijk karakter, haar eenheid in leer en bestuur, haar voornaamste eigenschappen.

III. *De Staat:* zijn oorsprong en gezag, het verschil van regeeringvormen, de plichten van den staat tegenover God en godsdienst; de onmisbare steun, dien hij van den godsdienst ontvangt.

IV. *Kerk en Staat* tegenover elkander. Zij zijn onderscheiden en onafhankelijk op eigen gebied, maar behooren niet gescheiden te zijn, veel minder vijandig tegenover elkaar te staan. De kerk dient geen politieke partijschap, geeft aan geen enkelen regeeringsvorm de voorkeur, zoekt niet te heerschen over den staat, maar wel de wetten en instellingen van den staat te doordringen met den geest des evangelies, en dit tot heil van vorsten en volkeren. De kerk verdient niet het wantrouwen, waarmee zij veeltijds wordt bejegend, en vijandschap tegen de kerk is een gevaar voor staat en maatschappij.

V. *De Katholieken* in hunne roeping ten opzichte van het openbaar leven. Zij kunnen en moeten goede vaderlanders zijn; de wetten van den staat eerbiedigen om des gewetenswille; zij behooren aan het openbaar leven een werkzaam aandeel te nemen, in het belang van kerk en staat beide; maar zij moeten daarbij de liefde en de eensgezindheid bewaren, en in alles wat den godsdienst en het zielenheil raakt de leiding van het kerkelijk gezag volgen. Zij dienen voor alles hun vertrouwen te stellen op God, en ook in het openbaar leven een voorbeeld te zijn van echt christelijke deugd.

VI. *Het Pausschap en zijn vijanden* behandelt vooral het heilloos streven der vrijmetselarij en den roof der pauselijke staten: wereldlijke souvereiniteit voor den paus, als waarborg voor diens volledige en duurzame vrijheid, moet de eisch zijn van alle katholieken.

VII. *Het Huisgezin.* De maatschappij berust op het huisgezin, en het huisgezin op de heiligheid des huwelijks. Daarom wordt hier de leer der kerk over het godsdienstig karakter, de eenheid en onverbreekbaarheid des huwelijks breedvoerig uiteengezet; daarna komen de plichten der ouders jegens hun kinderen, de noodzakelijkheid eener echt christelijke opvoeding, niet slechts in het gezin, maar ook in de school.

VIII. *De sociale quaestie.* Het goed recht der kerk, om zich het maatschappelijk vraagstuk aan te trekken ; verdediging van den bijzonderen eigendom; staatsbemoeiïng in arbeidszaken; arbeidsloon; vereenigingen; wat Leo XIII voor de oplossing der sociale quaestie gedaan heeft.

IX. *Christelijke democratie.* Christelijke actie ten bate van het volk; onderscheid tusschen sociaal-democratie en christelijke democratie; deze moet niet de belangen eener klasse, maar van heel de samenleving dienen, en zij moet het gezag eerbiedigen. De sociale quaestie is vooral een zedelijk en godsdienstig vraagstuk. De christelijke liefdadigheid kan niet gemist worden, en zij vernedert niet. Bescheidenheid, eendracht en gehoorzaamheid aan de leiding der bisschoppen zijn noodzakelijke eischen voor een vruchtbare christelijke actie.

X. *Vrijheid en vrijheden.* Liberaal-catholicisme en Americanisme. Natuurlijke en zedelijke vrijheid; de wet als richtsnoer der vrijheid; waaraan de inspraak des gewetens haar bindende kracht ontleend; wanneer menschelijke wetten bindende kracht hebben. De kerk geen vijandin noch van de vrijheid, noch van den vooruitgang. Wat te denken over vrijheid van eeredienst, vrijheid van drukpers, vrijheid van leering. De ware gewetensvrijheid; verdraagzaamheid in katholieken en in liberalen zin.

Het komt mij voor, dat deze korte ontleding de beste aanbeveling is voor pater Van Hassel's boek. Een ontleding overigens, die me weinig moeite kostte, want de bewerker heeft de leer des pausen op zeer practische wijze onder stellingen gebracht, die over het algemeen goed gerangschikt zijn en door sprekenden druk dadelijk in het oog vallen. De bruikbaarheid van het boek zou m. i. nog aanmerkelijk verhoogd zijn, indien in de analytische inhoudsopgave niet slechts de titels der hoofdstukken, maar ook deze stellingen een

plaats hadden gevonden. Het gemis van zulk een gedétailleerd overzicht wordt door het alphabetisch register wel eenigszins, maar toch slechts ten deele vergoed.

Moge het schoone werk van pater Van Hassel, dat inderdaad veel nut kan stichten, een ruime verspreiding vinden! Dan zullen de vruchtbare woorden van wijsheid en vrede, die Leo XIII gesproken heeft, niet te loor gaan voor de katholieken van Nederland, maar, als goed zaad in vruchtbare aarde, ontkiemen en groeien tot daden.

G. v. NOORT.

Das Decret des Papstes Innocenz' XI über den Probabilismus. Beitrag zur Geschichte des Probabilismus und zur Rechtfertigung der Katholischen moral gegen Döllinger-Reusch, Harnack, Herrmann und Hoensbroech, von FRANZ TER HAAR, *aus dem Redemptoristenorden.* Paderborn. Schöningh. Gulpen. M. Alberts. S. XII–204. Pr. 2.20 M.

Daar de vraag over het ware moraalsysteem op den bodem der *natuurlijke* zedeleer ligt, is zij uiteraard een gemeengoed van geleerden aller richtingen. Dat zij feitelijk in het dogmatisch leerverband is getreden, doordat het kerkelijk leergezag en kerkelijke leeraars als zoodanig grooten invloed op hare oplossing hebben uitgeoefend, heeft ten gevolge gehad, dat de belangstelling van niet-katholieke geleerden hoofdzakelijk eene der Kerk vijandige belangstelling is geworden. Hieruit volgt, dat deze vraag noodzakelijk ook *apologetisch* behandeld worden moet, gelijk de aangekondigde brochure zich ten taak gesteld heeft; en onder dit opzicht verdient zij ongetwijfeld in dit tijdschrift eene bespreking. De schrijver vestigt er de aandacht op, dat onkatholieke schrijvers — in ons vaderland ook *De Heraut* — van hunne bezwaren tegen de leer, die toestaat de meening te volgen ten gunste der vrijheid, ook al is men overtuigd, dat zij minder waarschijnlijk is dan de tegenovergestelde, een wapen maken ter bestrijding der Kerk, welke zij voor die leer verantwoordelijk stellen.

Verre van al hunne bezwaren te verwerpen, toont hij aan, wat in die bezwaren gegrond, wat er valsch en overdreven in is, en bewijst hij tevens, dat het hoogste leergezag der Katholieke Kerk, al heeft zij deze leer niet veroordeeld, haar toch beslist heeft tegengewerkt in officieele en niet-officieele uitingen, die nooit herroepen zijn. Daarmede vervalt datgene, wat door de op het titelblad genoemde anti-katholieke schrijvers in zake van Probabilisme tegen de Kerk wordt te berde gebracht; want »dulden", in den zin van niet-veroordeelen, is op verre na geen goedkeuring, vooral niet in de gegeven omstandigheden, gelijk dit door den schrijver op blz. 183 vv. in het ware licht wordt geplaatst.

Deze gedachten vormen de kern der aangekondigde brochure; maar eene kern, wier belangrijkheid eerst geschat wordt door hem, die de geheele brochure leest; een arbeid, die overigens aangenaam gemaakt wordt door het spannend verhaal der gebeurtenissen, waaraan de schrijver zijne wetenschappelijke uiteenzetting bindt.

Dat die lezing voor onkatholieken noodzakelijk is, willen zij in hunne beoordeeling der katholieke leer niet onrechtvaardig zijn, blijkt wel uit de vele misvattingen, die in dit werkje worden gerectificeerd. Doch dat ook voor vele katholieken eene nieuwe toelichting dezer stof noodig is, zelfs voor sommigen, die er boeken en artikelen over schrijven, blijkt o. a. uit blz. 135, waar de bewering eens nieuweren schrijvers behoorlijk ontleed wordt, die meende, dat de anti-probabilisten het gebruik der *principia reflexa* niet hebben gekend; het blijkt ook uit de aan nieuwere auteurs ontleende opwerpingen, waartegen de schrijver de leer des H. Alphonsus verdedigt (blz. 14—28). De brochure toont ook aan, dat niet alleen verschillende Pausen de leer der *minus probabilis cognita* hebben tegengewerkt, maar ook dat — ondanks de stereotype verzekering van niet goed ingelichten — in de middeleeuwen, vóór Medina, deze opinie niet verdedigd werd, wat Medina's eerste volgelingen eerlijk genoeg waren te bekennen (blz. 89); dat verder in onzen tijd door vele duitsche bisschoppen (Simar, aartsbisschop van Keulen, Martin b. v. Paderborn, Linsenmann

b. v. Rottenburg, Müller b.v. Linz, Schneider b. v. Paderborn) en tal van andere geleerden het volgen der *minus probabilis* bestreden wordt (blz. 9, 10, 24, 52 enz.), en dat uit het aantal der hedendaagsche aequiprobabilistische werken blijkt, hoe onkritisch de bewering van Hoensbroech is, dat de leer, die het volgen der *minus probabilis* begunstigt, »thatsächlich die Alleinherrschaft besitzt". Daaruit volgt, dat die leer niet de leer der Kerk is, maar enkel de leer door vele godgeleerden in de Kerk gehandhaafd buiten de richting door Innocentius XI en andere Pausen (Alexander VII, Innocentius XII, Clemens XI, Benedictus XIV enz.) aangewezen.

In de »Einleitung" (blz. 1—28) verdedigt de schrijver het goed recht der bewijsvoering, die de H. Alphonsus in de latere edities zijner moraal tegen het volgen der *minus probabilis cognita* heeft doen gelden: »Ad licite operandum debemus in rebus dubiis *veritatem inquirere* et sequi; at ubi veritas clare inveniri nequit, tenemur amplecti saltem opinionem illam, quae *propius ad veritatem accedit*, qualis est opinio probabilior" (*Theol. mor.* I, 56). Dit argument wordt ontwikkeld in den in de laatste jaren meer op den voorgrond getreden vorm, waarbij de grondgedachte is: met de, den geheelen mensch omvattende, *verplichting* om *altijd oprecht* naar de *waarheid te streven*, zoowel in de *praktische* als in de theoretische sfeer, zoowel door de handelingen van zijn wil, als door de kenakten van zijn verstand, is *onvereenigbaar* het door vele geleerden gegeven verlof om datgene te volgen, wat de handelende persoon, na behoorlijk onderzoek, voor meer met de praktische *onwaarheid* (= onzedelijkheid) dan met de praktische waarheid (zedelijkheid) overeenkomstig acht. Zoowel hier (blz. 17) als ook op andere plaatsen (blz. 53, 116, 150) vestigt de schrijver de aandacht op de verwarring tusschen probabiliteit in *logischen* en in *ethischen* zin, waaraan zich vele geleerden schuldig maken.

Daarop volgt het boeiend verhaal der aanleiding tot en lotgevallen van het boek van Thyrsus Gonzalez, generaal der Sociëteit van Jesus van 1687—1705, en de uiteenzetting van het historisch verband tusschen dit werk en de ontwikkeling van het aequiprobabilisme, zoowel in den boezem der Sociëteit

als daarbuiten; en hoe die ontwikkeling door verschillende schakels op den H. Alphonsus uitloopt (blz. 32—122). In § IX geeft de schrijver op theologische gronden de gevolgtrekkingen aan, die uit dat geschiedverhaal getrokken moeten worden, zoowel ten overstaan der bestrijders van den H. Alphonsus, die uitdrukkelijk zijne adhaesie aan het Decreet van Innocentius XI heeft betuigd (— want, zoo zegt hij, ik veroorloof niet de *minus* probabilis, doch slechts de *aeque* probabilis te volgen: blz. 50; vgl. blz. 43 en *Revue Thomiste* 1903, p. 324 en 458 —), als van de vijanden der Kerk, die de *minus* probabilis bestrijden, en hierin soms op onhandige wijze door katholieke apologeten worden beantwoord.

In deze brochure is naast degelijke beoordeeling van personen, feiten en argumenten vooral te prijzen die bezadigdheid, welke reeds vroeger door P. Lehmkuhl S. J. bij de bespreking van een ander werk des schrijvers (*De systemate morali antiq. probabilistarum*) met lof vermeld werd. In dit opzicht is nog aan te stippen, dat men niet behoeft te vreezen de draagwijdte van het vermelde decreet overschat (blz. 191), noch de waarde en de kracht van andere »romeinsche decisies" (blz. 121 vlgg.) noch het gezag des H. Alphonsus boven het door eene gezonde theologische kritiek aangegeven peil verheven te zien.

Een zeer rijk »Personen- und Sachregister" met de uitvoerige inhoudsopgave maken de brochure dubbel bruikbaar. Moge zij ook in onkatholieke kringen haren weg vinden.

J. L. JANSEN, C. SS. R.

Het Jaarboekje van JOS. ALBERDINGK THIJM, onder Redactie van W. DE VEER S. J. en J. F. M. STERCK, Ao 1904. Amsterdam, C. L. van Langenhuysen.

Wanneer men de beoordeeling eener publicatie als deze op zich durft nemen, komt men te staan voor een vrijwel gecompliceerd geval.

Eenerzijds lijkt de taak niet anders dan gemakkelijk en

aangenaam, wegens de onbestreden-gunstige reputatie, welke Thijm's *Jaarboekje*, nu reeds in zijn 53en jaargang, sinds ruim een halve eeuw onder ons bezit. Joseph de Maistre heeft eens gezegd: »Il y a une règle sûre pour les livres comme pour les hommes, même sans les connaître; il suffit de savoir par qui ils sont aimés et par qui ils sont haïs. Cette règle ne trompe jamais". Deze regel is zeker en niet weinig toepasselijk op het *Jaarboekje*, dat evenveel vrienden telt als katholieke lezers en met gestadigen, jaarlijks terugkeerenden aandrang zooveel heeft bijgedragen tot opwekking en versterking van ons roomsch bewustzijn, aan krachtige levensteekenen door eeuwenlange verdrukking ontwend. Joseph Alberdingk Thijm, naar aanleg en smaak een aristocraat des geestes, sprak door zijn letterkundige en aesthetische geschriften voornamelijk tot de meer ontwikkelden, »the upper ten thousand". Maar tot de breede schaar zijner land- en geloofsgenooten kwam hij telken jare, met een uitgelezen bundel van keurige bloemen en kostelijke aren, door middel van zijn *Jaarboekje*, dat oorspronkelijk dan ook *Volksalmanak* heette.

Ons eerbiedwaardig roomsch verleden, waarop wij — volgens Broere de oudste ingezetenen des vaderlands — nooit fier genoeg kunnen zijn, riep deze »catholique avant tout" met onverflauwde geestdrift en teêre piëteit telkens wederom voor onzen geest terug, wanneer zijn meesterlijke pen, door een rijke détailkennis en fijne uitbeeldingsgave bestuurd, de artistieke pracht der middeleeuwen of het stil-devote leven en dulden onzer geknevelde, maar aan den heiligen godsdienst der vaderen onwrikbaar trouw gebleven voorouders in zoo menig wonderschoon tafereeltje beschreef. Voor datzelfde grijze verleden kweekte hij belangstelling en liefde, door altoos een ruime plaats te verleenen aan grootere of kleinere studie's van geschiedkundigen, liefst kerkhistorischen aard, die zich meestal bewogen in of om Amsterdam, met name deszelfs »eer ende opcomen", de Heilige Stede. Maar ook aan het bloeiende leven en de ontluikende toekomst bleef ruimschoots gelegenheid om zich naar vermogen te

doen gelden. Naast retrospectieve beschouwingen kregen niet minder ook actueele bijdragen hun gastvrije plaats aan den welvoorzienen disch. Menige pasbeginner in den lusthof der fraaie letteren of op den kwalijk ontgonnen akker van katholieke wetenschap deed zijn »premier début" in Thijm's *Jaarboekje*, en het was den gevierden Maëstro, vooral bij het klimmen der jaren, steeds een waar genot, den neophiet hoofs en vaderlijk-minzaam te kunnen introduceeren.

Eene doorbladering der vijftig opvolgende jaarboekje's zou alleen reeds een merkwaardig beeld te zien geven van de langzame, toch groeizame ontwikkeling van het roomsche intellect in ons vaderland.

Aan deze gevestigde en zoo deugdelijk bevonden zede blijft de tegenwoordige Redactie — haast overbodig het nog eens te verzekeren — wijselijk en waardig trouw. Spreekt het dan niet vanzelf, dat de beoordeeling van Thijm's *Jaarboekje*, hetwelk door zulk een eervolle traditie wordt gerugsteund, op zichzelf genomen wel een gemakkelijke taak moet zijn? Hier ontbreken allicht de voetangels en klemmen, waaraan de recensent, die ook àf te keuren heeft, zich maar al te vaak bezeert.

Maar van den anderen kant, bij nader toezien, is deze taak niet zonder serieuze bezwaren. Zij dringen zich op, zoodra men over de verschillende bijdragen stuk voor stuk zijn oordeel moet uitspreken. Busken Huet, de criticus bij uitnemendheid, achtte het zelfs ondoenlijk over het werk van land- en tijdgenooten, met wie men gelijke wegen bewandelde, onbeneveld te oordeelen. »Passé trente ans — zoo schreef hij in een geestige voorrede — heeft men ten onzent met iedereen wel eens gedineerd".

Zonder nu aanspraak te kunnen maken op dit voorrecht ten opzichte van àlle medewerkers, wier namen in het pasverschenen *Jaarboekje* prijken, zoo geloof ik toch, dat het daarmede voor een recensent samengaande bezwaar wel eenigszins mijn deel is. En daarom moet ik verontschuldigend mij onttrekken aan de schijnbaar zoo gemakkelijke taak eener eigenlijke beoordeeling, doch mij tevreden stellen met een

sobere, maar oprecht waardeerende aankondiging, die zich enkel de weelde van hier en daar een »epitheton ornans" zal veroorloven.

In haar »Woord vooraf" brengt de Redactie, kort en krachtig, hulde aan de nagedachtenis van Dr. Schaepman en Paus Leo XIII, vervolgens aan de eerbiedwaardige en sympathieke figuren van Z. H. Pius X en van den nieuwen Bisschop van Haarlem, Mgr. A. J. Callier. Ter bemoediging van het recensentengilde, dat maar zelden troost ondervindt in zijn lastig vak, zij hier geconstateerd de heuglijke mededeeling der Redactie, dat zij de »kroniek van het katholieke Nederland" als overbodig heeft laten vervallen, omdat deze naar de meening van een vorigen beoordeelaar in dit maandschrift [1]) te zeer in »kneuterigheden" bleek op te gaan. Zulk een succes geeft den burger moed!

De rij der bijdragen in proza of poëzie wordt dan geopend met een levensschets van Mgr. B. H. Klönne, veteraan der roomsche journalistiek en polemiek, verdienstelijk beoefenaar van Amsterdam's oude kerkhistorie, onvervaard en zorgvuldig wachter bij de H. Stede. Wij danken haar aan de welversneden pen van Mgr. Eijgenraam, wiens sierlijk en hoffelijk gebaar, aan getrouwe *Tijd*-lezers van vroeger welbekend, zich ook hier geenszins verloochent.

Als ware de gouden eeuw van Vergilius reeds aangebroken, zoo idyllisch-gemoedelijk volgt terstond na deze levensschets van Mgr. Klönne eene minutieuze studie van Bern. I. M. de Bont, over de beeldstormerij en de glasramen in de Oude- of St. Nicolaaskerk te Amsterdam. En verder wordt de kerkgeschiedens zeer goed vertegenwoordigd door pater H. J. Allard, die met zijn gewone belezenheid een belangrijke monografie levert over het historisch-polemisch pleidooi van zijn ordebroeder Augustinus van Teylingen [2]), genaamd »Opcomste

---

[1]) *De Katholiek*, Dl. CXXI, blz. 501.

[2]) Zijn levensschets, ook door P. Allard, in het *Jaarboekje* van 1902 blz. 117 vv.

der Nederlantsche beroerten"; door pater P. Albers, die bij voorbaat een lezenswaardig hoofdstuk ter kennismaking biedt uit het eerstdaags te verwachten tweede deel zijner *Geschiedenis van het herstel der hiërarchie*, en wel over de herhaalde, ten gevolge van onrijpheid doorgaans mislukte proeven van samenwerking der Nederlandsche Katholieken in de eerste helft der vorige eeuw. Eindelijk — »tres faciunt collegium", en de Sociëteit van Jesus heeft immers in Thijm's *Jaarboekje* een vanouds haar toekomende eereplaats te bewaren — eindelijk door pater W. van Nieuwenhoff, die enkele laatst gevonden brieven van den missionaris P. Anske Bokke Bruinsma, wiens uitvoerige levensbeschrijving hij reeds in het voorafgaande *Jaarboekje* [1]) gaf, bewerkte tot een verrassende bijdrage voor de locale kerkhistorie van Friesland, in de eerste jaren na de Hervorming.

Na aldus het roomsche verleden mild te hebben bedacht, geeft dit *Jaarboekje* ook eerlijk een beurt — doch zuiniger dan het weleer placht te doen — aan de letterkunde. Naar het aantal dichters te oordeelen, die hier in edelen wedstrijd den Zangberg beklimmen, zal het katholieke Nederland vooreerst wel geen »tekort" behoeven te duchten op het gebied der poëzie. Naar het gehalte van al deze voorspoedige dichtgaven een onderzoek instellen.. durf ik niet. Want »om een dichter te begrijpen moet men zelf dichter zijn". En de Muze, die enkelen mijner bloedverwanten wèl schijnt te begunstigen, heeft mij — och arme! — gansch stiefmoederlijk bedeeld. Indien nochtans het betuigen van een persoonlijke voorkeur geen vermetel waagstuk is, dan zou ik even den hoed willen afnemen voor het sonnet, edel van gevoel en klank, waarmee Eduard Brom nog eenmaal Dr. Schaepman eerbiedig uitluidt, alsmede voor enkele stemmingsverzen van W. d'Hoop en H. van der Meyden, die min of meer gelukkig Guido Gezelle afgeluisterd zijn.

Een schuchter tweetal slechts vormen de letterkundige bijdragen in proza. Eerst de vrome en stichtelijke, maar wat erg romantische legende van den armen Heinrich, door Mathilde.

---

1) Ao. 1903, blz. 119 vv.

Dan eenige historisch-literaire mededeelingen over Alberdingk Thijm en Schaepman, namelijk over hun eerste toenadering en warm-vriendschappelijke, jaren lang zoo gebleven, maar allengs afgekoelde verhouding, door J. F. M. Sterck, die Thijm's schriftelijke nalatenschap dankbaar heeft aanvaard. Niet ten onrechte acht de Redactie het »een groote voldoening, in dezen bundel de eerste kennismaking tusschen beide groote geesten uit de beste bronnen (hun correspondentie) te kunnen schetsen".

Het leeuwenaandeel van dit *Jaarboekje*, dat almeer en stipter zijn naam schijnt te willen ophouden, blijft aan de Annalen of jaarlijksche Overzichten, vijf in getal. Een erkende specialiteit als pater L. Th. de Groot, S. J. behandelt de natuurkunde, grootendeels van internationaal standpunt. De bevoegde hand van pater Is. Vogels schetst in breede trekken de voornaamste gebeurtenissen op het gebied van godsdienst en wetenschap, maar vindt eveneens over de grenzen zijn meeste en beste materiaal. Een gezaghebbend muziekbeoordeelaar en talentvol beoefenaar als Ant. Averkamp geeft met groote zaakkennis, die zich ook voor *outsiders* gemakkelijk verstaanbaar weet te maken, een muzikaal overzicht. Dit zou ik geneigd zijn te prijzen als een model van waardeerende critiek, om het juiste evenwicht, waarin lof en blaam hier met kiesche prudentie zijn gehouden. Na zelf een goed voorbeeld te hebben gesteld, mocht de schrijver gerustelijk besluiten met een — ook voor ònmuzikale auteurs waarlijk niet overbodig — lesje ter behartiging: »Laten wij toch vooral niet toegeven aan een zucht tot onderlinge of wederzijdsche verheerlijking. Laat ons niet blind zijn voor eigen gebreken, maar steeds er op bedacht zijn zelf-critiek aan te wenden; dan is voor de openbare critiek een dankbaarder taak weggelegd" (blz. 125). Van journalistieke vaardigheid getuigt het Overzicht van de Nederlandsche politiek, door Ferd. Wierdels, die voornamelijk de verschillende phasen der stakingsgeschiedenis breedvoerig in herinnering brengt. De laatste plaats — maar de Redactie denkt zeker aan het Schriftuurlijk woord: »de laatsten zullen de eersten zijn" — wordt ingeruimd aan het Overzicht van letteren en kunst, door Jan Kalf. Van dezen »kunst-

kenner" met zijn »pittigen stijl", zooals *De Katholiek* (t. a. p. blz. 503) hem reeds eenmaal juist signaleerde, zal men altoos belangstellend »de zeer lezenswaardige meening" aanhooren. Doch wanneer hij zich liefst begeeft in een puntige, soms ietwat *te* scherpgepunte en stekelige critiek, dan zal deze niet altoos zeer geschikt blijken, om zich persoonlijk vrienden te maken en proselieten te winnen voor de groote en heilige, boven alles hem dierbare zaak der godgewijde kunst.

Op mijne beurt — zoo aanstekelijk werkt de zucht tot navolging — ben ik onwillekeurig een overzicht gaan schrijven van dit *Jaarboekje* vol Overzichten. Maar achteraf beschouwd, is dit misschien nog zoo kwaad niet. Want indien goede wijn geen krans behoeft, dan geldt dit zeker van Alberdingk Thijm's verre boven mijn lof uitstaand *Jaarboekje*. Een bloote herinnering aan deszelfs oorspronkelijken geest, een objectief nagaan der in hoofdzaak trouw bewaarde, alleen naar de omstandigheden gewijzigde traditie, een zakelijke vermelding van den nu evenals zoo menigmaal interessanten, ook door rijke afwisseling behaaglijken inhoud, ziedaar wel de beste en welsprekendste aanbeveling dezer publicatie.

Blijve haar bestaan nog jarenlang verzekerd door een algemeene, daadwerkelijke belangstelling van het katholieke Nederland. Haar voortdurende bloei door eendrachtig samenwerken van ouderen en jongeren, die allen eenparig deze nalatenschap van Thijm eerbiedig op prijs stellen en de instandhouding ervan beschouwen als een eereschuld aan dien onvergetelijken voorganger en meester.

Voor de wijze van uitgave, die vooraan nog een fraai portret van Mgr. Klönne en verderop een muzikale bijlage van pater L. Steger S. J. bevat, is de firma van Langenhuysen voldoende waarborg. Alleen zij hier opgemerkt, dat — ten minste volgens mijn exemplaar — de drukker blz. 288—321 blijkbaar in de war geweest en zelfs tweemaal op een eventueelen herdruk vooruitgeloopen is.

Moge evenwel die vergissing een gelukkig »omen" zijn!

DR. G. BROM.

DR. A. TROELSTRA: *Stof en methode der catechese in Nederland vóór de Reformatie.* Groningen, J B. Wolters, 1903.

Catechese is het stelselmatige mondelinge onderricht in de grondbeginselen van den godsdienst: geloofs- en zedenleer, gebed en eeredienst. De catechese legt den grondslag, waarop later geheel het leven door moet worden voortgebouwd door uitgebreider onderricht en predikatie. Dit catechetisch onderricht moet niet slechts het verstand met godsdienst-*kennis* verrijken, het moet ook wezen godsdienstige vorming van hart en wil, het moet tevens zijn godsdienstige *opvoeding*.

Vooral in onzen tijd is het catechetisch onderricht van zoo groot gewicht, omdat de ontkerstening van school en huisgezin zoozeer is toegenomen en de anti-christelijke geest der wereld alle levensverhoudingen heeft doordrongen.

Wanneer nu de schrijver van bovengenoemd werk getuigt: »Het catechetisch onderwijs heeft in den jongsten tijd niet te te klagen over gebrek aan belangstelling", dan mogen wij met volle gerustheid constateeren, dat men zich onzerzijds in belangstelling voor het catechetisch onderwijs door geen ander kerkgenootschap laat overtreffen, dat met name de katholieke priesters daadzakelijk toonen het groote belang ervan ten volle te begrijpen.

Die belangstelling voor het catechetisch onderricht is altijd zeer groot geweest in de Katholieke Kerk, het godsdienstonderricht nam altijd een allervoornaamste plaats in; uit de eerste eeuwen der Kerk pleit hiervoor de instelling van het Catechumenaat.

Ongetwijfeld heeft het catechetisch onderricht zich in den loop der tijden ontwikkeld en heeft daarin gelijken tred gehouden met de dogmatische ontwikkeling der christelijke leer. Gevolgelijk heeft men niet altijd en overal dezelfde catechetische leerstof in dezelfde mate en volgens dezelfde methode behandeld. Men houde dit wel voor oogen bij het beoordeelen der catechese in vroegere eeuwen.

Dan nog zal men hierin aan de Kerk fouten, gebreken en tekortkomingen ten laste kunnen leggen, en het zou onzinnig

zijn den menschelijken kant van de Kerk ook te dezen opzichte te willen miskennen. Maar over het geheel genomen heeft de Kerk altijd door alle eeuwen de catechese met de grootste zorg behartigd, zoodat zij een geschiedkundig onderzoek schitterend kan doorstaan.

Een overtuigend bewijs daarvoor is het bovengenoemd werk van Dr. Troelstra, predikant te Burgwerd. Deze, hoewel zich plaatsend op het standpunt der Protestantsche Reformatie en blijkbaar met veel vooroordeelen behept, moet toch ondanks zijn vele grieven tegen de middeleeuwsche catechese erkennen: »De middeleeuwsche school, wanneer wij letten op catechetische leermiddelen, kan de vergelijking met die van onzen tijd wel doorstaan" (bl. 329); en verder: »Het gemis van een algemeen geldend leerboek werd voor een niet gering deel vergoed door de eenheid van behandeling. Men volgde de kerkvaders en de scholastici en betrad zoo in den regel hetzelfde spoor. Bij alle uiterlijkheid kweekte de catechese onzer vijftiende-eeuwsche vaderen niet weinig innige vroomheid. Zij had bij hare onderwijzing één bepaald doel vast in het oog. Zij werkte voor de praktijk des levens. Zelfs wil het mij voorkomen, dat het middeleeuwsche godsdienstonderwijs op twee punten (nl. de leer der deugden en de vier uitersten) het latere beslist vooruit was" (bl. 345).

Het moet erkend worden, dat men onzerzijds veel te weinig belangstelling toont voor de geschiedenis der catechese in Nederland. Mochten deze bladzijden sommigen, die daarvoor tijd, kennis en hulpmiddelen bezitten, aansporen om de studie der middeleeuwsche catechese te ondernemen. Een grondige studie van hare geschiedkundige ontwikkeling in ons vaderland zou aan de theorie zeer ten goede komen: men zou helderder inzicht verkrijgen omtrent stof en methode der catechese, er zou dan ook meer zekerheid en eenheid komen in de catechetische praktijk. Maar die studie zou ook zijn een apologie der Katholieke Kerk; uit de catechese der middeleeuwen zou onweerlegbaar blijken, dat ook in ons land de *leer* der Kerk geen reformatie noodig had.

Bij gebrek aan katholieke schrijvers omtrent de middel-

eeuwsche catechese van ons vaderland, is het boek van Dr. Troelstra zeer aanbevelenswaardig. Hem komt de lof toe, dat hij met wetenschappelijken ernst deze studie heeft ondernomen, dat hij voor de samenstelling van zijn boek met volhardend geduld een uitgebreid materiaal heeft verwerkt, dat hij met veel zorg en toewijding zijn taak heeft volbracht. De lijst (X—XII) van literatuur en bronnen, door hem geraadpleegd en gebruikt, getuigt van velerlei onderzoek en navorsching. Te prijzen valt, dat hij ook katholieke schrijvers: F. Probst e. a. heeft benut [1]).

Evenwel is er in het werk van Dr. Troelstra ook veel, dat mij mishaagt. Ik wil hier onbesproken laten, dat de gedachtengang van den schrijver niet altijd logisch juist en helder is, dat de uitdrukking zijner gedachten dikwijls onordelijk is en verward, dat zijn taal veelal gedrongen en gewrongen is.

Er kleven andere gebreken aan dit werk, gebreken, die vooral den katholieken lezer opvallen, hem dikwijls hinderen, somwijlen een vroolijke lachbui bezorgen. Zeker, ik zal van een protestant, en wel van een predikant, niet vorderen, wat ik van een katholiek schrijver mag verwachten. Maar wanneer Dr. Troelstra de stof en de methode van de catechese in de middeleeuwen, dus van de Roomsche catechese, gaat behandelen, mag men minstens van hem verlangen: een grondige kennis van de Roomsche geloofs- en zedenleer en van het godsdienstig leven in de Roomsche Kerk. En op meerdere plaatsen verraadt hij de meest grove onkunde daaromtrent. Dat men in dagbladen en vlugschriften (adres aan Dr. Bronsveld) òf zonder kennis van zaken schrijft òf ook met opzet anderen misleidt, dit reeds is nauwelijks te

---

[1]) Door Dr. Troelstra niet geraadpleegde katholieke werken:

Hasak, *Der Christliche Glaube des Deutschen Volkes beim Schlusse des Mittelalters*. (Regensburg 1868).

Brück, *Der religiöse Unterricht in Deutschland während der zweiten Hälfte des 15 Jahrhunderts* (Mainz 1876).

Schöberl, *Der Katholische Schulkatechismus in seiner Geschichte* (Kempten 1885); alsmede diens *Lehrbuch der katholischen Katechetik* (Kempten 1890).

verdragen, maar dat een man van zooveel ontwikkeling en van zoo groote begaafdheden als Dr. Troelstra in een wetenschappelijk boek zoo domme onwaarheden zegt, vind ik beneden peil.

Soms is het te wijten aan zijn naschrijven van Moll, *Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming*. Zelf heeft hij Moll op een groote domheid betrapt: »Niet juist is wat Moll II^{IV}, 95 zegt van het vagevuur, als was het een plaats, vanwaar men òf ter helle òf ten hemel kon gaan" (bl. 236, noot 3). Daarom ware een weinig voorzichtigheid in het citeeren van Moll, waar het de Roomsche leer geldt, zeer raadzaam.

Zóó zegt hij, (bl. 217) met verwijzing naar Moll (II^{II}, 303 en III 242) dat de Onbevlekte Ontvangenis van Maria in de middeleeuwen nog niet geleerd werd, maar wel hare »sanctificatio in utero". Ook dit nu is beslist eene onjuistheid. In de middeleeuwen werd de Onbevlekte Ontvangenis wel geleerd, maar niet algemeen door allen in de Kerk aangenomen.

De Onbevlekte Ontvangenis werd wel geleerd. Joannes Duns Scotus, die gestorven is in 1308, heeft zich onsterfelijken roem verworven door de verdediging en de juiste uiteenzetting van dit leerstuk. Hij werd hierin gevolgd door zijne leerlingen: Aureolus († 1321), Franciscus de Mayronis († 1327), Gulielmus de Rubeone († ongeveer 1332), Joannes Bassolius († ongeveer 1350), en anderen. Ook Dionysius Carthusianus († 1471), meermalen door Dr. Troelstra geciteerd, verdedigde de Onbevlekte Ontvangenis van Maria. In 1469 moesten alle leden van de Parijsche Sorbonne zich door een eed verplichten, om de Onbevlekte Ontvangenis van Maria aan te nemen en te verdedigen.

Echter gedurende de middeleeuwen werd de Onbevlekte Ontvangenis niet algemeen door allen in de Kerk aangenomen. Zij werd door sommigem in twijfel getrokken en sinds de 12de eeuw geruimen tijd door velen verworpen onder invloed van de Thomistische School. Dit was geoorloofd, zoolang het hoogste leergezag in de Kerk geen beslissende uitspraak

had gedaan. Den 8sten December 1854 heeft Paus Pius IX voor goed aan allen twijfel en verschil van meening een einde gemaakt, door de Onbevlekte Ontvangenis tot een dogma te verklaren.

* * *

Toen Jan van Zyric (bisschop van Utrecht) in 1294 een voorschrift uitvaardigde, waarin hij aan alle cureiten beval, om hunne parochianen de vier stukken te leeren: Onze Vader, Credo, tien Geboden en Sacramenten, voegde hij daarbij een lijst der Sacramenten.

Welnu Dr. Troelstra durft in zijn proefschrift: *De toestand der catechese in Nederland gedurende de vóór-reformatorische eeuw* 1901 (bl. 108) en ook nu weder in dit werk (bl. 264) in navolging van Moll de mogelijkheid veronderstellen, dat daarin een bewijs ligt van de groote onkunde der pastoors zijner dagen. Na het neerschrijven van deze onnoozelheid, geeft hij een andere, alleszins redelijke en aannemelijke verklaring: de opsomming van Jan van Zyric was wellicht eene kerkelijke fixeering van het getal der eigenlijke Sacramenten, dewijl vóór Petrus Lombardus het woord »*Sacrament*" een ruimeren zin had dan later en het getal Sacramenten dus niet vaststond. Ook dit laatste is in zooverre onjuist, dat vóór Petrus Lombardus († 1164), hoewel het woord sacrament een ruimeren zin had, het getal der eigenlijke Sacramenten wel vaststond.

Een eerste *opsomming* van de zeven Sacramenten wordt gevonden in de *Statuta Synodalia S. Sonnacii* van de 7de eeuw (de echtheid van dit document is evenwel niet geheel en al zeker). In het *Leven van den H. Otto* (bisschop van Bamberg omtrent 1139) wordt van hem een catechesis vermeld, waarin hij spreekt van de zeven Sacramenten en ze ook opnoemt. Gregorius (episcopus bergamensis 1133—1146) zegt in een boekje tegen Berengarius: »Opdat evenwel niemand naar aanleiding van het gezegde meene, dat er zooveel Sacramenten zijn als waarop het woord Sacrament toepasselijk is, moeten wij weten dat slechts deze de Sacramenten zijn, door onzen

Zaligmaker Jesus ingesteld, die ons tot geneesmiddel zijn geschonken en deze zijn niet meer dan zeven in getal" [1]).

Het getal der eigenlijke Sacramenten stond wel vast vóór Petrus Lombardus. Kettersche kerkgenootschappen, die reeds sinds de 5de eeuw zich van de Katholieke Kerk hebben afgescheiden, leeren allen, dat er zeven Sacramenten zijn, zooals de Monophysieten, de Nestorianen, de Syriërs, de Kopten, de Armeniërs. Een zeker bewijs, dat destijds bij hunne afscheuring van de Katholieke Kerk algemeen het getal zeven eigenlijke Sacramenten werd aangenomen.

Alvorens aan Dr. Troelstra andere breedvoerige toelichtingen te geven, wil ik hem nog op een paar kleine onhebbelijkheden attent maken.

Op bl. 239 zegt hij: »Voor hen, die door de Kerk vervloekt zijn, of van wie het vaststaat, dat zij in doodzonde sterven, mag niet gebeden worden". Ik wijs hier alleen op de uitdrukking: *door de Kerk vervloekt.* Dr. Troelstra wete, dat de vervloeking door de Kerk aan Gods oordeel wordt overgelaten. Voor hetgeen hier bedoeld wordt, gebruike hij de benaming: ban of excommunicatie, gelijk hij dit op bl. 309 doet.

Op bl. 103 lees ik: »Bij de toediening van het vormsel aan de jeugdige biechtelingen" enz. Biechtelingen zijn degenen, die het H. Sacrament der Biecht gaan ontvangen; zóó worden degenen, aan wie het H. Vormsel wordt toegediend, vormelingen genoemd.

Op verschillende plaatsen van zijn boek (bl. 137, 283, 289, 291) gebruikt Dr. Troelstra voor ons H. Sacrament des Altaars de Protestantsche uitdrukking »avondmaal", op bl. 287 spreekt hij van de »avondmaalshostie", op bl. 293 maakt hij het nog erger door te zeggen: »Aan den geconsacreerden ouwel behoorde goddelijke eer bewezen te worden". — Waartoe dient dit, daar hij de katholieke benamingen kent? Op. bl. 153

---

[1]) »Verum ne quis occasione dictorum existimet tot esse Sacramenta, quot sunt, quibus congruit Sacramenti vocabulum, scire debemus ea solum esse Ecclesiae Sacramenta, a servatore nostro Jesu instituta, quae in medicinam nobis tributa fuere, *et qaec numero adimplentur septenario*".

spreekt hij van het »sacrament des altaars", op bl. 271 en 292 van »de hostie" en op bl. 155, 287, 289 van »de eucharistie", hoewel hij zich er voor wacht deze benamingen met een hoofdletter te schrijven.

Een groote onjuistheid is het ook, wanneer hij op bl. 292 beweert, dat volgens de redeneering van Herentals (fol. 127 verso, 128) »het bloed van Christus ook in het brood, en het lichaam ook in den wijn aanwezig is"; dit moet zijn: het bloed van Christus ook *onder de gedaante van brood*, en het lichaam ook *onder de gedaante van wijn*.

Met eene verwijzing naar Thomas, *De Sacramentis*, schrijft hij op bl. 272: »Werd iemand zonder noodzaak door een onbevoegde gedoopt, dan ontving hij wel het Sacrament, zoodat geen herdoop noodig was, maar niet de daaraan verbonden genade". Dr. Troelstra zou mij een groot genoegen doen met de plaats aan te wijzen, waar St. Thomas zegt: dat zoo iemand niet de daaraan verbonden genade ontving. De plaats, welke Dr. Troelstra kan bedoelen, luidt aldus: »Unde etamsi extra necessitatis articulum laicus baptizet, peccat quidem; tamen sacramentum baptismi confert: nec est rebaptizandus ille, qui sic est baptizatus". St. Thomas zegt alleen, dat de onbevoegde, die zonder noodzaak doopt, zonde doet.

Dr. Troelstra zou voortaan wijselijk handelen, wanneer hij weer dergelijke stoffen onder handen neemt, met eerst aan een katholiek theoloog inzage te geven van zijn kopie, alvorens deze te laten drukken.

Na dezen welgemeenden raad, moet ik meer breedvoerig een punt bespreken van het grootste gewicht.

Hoewel de schrijver op bl. 224 zegt, dat »de leer der transubstantiatie het middelpunt vormde der middeleeuwsche kerkleer", lees ik op bl. 7 in flagrante tegenspraak daarmede: »De leerstof der latere middeleeuwen had haar centrum [d. i. middelpunt] in de leer van zonde en deugd". Of een van die twee punten middelpunt was van de kerkleer, laten wij nu in het midden. In ieder geval keurt hij het eene zoowel als het andere middelpunt af. Middelpunt moet volgens hem

zijn: Christus aan het kruis; hij zegt: »De leer des heils, die haar middelpunt niet vindt in het kruis van Christus, blijft altijd eenzijdig, en ten slotte ontaardt ze, zoodat ze den weg der verlossing meer toesluit dan opent" (bl. 7). Daarom is zijn grief tegen de *Wech van Salicheit*: »Het is niet Christus, maar de mensch, die in 't midden staat van den kring der gedachten" (bl. 6). Maar dan lees ik weer op bl. 177 dat de Reformatie »de rechtvaardiging door het geloof in het middelpunt zette". Weer een ander middelpunt. Evenwel ik wil aannemen, dat dit middelpunt met eenige redeneeringen is te herleiden tot het andere middelpunt: Christus aan het kruis, de eenige en algenoegzame middelaar.

Dr. Troelstra nu beschuldigt herhaaldelijk de middeleeuwsche kerkleer, dat zij door den eeredienst der Heiligen te kort deed aan de eer van Jesus, dat vooral de eeredienst van Maria aan Jesus het middelaarschap heeft ontnomen om het op Maria over te dragen. Vandaar zegt hij op bl. 199: »Er heeft een verschuiving plaats gehad: Jezus werd God, Maria werd middelares". De middeleeuwsche kerkleer volgens hem leerde: »Niet in Jezus, maar in haar [Maria] werd de gevallen mensch hersteld" (l. c.) Naar zijn bewering was het in de middeleeuwen zoo erg, dat »voor de oogen onzer vaderen de glans van de Ster der zee uitschitterde boven dien van de Zon der gerechtigheid" (bl. 326).

Dat deze beschuldiging tegen de middeleeuwsche kerkleer geheel bezijden de waarheid is, wil ik met enkele citaten bewijzen.

In een geschrift van het jaar 1482 leert Geiler van Kaisersberg de geloovigen bidden: »Allersüszester Jesus, in dich ist mein einig Hoffnung. Herr, dyn Paradisz heisch ich: nit usz Wert meiner Verdienst, sunder in Kraft deines seligsten Leidens, durch welches du mich Armentseligen hast wollen erlösen und mir das Paradisz mit dem Kosten deines köstlichen Blutes kauffen".

In de *Kerstenspiegel* van Dirc van Munster lees ik: »Auch die Penitenz und Busz über die Sünde hat ire Kraft und Macht usz der harten Penitenz unsers Herrn Jesu Christi".

Een gebedenboek *Seelenwurzgertlein* (Straszburger Ausgabe

1509) vermaant: »Nun dweyl dein edele Seel noch bei dir ist und Atem hast, so solltu alle deyn Hoffnung und Getruwen auf nirgent anders setzen dann auf das verdienen und den Tod Jhesu Christi".

Een in Basel verschenen, meermalen gedrukte, voorbereiding tot het ontvangen van het H. Sacrament des Altaars zegt: »Gehe in deines Herzens Heimlichkeit, da lasz dich den gekreuzigten Jesu finden, in seine heiligen Wunden verflossen. Fern sei alles Vertrauen auf dein eigenes Verdienst; denn all dein Heil steht allein in dem Kreuz Jesu Christi, darauf du alle deine Hoffnung fröhlich setzen sollst".

Uit al deze citaten blijkt, dat ook volgens de middeleeuwsche kerkleer geen verlossing en geen zaligheid mogelijk was, dan door de oneindige verdiensten van Christus' lijden en dood aan het kruis. Was Christus toen de eenige en algenoegzame middelaar, of niet? Vond toen de leer des heils haar middelpunt in het kruis van Christus, of niet?

Bovendien wanneer wij de uit de middeleeuwen ons bekende lijdenspreeken inzien, dan moeten wij met P. Keppler *(Histor. Jahrbuch der Görres-Gesellschaft)* erkennen: »Ein Blick in die Passionspredigten erschlieszt jedem Auge, das irgend richtig und klar zu sehen vermag und nicht an dem Zierwerk hängen bleibt, die Erkenntnisz, dasz das Mittelalter von dem Bewusztsein der Erlösungsthat Jesu innerlichst durchdrungen war und in keinem andern Namen Heil suchte".

Maar dan is het ook duidelijk, dat, wanneer Maria middelares wordt genoemd, dit nimmer wordt bedoeld in den zin van verlosseres, alsof wij door Maria zijn verlost en door hare verdiensten zalig moeten worden, alsof »de gevallen mensch in Maria werd hersteld".

Maria is middelares, voor zooverre wij, door hare voorbede, door hare bemiddeling, van Jesus, haren Goddelijken Zoon, genade verkrijgen. Wanneer Jesus onze eenige en algenoegzame Middelaar is, in zooverre Hij onze Verlosser is, en wij door zijn verdiensten alleen moeten zalig worden, dan kunnen er toch wel middelaars zijn, tusschenpersonen, door wie Hij aan de menschen zijne gaven meedeelt.

Indien Jesus in zoo uitgebreiden zin Middelaar en eenige Middelaar was, dat op geen wijze in de heilsorde iemand anders middelaar zou mogen wezen, dan niet alleen weg met Maria- en andere Heiligen-vereering, niet alleen weg met Paus, bisschoppen en priesters, maar ook weg met alle kerkgebouwen, met alle domineés en godsdienstleeraars, weg met consistorie's, weg met alle Sacramenten, weg met alle kerkwezen, weg met dat alles! Immers dat alles plaatst zich tusschen den mensch en den eenigen Middelaar, en is dus in strijd met de opvatting van Dr. Troelstra omtrent het Middelaarschap van Jesus.

Wanneer onze middeleeuwsche vaderen Maria beschouwen in hare verhouding tot Christus, de Zon der gerechtigheid, dan noemen zij haar niet de Ster der zee, maar vergelijken haar bij de maan, die al haar licht aan de zon ontleent. En overigens, gelijk Dr. Schaepman zegt in zijn *Roomsch Recht tegen Protestantsch Verweer:* »de bewondering voor de sterren ontneemt niets aan de glorie der zon".

Was dan de vereering van Maria en van de andere Heiligen geen aanbidding? Hierop een wedervraag. Wat verstaat gij door aanbidding? Verstaat gij daardoor: goddelijke eer bewijzen, d. w. z. denken, meenen, dat iemand of iets God is, en met die gedachte, in die meening daaraan als aan een God eer bewijzen, neen in dien zin was en is de vereering van Maria en van de andere Heiligen geen aanbidding. Maria en de Heiligen waren voor onze middeleeuwsche vaderen geen goden, maar schepselen, die door God zelf groot gemaakt en verheerlijkt zijn.

Dirc van Munster zegt: »Wir sind schuldig, sie [die Heiligen] in groszen Ehren und Ehrwürdigkeit zu haben, sonderlich die gebenedeite Mutter unseres lieben Herrn Jesu Christi".

De *Summa Johannis* van 1482 zegt: »Bitten die lieben Heyligen und sy anruffen, nit dasz sy uns selber helffen und geben, das wir von in bitten; sunder dasz sy den allmächtigen Gott fürbas bitten von unsern wegen, das sie Gott erhöre und durch iren Willen und Freundschaft ons gebe, das wir begeren".

In *Würzgärtlein der andächtigen Uebung* van 1513 leest

men: »Gott *beten* wir *an* als unsern Erschaffer und Erlediger, dasz er uns gebe seine Gnade und die ewige Glorie und vergeb uns unsere Sünde und dergleichen. Aber die Heiligen bitten wir, dasz sie durch ihr Gebet uns Gnade und Vergebung der Sünden bei Gott erlangen, wann (denn) sie vermögen uns die Gnade und Glorie nicht geben, sie mögen es uns aber erwerben durch ihr Gebet. Darum sprechen wir zu Christus, der wahrer Gott und mensch ist in Einer Person: »Herr, erbarme dich über mich, vergib mir meine Sünden, teil mir mit deine Gnade, gib mir das ewige Leben". Aber zu den Heyligen sprechen wir: »O Jungfrau Maria, bitt Gott für mich, erlang mir Huld und Gnade, hilf mir durch dein Fürbitten in's ewige Leben". Deze en andere citaten heb ik opzettelijk ontleend aan de *Geschichte des deutschen Volkes,* von Johannes Janssen (Ier Band, erster Buch, II), naar welk boek Dr. Troelstra zelf zijne lezers meermalen verwijst.

Verstaat gij door aanbidding niet: goddelijke eer bewijzen, maar iets anders, dan kunt gij de vereering van Maria en de andere Heiligen aanbidding noemen, maar dan geeft gij aanleiding tot misverstand. De eerste opvatting van het woord »aanbidding" is de meest algemeene. Maar hoe dit zij, Dr. Troelstra heeft blijkbaar een andere opvatting. Hij zegt op bl. 128: »Het bidden tot Maria, tot engel of apostel was vaak een inroepen van hunne voorbede, doch soms ook eene aanbidding, *eene lofprijzing van hun volzaligen toestand*". En vandaar is volgens hem het eerste gedeelte van het »Wees gegroet" eene aanbiddding van Maria (waaraan zich dan de Engel Gabriel het eerst heeft schuldig gemaakt). Volgens hem »leende het Ave Maria zich beter dan het Onze Vader tot eene uiting van devotie. Niet het vragen, maar het aanbidden had daar het woord. Doch dat is niet zoo gebleven; het Ave Maria is later eenigermate uitgebreid en toen kwam in dat toevoegsel ook de behoefte tot uitdrukking" (bl. 169).

Verstaat nu Dr. Troelstra door aanbidding der Heiligen: lofprijzing van hun volzaligen toestand, dan vraag ik hem: is die lofprijzing afkeurenswaardig, wordt daardoor de eer

van Christus, de Zon der gerechtigheid, verdonkerd, wanneer wij zijne allerheiligste Moeder en al de andere Hem dierbare Heiligen lofprijzen? Heeft Maria zelf, na hare verhefing tot Moeder van den Verlosser, niet gezegd: »Van nu af zullen alle geslachten mij zalig prijzen"?

Meerdere toelichting zal Dr. Troelstra wel niet behoeven.

Na dit punt, hetwelk uitvoerige behandeling vereischte, nog eenige kleinere aanteekingen.

Aangaande de bewering: »eerst de Reformatie bracht den Bijbel in de handen des volks" (bl. 344), merk ik op, dat de boekdrukkunst werd uitgevonden omtrent het midden der 15de eeuw. Welnu volgens Janssen (Band I, l.c.) zijn er tot 1509 minstens 22 verschillende uitgaven verschenen van de Psalmen met Duitsche vertaling; verder telt men tot 1518 van de Epistelen en Evangeliën 25 Duitsche uitgaven; terzelfder tijd tot aan het begin van de Reformatie zijn er minstens 14 compleete Bijbeluitgaven in het Hoogduitsch en 5 in het Nederduitsch verschenen: de eerste Hoogduitsche Bijbelvertaling verscheen in 1466 bij Johan Mendel in Straatsburg. In 1477 werd er reeds te Delft een Nederduitsche Bijbel gedrukt (Nederduitsch werd toen ook in ons land gesproken) en bovendien verwijs ik Dr. Troelstra naar zijn eigen werk bl. 112: »De reinheid van harte wordt volgens de *Wech* verkregen op drie wijzen: deerste is te lesen die heilige Scriftuer". De Bijbel was dus vóór de Reformatie wel in de handen des volks en het werd aangespoord om de H. Schrift te lezen.

Zeer duister en verward is het volgende: »Omtrent de absolutie heerscht aanvankelijk nog de overtuiging, dat niet de priester, maar God die geeft, zoodat streng genomen de biecht voor den priester niet noodzakelijk is. Maar volgens de definitie van Herentals is het de priester, die van de zonden ontslaat, en de biecht is het Sacrament zelf niet, maar »een bereetsel totten Sacrament" (bl. 283). Dr. Troelstra heeft, naar het mij voorkomt, niet goed begrepen, waarover het hier gaat. Er bestaat verschil van gevoelen onder de

theologen over de materia proxima van het Sacrament van Boetvaardigheid (van de Biecht). Volgens de leer der *Thomistische School* — hierin door verreweg de meeste godgeleerden gevolgd — zijn de akten (berouw, belijdenis der zonde en voldoening) van den biechteling de *materia proxima* of *ex qua* van dit Sacrament. Volgens de leer der *Scotisten* — door sommige groote godgeleerden gevolgd — zijn de akten van den biechteling de *materia circa quam*, m. a. w. slechts de noodzakelijke en essentieele *voorwaarde* tot het ontvangen van dit Sacrament; de akten van den biechteling zijn de essentieel vereischte *dispositie* om de H. Absolutie te ontvangen, een »bereetsel totten Sacrament".

Volgens de leer der Thomisten treedt de biechteling op als *suscipiens*, maar ook tegelijk als *agens*, om het Sacrament daar te stellen. Volgens de leer der Scotisten treedt de biechteling als *suscipiens* alleen op.

Volgens de leer der Thomisten moeten de akten van den biechteling en de absolutie van den priester samenkomen, om het Sacrament van Boetvaardigheid te vormen. Volgens de Scotisten vormt de absolutie van den priester alleen het Sacrament.

Hierbij merk ik nog op, dat het woord »biecht" gebruikt wordt zoowel om het geheele Sacrament aan te duiden, als om ééne akt van den biechteling, n.l. de belijdenis zijner zonden, te beteekenen.

In ieder geval heerschte in de middeleeuwen altijd de overtuiging, dat de priester de absolutie geeft in den naam en in de plaats van God, en werd de biecht voor den priester (d. i. de belijdenis der zonden aan den priester) noodzakelijk geacht, ook wanneer men met de Scotisten de biecht (d. i. de belijdenis der zonden) »een bereetsel totten Sacrament" noemde.

* * *

Over de verhouding tusschen celibaat en huwelijk vond ik in het werk van Dr. Troelstra deze twee uitlatingen: „Onder den invloed van het kloosterleven krijgt de huwelijksge-

meenschap het karakter eener geoorloofde onkuischheid. Kuisch is alleen hij, die naar den *raad* des evangelies leeft" (bl. 52); en: »Daar de kuischheid behoorde tot de consilia evangelica, werd het huwelijk weleens [let s. v. p. op dit woordje] beschouwd als geoorloofde onkuischheid. In ieder geval stond het ongetrouwde leven boven den gehuwden staat, en werd dit Sacrament als het minst heilige geacht [waarvoor hij zich weer op den niet vertrouwbaren Moll beroept]. Maar dit neemt niet weg, dat in onze bronnen menige toon wordt vernomen, die op aangrijpende wijze de beteekenis des huwelijks in het licht weet te stellen [n. b. een toon in bronnen stelt op aangrijpende wijze in het licht]. Herentals beschouwt het huwelijk als eene afbeelding van de vereeniging der goddelijke en menschelijke natuur in Christus, en van de betrekking, die er bestaat tusschen Christus en Zijne Bruid, de Kerk" (bl. 297). Dit laatste is geen uitvinding van Herentals, maar de treffende gedachte van den Apostel Paulus (Ephes. V, 31—32; vgl. 23—24).

»Het huwelijk, de huwelijks-gemeenschap eene geoorloofde onkuischheid". Het moge *weleens* door *sommigen* zóó zijn beschouwd, maar dit was toch geenszins de in de middeleeuwen aangenomen kerkleer, zoodat werkelijk alleen hij kuisch genoemd werd, die naar den raad des evangelies leefde in ongehuwden staat. Een gehuwde, die in de huwelijksgemeenschap tegen de christelijke zedenwet niet misdoet, is geen onkuische, maar een kuisch mensch. Echter de kuischheid van een ongehuwde (propter bonum melius) is hooger, verhevener. Beider kuischheid staat onder ethisch opzicht niet even hoog.

»Het ongetrouwde leven stond boven den ongehuwden staat". Distinguo: het celibaat van een ontuchtige, die ongetrouwd blijft om losbandiger te leven, staat verre beneden een eerzaam huwelijk; het celibaat onderhouden ter liefde Gods en om God beter te dienen is onvergelijkelijk hooger dan het beste huwelijk.

Tijdens de middeleeuwen, toen de Bijbel volgens Dr. Troelstra nog niet in de handen des volks gebracht was, kende men beter den Bijbel op dit punt, dan nu een Protes-

tántsch Dominee. In den Bijbel immers staat het ongetrouwde leven (in den goeden zin) ook hooger dan het huwelijk.

Christus de Heer, door de Apostelen ondervraagd, of het den mensch niet raadzaam is ongetrouwd te blijven, antwoordt hun: »Niet allen vatten dit woord, maar zij aan wie het gegeven is. Want er zijn ontmanden, die uit den moederschoot zóó geboren zijn; en er zijn ontmanden, die van de menschen zóó gemaakt zijn; en er zijn ontmanden die zich zelven ontmand hebben *om het Rijk der hemelen.* Die het vatten kan, vatte het" (Matth. XIX, 10 vv.).

Op deze plaats spreekt Christus van hen, die zich zelven ontmand hebben om het Rijk der hemelen, d. i. die zich om een godsdienstige beweegreden zoo van het huwelijk onthouden, als behoorden zij tot hen, die òf door de natuur òf door menschelijk toedoen ongeschikt voor het huwelijk zijn gemaakt.

Aldus uit eigen vrije verkiezing om het Rijk der hemelen geen huwelijk aangaan, is volgens Christus een gave Gods. Alleen zij, *aan wie het gegeven is*, vatten dit woord. En zij, aan wie het gegeven is dit woord te vatten, zij, die het kunnen vatten, worden door Christus aangemaand, deze gave Gods gaarne aan te nemen. »Die het vatten kan, vatte het". Maar indien het celibaat is een bijzondere gave Gods aan degenen, die daarvoor door God zijn uitverkoren, indien het niet is een gebod, maar een raad tot volmaakter leven, dan is ook het celibaat voortreffelijker dan het huwelijk.

De vader die zijne maagd (dochter) uittrouwt, doet wel, en hij die haar niet uittrouwt, doet beter". »Zaliger zal zij (de weduwe) wezen, indien zij zoo blijft, naar mijnen raad" (I Cor. VII, 38,40). Derhalve ook volgens den H. Paulus staat het celibaat hooger dan het huwelijk. En waarom vindt hij het ongehuwde leven beter? »Die geen vrouw heeft is bezorgd voor hetgeen den Heer betreft, hoe hij God zal behagen; maar die een vrouw heeft, is bezorgd, hoe hij zijn vrouw zal behagen, en hij is verdeeld. En de ongetrouwde vrouw en de maagd, denkt om hetgeen den Heer betreft, om heilig te zijn naar lichaam en geest; maar de getrouwde denkt om hetgeen de

wereld betreft, hoe zij haren man zal behagen" (v. 32, 33, 34). Derhalve de ongehuwde staat uit vrije verkiezing aanvaard om het Rijk der hemelen, is voortreffelijker dan het huwelijk, dewijl men daardoor in staat is beter en volmaakter zich met goddelijke zaken bezig te houden.

Wat dunkt u, Dr. Troelstra, was de middeleeuwsche kerkleer omtrent dit punt: Bijbelsch Christendom, of niet? Of is wellicht de protestansche ontheiliging van het huwelijk Bijbelsch Christendom? Volgens u werd in de middeleeuwen het Sacrament des huwelijks »als het minste heilige geacht". Maar in ieder geval was het huwelijk in de oogen onzer middeleeuwsche vaderen toch nog een Sacrament, een heilig teeken van genade. Is er in de Kerk iets heiliger dan de Sacramenten? Het huwelijk werd dus nog zeer heilig geacht, al was het nu juist niet het *Allerheiligste* Sacrament.

Door de leer van Luther en andere Reformatoren daarentegen is het huwelijk verlaagd tot een louter lichamelijke zaak, gelijk eten en drinken, waarmede geloof en godsdienst niets hebben te maken; alle gewijd en godsdienstig karakter is aan het huwelijk ontnomen. Luther zeide: »Wisse, dasz die Ehe een äuszerlich leiblich Ding ist, wie andere weltliche Hantirung. Wie ich immer mag mit einèm Heiden, Juden, Türken, Ketzer essen, trinken, schlafen, gehen, reiten, laufen, reden und handeln, also mag ich auch mit ihm ehelich werden und bleiben, und kehre dich an der Narren Gesetze, die solches verbieten, nichts" (VII, 668. Jen. Ausg. Predigt II, 153).

Terwijl de Paus liever Koning Hendrik VIII, en geheel Engeland met hem, zich van de Kerk zag afscheuren dan de heiligheid van het huwelijk prijs te geven, door aan den koning bij het leven van zijne wettige echtgenoote een tweede vrouw toe te staan, hebben Luther, Melanchton en Bucer terzelfder tijd aan Landgraaf Philips van Hessen daartoe verlof gegeven voor »das Heil Seines Leibes und Seiner Seele".

Moet ik Dr. Troelstra nog wijzen op de schandelijke en vuile taal van Luther in een preek door hem gehouden in 1522 over het huwelijksleven?

Of moet ik hem verwijzen naar de eerste editie van *De*

captivitate Babylonica (1520), waarin een zoo aanstootelijke passage voorkomt, dat deze in latere uitgaven door zijne aanhangers er uit is gelaten?

De Bijbel zegt van het huwelijk: »Wat God verbonden heeft, dat scheide geen mensch" (Matth. XIX. 6), en: »Aan hen, die getrouwd zijn, gebied niet ik, maar de Heer, dat de vrouw niet scheide van den man; en in geval zij mocht gescheiden zijn, dat zij ongetrouwd blijve of zich met haren man verzoene. Ook de man verlate de vrouw niet" (I Cor. VII, 10 en 11). Op een andere plaats: »De getrouwde vrouw is aan de wet gebonden tijdens de man in leven is; maar is haar man gestorven, dan is zij van de wet des mans ontbonden. Derhalve zal zij een overspeelster heeten, indien, zij tijdens de man in leven is met een anderen verzaamt" (Rom. VII. 2. 3). Dat zegt de Bijbel en dat zegt ook de katholieke kerkleer, maar de Reformatie staat volledige echtscheiding toe, opheffing, vernietiging van het huwelijk zelf, verbreking van den huwelijksband.

Veel hooger dus staat het huwelijk bij de Katholieken, die met den H. Paulus er eene afbeelding in zien van de betrekking tusschen Christus en zijn Bruid, de H. Kerk; die het huwelijk beschouwen als een door Christus ingesteld Sacrament; en die ook de volstrekte eenheid en onverbreekbaarheid van het christelijk huwelijk onwrikbaar handhaven.

Ik heb ééne grief van Dr. Troelstra tegen de middeleeuwsche catechese nog onbesproken gelaten, die hij het best formuleert op bl. 344: »De catechese der middeleeuwen leed zeer aan eenzijdigheid. Zij stond onder den invloed der biecht, zij was weinig meer dan de dienstmaagd van het biechtinstituut, en werd daardoor in overwegende mate onderwijs in de zedeleer".

Als Dr. Troelstra op bl. 287 meent dat de *algemeene biecht* (wij zeggen: *generale* biecht — n. l. van het geheele leven of van een groot gedeelte er van) bestaat in »het opzeggen van een biechtformulier, waarin alle denkbare zonden genoemd worden", en dat »hiermede op ééne lijn staat het

Confiteor, dat de priester bidt vóór den aanvang der mis; dat de priester daarin een schuldbelijdenis aflegt voor de geheele gemeente; dat daarin de zonden alleen met algemeene woorden mogen worden aangeduid", als hij dus ten aanzien van de door hem zoo genoemde »biechtpraktijk" (bl. 7) blijkbaar in volslagen onwetendheid verkeert, dan ontzeg ik hem alle recht, verklaar ik hem volkomen incompetent, om te dier zake eenig oordeel te vellen.

Hiermede, genoeg! Ik eindig met het herhalen van mijne raadgeving: wanneer Dr. Troelstra weer dergelijke stoffen onder handen neemt, geve hij zijn manuscript eerst te lezen aan een katholiek theoloog, die de moeite wil nemen hem hier en daar opmerkingen te maken, waarmee hij winst kan doen.

J. RUIJTER, Pr.

Der heilige Alfons von Liguori gegen Hoensbroech verteidigt von Prof. JOH. LAUR. JANSEN. Münster, A. Ostendorff, 1904.

Het is te begrijpen, dat Graaf Paul von Hoensbroech [1]), de »aartslastertong" der katholieke zedenleer, met zijn bijtende scherpte vooral uitvalt tegen den H. Alphonsus, in wiens geschriften hij de leer der Katholieke Kerk belichaamd ziet, wien hij erkent en praeconiseert als »Fürst der Moral-theologie". In ruim zestig bladzijden is hij met zijn bekende ón-waardige strijdwijze — met grof geschut en kleine geniepigheidjes — tegen den H. Alphonsus uitgetrokken, maar dit gedeelte van zijn boek [2]) is zoo mogelijk nog bedriegelijker dan het overige, omdat achter het mom van eerlijkheid en wetenschap zalvend klinkt een zoete stem van meelijdende, verschoonende welwillendheid.

De bestrijders van Hoensbroech hebben dan ook niet alleen den laster tegen de katholieke zedenleer in 't algemeen weer-

---

[1]) In zijn werk: *Das Papstthum in seiner sozial-kulturellen Wirksamkeit.* Band. II: *Die Ultramontane Moral.*

[2]) Om niet in herhalingen te komen, verwijs ik naar mijne recensie van Pilatus' *Quos ego* in *De Katholiek*, Dl. CXXIV, bl. 460 vv.

legd, maar in 't bizonder ook de eere van Alphonsus gewroken en hooggehouden zijn roem van wetenschap en heiligheid. Dit was uit den aard der zaak betrekkelijk be knopt: eene verdediging terloops slechts.

In het aangekondigd werkje echter heeft Prof. Jansen zich ten doel gesteld het edele beeld van den heiligen kerkleeraar, dat logen en laster van Hoensbroech hebben stuk gesmeten, weer in zijn aantrekkelijke schoonheid te herstellen, en hij heeft dit met veel wetenschap en groote piëteit uitgevoerd.

Na een korte levensbeschrijving laat P. Jansen ons de verhevenheid van Alphonsus' karakter, de waarde van zijn werken kennen uit zijn eigen geschriften, vooral uit zijn ascetische werkjes, en uit citaten van meerdere betrouwbare schrijvers. Daarna weerlegt hij de algemeene beschuldigingen tegen het systeem van Alphonsus' moraal-theologie waarbij o. m. het probabilisme ter sprake komt, om dan met groote slagvaardigheid en helderheid de voornaamste opwerpingen afzonderlijk te bestrijden.

Het beste van het heele werkje is m. i. het laatste hoofdstuk: over de *restrictio mentalis*, niet alleen om de principieele uiteenzetting van dit veelbestreden leerstuk en de scherpe distincties, die het geoorloofde daarvan tot zijn waren omvang terugbrengen — dat kan men ten slotte in alle moraal-theologieboeken terugvinden — maar vooral om de historische bijzonderheden over de ten tijde van Alphonsus heerschende rechtsbegrippen en de wijze van procedeeren in dien tijd, en dat vindt men in de meeste theologieboeken niet. En toch, dunkt mij, kunnen de bezwaren tegen de leer over het geoorloofde der restrictio mentalis zonder dit moeilijk afdoende en bevredigend weerlegd worden. Daarom lijkt mij dit laatste hoofdstuk — zelfs buiten alle Hoensbroech-geschrijf om — zoo belangrijk.

Rustig en kalm van toon, getemperd van kleur is dit werkje; een enkele maal wordt de schrijver kwaad, maar niet mooi-kwaad, als ik me zoo eens uitdrukken mag, hij mist den geestigen spot en de satyre van Pilatus, maar zakelijk is hij en onverbiddelijk logisch. Na de lezing voelen katho-

lieken hun bewondering voor den H. Alphonsus versterkt en zijn tegenstanders zullen toch, instemmend met Pilatus, »het leven van den Heilige vrij-uit smetteloos roemen, en over zijne leer, die de hunne niet zijn kan, als rechtvaardige beoordeelaars uitroepen: »non audeo damnare" [1]).

En Hoensbroech kan weer gaan, met Vondels afstraffing hem achterna:

»Maar hoe gij dit mengelt,
Uw doolhoven strengelt,
Uw tronie verengelt,
Gij zijt de Nijd, de baarlijke Droes". . .

H. W. J. HOOSEMANS.

De waarde des levens, door LEON OLLÉ-LAPRUNE. *Naar de negende Fransche uitgave bewerkt door* A. TH. C. THOMPSON. Leiden, J. W. van Leeuwen, 1904.

Mijn eerste indruk, door de lezing van dit boek teweeggebracht, was deze: een zeer goede, zelfs uitmuntende vertaling van een Fransch boek, dat men alleen in het Fransch kan genieten, een boek, dat door veel omhaal van woorden eenvoudige zaken hult in een waas van geleerdheid.

Bij het verder lezen werd mijn goede dunk over het vertaalwerk steeds meer bevestigd. Met het oog op de vele moeilijkheden, die de vertaling van een dergelijk Fransch boek moet opleveren, verdient deze Nederlandsche bewerking voorzeker allen lof.

Overigens ben ik tot het inzicht gekomen, dat de schrijver wellicht gelijk had voor een zekere klasse van lezers dusdanig onderwerp zóó te behandelen. Bovendien, wat mij in den aanvang een gebrek toescheen, wordt bij het voortlezen steeds minder bemerkt, naarmate het werk toeneemt in zakelijkheid.

Dit boek van Ollé-Laprune is een wijsgeerige verhandeling, ter beantwoording van de dubbele vraag: wat moet men denken van het leven en wat er mede doen? M. a. w.

---

[1]) *Quos ego*, S. 234.

welke is de beteekenis van het leven, is het goed, en waartoe, en hoe moet men het gebruiken?

Een boek hoogst nuttig vooral in onze dagen. Met de materialistische *struggle for life* van onzen tijd is de waarachtige levensernst in ruimen kring verdwenen, worden de hoogste goederen des levens: eer en deugd, geloof en godsdienst, als het ware, blijmoedig weggeworpen, om aan het gastmaal van dit aardsche leven zoo groot mogelijk aandeel van zinnelijke genietingen te verzwelgen; bij zeer velen reikt de levensopvatting niet hooger dan het verkrijgen van stoffelijken welstand en grove genietingen der zinnen.

In dit leven het doel zelf des levens stellen, beweren, dat het aardsch bestaan zich zelven genoegt, dit is de dwaze wijsheid der moderne wereld. En al wordt de moderne maatschappij tengevolge van deze levensphilosphie het tooneel van zedelijke verwildering en revolutionnaire beroeringen, wat maakt het dezen dwazen? Après nous le déluge!

Hiertegenover een hooger levensideaal in te prenten vooral aan diegenen, die later door hun hoogere ontwikkeling de voorlichters en leidslieden kunnen zijn van het volk, ziedaar de strekking van het boek. Het is oorspronkelijk een leergang, door Ollé-Laprune gehouden voor twintigjarige mannen van de normaalschool.

Geleidelijk voortgaande, leert het ons in het licht van het verstand en van de christelijke openbaring een hoogere en edeler opvatting van het leven, en brengt ons ten slotte tot de erkenning van de groote levenswet: God beminnen bovenal en onzen naaste gelijk ons zelven.

Er komen hier vele bladzijden, ja geheele hoofdstukken voor, die treffend en verheffend zijn, die meer of minder bekende zaken ons voorstellen in een geheel nieuw en eigenaardig licht, ze in verbinding brengen met andere dingen, waartusschen wij wellicht nimmer verband hadden ontdekt. Bijzonder lezenswaardig is het vier en twintigste hoofdstuk over het Christendom.

In het zes en twintigste hoofdstuk zet de schrijver uitvoerig uiteen, wat de taak en de plicht is van de jongeren vooral

in onze dagen, van de ontwikkelde jongelieden, die de waarde des levens in christelijken zin begrijpen en daarom zich geroepen achten, om groote dingen voor God en den evenmensch te volbrengen. Hoe grootsche verwachtingen hij van hen koestert, blijke uit het volgende: »Zich bepalen tot een ongestoord en middelmatig leven, zonder groote fouten desnoods, zonder schokken en zonder hevige beroeringen, maar ledig en onnuttig, is een kwaad. Men moet inzien, dat het een kwaad is en het ook gevoelen, men moet het zich zelf durven zeggen en het ook aan anderen zeggen. Voorzeker, het is goed, niet te zondigen, of slechts zeer zelden te vallen, maar dit is niet voldoende, en indommelen in de overtuiging, dat dit wèl voldoende is, is een kwaad Ik bedoel, dat er behalve de bepaald zondige daad, ook een toestand is, waaronder ik een blijvende manier van zijn, een gewoonte, versta. En welke is hier deze gewoonte? De gewoonte van het *niet-gebruiken* des levens. Een kwijnend en onbesteed leven, of dat slechts een aaneenschakeling van beuzelarijen is, moet, ook al is het onberispelijk en als het ware onschuldig, zeer zekerlijk slecht genoemd worden. Het is een mislukt leven".

Hij vordert van hen den moed om te behooren tot het kleine getal van durvers, die de groote inerte menschenmassa in beweging brengen. Hun taak is tweevoudig: de vrede in de geesten te herstellen en de maatschappij tot rust te brengen. Hun streven daarbij moet zijn het Christendom tot gelding te brengen, in de overtuiging: »dat alleen het steeds oude en altijd nieuwe Christendom de woorden des eeuwigen levens bezit en daardoor ook die van het tegenwoordig leven".

Ik eindig met den vertaler dank te zeggen, dat hij dit goede en schoone boek door zijne vertaling in handen brengt van velen, die het wellicht anders nimmer zouden hebben gelezen; met den wensch tevens, dat het een wijden kring van lezers moge vinden.

A. J. R.